

КЪМ ИСТОРИЯТА НА *БЪДЕЩЕ ПРЕДВАРИТЕЛНО* (FUTURUM EXACTUM) В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Кирил Мирчев

В старобългарските паметници *бъдеще предварително* (futurum exactum), образувано от съчетание на *бъдѣж* с елово причастие на спрвания глагол, е рядка форма. В евангелските старобългарски текстове тя не се среща. Най-много примери са отбелязани в Синайския евхологий — четири на брой (71а 4—6, 102а 9—12, 15—17, 20а 25—26б 1), два примера ни предлага Супрас. сборник (239 25—26, 379 10—11), един единствен Синайският псалтир (9,31). Рядката употреба на *бъдеще предварително* в старобългарски се дължи не само на обстоятелството, че то изобщо слабо се използва, но и на влияние от страна на гръцките оригинали. Библиейският гръцки език вече не е употребявал специалните форми за futurum exactum, които са били свойствени на класическия гръцки език. Във всички основни старобългарски граматки, включително с най-новите на А. М. Селищев¹ и на А. Ваян², старобългарските съчетания от *бъдѣж* и елови причастия се определят като аналитични глаголни форми, изразяващи *бъдеще предварително* с чисто темпорално значение.

В последно време формите привлякоха вниманието на редица изследвачи, които положили грижи да уточнят значението им. В изнесените схващания се установиха някои различия, които ще скицираме на кратко. Х. Бирнбаум³ потвърди, че формите имат значение на futurum exactum. А. Достал⁴, след като установява, че *бъдеще предварително* изразява действие, което се е завършило преди друго, отнесено в бъдещето действие, прибавя, че то в същност изразява „възможно условие (forma potentialis)“. На *бъдеще предварително* в старобългарски език съветската авторка И. К. Бунина⁵ посвети специална кратка глава в своето изследване на старобългарския глагол. Тя се присъедини към схващането, че глаголните съчетания *бъдѣж* и елови причастия влизат в състава на изя-

¹ А. М. Селищев, Старославянский язык, ч. II, Москва, 1952, стр. 176.

² A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, стр. 241.

³ Zum analytischen Ausdruck der Zukunft im Altkirchenslavischen, ZfSlPh, XXV (1956), стр. 5; Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen, Stockholm, 1958, стр. 21—23.

⁴ A. Dostál, Studie o vidovém systému v staroslověnštině, Praha, 1954, стр. 613.

⁵ Система времен старославянского глагола, Москва, 1959, стр. 126—128.

вителните, а не на условните наклонения и че те имат свое определено място и в системата на старобългарските времена.

П. Вискочил¹ подложи на анализ седемте старобългарски примера, като включи към тях още един, взет от среднобългарския паметник Охридски апостол от XII в. Среднобългарският пример се повтаря дословно в по-късни апостолски текстове от руска и сръбска редакция. Вискочил приписа типично значение на *бъдеще предварително* само на един от старобългарските примери, именно на следния пример от Синайския псалтир: *прѣклонитѣ сѧ | гадеть: егда оудобѣахъ бждеть оубогнѣмъ* 9,31. Въ всички останали примери съчетанието от *вждж* с елово причастие се среща след дните, т. е. в конструкции, в които авторът вижда подчертано условно значение. Това му дава основание да заключи, че съчетанията в същност са модални форми, изразяващи отнесено към бъдещето условие — *условно бъдеще*. Все пак авторът добавя, че повече светлина върху този въпрос може да се получи, след като бъдат проучени по-голям брой стари славянски текстове, като се държи сметка и за разволя на бъдеще време в отделните славянски езици.

Схващането на Вискочил бе безрезервно подкрепено от Х. Кржижкова², която приписа на старобългарските съчетания само модален характер, включително и на примера, който у Вискочил бе изтъкнат като изразяващ темпорален *futurum exactum*. С такъв характер се отличаваха, според Кржижкова, и малкото примери от съчетание на *буду* с елово причастие, които се срещат в някои староруски паметници. Това свое рязко становище авторката защити и в книгата си, посветена на разволя на описателното бъдеще време в славянските езици³.

А. Ваия⁴, като взе повод от статията на Вискочил, подчерта, че старобългарското *бъдеще предварително* формално е бъдеще на перфекта (*futur du parfait*). Старобългарските образци поради своята малобройност не ни давали възможност да установим различните значения, които може да има *бъдеще предварително*, какъвто е напр. случаят с това глаголно време в сърбохърватски или във френски език. На тези допълнителни значения френският славист е склонен да припише афективен, но не и модален характер. Известните до тогава примери, пълният брой на които бе изнесен в статията на Вискочил, Ваия допълни с три нови, извлечени от Беседата на Презвитер Козма.

От много съществено значение във връзка с изследването на *бъдеще предварително* в старобългарски е статията на Ж. Леписие „Le futur antérieur vieux-slave“⁵. В нея за пръв път в славистиката оскъдният инвентар от форми на *бъдеще предварително*, с който разполагаха изследвачите, е увеличен значително. Към изнесените от Ваия примери Леписие прибави нови, извлечени от съчинения, които са възниквали в старобългарския период, но запазени в късни преписи, предимно от руска редакция, на първо място из правни кодекси като Номоканова на Иоан Схо-

¹ P. Vyskočil, Staroslověnské сътворнахъ вждж, Slavia, XXV (1956), стр. 260—261.

² H. Kržižková, Ještě k staroslověnskému сътворнахъ вждж, Slavia, XXVI (1957), стр. 500—505.

³ Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině, Praha, 1960, стр. 79.

⁴ Revue des études slaves, т. XXXIV, 1957, стр. 173.

⁵ Ibid., XXXVII (1960), стр. 89—100.

ластик, Закон судни людем и др. След грижлив анализ на примерите, авторът идва до заключение, че старобългарското *бъдеще предварително*, както показват и неговите формални съставки, изразява предходност по отношение на някое бъдно действие. Това негово чисто темпорално значение може да придобие отсянка на евентуалност, обикновено след аште или след някое относително местоимение. Забележителен факт е, че употребата на старобългарското *бъдеще предварително* с такава именна отсянка се оказва най-честа. Леписие успява да разграничи и такива употреби, в които прозират нюанси на *възможност, съмнение, ефективност*. Употреба с чисто модално значение авторът установява само в един от своите примери, извлечен от старобългарския превод, запазен в препис от руска редакция, на съчинението на Василий Великий „За целомъдрието“, издаден от А. Ваан¹. Както се вижда, авторът отхвърля, и то напълно обосновано, схващанията на Вискочил и Кржижкова за предимно модалния характер на *бъдеще предварително* в старобългарски.

Д. Иванова-Мирчева² допуска, че в известни случаи старобългарското *бъдеще предварително* може да има модална отсянка. Колебанията между модалните и темпорални функции на формата тя свързва с подобни колебания при всички съчетания, с които се изразява бъдеще време в старобългарски. В два старобългарски примера, в които *бъдеще предварително* има чисто темпорален характер, тя подчертава един нов момент в неговото значение — резултативността, нещо, което се наблюдава и в новобългарски.

Както се вижда и от най-новите изследвания, не може да се постави вън от съмнение фактът, че в старобългарски е съществувало *бъдеще предварително* със свое темпорално значение. Формите на това глаголно време са могли да получат в аначението си различни отсенки, които бяха подчертани в статията на Леписие. В редки случаи те са могли да придобият чисто модална функция.

Старобългарското *бъдеще предварително* е оцеляло и до днес в български език в непроменен вид по отношение на формата си и по отношение на основното си глаголно съдържание. Както се подчертава във всички граматики на съвременния български език, съчетания от типа *ще бъда взел, ще бъда разбрал* са напълно живи форми с типично значение на *бъдеще предварително*. Новото в съвременния български език е, че те се съревновават с нововъзникнали съчетания *ще съм взел, ще съм разбрал* с напълно еднакво значение.

Следва да се заключи, че формите на *бъдеще предварително* време тип *вждж* сътворназ са били свойствени на български език през целия негов исторически развой. Изясненият обаче досега исторически материал се отнася предимно до старобългарския период. За историята на българския език е от значение да се изтъкне с конкретни примери жизнеността на формите и през по-късния период от развой на българския език. В следващите редове ще се постараем да запълним до известна степен тая празнина.

От най-съществено значение биха били примерите, в които се вижда употреба на *бъдеще предварително* с чисто темпорален характер. Както

¹ A. Vaillant, De Virginitate de saint Basile, texte vieux-slave et traduction française. Textes publiés par l'Institut d'études slaves, т. III, Paris, 1943.

² Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII в., София, 1962, стр. 147—148.

изтъкнахме по-горе, в старобългарските евангелски текстове *бъдеще предварително* не се среща. Ето защо евентуална поява на футурна форма от типа *вждж съветналь* в преписи на евангелски текстове през среднобългарската епоха не може да не се изтъкува като отражение на жива народна черта, намерила достъп в текста, въпреки сковаващата съпротива на традиционния текст. Такъв случай имаме в известното Търновско евангелие от 1273 г. Евангелският гръцки пасаж *δταν ἦδη ὁ κλάδος αὐτῆς γένηται ἀλλός καὶ τὰ φύλλα ἐκφύη* укрѣпете *δτι βυρὺς τὸ φέρος* Mt. XXIV 32 е предаден в Марийското евангелие по следния начин: *егда (оу)же вѣтъ ена вждетъ (мла)да и аиствѣ прозавне(тъ вѣ)те яко банз(ъ) естъ жатва*. Така е и във всички останали старобългарски евангелски текстове. Преписвачът на Търновското евангелие си е позволил да прояви свое самостоятелно отношение към текста, който той е имал по всяка вероятност в неговия старобългарски превод. Той разделя двете бъдни действия, изтъкнати в началото на откъса, по напълно логичен път на действия, които ще настанат в бъдещето в последователен ред, т. е. едно след друго: *когато вейката ѝ бъде млада и (когато) поникнат листата ѝ*. Ето защо първото по време бъдно действие той изразява чрез форма на *бъдеще предварително* и пасажът придобива у него следния вид: *егда оуже вѣтъ ена вждетъ оmlаdъла и аиствѣ прозавнетъ*.

Както е известно, Климентовите съчинения са запазени в късни преписи. Отнасянето на всичко, което характеризира тия преписи в граматично отношение към Климентовите оригинали, е доста рисковано. Трудностите се увеличават, когато в няколко преписа се срещат варианти на една и съща граматична черта. Въпросът, кой от тях е бил оригиналният Климентов обрат, може да остане завинаги загадка. Подигаме този въпрос във връзка с проблемите, които ни занимават в тая статия. В два от преписите на известното Климентово слово за светата троица се среща един пасаж, в който в един от преписите е употребена форма на просто бъдеще, а в другия форма на *бъдеще предварително*. Без да решаваме категорично, кой от двата варианта се е срещал в Климентовия оригинал, вреждаме появата на формата за *бъдеще предварително* в това слово на българския епископ в редицата на среднобългарските примери. По-нажен е фактът, че в примера ни е засвидетелствувана употреба на *бъдеще предварително* в темпорално значение. Среща се в един от преписите на словото, извършен през XVI в. на руска редакция: *кождо во пожнетъ еже вждетъ всъвалъ „всеки ще пожъне, каквото ще бъде посеял“*. В другия препис, извършен в същия век пак на руска редакция, примерът има следния вид: *кождо во пожнетъ еже встетъ*.

Интересен пример от *бъдеще предварително* с темпорално значение намираме в приписката на един помоканон, преписван в български земи в XVI в. със силно сръбско влияние в правописа. В приписката книжовникът-преписвач се обръща по следния начин към своите бъдещи читатели: *... четете, а не каънете, че не писа рѣчка света нан ангель, нь рѣчка грѣшна. нде вудеть грѣшналь, по нзводомъ се грѣшналь, че имаше мѹждѹ отъ проклетне агарене*. Миклошич, *Lexicon*, стр. XV. Съюзът *че*, употребен на две места в приписката, ни насочва към източни български области, или към области, разположени в пограничната зона на източните

и западните български говори. Грешките, които се допуска, че е направил при преписването книжовникът, се изтъкват като предходно бързо действие спрямо друго, което само се предполага, т. е. спрямо тяхното откриване от бъдещия читател. Примерът е важен, защото се намира в свободен, не преводен текст, при все че контекстът изцяло напомня познати словесни шамии, употребявани в приписките. В основния смисъл на примера — „където бъде грешил, по (поради) изводите е грешил“ много ясно се подчертава, че *бъдеще предварително* е бъдеще на перфекта.

В Бдинския сборник от 1360 г., един много ясно изразен български ламетник, въпреки сръбската редакция, на която е писан, намираме следния пример от *бъдеще предварително*, употребено след аште: тако во

маиаше прнсно ва дати юн ѿпоущенне грѣхъ еже съдѣти и показати знаменіе, аще боудеть матвѣю юн прієздъ къ 15. Въпреки наличието на аште примерът не съдържа в себе си никаква отсянка на условност. Приемането на молбата от страна на бога е предходно действие, което е необходимо да бъде завършено без каквото и да е условие, за да последва след това знаменieto към молещия се, че неговата молба е приета.

В друг пример, който откриваме пак в Бдинския сборник, ни е засвидетелствувана употреба на *бъдеще предварително* с афективно значение при изразяване на *страх, опасение, тревога*. Млада девица отказва да стане съпруга на виден велможа и в бягството си намира прибежище в манастир. Опасенията на игуменката на манастира за сигурността на девицата в даден момент на разказа са предадени по следния начин:

егда прѣпрѣнь бы црь Феодосіе ѿ просещаго те нногда и повелѣлъ боудеть исхитити те из манастира, да того ради тоужитъ господѣа великаа — „когато (ако) цар Теодосий бъде притиснат от този, който някога те искаше и заповядалъ бъде да те грабнат от манастира! — за това тъжи великата госпожа“.

В Троянския дамаскин от XVII в. намираме един пример, който ни убеждава, че афективната употреба на *бъдеще предварително* е била типична за българския език и в по-късна епоха. Когато един християнски подвижник, прекарващ времето си върху стълб, престава да дава признани на живот, лицето, което се изкачва върху стълба, за да провери какво е станало с подвижника, предава по следния начин своите опасения: *Възвѣзох на стаблѣть и видѣхъ лицето мѣ свѣтнъ като сѣнце и не предѣма ми като дръвчѣ. Помыслихъ да не бѣде съ прѣставна, пакъ не вървахъ*“, 26.

И в среднобългарски не липсват примери, в които *бъдеще предварително* носи смисъл на евентуалност, граничеща с условност. Както в съответните старобългарски примери, и при тях *бъдеще предварително* се открива в приставни изречения, въведени с аште. Типичен е примерът, който откриваме в кратката редакция от XVI в. на Климентовото слово за светата троица: аште боудемъ зде покаанъ сѣ нан мнастына створнан ннштнм, нан страннѣ къванъ въ домѣ свои, то всселн прѣстанемъ въ десночю престола кожна.

Интересен е въпросът за отношението на *бъдеще предварително*, което има пряка връзка със системата на миналите времена, към пер-

фекта. М. Делнова¹ твърди, че в българския книжовен език перфектът може да функционира като немаркиран корелат на *бъдеще предварително*. Троянският дамаскин от XVII в. ни предлага един пример, в който виждаме противоположно явление, т. е. с форма на *бъдеще предварително* е изразено действие, типично за перфекта, срв. „Да се видим и опитаем, ако бъдем постили до сега със вражда... подобно е сега да се исправим, оти да сме достойни да празнуваме стъе стрсти“, 355, т. е. *ако сме постили до сега с вражда, подобава сега да се поправим*. Близка по значение до посочения пример от Троянския дамаскин е следната форма за *бъдеще предварително* в четвъртото слово на Иоан Екзархovia Шестоднев: Да нго же са можемъ думьсантн н разумьнемъ коньнажда вьщн ньство, те отъ того тврждьше бждемъ н крпльше на вьрж, о немъ же нсмъ вьроваан, нмъже н чловьчанн мьсьлнн бждемъ н нзобрьан (стр. 11 в изданието на Айцетмюлер от 1966 г.) — „Когато схващаме нещо и разбираме природата на някоя вещь, толкова по-твърдице бъдем във вярата си към това, което вярваме, тъй като чрез човешки мисли *сме го открили* (ще бъдем го открили)“. Съчетанието *бждемъ н нзобрьан* Айцетмюлер превежда на немски чрез перфект: *weil wir es mit unserer menschlichen Gedanken herausgefunden haben*. Обстоятелството, че наченки на изразяване на перфекта чрез *бъдеще предварително* намираме още у Иоан Екзарх, свидетелствува, че явлението е било развито доста рано в български език. Но употреба на *бъдеще предварително* в подобни конструкции е невъзможна в съвременния български език.

От изнесеното по-горе става ясно, че *бъдеще предварително* се е употребявало в допустимата нормална за него фреквенция в български език в продължителния период от X до XVIII в. Употребата е била предимно темпорална. При множество случаи обаче формите на *бъдеще предварително* са показвали редица отсенки в значението си, клонещи в отделни моменти към пълна модалност. Рядката употреба на това време в съвременния български език не е била досега подлагана на по-грижлив анализ. И беглото сравнение обаче между посочения период и сегашният стадий от разволя на българския език лесно ни убеждава, че употребите на това време днес значително са обеднели. Те вече не отскачат във от чисто темпоралната сфера.

¹ Имперфект и аорист в славянските езици, София, 1966, стр. 43—44.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ХРОНОЛОГИЯТА НА НЯКОИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ФУТУРНИ КОНСТРУКЦИИ

Боряна Велчева

Анализът на примерите в българските езикови паметници от XIII до XIX в.¹ показва, че в повечето български говори промените в структурата на футурните конструкции са вървели в следната последователност:

1. *щж* + инфинитив;
2. *щж* + *да* + финитен глагол;
3. генерализирана частица за бъдеще време² (напр. *ще*) + *да* + финитен глагол;
4. генерализирана частица + финитен глагол.

1. а. За появата на парадигмата *щж*, *щеш*, *ще* (старобългарски *хощж*, *хощешн*, *хощеть*) е много показателен един случай в Супрасълския сборник³: *рѣци ми что се хъште вѣтн тако инкакоже нишо же чочешн*. 153. 7. Този пример свидетелствува, че след изпадането на слабите ерове са съществували български говори, за които може да се очаква футурна морфема *щ-*, а не *хощ-* или *хъщ-*. Едновременно с това примерът показва, че още преди XIII в. диалектно, и може би спорадично, се е срещала форма (*хъ*)*ще* за III л. ед. ч.⁴

¹ Имат се пред вид главно следните издания и ръкописи: Г. А. Илѣинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911; I. Bogdan, Cronica lui Manasse, București, 1922; I. Bogdan, Relațiile țării românești cu Brașovul și cu țara ungarască, București, 1905; Л. Милетиџ, Седмоградските българи и техният език, София, 1896 (Отделен отпечатък от СБНУ, кн. XIII); Ст. Гечев, Към въпроса за славянския физиолог, София, 1938; дамаскинови преписи като Протопопският (№ 708 от СНБ „Кирил и Методий“), Тихонравовият (№ 702 от сбирката на Н. С. Тихонравов в Ленинската библиотека, Москва), Копривщенският (Л. Милетиџ, Копривщенски дамаски, Български старини, кн. II, София, 1908), Люблянският (Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в., СБНУ, кн. XII, София, 1895), № 709, 710, 711, 712, 714 от СНБ; № 118, 117 от Пловд. нар. б-ка, и др. В това отношение много данни съдържат и Неделните поучения от началото на XIX в. (Л. Милетиџ, Два български ръкописа с гръцко писмо, Български старини, кн. VI, София, 1920).

² Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 143—150; също Образуване на бъдеще време (футурум) в съвременния български език, Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 239—257.

³ С. Северьянов, Супрасълская рукопись, Памятники старослав. языка, т. II, вып. 1, СПб., 1904.

⁴ За ранна поява на форма *ще* (без крайно *-т*) за III л. ед. ч. вж. също К. Мирчев, Данни за българската лексика и българската глаголна система от XIII в., Славистичен сборник, София, 1963, стр. 82—83.

хт- се запазва сравнително по-дълго в претеритната парадигма и в презентната форма за III л. мн. ч. Срв. *егы хтѣхмѣ ./. погыѣнжтн* (Троянска повест). Следи от първичната претеритна морфема *хт-* има до днес в някои родопски говори (срв. *ни хтел*¹), при обобщена морфема *щ-* в презентните форми.

В повечето български говори *щ-* измества напълно *хт-*². Ранни примери в това отношение съдържат влахо-български грамоти от началото на XV в., напр. *а тѣ мѣ щѣт платнт*³; срв. също *н тѣ щѣхж пѣгнѣт*⁴. Особено много подобни случаи се съдържат в Негоевите послания от XVI в.⁵, където редовната форма за III л. мн. ч. ссг. вр. е *хощж*. В езика на седмоградските българи (Чергедските молитви) наред със случаи като *твун дѣтн хант (=хѣт)* стана се среща пример с *щ-* в претеритна форма: *да не бандѣ родено, снф сме штѣлѣ загнна*, на нем. *wär' uns das Kindlein nicht geboren, so wär'n wir allzumal verlor'n*⁶.

В някои български говори (предимно западни) е съществувала тенденция за обобщаване на морфема (*х*)*т-*. Многобройни такива случаи се срещат във влахо-български грамоти. В приписка от XVIII в., писана в София от Маню Калпакчи, намираме: *отн скеме (скеме < стеме < хтеме)* на пазар⁷. Форми *хт-*, *т-*, *ст-* днес са характерни за много западни говори, напр. *дойесе лакши истка, ама не те да стигну да се поредимо сви с кошулѣе; мой дорийа тѣше све да погази на пазар*⁸. Обобщаването на (*х*)*т-* в презентната парадигма на *хѣтѣтн* Вл. Георгиев разглежда като условие за промяната *т' > к'* и унификацията на футурната морфема *к'* — в западните български говори⁹.

1. б. От своя страна формите на инфинитива претърпяват развой. Началото на промяната *-ти > т(ѣ)* К. Мирчев отнася към XII в.¹⁰ Първите случаи с напълно съкратен инфинитив се срещат във влахо-българските

¹ Ахърчелебийско, СБНУ, 3. 192.

² За промяната *хѣтѣхѣ > щѣ'ах* вж. Вл. Георгиев, Възникване на частицата за бъдеще време *ке=ще*, Известия на Института за български език, кн. VIII, София, 1962, стр. 259.

³ I. Bogdan, пос. съч.

⁴ Й. Илиев, Изчезване на инфинитив и остътъци от него в българския език, ИССФ София, 1921, стр. 138.

⁵ П. А. Лавров, Слова наказательные воеводы валашского Иоана Негоя к сыну Феодосию, Памятники древней письменности и искусства, СЛН, СПб., 1904.

⁶ М. Милетич, Седм. българи, стр. 74.

⁷ Б. Цонев, Опис на слав. ръкописи в СНБ, т. II, София, 1923, стр. 437.

⁸ Любичев, арх. материали в Секцията за българска диалектология. За тези форми вж. също у Н. Тодоров, Северозападните български говори, СБНУ, 41, София, 1936, стр. 153; Д. Петричев, Принос към изучаване на Трънския говор, ИССФ, VII, стр. 53; Г. Попиванов, Софийският говор, СББАН, кн. XXXIV, 1940; Вж. също А. Мазон, Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud, Paris, 1936, стр. 80—81.

⁹ Вл. Георгиев, пос. съч., стр. 251—256.

¹⁰ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 213—214. По въпроса за съкращаването на инфинитива вж. също дискусията между Ив. Гълъбов и К. Мирчев — I. Gălăbov, Bulgarisch-rumänische Berührungen bei der Uswandlung des Infinitivsystems, Zeitschrift für slawische Philologie, B. XXIX, H. 2, Heidelberg, 1961, стр. 275—288, и рецензията на К. Мирчев в Балканско езиковедие, т. IV, София, 1961, стр. 155. Също у Й. Илиев, пос. съч., стр. 125—147; St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, § 134, 139.

грамоти (около 12 случая¹), напр. *рѣзвалн вѣ шж мнр*; *оумрѣ шета*; *сна нх шет господство мн от гл҃агы шр*². В тези най-равно засвидетелствувани случаи с пълното съкратен инфинитив спомагателният глагол е по-често след инфинитивната форма³, но се среща и другият тип.

За хронологията на пълното съкращаване на инфинитива имат значение и примерите от Чергедските молитви от XVI в., отразяващи тенденции, които по всяка вероятност вече са съществували в някои мизийски говори още през XIII в. — на монт пант рѣд, ша потегна (53), пак ф йедно са шем кндн (51), монте гресн ма хант страши, фѣф сѣрце ма хант грнза (52) и мн. др.

2. К. Мирчев с право изтъква, че „инфинитивната форма при бъдеще време се държи особено упорито в българския език“⁴. Това твърдение се подкрепя от обстоятелството, че обикновено конструкциите с *(хо)щя+да+* инфинитив в среднобългарските паметници не са бъдни конструкции, а синтактични съчстания с *(хо)щя* = 'искам'.

Първите досега регистрирани футурни примери с *щя+да+* финитен глагол са от влахо-български грамоти от XV в.: *шете да нх нѣгубнѣтѣ*; *с мене шете да сте у мнроу*⁵; *оно мн не прннде ни нсправа, ни за апокансарн, ни за тѣнзи дѣнтѣк, шо шеше да бѣдет шнт хрнстнном*⁶; *аз не шж да нх прѣстнм*⁷.

3. В конструкциите *щя+да+* финитен глагол формите *щж, щеш* дублират парадигматичните белези на финитния глагол. Морфемите, означаващи лице и число, се оказват ненужни и затова в конструкциите за бъдеще време спомагателният глагол твърде скоро започва да се превръща в генерализирана футурна частица. Вероятно по този начин се създава и едно формално диференциране на бъдните конструкции от конструкциите с *щя* 'искам'. В единствения случай, например, в който се среща бъдеще време с *да* в Чергедските молитви, *ще* е вече частица — *шо на светот сам патна аз, тѣйка н сам посочна вас, внѣ шѣ да го патнѣ* (*das sollt ihr auch erfüllen*)⁸.

4. В процеса на граматикализацията на бъдните конструкции *да* се оказва излишен компонент и по правило се губи в българските говори. Така се стига до последния стадий на процеса — генерализирана частица

¹ Й. Илиев, пос. съч., стр. 138, 139, 142.

² St. Mladenov, пос. съч., стр. 268.

³ I. Bogdan, пос. съч., стр. 30.

⁴ За съвременните източнoбългарски конструкции от типа *каза ща, до шѣт* и под., разглеждани от някои изследвачи като „бъдеще неопределено“, вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 150; St. Mladenov, пос. съч., стр. 261; Ст. Кабанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Изв. на Инст. за бълг. език, кн. IV, София, 1956, стр. 54; К. Мирчев, Историческа граматика, стр. 204—205.

⁵ К. Мирчев, Историческа граматика, стр. 204. Вж. също пос. съч. в Балканско езикознание, стр. 156.

⁶ I. Bogdan, пос. съч., стр. 176.

⁷ I. Bogdan, пос. съч., стр. 88.

⁸ I. Bogdan, пос. съч., стр. 157.

⁹ Й. Илиев, пос. съч., стр. 137.

¹⁰ Л. Милетиц, Седмиградските българи, стр. 91.

финитен глагол. Най-ранните случаи с такава футурна конструкция се откриват отново във влахо-български грамоти (с частици *ще* и *ке*): *и що ке говорет наше люде, а господство ен да им веруе¹; да варе що съмь просназ у презж кингж, да ще ми учините волж за този².*

Откриването на последния стадий от развоя на футурните конструкции в паметници от XV в. свидетелствува, че началото на процеса трябва да се търси значително по-рано. За такива ранни тенденции загатва и споменатият случай в Чергедските молитви.

Възможно е в някои случаи този процес да е бил пряк — *щж* + инфинитив > *щж* | verb. finitum, без да се мине през стадия с *да*. Срв. примери като *девойче, жива ле раздело, ка штем са ние ле разделим*. В тези случаи се предполага първоначално отъждествяване на инфинитивната и финитната глаголна форма при някои глаголи. Милетич смята, че „първ подтик за интензивна асоциация между съкратената инфинитивна форма и сегашно време са дали без съмнение глаголите, в които съкратеният инфинитив формално се е изравнил с някоя глаголна форма от сегашно време срв напр. *а щати помогна, чи щидо тати щиди развали мнастирю наш³*. Такова развитие може да се предполага преди всичко в говори, в които инфинитивната форма се е пазела до късно.

Данните, които паметниците съдържат за хронологията на промените във футурните конструкции, са противоречиви. Различните стадии от разглеждания процес са отразени както в паметници до XV—XVI в., така и в дамаскините от XVII—XVIII в.⁴ Ето защо може да се предполага, че в централните балкански области, откъдето произлизат първите дамаскинови редакции, разпадането на инфинитива и появата на генерализирана частица за бъдеще време са сравнително късни явления. Това предположение се подкрепя от някои особености на днешните балкански говори (главно Троянско), където се пазят следи от по-стари стадии от развоя на футурума. В говора на с. Българене, Ловешко, например, има две частици за бъдеще време — *щз* и *ще*. Първата се употребява за I л. ед. ч. и III л. мн. ч., а втората — за останалите лица. Например *штъ ви дам, штъ йда, штъ съ облям, штъ съ сърдът, штъ върът, штъ фрдагът*, но: *ште обрийи, ште ви ги нагд пви, ште съ качи, ште търсим, ште речете, ште мйнете*. Освен тези остатъци от спрежението на *щж*, в говора се срещат и следи от инфинитив при бъдеще време⁵.

От съвременните диалекти най-архаични по отношение на футурните средства са без съмнение родопските говори⁶.

Наблюденията върху българските езикови паметници и употребата на конструкциите за бъдеще време в съвременните говори води до предположението, че промените в структурата на българския футурум не са

¹ I. Bogdan, пос. съч., стр. 296.

² I. Bogdan, пос. съч., стр. 259.

³ Л. Милетич, Свищовският дамаскин от XVIII в., Български старини, VII, София 1923, стр. 47; Вж. също у Й. Илиев, пос. съч., стр. 140.

⁴ Срв. Д. Иванова-Мирчева, Развитие на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII в., София, 1962, стр. 135.

⁵ Материалът е събран на експедиция по Българския диалектен атлас; срв. също у Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 148.

⁶ Срв. напр. Ст. Кабазанов, пос. съч., стр. 54—55.

вървели равномерно в цялата българска езикова територия¹ — по-бързо например е бил процесът в някои западни, мизийски и може би тракнйски говори, а по-бавен — в централнобалканските и родопските. Стимул за по-бързи изменения могат да бъдат както общобалканските езикови тенденции², така и някои вътрешни закономерности в разволя на футурните форми. Може да се предполага, че по-бързо развитие на бъдните конструкции е настъпило в говорите, в които са съществуващи повече възможности за формална диференциация между *хощя* 'искам' и футурния показател. Формалната диференциация между футурния показател и глагола *искам* е важен фактор в процеса на граматикализацията на бъдеще време преди всичко в западните говори. Подтик в това отношение дава разпространението на „готови“ футурни морфемии — *са, за* или *чу, че, ку, ке*³. Частиците за бъдеще време имат свои черти и разпространение, които не винаги съвпадат с разпространението на останалите фонологични и морфологични особености на говорите. За експанзията на *че* и *ке* в западните говори срв. продължаващото съперничество между тези две футурни морфемии в софийските говори⁴. Разбира се определено отношение към разволя на футурума има в този смисъл и лексикалната замяна *щж* → *искам* и *щж* → *сакам* в българския език.

В процеса на граматикализацията се проявява още един фактор, за който вече стана дума и който може да бъде наречен структурен. Диференцирането между *щж* 'искам' и *щж* като футурен показател се осъществява в някои периоди от разволя на българския език (преди всичко ранния новобългарски период) в неедновременното протичане на промените в двете омонимни конструкции. Ако се съди по данните, които дават ранните новобългарски паметници, този фактор играе по-значителна роля в източните български говори.

Разволя на отрицателно бъдеще време се отличава с някои специфични особености, които са трудни за проучване при недостатъчните данни, с които разполагаме за съгласиенето между конструкциите с *не щ(ж)* и конструкциите с *не има(мь)* в различните периоди от разволя на българските говори.

Докато за бъдеще време с *щж*, *щеш* има известни, макар и изпълни данни в паметниците до XVIII в., които дават една приблизителна картина на разволя, за промените на старобългарското отрицателно бъдеще с не нмьтн паметниците съдържат съвсем оскъдни сведения.

¹ I. Gălăţoş, пос. съч.

² К. Мирчев, Историческа граматика, стр. 61; K. Sandfeld, Linguistique balkanique, стр. 173; I. Gălăţoş, пос. съч., стр. 279.

³ Като готов елемент футурната частица може да се настани дори в старинни конструкции с инфинитив, срв. *они к'е ти рия покажити, они к'е ти свати покажити* (Каменица, Кюстендзиско, СБНУ, ХLI, стр. 418). Те могат да се обяснят както с архаичността на фолклорния текст, така и с късна замяна на формите на спомогателния глагол в текста с частна.

⁴ Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 149—150.

Старите български паметници като евангелията, Супрасълският сборник¹, Григоровичевият паримейник² дават ясни доказателства, че бъдеще време с не нмѣтн е характерна черта на старобългарския народен език. Важен в това отношение е също един случай в текста на апостола, който напоследък изнесе К. Мирчев — не нматъ во наследовати Гал 4.30, съответстващ на обикновено гръцко бъдеще време с просто отрицание — *οὐ κληρονομήσει*³.

Паметниците от XIII—XVIII в. не дават сведения за разволя на бъдеще време с не нмамъ. В Троянската повест например се среща само отрицателно бъдеще с не шж / да аще поустнш хактора, то не шеш го видѣти. Срв. също известния пример от Дубровнишката грамота — н мнлостн не ше нмѣтн, нж вѣанкж нмае оргнж патнтн от цѣ мн⁴. В дамаскините също преобладава отрицателно бъдеще с не шж, но наред с него се срещат малобройни примери с нема, напр. н не тогнзи шемъ да пладнмъ ала нема никон да ни помнлава⁵.

Колкото се отнася до отрицателното бъдеще с не шж в дамаскините, може да се смята със сигурност, че то е отражение на някоя български говори от XVII в. Този начин за образуване на отрицателни футурни конструкции се среща в различни западни и източни говори и е особено характерен за родопските⁶ и балканските диалектни области (*ни штѣт приѣ* (Карловско), *ни штѣт истйна*, *не штѣт мѣжа* (Троянско) и под. В това отношение първите новобългарски дамаскинови редакции, произхождащи от централни балкански области, отразяват по-скоро едно диалектно за XVII в. състояние, отколкото етап от общобългарския разволя на езика.

В паметниците от XVII—XIX в. отрицателно бъдеще време се среща наред с по-стари фази от разволя на футурните конструкции — инфинитив или да-конструкция. Налагането на бъдеще време с генерализирана частица *ше(шь)* в днешните балкански говори е придружено и от изместването на отрицателното бъдеще с не ш- от футурна конструкция с няма + да + финитен глагол. И до днес обаче като рядка особеност отрицателно бъдеще време с не ш- се пази предимно в балканския говори, в които прозират следи от по-стари етапи от разволя на българския футурум. Такъв е напр. споменатият вече говор на с. Българене. Говорът е троянски по своя тип.

Родопските говори сега са в същия етап от разволя на футурума, в който отразените в новобългарските паметници балкански говори са били през XVIII—XIX в. В родопските говори се наблюдава паралелно съществуване на двете посочени черти — отрицателно бъдеще време с не ш-

¹ Д. Иванова-Мирчева, пос. съч., стр. 90—98.

² К. Мирчев, Историческа граматика, стр. 203; Б. Велчева, рецензия за пос. съч. на Д. Иванова-Мирчева, Rocznik slawistyczny, т. XXIII, ч. I, стр. 161.

³ К. Мирчев, Към езиковата характеристика на Охридския апостол на XII век, Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му, София, 1966, стр. 113; К. Мирчев, Хр. Кодов, Енишки апостол, старобългарски паметник от XI в., София, 1965, стр. 215.

⁴ Г. А. Ильинский, пос. съч., стр. 13—14.

⁵ Ръкопис № 347 от Пловд. нар. б-ка, стр. 181.

⁶ Срв. напр. у Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 54.

и следи от стари фази от развоја на българският футурум — лични форми *ща, щеш, ще* + инфинитивна форма; *ща, щеш, ще* + *да* + финитен глагол; *ще(ше)* (генерализирана частица за бъдеще време) + *да* + финитен глагол (съответно *жда* + финитен глагол). Срв. напр. в говора на с. Момчиловци, Смолянско: *ни што ѝ; адно ни што забурѝ; ни што рѝк; ни што да ѝда; ни што да рѝка или мѝк ли щѝши дѝ; лѝгна щѝши, заснѝ щѝши; нѝ щѝм; ѝ шта да ѝда, та ма почѝкаѝ, шѝте да грѝди кѝшта* и др. под.¹ Самото запазване на *-т-* в случаи като *шта хѝдам, шта кѝдам* в българските говори може да се разглежда като архаизъм. Материалът, който съдържа Неделиите поучения от началото на XIX в.², показва, че генерализирането на една форма като частица за бъдеще време е свързано с изпадането на *-т-* в *шта, шѝте*.

Интересно е съпадението между по-бавния процес на измененијата във футурните конструкции, от една страна, и предпочитанието на бъдеще време с отрицание с *не щж*, от друга, в редица български говори. Диалектите с *нѝма (нема)* пазят общо взето по-малко следи от по-стари фази от развоја на футурните конструкции. Објаснението на това типологичско различие е може би в самите закономерности, които се откриват в историјата на българското бъдеще време. За разграничавањето на *ѝмам* како футурен показател от *ѝмам 'haveo'* конструкцијата на футурума рано се е обособила како несъмнено глаголна — с *да*-конструкција. Тя е повлияла от своя страна за по-брзото распаѓање на инфинитива и при бъдеще с *щж*. При *не щж* този стимул отсъствува, нешто повеќе — *да*-конструкциите са се појавиле по-рано при *(не) щж 'volo'*, отколкуто при бъдеще време. Затоа в говорите с футурен показател *не щж* инфинитивът играе при бъдеще време определена диференцирачка рола и в тези говори измененијата във футурните конструкции се извршваат како значително по-забавен процес.

¹ Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 54—56.

² Л. Милетиќ, Два български ръкописа с грчко писмо.

ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ НА РЕПРИЗАТА НА ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ангелина Минчева

0. Част от проблема за местоименната реприза като балканско явление представя удвояването на самите местоименни допълнения, когато са изразени с форми на личните местоимения (*него не съм го виждала вчера, на мене вече ми казаха*). Конструкцията е от същия тип, както при съществителните имена, защото е спазено главното условие за реприза — с енклитика се повтарят форми на личните местоимения, които в български винаги субституират членувани съществителни. Едновременно с това удвояването на дългите форми на личното местоимение в служба на пряко и косвено допълнение трябва да бъде разгледано отделно, понеже във връзка с него изпъкват някои специфични въпроси.

1. От изнесените напоследък материали за конструкции с удвоени допълнения в среднобългарски и старобългарски паметници може да се заключи, че появата на енклитични форми като повторени обекти е започнала да се развива доста рано, даже известни начала на процеса се забелязват още в старобългарския период¹. За нея има съвсем типични примери от XII и XIII в.² Към тях ще добавим още три случая: н ежѣ

вѣхъ азъ слоужителъ: по смотренюу вѣноу: даноу ми мнѣ въ васъ: ноплѣни слово вѣне (Слепченски апостол, Кол. I, 25 (59), гр. *ἡς ἐνεβόητι ἐνὶ διακόποις κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι εἰς βίαις πληρώσαι τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ*; како хошю тыа помнавати. а вѣноу гвздана. въ даднѣхъ сноу монемоу. да не нмамъ како н техъ помнавати (апокриф „Ходене на богородица по мъките“, ркп. от XII в. в Троицко-Серг. лавра, № 12)³. Много ясна конструкция с удвоени местоимения е засвидетелствувана в неиздадения ръкопис от XIII в. Рилско Б евангелие: видѣхъ же исъ вѣрж н(х). н гла вслабеному. чадѣ фпощахъ ти са тебѣ гвѣси

¹ К. Мирчев, За хронологията на основните балканизми в български език, Бълг. език, 1966, кн. 4, стр. 284—286.

² К. Мирчев, цит. съч.; J. Rušek, Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964, стр. 194; Przyczynki do historii języków bułgarskiego i macedońskiego, Odbitka ze Sprawozdań z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie, styczeń-czerwiec 1965, стр. 133.

³ Текстът се дава по: Б. Ангелов — М. Генев, Стара българска литература (IX—XVIII в.), София, 1922, стр. 220.

твен (Mr 2. 5, л. 31), гр. *ἀφίενται σοὺ ἀϊ ἀμαρτίας*, (вар. *ἀφίενται σοὶ ἀϊ ἀμαρτίας σοῦ*). Същата употреба стои и във Врачанско евангелие, само че в друг стих (Mr 2. 9). Интересни по-късни примери за удвоени допълнения изнася П. Илиевски¹.

2. Наред с включването на енклитичните форми на личните местоимения в конструкциите с реприза, в местоименната система на българския език се развиват още два паралелни процеса: 1. Тенденция да се добавят енклитични допълнения към глагола, когато не са задължително необходими за смисъла и не се изискват и от гръцкия текст²; 2. Удвояване на възвратното притежателно местоимение *своѝ* с дателна енклитика *си*³. Посочените явления даже са засвидетелствувани по-рано от удвояването на личните местоимения, защото сведения за тях дава Супрасълският сборник (XI в.). Последница от това в съвременния български език е задължителното участие на дателните и винителните енклитики при употребата на някои глаголи като *спи ми се*, *яде ми се*, *притъмнява ми*, *досрамява ме* и др.⁴, както и удвоени форми на притежателните местоимения *моят си*, *твоят си*, *неговият си* главно в източнобългарски говори⁵.

В Супрасълския сборник е отразена още една особеност на българските местоимения: форма за възвратно местоимение *себѝ си* — *себе си*⁶ (съвр. бълг. *мисля за себе си*, *той вижда себе си*), която е явен балканизъм. Въпреки това не е правилно да се отъждествяват удвоените местоименни допълнения от типа *мене ме извикаха* с явлението, което намираме в *себе си* (*виждам себе си*), както са склонни да правят някои автори. Удвояването на личните местоимения с енклитика е синтактично явление, при което двата елемента — дългата форма и енклитиката — образуват поотделно с глагола (даже не помежду си) свободно синтактично съчетание, а не удвоена форма на самото местоимение, както е казано например у А. Валя: „des formes *mene, tebe, sebe* d'accusatif-datif-locatif ont pu refaire leur flexion en acc. *mene mi*, dat. *mene mi*, etc.; et acc. *sebe si*, Supr. 328.25, etc. etc.“⁷ Подобно разбиране застъпва и К. Попов: „По сила на изразителност дателните и винителните форми на личното местоимение в българския език биват слаби, силни и усиления“⁸. *Себе си* наистина е форма, морфологично новообразуване още в Супрасълския сборник, но неин аналог в съвременния български език са фор-

¹ П. Хр. Илиевски, Прилог към хронологията на еден балканизам во македонскиот јазик, Македонски јазик, XII—XIV, 1962/63, стр. 70—71.

² П. Илчев, Към разпределението на дългите и кратките прономинални форми в старобългарски, Известия на Института за български език, X, 1964, стр. 240 и сл.

³ К. Мирчев, цит. съч., стр. 282—283; вж. и Славянска филология, I, София, 1963, стр. 319.

⁴ Г. Тагамлиџка, Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език, Славянска филология, III, София, 1963, стр. 255—275.

⁵ К. Мирчев, Употреба на възвратното притежателно местоимение *своѝ* в старобългарски език, Годишник на Соф. у-т. Историко-филол. ф-т, XLII, 1945/46, стр. 50.

⁶ К. Мирчев, Славянска филология, I, стр. 319—320; цит. съч., Бълг. език, 1966, кн. 4, стр. 283.

⁷ А. Mazon — A. Vaillant, L'Évangélaire de Koulakia, un parler slave du Bas-Vardar, Paris, 1938, стр. 178.

⁸ К. Попов, Стилно-граматична употреба на удвоеното допълнение в българския книжовен език, Известия на Института за български език, VIII, 1962, стр. 469.

мите *мене си, тебе си, него си*¹, а впечатлението за форма *мене ме, мене ми, него го* и пр. се получава от непосредственото съседство на двете допълнения, обусловено от мястото на глагола: *мене ме намериха в библиотеката, но мене вчера ме намериха в библиотеката; на мене ми е мъчно — едно ми е мъчно на мене*. Въобще, и при удвоените местоименни допълнения енклитиката се подчинява на същите правила, както и във всички други случаи на реприза при съществителни имена или на самостоятелна употреба: тя стои винаги до глагола, подвижна е по отношение на самия него, а контактната ѝ позиция със съществителното или с дългата форма на местоимението в същата обектна функция може да се получи вследствие различна организация на словоредата на цялото изречение. Съвсем друго е поведението на енклитиката *си* в *себе си*. Както веднага може да се види, тя е абсолютно неподвижна, принадлежи винаги само към себе: *човек на себе си всичко прощава, сам изложи себе си*². При нея контактната позиция с глагола е случайна и съвпадението е само привидно: *себе си виждам — него го виждам*.

Удвоената структура на формата *себе си* безспорно е балканско новообразуване в българския език. По тази причина някои изследвачи се опитват да намерят в нея, и въобще в местоименията изходния модел за местоименната реприза при съществителните имена: „Il semble que le point de départ ait été pour le slave le tour pronominal *мене. те (mi)*, avec la forme atone ajoutée à la forme tonique”³. По-подробно тази мисъл е развита у П. Илиевски: „Основа за такво удвојување имало во старословенскиот јазик. Во некои ст. словенски споменици се јавуваат удвојувања, вистина не идентични, но доста блиски до конструкцијата со удвоен објект (има се пред вид *себе си — себе си* в Супр. сб. — А. М.)... Иако ова удвојување не е типично, сепак можело да послужи како база за конструкцијата со удвоен објект”⁴. Без да търси генетична врска на удвојувањето на личните местоимения с удвоената форма на възвратното местоимение, К. Мирчев смета, че е „неоправдано старобългарските съчетания *себе си — себе си* да не се смятат еднакви по характер с удвојуване на обикновените лични местоимения *мене ме — мене ми*”⁵. Поради изтъкнатите по-горе съображения за различния характер на удвојувањето в *себе си*, от една страна, и в конструкциите с местоименна реприза — от друга, не виждаме достатъчно условия да се търси изходният модел на удвоените допълнения в типа *себе си* еднакво сътворен Супр. 347.30.

Вторият въпрос — за пренасяњето на репризата от личните местоимения и върху съществителните имена — е далеч по-сложен. Предположението на А. Ваян за субституиране *го виде него — го виде того* и оттук — разпространението на репризата само при членувани съществителни (*го*

¹ К. Мирчев, Употреба на възвратното... стр. 44.

² От тези съображения намираме формулировката на т. 8 у К. Попов, цит. съч., стр. 467, за неточна. Възвратното местоимение, което в българския език има форма *себе си* и за винителен, и за дателен падеж (*на себе си*) в същност не се дублира като допълнение. Дублиране би било **видях се себе си* или **видях се себе срещу видях го него*. Освен това на *видях себе си* може да съответствува и *видях него* с друга интонация и с логическо ударение върху местоимението.

³ А. Мазол — А. Vaillant, цит. съч., стр. 178.

⁴ П. Хр. Илиевски, цит. съч., стр. 78.

⁵ К. Мирчев, За хронологията... стр. 283.

виде царатого)¹ е интересно, но съдържа неясни пунктове². В много голяма част от българските говори (както и в говора на Кулакил) формата *того* е от парадигмата на показателното, а не на личното местоимение, и при това положението остава открит въпросът как е настанала субституцията *него* — *того*. От друга страна, удвоените допълнения при съществителните имена са могли да имат и собствени пътища на развитие. В писмените паметници двата вида удвояване се появяват едновременно, а ако няколкото случая с повтаряща допълнението енклитика в евангелския текст и Супрасълския сборник (Супр. 121.29, 104.25) биха могли да се обявят за наченки на явлениято, то те са именно при съществителни имена³.

3. Известно е, колко трудности крие всеки въпрос от историята на българския език, най-много поради липса на достатъчно материал от среднобългарските паметници, ограничени по жанр и тематика и сковани от норми, установени няколко века по-рано. За да се достигне до някакъв сигурен резултат, винаги трябва да се търсят и допълнителни пътища, чрез които да се доосветлят оскъдните преки свидетелства на паметниците и да се установи тяхната действителна стойност. Тук искаме да обърнем внимание на две обстоятелства, които могат да бъдат от значение за преценяването на хипотезата на А. Ваян и на някои други мнения за произхода и причините на местоименната реприза в българския език. На първо място това са данните от сърбохърватски говори, в чиято синтактична система се забелязва развитие на балканизми. Във всички тях са започнали да се удвояват личните местоимения в служба на пряк и косвен обект: *чини ми се, мене ме боли глава, теби ти је казао*⁴, *минѐ ми ни трѐ*⁵ *бује, уѐ ми је дивѐјка познѐта минѐ, тибѐ ти казујем, тѐ ти нѐко љнуја тибѐ*⁶, *мене ми јако смешно, обеѐ мене да ме тапеѐ*⁷, *то мене не ме брига ниѐ*⁸, *сан ми неми дала, мене ме боли, ми се пара ѓ менѐ, жена жена га је јиздала њега*⁹. Оттук може да се допусне, че при местоименната реприза славянската местоименна система показва повече проницаемост, отколкото системата на имената. Показателно е, че в нито един от тези говори, даже в този на Галиполските сърби, където гръцкото влияние е много силно и е действувало продължително време⁸, няма случаи на местоименна реприза при съществителни имена. Този

¹ А. Мазон — А. Ваилян, цит. съч., стр. 178.

² За някои от тях вж. З. Голомб, Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско), Македонски јазик, XI—XII, 1960/61, стр. 129—130, и у П. Хр. Илиевски, цит. съч., стр. 79.

³ Случаят от Супрасълския сборник 31.24—25 кама дрѐзнѐ на ма се сътворити ми не е съвсем типичен — на ма не може да се откъсне напълно от дрѐзнѐ, във фразата са налице два глагола и двете допълнения са различно оформени. В подобна конструкция от Синайския псалтир (76.6) и в гръцкия текст има две форми: *сѐди ми гн по правѐдѐ мои, н по незѐлоѐт мои на мѐа*, гр. *καθίσθη μου ἐν δικαιοσύνη μου ἐν ἀνομίαις μου*.

⁴ В. Веску, Румынское влияние на синтаксис сербского диалекта в Банате, Romaloslavica, I, București, 1958, стр. 70—73.

⁵ П. Ивић, О говору Галипольских срба, Београд, 1957, стр. 356—357.

⁶ Р. Ивић, Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat, Cercetări de lingvistică, III, 1958, supliment, стр. 233.

⁷ I. Popović, Una influenza sintattica italiana sui dialetti croati istriani, Ricerche Slavistiche, IV, 1956, стр. 68—71.

⁸ П. Ивић, цит. съч.

факт може да има различни обяснения, едно от които би било предположението, че явлението в тези говори е сравнително ново и още не е успяло да засегне обектните конструкции със съществителни имена. Според П. Илиевски това е доказателство, че конструкцията с удвоени обекти се е зародила най-напред при местоименията¹. Все пак, изглежда, че основната причина за такова разграничение е структурна — в нито един от тези говори съществителните имена не са развили членна форма, въпреки силното балканизиращо влияние в техния синтаксис. Посочените говори (на галиполските и на банатските сърби) се отличават с известни „балкански“ тенденции във функционирането на падежите и предлозите, изразяващи се в замяна на притежателния генитив с дателен падеж, употреба на дателни енклитики от личното местоимение в атрибутивно-posesивна функция, повишаване на синтактичната роля на предложните съчетвания и калкиране на чужди предложни употреби. Смятаме обаче, че ще бъде прибързано да се вади от този факт заключение, че местоименната реприза при съществителните имена е следствие на разпадането на падежната система и идва да замени отчасти ролята на падежната флексия в изразяването на синтактичните отношения. Известен брой падежи продължава да бъде особеност на синтактичните системи и на останалите балкански езици (румънски, гръцки, албански), но това не е попречило да се развие в тях реприза на съществителните имена — впрочем, пак при наличието на член. Не може да се търси пряка връзка на местоименната реприза с нуждата да се различава субектът на действието от неговия обект и поради обстоятелството, че точно при личните местоимения тези формални разлики винаги са съществували и се пазят и до днес (различни форми за именителен, винителен и дателен падеж). Ако има някаква унификация на винителния и дателния падеж, то тя не винаги е само в дългите форми, а и в енклитиките. Например в говора на галиполските сърби формите за винителен и дателен падеж в 1. и 2 л. ед. ч. са еднакви и при дългите, и при кратките форми, в мн. ч. дългите форми се различават, а енклитиката е една и съща². По начало удвояването на самите лични местоимения много трудно може да се обясни с теорията за опасност от объркване на субектно-обектните отношения на глагола, загубили формалния израз на падежната флексия. Съвсем определено се вижда, че в българския език удвояването на местоименията е по-късно явление, колкото и репризата на съществителните имена, и че този процес не се предхожда от разрушаването на падежната система, а върви паралелно с него. Ако се погледнат от този аспект известните от писмените паметници случаи на удвоени допълнения, веднага се разбира, че ситуацията, в които те са ни засвидетелствувани, изключват по начало смесването на винително и дателно значение (респ. именително значение). Примерът, посочен от П. Илиевски като съдържащ опасност от двусмислица (при същ. име) *Ома... ѿ толе же Пръчистаа прочее не ю видъ*, в същност е единственият между всичките негови 23 примера, от които 13 са с местоимения. В такъв смисъл — от гледна точка на синтактичните връзки на думите — удвояването на местоименията и даже на съществителните не е никаква необходимост, а плеоназъм. Последното се

¹ П. Хр. Илиевски, цит. съч., стр. 78.

² П. Илиевски, О говору..., стр. 199—200.

признава от П. Илиевски и З. Голомб¹ само за началото на възникването на удвояването, доколкото тогава деклинацията все още е съществувала, но авторите смятат, че след изчезването на падежите положението се променя, защото тогава по необходимост трябва да се търсят други средства за изразяване на синтактичните отношения. Езикът ги намира в репризата: „главната причина таа да се затврди во нашиот јазик како при предмет со замена така и со именка, била потребата за определување на синтактичкиот однос: *субјект: предикат: предмет* кој не можел повеќе да биде искажуван со падежните морфеми“².

В съвременния български език удвояването и на именните, и на местоименните допълнения се регулира от нуждите на функционалната перспектива на речта (т. нар. актуално или комуникативно членение на изказа)³. За изключенията от това правило, когато допълнението не е основа на изказа, има сериозни причини от формално естество. В тези случаи повтарящата енклитика е свързана задължително във фразеологично-синтактичен структурен комплекс с глагола — той не може да се употреби без нея и тя не може да се замени при никакви условия с пълна форма (*страх ме е — *мене е страх, яде му се — *на него се яде*)⁴. Мястото на местоименното допълнение в комуникативното членение и при удвояване се разпознава само от интонацията. Същото нещо се проявява и когато допълнението е съществително име (*можемо го е страх*). От друга страна трябва да се отбележи, че и при употребата на посочените глаголи допълненията по-често са основа или тразитивна (неутрална) съставка, а много по-рядко — ядро. Струва ни се, че стремежът да се свързва появата на местоименната реприза в българския език по най-пряк начин с изчезването на падежната флексия би опростил езиковата реалност и не би допринесъл много за осветляване на сложните процеси на балканизация на българския език. Нито аналитичното преустройство на българското изречение се покрива и изчерпва с изчезването на флективните форми на имената, нито свързването на двете явления — репризата (като заместник на функциите на падежите) с изчезването на склонението — е оправдано от хронологическо и синхронно-типологическо гледище. От историята на българския език личи, че двете явления вървят като паралелни процеси, а и при днешното състояние на българския език, лишен от падежи, опасност от объркване на синтактичните отношения се съдържа в един съвсем минимален процент от случаите с реприза. В това отношение появата на приглаголни повтарящи енклитики си остава също такъв плеоназъм, какъвто би била при наличието на склонитбена система. Връзка на репризата с новия аналитичен тип на балканските езици трябва да се търси само опосредствувано, на общия фон от синтактични прояви и структурни преобразувания, настъпили при включването на българския език в балканския езиков съюз. Тази страна на проблема изисква специално изследване с привличане на материала за удвояването и на съществителните имена и не може да бъде решена тук.

¹ З. Голомб, цит. съч., стр. 131.

² П. Хр. Илиевски, цит. съч., стр. 80.

³ Св. Иванчев, Наблюдения върху члена в българския език, Бълг. език, 1957, кн. 6, стр. 499—524; Г. Цихун, Местоименната енклитика и словоредът в българското изречение, Бълг. език, 1962, кн. 4, стр. 283—291.

⁴ Г. Тагамлицка, цит. съч.

4. По повод на последната забележка не е безинтересен още един факт, пак от областта на синтаксиса на личните местоимения. Отбелязването на удвоени местоименни допълнения в сърбохърватски говори под чуждо (балканско) влияние като че ли би могло да бъде неопровержимо доказателство за балканския характер на явлениято удвояване на местоименните допълнения в такива славянски езици като сърбохърватски и български. П. Илиевски също допуска, че в македонските говори има подражаване на конструкцията още преди изчезване на флексията под влияние на съседните балкански езици¹. В действителност славянският материал е по-сложен. В своята *Gramatyka polska* полският славист Ян Лос е посочил няколко примера на удвоени местоименни допълнения в старополския паметник от XIV в. Флориански псалтир². Част от тези случаи са цитирани по-късно в книгата на Е. Деко³. Ще приведем тук всички удвоявания на местоименни допълнения, които ни се удаде да извлечем от Флорианския псалтир⁴, заедно със съответствията им в латинския текст и в Синайския псалтир:

Rozprawili mi innie zlostni baśni — narraverunt michi iniqui fabulaciones 118.85, **ПОВЪДАША МНЕ ЗАКОНПРЕСТЪПНИ ГЛОУМЕННЪ.**

Moc moja i chwala moja Pan; uczynił mi sie mnie w zbawienie — fortitudo mea et laus mea Dominus et factus est michi in salutatem 117.14,

І ВЪСТЪ МНЕ ВО СПЕНЪ.

Mnie są czekali prawi, aliz mi odpłacisz mnie — me expectant iusti donec retribuas michi 141.10.

Spowiadać ci sie będę tobie na wieki — confitebor tibi in seculum 51.9, **ИСПОВЪМЪ ТИ СЯ КЪ ВЪКЪ.**

Spowiadać ci sie będę tobie w ludzich — confitebor tibi in populis, 56.12,

І ИСПОВЪМЪ СЯ ТБЪ КЪ ЛУДЕХЪ ГІ.

My zaprawdę lud twój i owce pastwy twojej, spowiadać ci sie będziem tobie na wieki — confitebimur tibi in seculum 78.14, **ИСПОВЪМЪ СЯ ТБЪ КЪ ВЪКЪ.**

Czso-ć dadzą tobie albo czso-ć przyłożą tobie ku języku łciwemu? — Quid detur tibi aut quid aponatur tibi ad linguam dolosam? **ЧЪТО ДАСТЪ СЯ ТБЪ АИ ЧЪТО ПРИЛОЖИТЪ СЯ ТБЪ КЪ...**

jest mi mnie dana (друг старополски текст, посочен също у Лос); gdy go boska opatrzność wspomaga jego (по Е. Decaux, стр. 51).

Че подобна синтактична конструкция не е случайност или грешка, личи не само от чувствителния брой на примерите, а и от това, че такава употреба не е била чужда и на старочешки паметници: čso praviš o ěem, jenž t'otevžel oči tobě (Evangeliář Olomúcký, от 1421 г. — по J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, IV, стр. 231). Доколкото текстът на Флорианския псалтир е факт на литературния език, трудно е да се каже как са възникнали в него такива конструкции и доколко основата им е народна. Очевидно е, че темен източник не е могъл да бъде латинският текст (между другото, преводачът доста строго се е придържал към него). Там навсякъде съответствува една форма, и то ударена. С голямо

¹ П. Хр. Илиевски, цит. съч., стр. 80.

² J. Łoś, Gramatyka polska, część III, Lwów—Warszawa—Kraków, 1927, стр. 163.

³ E. Decaux, Morphologie des enclitiques polonaises, Paris, 1955, стр. 51.

⁴ Psalterz Floriański, Lwów, 1939.

основание може също да се допусне, че изразяването на обекта два пъти (с енклитика и пълна форма) не е противоречало на славянското езиково чувство. Това личи от словоредата на конструкциите, които има една обща особеност — енклитиката е винаги първа, в ритмическа позиция, а ударената форма я следва като допълнително пояснение. Точно по такъв начин в разговорния чешки език може да се добави второ допълнение (съществително име), в резултат на което глаголът получава два пъти един и същ обект. Второто допълнение има характер на приложение, добавянето му е свързано с пауза, а самата конструкция е стилистично оцветена: *já ho pomaží sám, tep vůz; to jí chutná, Jelenice*.

Не е изключено за помяната на второ, ударено местоимение, да е съществувал и латинският оригинал, защото само една ударена форма е могла да се постави на същото място, където стои местоименното допълнение в латинската конструкция — след глагола. Така при кръстосването на двете тенденции — ритмическото положение на енклитиката в славянското изречение и стремението да се търси адекватност в словоредата с латинския оригинал — е могло да се получи повтаряне на глаголия обект и то точно при личните местоимения, защото при съществителните имена не би съществувала подобна алтернатива за превод (ритмическа и неритмическа) — съществителното име има само една форма. На тази мисъл навежда и 118.175, където преводачът отбелязва сам, че латинско *te* може да се преведе с *cie* и *ciebie*: *Zywa będzie dusza moja i chwalić będzie cie albo ciebie — Vivet anima mea et laudabit te*, Сив. пс. жнев БЖДЕТЬ ДША МОЯ І ВЪСХВАЛНТЬ ТЯ.

5. Възможно е за удвоените местоимения във Флорианския псалтир да се намерят и други обяснения, но това не би променило най-главното заключение, което трябва да се направи въз основа на тези случаи. Ясно е, че славянската система на личните местоимения съдържа едно структурно условие, което се е оказало много важно при нейното преустройство на балканска почва. Това е старото славянско противопоставяне на енклитики и ударени форми (или силни и слаби форми) с всичките правила за тяхната употреба. Без него личните местоимения едва ли биха се превърнали в средство за реприза. Случаите с удвоени местоименни допълнения в старополски и старочешки текстове показват, че това структурно условие не се е състояло само в простото наличие на определен материален елемент — енклитични форми, който едвам в балканска среда е получил съвсем нови функционални насоки. Енклитичните форми на личните местоимения са носели в себе си и определени функционални славянски особености, които са били моделирани при балканизирането на българския език в своеобразните конструкции с удвоени допълнения. Следователно, тази страна на славянските лични местоимения до голяма степен прави разбираемо проникването на удвоени допълнения в споменатите сърбохърватски говори само при личните местоимения. При все това за тези говори особено важна ни се струва и още една причина, която бихме нарекли типично балканска. Това е ясното формално съпадение в парадигмите на личните местоимения във всички балкански езици¹. Справедливо същото обстоятелство се посочва в работата на

¹ Вж. Георгиев, Опит за периодизация на историята на българския език, Известия на Института за български език, II, София, 1952, стр. 83.

В. Веску като обяснение за появата на удвоени местоименни допълнения в говора на банатските сърби¹. Без съмнение, формалната идентичност на елементи от един и същ клас, изтъквана като един от фактите на балканския езиков съюз², е играла важна роля в езиковите контакти на Балканския полуостров. Върху примера на личните местоимения в говора на галиполските сърби и на сърбите в Банат добре може да се види, как сходството на славянските лични местоимения във формално отношение с гръцки и румънски е послужило като основа и за последователна функционална идентификация, още повече, че понеже еднаквите елементи са от един и същ порядък, между тях по начало е съществувал и известен функционален паралелизъм. Ограничаването на удвоените допълнения в същите говори само в областта на личните местоимения показва, от друга страна, че ролята на общите, формално идентични елементи в балканските езици не бива да се схваща само като провеждаща. В тези „полета“, които наистина се оказват силно проницаеми, взаимните влияния са могли да се осъществяват най-безпрепятствено. Същевременно пак там възникналите в резултат на контакта нови явления са получавали естествени граници за своето разпространение.

¹ В. Веску, цит. съч., стр. 71.

² V. Georgiev, Le problème de l'union linguistique balkanique, Les problèmes fondamentaux de la linguistique balkanique, Sofia, 1966, стр. 9-10.

ХОМИЛИАРЪТ НА МИХАНОВИЧ

Дора Иванова-Мирчева

Хомилиарът на Миханович има много старинен произход. Отдавна познат в науката, той все още почти не е проучен.

В 1950 г., разглеждайки въпроса за Методиевите отъчски къннгъ, Р. Нахтигал¹ с много основание предположи, че най-близък по тип до тях е Хомилиарът на Миханович (нататък Мих). Така още веднъж се потвърди, че сборникът трябва да се вмести в кръга на най-важните извори на славистичната наука, на която впрочем той не бе непознат. Още в 1860 г. Миклошич го бе използвал в изследването си върху Клоцовия сборник² (нататък Клоц). Там той съобщи, че сборникът е от сръбска редакция, по всяка вероятност преписан в края на XIII в., собственост на известния събирач на славянски ръкописи Миханович. Разполагайки с целия паметник, Миклошич включи в своя речник неговата лексика.

Едва в 1957 г. текстът на Мих стана достъпен за научни изследвания, благодарение на фототипното издание на Р. Айцетмюлер³. Към фотосите издателят приложи опис на съдържанието на паметника.

Оригиналът на ръкописа се нази в Югославянската академия на науките, под название: *Papagerik (Mihanovičev homiliar) zbornik prazničnih homilija za mart-august, raška redakcija, poslednja četvert XIII vijeka (III c 19)*. В. Мошин⁴ определя правописа му като сръбска „рашка“ редакция на старобългарския език.

Мих се ползува с голяма популярност в славистиката, но ограниченият брой изследвачи, които в миналото са имали достъп до ръкописа, в същност са го използвали частично, за сравнение при изследване или издаване на други паметници⁵.

¹ R. Nachtigal, *Otčsky knigy, Razprave SAZU, I, Ljubljana, 1950, стр. 2—24.*

² Fr. Miklosich, *Zum Glogolita Clozianus, Denkschriften d. k. Akad. d. Wissensch., Bd. X, 1860.*

³ R. Aitzetmüller, *Mihanović Homiliar, Editiones monumentorum slavicae veteris dialecti, Graz, 1957.*

⁴ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije, I dio, Opis rukopisa, Zagreb, 1955.*

⁵ Fr. Miklosich, цит. съч.; V. Jagić, *Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust des 13—14 Jahrh., Sitzungsberichte d. Akad. d. Wiss., in Wien, 1898, Bd. 139, Abb. IV, стр. 1—72; S. Ivšić, Ostaci staroslavenskih prijevoda u hrvatskoj glagolskoj književnosti, Hrvatski glagolski fragment „Mučenja 40 mučenika“ iz 13 vijeka, Zbornik Kralja Tomislava, Zagreb, 1925; A. Dostál, *Clozianus, Praha, 1950; A. Vaillant, L'Homelie d'Epiphane sur l'Ensevelissement du Christ, Radovi Staroslavenskog instituta, 3, Zagreb, 1958, стр. 7—101.**

По изданието на Айцетмюлер работи Е.м. Блахова¹, която подложи на изследване синтаксиса на еднаквите хомили в Клоц и Мих. Тя дойде до извода, че в Мих има синтактични отклонения от Клоц, които предстват по-късен период от развоя на езика.

Словото за Петър и Павел, което се намира в Мих, послужи и на мене като ценен сравнителен материал, който потвърждава архаичността на Германовия сборник, български писмен паметник в препис от 1359 г. (нататък Герм)².

Пред славистиката все още стои важната задача да изследва все-странно Мих: 1. като цяло в езиково и текстологично отношение; 2. да намери мястото му между най-архаичните хомиляри и да очертае отношението му към тях.

Тази статия си поставя за цел да се занимае с отношението на Михановичевия хомиляр към известните със своята старинност сборници: Клоцовия, Супрасълския (нататък Супр) и Германовия.

Мих съдържа 54 напълно запазени слова, написани на 266 пергаментни листа, фолио, в две колони; от л. 21а до л. 82в са останали само фрагменти. Словата започват от м. март, със словото за 40-те мъченици, следвано от четири за Благовещение. От словата за Страстната седмица едно е за Велики четвъртък, четири за Велики петък и две за Велика събота. За Пасха има четири слова, следвани от две за Томина неделя, две за преполовение на Пентикости и три за Възнесение. За събота преди Пентикости има три слова, а след тях идват три за Пентикости, три за рождеството на Йоан Кръстител, седем за апостолите Петър и Павел и три за пророк Илия. Шест слова са посветени на Успение Богородично и с две за отсичане на главата на Йоан Кръстител сборникът завършва.

В повечето случаи при словата на Мих са посочени имена на автори. Текстологичният анализ ще покаже доколко означените имена отговарят на истинските автори. Мих съдържа не само преводи от гръцки, но и оригинални слова, напр. на Йоан Екзарх за Възнесение, на Климент Охридски за рождество на Йоан Кръстител, а авторите на словото за Томино неверие и на едно от словата за Успение може би ще трябва да се търсят също между старобългарските писатели от X в.

От четирите, запазени в Клоц слова, три влизат в състава и на Мих: 1. на Йоан Златоуст за Велики четвъртък, 2. за Велики петък и 3. за погребение Христово от Епифаний Кипърски.

Словата — за Велики четвъртък с нач. хотѣхъ патриарховъ беседаю къ вамъ пакнн простѣрѣти (Мих 85в—92а), в Клоц на л. За 24—9в 31, с нач. хотѣхъ патриарховъ беседаю къ вамъ простѣрѣти ...; и за Велики петък, с нач. велика бже естъ тваръ небо (Мих 103в—105а), в Клоц на л. 9в 32—12а 31, с нач. велика бже естъ тваръ небо... имат много общи черти и могат да се изследват заедно. Сравнението на текстовете установява ре-

¹ E. Blahová, Homilie Clozianu a Homiliáře Mihanovičova (syntaktický rozbor), Slavica, Praha, 1963, R. 32, s. 1, стр. 1—16.

² Д. Иванова-Мирчева, За архаичността на Германовия сборник — старобългарски писмен паметник от X в., Български език, год. XVI, 1966, кв. 5, стр. 495—501.

лица разночетения от фонетичен, морфологичен, синтактичен и лексикален характер, в които се наблюдават интересни закономерно прокарани различия. Двата паметника не са преписани един от друг, но несъмнено двете слова произхождат от един и същ превод. Техните архаични черти сочат, че преводът им трябва да е възникнал в ранна епоха от развой на кирилометодиевия сзик. Мих се стреми да запази старинните черти, като задържа някъде, макар и не винаги последователно *вѣлнѣ*, *овласть*, *опръснѣкъ*, *етѣръ*, *стѣнь* и др. думи, установени като характерни за старинните паметници. Той заменя само някои от най-старинните черти с покъсни. Това се вижда от лексикалните варианти. Докато в Клоц в словото за Велики четвъртък се среща глаголът *сатъ*, употребен над 20 пъти, в Мих редовно се заменя с *рече*, напр. *чѣто хощете ми, сатъ, дати | азъ вамъ предамъ |* (Клоц 4в 28), а в Мих 88в: *чѣто ми хощете дати, рече, азъ вамъ предамъ ѿго*. Срв. още Клоц 5а 10, 16, 17 и др. Наред с лексикалните варианти в дадения пример Клоц пази и старобългарската винителна форма на третоличното местоимение *н*, докато Мих я заменя с родит. форма *ѿго*. Мих не може вече да задържи архаичното лексикално гнездо *валнѣ*, *валство*, *овалоутн* и пр. и редовно го заменя с *врачъ*, *оврачютн*, *врачество*. Напр. *да неджжѣнѣна оувалоуѣши* (Клоц 4в 1) — Мих: *да недоужнѣне оуврачюешн* (88в) или: *аште ли онъ не въсхотѣ приѣти валства, вали непокинѣнъ* (Клоц 5а 39—40) — Мих 89а: *аше онъ не въсхотѣ приѣти врачства, то врачъ непокинѣнъ несть*. Тук освен синонимните варианти *вали*—*врачъ*, *валство*—*врачество*, наблюдаваме в Мих и развитие на сложното изречение за условие, при което се явява и съюз *то*, особено характерен за среднобългарските паметници.

Ето и интересни различия от Словото за Велики петък: *вндѣхъ, сатъ, цркъвъ вѣннѣ... вндѣхъ осжденѣе етерѣ* (Клоц 11а 31) — Мих 105а: *вндѣхъ, рече, цркъвъ вѣннѣ... вндѣхъ осожденнѣе нѣкое*. Най-голямо впечатление прави редуването на словообразователни елементи по начин, който говори за съзнателно предпочитане на едните в школата, плод на която е Клоц, а другите — в другата школа, от която произлиза Мих. На първо място са суфиксите при отглаголните и отвлечени съществителни: напр. *чловѣколюбѣ* (Клоц) — *чловѣколюбѣство* (Мих); *вѣлнѣта* (Клоц) — *вѣлнѣство* (Мих); *сѣребролюбѣствѣе* и *сѣребролюбѣенѣе* (Клоц) — *сребролюбнѣе* (Мих); *вѣстоудѣе* (Клоц) — *вѣстоудѣство* (Мих) и пр. В Клоц намираме *вратръ*, заедно с прил. *вратрънъ*, докато в Мих стои *вратъ*, *вратѣнъ*. В словото за Велики петък архаичната форма *грьдыннѣ* (Клоц 10в 12) в Мих се предава като *грьдынѣ*. Ето едно място, където в Мих се явява предложна конструкция с *ѿ* вм. творит. в Клоц — в Мих вече навлиза анализмът: *преданъ вѣсть... оученникомъ своимъ* (Клоц 3а 35) — *преданъ вѣсть... ѿ оученика своего* (Мих 86а).

Важна особеност на Мих е, че избягва употребата на местоименията нже и тѣ на мястото за гръцки член, докато в Клоц на същите места те редовно се срещат. Клоц стои по-близо до първообраза на превода. Напр. Клоц 4 в 21: ѡбщитенъ еже на трапѣзахъ (гр. *τὴν κοινότητα τὴν ἐν τραπέζῃ*). В Мих 88в липсва еже: ѡбщитенне на трапѣзахъ. От изследването на преписите на двете слова в Клоц и Мих се вижда, че Мих много умерено дава достъп на по-новите варианти.

Може да се предположи, че преписът в Мих е направен от извод, преписаи вече поне веднѣж в Преславска школа.

Третото слово, което свързва Клоц и Мих е много известният апокриф на Епифаний Кипърски за погребение Христово, изследван и издаван неведнѣж. Изследвачите и издателите му са единодушни, че е преведен в много стар период от създаването на славянската писменост и че всички познати негови преписи произхождат от този единен превод.

Пет еднакви слова свързват Супр и Мих: 1. на Василий Велики за 40-те мъченици (в Супр № 6); 2. на Йоан Златоуст за Благовещение (Супр № 21); 3. на Епифаний Кипърски за погребение Христово (Супр № 40); на Йоан Златоуст за Пасха (Супр № 41) и 5. Златоустовото слово за тридневното Възкресение (Супр № 43).

Както е известно, двамата изследвачи на състава и характера на езика на Супр Ван Вейк и Маргулиес¹ правят и класификация на словата в него. И двамата отделят три групи слова: една неутрална, и още две групи: А и В. Някои от словата и двамата поставят в едни и същи групи, а за други са на различни мнения. Без да се спирам на подробности по този важен въпрос, ще посоча някои мои наблюдения във връзка с еднаквите слова в Мих и Супр и двете класификации.

Петте еднакви слова в двата паметника влизат в неутралната група на Ван Вейк. Ако се приложи класификацията на Маргулиес, в групата на неутралните остават само слова № 6 и № 21, а другите три слова: № 40, 41 и 43 отиват в група А. Преписите на слово № 6 и 21 не показват особени различия в Супр и Мих, но при останалите три слова от група А, се явяват различия, като Супр запазва старинни елементи, а Мих ги замества с черти от сравнително по-нов езиков тип². По всичко изглежда, че словата от група А са били преведени в много архаична епоха. С белезите на по-архаичния езиков тип те са дошли в Супр, който е запазил техния старинен характер. Мих, който носи белези на Преславската школа, трябва да е преписван от текст, вече веднѣж подложен на редактиране в тази школа.

Най-напред ще вземем групата за словата, които и Маргулиес, и Ван Вейк причисляват към неутралните: слова № 6 и № 21. Словото за Бла-

¹ Срв. N. van Wijk, Zur Vorgeschichte zweiter altkirchenslavischer Sprachdenkmäler, Archiv f. sl. Ph., Bd. 40, Berlin, 1926; A. Margulies, Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis, Heidelberg, 1927.

² За определяне хронологията на тези езикови особености в старобългарските паметници и за установяване синонимните лексикални и морфолого-синтактични варианти, се използвава трудът на V. Jagić, Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913, в който са приведени многобройни и много убедителни материали.

говещение, № 21, започва в Мих с думите: пакн радостн бѣговещенинн, пакн свободѣ възвѣщенне... и се намира на л. 19в—20в, където текстът завършва с думите... нѣн къ нзволению монго чѣстнаго храма. нѣн к... Оттук нататък паметникът е повреден. Фрагментите до л. 85в вероятно съдържат още текст от словото, но той е твърде пострадал, за да може да се чете. Ако сравним с пълния текст в Супр, се оказва, че в Мих запазената част е до стих 248, 8 на Супр, т. е. малко повече от половината. Преводът е един и същи. Разночетенията между Супр и Мих са малко и незначителни.

Словото за 40-те мъченици, което в Супр носи № 6, стои в началото на Мих, разположено от л. 1а до 5а, с началните думи: Ѡ, мнчнчн паметн, кака сътѣсть бѣудеть... В Супр тази похвала на Василий Велики, препис от същия превод, е разположена на стр. 81, 30—97, 21. Мих и Супр стоят съвсем близко един до друг. Някои различия от текстологичен, синтактичен или лексикален характер не могат да променят това впечатление. Ето някои паралели: Супр 86, 28—30—87, 1—4: ... не прѣдаднѣ глагола юности вашеа. ни мѡзѣте нзмѣннѣнн безвѣрвменнѡю смъртнѣнн. сладкыиѣ сѣа жнзнн. не лѣпо несть обѣнѣшнннѣмъ одеатѣатн въ ратн, злодѣннскою смъртнѣнн оумнратн. А ето същия пасаж от Мих 2а—в: ... не прѣдаднѣ, гаѣ, юности ваше, ни мѡзѣте нзмѣннѣнн безвѣрвменнѡю смртнѡю сладкою снѡ жнзнѣ. не лѣпо во несть одолѣнннѣ створѣнннѣмъ на ратн, злодѣннчскою смртнѡю оумнратн.

Изводът от пълните съпоставки, които не могат да се покажат тук, е, че слова № 6 и № 21, от групата на неутралните в Супр, не показват съществени различия с Мих.

Между другите три еднакви слова в Мих и Супр (група А Марг.) се намира и Словото на Епифаний Кипърски за погребение Христово. То ще бъде разглеждано при сравнението на Мих и Герм. Златоустовата хомилия за Възкресение Христово в Супр носи № 41 и се намира на стр. 471, 15—479, 2. Започва с евангелския цитат: н се дѣла вѣста отъ ннхъ нѣжшта пѣтѣмъ въ тѣ дѣнь. В Мих началото гласи също: н се дѣа вѣста Ѡ ннхъ нѣдоущаа поутѣмъ тѣмъ въ тѣжде дѣнь (л. 137а—140а). Преводът е един и същи. Различия има и са важни. Най-удобни за цитиране са лексикалните, и те се дават без текст, дума срещу дума: Супр — десѣтъ стаднн — Мих пѣпрнщѣ; прѣштѣннѣ архнѣренско — прѣщѣннѣ старѣннннѣ жѣрьчѣскыиѣхъ (тази замяна е прокарана последователно в Мих); апѡстѡльскы трѣтн — апакаа трѡуба; съдѣтѣль — свѣдѣтѣаа; нѣдѣтѣ — нѣзкѣ и пр. Ето по-значителни текстови различия: Супр: правѣ въ истннѣнн, тацн кѣннѣ Мих: право истннѡю нѣкѡторѣнн во вѣсѣаннн прн пѣтн. етерѣ во вѣвѣтрѣ страхѡвѣннѣ възвѣтѣа н ѣако тѡуѣ страхѡ вѣннѣ, ѣакоже лнстѡмъ лнственнѣмъ вѣсѣмъ нествѡмъ дѣнзашѣ. вѣсѣмъ ествѡмъ дѣнзашѣ.

Супр предпочита глаголи с представката по- в една нейна много старинна функция: напр. пождаста, походнаъ и др., срещу ждаста, ходнаъ и др. в Мих.

Мястото не позволява да се дадат още примери от последователно прокарани различия. Същото отношение между Мих и Супр се наблюдава и при Златоустовото слово за тридневното Възкресение, в Супр № 43, стр. 486, 19—498, 11, с нач. добро нѣтъ вѣрма дньсь вѣрма възпнтн. . . В Мих това слово, несъмяено в препис от същия превод, се намира на л. 140а—143в. Различията не са много, но са интересни. Така напр. Супр употребява пътнѣ, а в Мих го заменя с пѣннк; днѣвоково прѣтнѣство в Супр отговаря на днѣвоко прѣтнѣвѣние в Мих и др. Изброяването им е невъзможно тук. Общо взето, Мих и Супр са твърде близки един до друг.

Изследванията върху сравнително отскоро станалия известен в науката Германов сборник¹, среднобългарски писмен паметник в препис от 1359 г., носят все повече факти, които нареждат този паметник между класическите хомиляри, възникнали в твърде ранните епохи от разволя на славянската писменост. Предположението, че е бил съставен като цяло в края на X в. по преписи от по-старинни източници става все по-убедително. За утвърждаване на архаичността му допринасят много и сравненията на десетте еднакви слова, които свързват неговото съдържание с Мих. Това са: 1. словото за Благовещение; 2. на Елифаній Кипърски за погребение Христово; 3. за Възкресение на Йоан Богослов; 4. за Томино неверие; 5. за Възнесение; 6. за Пентикости; 7. Климентовото слово за рождеството на Йоан Кръстител; 8. похвалата за апостолите Петър и Павел; 9. словото за Успение Богородично и 10. отсичане главата на Йоан Кръстител.

В Герм еднаквите с Мих слова се отделят в две групи: към първата спадат слова, които са възникнали в сравнително по-ранна епоха и в Герм пазят архаични черти, заменени вече в Мих с по-нови. Това са: словото за Петър и Павел, за Благовещение, за отсичане главата на Йоан Кръстител, на Йоан Богослов за Възкресение и Климентовото слово за рождество на Йоан Кръстител. Във втората група се отделят онези, които носят белези на сравнително по-късната, Преславската школа. Това са: словата: за Възнесение, за Пентикости, за Томино неверие и за Успение Богородично. Малко по-особен е случаят със словото на Елифаній за погребение Христово.

Към първата група принадлежи Словото за Петър и Павел. В Мих то се намира на л. 203а—205в, с нач. небоу н земан рѣть внждю, а в Герм — 229а—234в, с нач. небоу н земан рѣть внждж... На сравненията

¹ I. Iuŝi, Sbornicul lui Gherman (1359), Ortodoxia, revista Patr. Rom., București, an XV, № 2, 1960; К. Мирчев, Неизвестен препис на Климентовото слово за архангелите Михаил и Гаврил от 1359 г., Бълг. език, XVI, 1966, кн. 5; Д. Иванова-Мирчева, „Германов сборник“ — български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г., Бълг. език, XV, 1965, кн. 4—5; За архаичността на Германовия сборник — старобългарски писмен паметник от X в., Бълг. език, XVI, 1966, кн. 5.

между текста му в Мих и в Герм е посветена специална статия¹. В нея се посочват фонетичните и морфолого-синтактичните различия между Герм и Мих. В редица случаи Мих пази чертите на първообраза по-добре, отколкото Герм, където са навлезли при по-късното преписване отново на българска почва редица черти, които отразяват естественото развитие на езика. Изводът, от който е бил преписан Мих, обаче е бил сравнително по-нов, така както сравнително по-нов е например Супр. Лексикалните различия между Мих и Герм говорят за голяма старинност на Герм, в текста на който се срещат напр. моравизми като *кунжъ* *вм.* *кръсть* в Мих.

Златоустовото слово за Благовещение се среща в Герм, Мих и Супр под № 21. И трите преписа произхождат от един и същи превод, който трябва да е бил направен в по-архаична епоха. Доказателства за това дава преписът в Герм, който пази по-старинните от онези лексикални и морфолого-синтактични синоними, които характеризират двете старобългарски школи. В Герм словото започва малко различно от Супр и Мих, т. е. с: *пакы радное блговещенне, пакы свободное възъщненне* (154а—160в). Посочено бе по-горе, че текстът в Мих е повреден и липсва втората половина на словото. Мих и Супр вървят заедно, а Герм се отделя. Ето някои примери от последователно прокараните различия: В Супр Мих редовно среща *ме двъца*, срещу *двъца* в Герм; *жъцн* — *нефн*; *рса* — *тжча*; *вракъ сътворнѣшомоу* — *врачшомоу са* в Герм; *въсачьскы* — *въселньчьскы*; Супр Мих *чъстьномъ бракомъ женнѣ са* — Герм *въбрачнѣ са* *къ* и пр. Текстът, който продължава в Супр и Герм, съдържа и други интересни лексикални варианти, като напр. Супр — *ковъчгъ*, *жъцъ*, *отншнѣ*, *врачъ* и пр. срещу Герм — *кравнѣ*, *сватнтель* и *нефѣй*, *анкнра*, *валнѣ* и пр. Мих Супр системно предпочитат едни от синонимите в старобългарския език форми, като напр. *хранимо кѣтъ* *вм.* *хранит са* Герм. Приведените случаи са малка част от разночетения, с които разполагам, но ясно говорят за по-голямата старинност на текста на Златоустовото слово, запазен в Герм².

От подробното сравнение между текста на словото за отсичане главната на Йоан Кръстител в Мих и в Герм се вижда, че в Герм се пази по-архаичният текст, докато Мих заменя архаизмите със сравнително по-нови синоними, характерни за по-късните паметници от Преславската школа. Словото се намира на л. 262а—268в в Герм: *яко се мъжъ етеръ, авба поустына, на мѣстѣ етерѣ лѣснѣ, сѣда по сѣннѣ при водѣ...*, а в Мих на 260а—262в: *яко се моужъ нѣкой, любѣ поустыню въ мѣстѣ лѣснѣ свѣдеподѣ сѣннѣ при водѣ...* То е преведено от гръцки източник и преводът в двата паметника е еднакъв. Различията са доста: текстологични, лексикални, словообразователни, морфолого-синтактични. Ето някои от най-яр-

¹ Д. Иванова-Мирчева, За архаичността... (вж. посочените там примери).

² Пълното изследване на еднаквите слова в Герм и Супр е предмет на отделна студия, която ще бъде печатана на друго място. Там ще се дадат и пълните материали.

ките лексикални варианти: Мих нродъ четвъртовастьць — Герм нродъ тетрарх; звѣрне поустыиннын — керастн н змнвѣе; Мих (260в) оу храмннѣ златомъ оутворенѣ, ... каменемъ самоткорном — Герм (263в) въ храмннѣ златомъ искоушенѣ... под каменемъ самонскоушеномъ; Мих прѣчу Івана — Герм прѣдрома ниванна; Мих наваждена... мѣрню — Герм ... научена мѣрнѣ; Мих не каети се въхма — Герм не казнѣте са ѿнѣдѣ; Мих другыне оученикъ — Герм етеры и пр. Мих предпочита облика оубнѣнне вм. оубнѣство в Герм или рождѣство вм. родѣство. Словото на Йоан Богослов за Възкресение, с нач. възкресенна дѣнь н начало дѣсное (Герм 198б—201а); а в Мих (135а—137а) с нач.: възкрннн дѣнь н зачело дѣсное ми е познато и в трети препис, в изданието на Будилович (нататѣкъ Буд)¹. И тук се наблюдава същото явление: докато Мих върви с Будиловичевия текст, Герм се отделя с други синоними. Ето една малка съпоставка между трите текста: Мих Буд празнованнѣ — Герм трѣжѣство; ннѣ — етеры (Герм); благочѣстнѣ — благовѣстнѣ (Герм) и пр.

Интересен, макар и не много богат материал, носи и словото на Климент Охридски за рождество на Йоан Кръстител. И тук за текстът в Мих може да се предположи, че е бил преписан от извод, който вече е бил подложен на рецензия в източната българска школа. Преписът в Герм трябва да се смята за по-близък до Климентовия оригинал. Началото му в Герм гласи: прѣнотекскѣ источникѣ вѣтѣа непрѣстанно (л. 223в—228в), и в Мих: прѣнотекскѣй источникѣ вѣтѣа непрѣстанно (192а—194в). Ето само няколко характерни синонимни варианта: Герм нерен етерѣ — Мих ... мѣкон; Герм прѣскѣтлѣымѣ зракѣмн — Мих ... зарѣамн; Герм предпочита рече пред глѣше; в Герм перфектна форма видѣвъ естѣ — а в Мих аорист видѣв и пр.

От разгледаната група слова се вижда, че в Герм се пази техният по-архаичен облик, по-близък до преводния или оригинално създадения текст, докато Мих носи белези на рецензия, направена в източна българска школа. Свържат ли се тези факти с онова, което бе установено за отношението между Мих и Супр и Клоц, идва се все по-близо до предположението, че изводът, от който е преписан Мих, е бил свързан с източните български краища.

Същото показва и сравнението на втората група слова. На първо място тук са: Златоустовото слово за Възнесение, с нач. вагѣ годѣ днѣ възсѣмъ намъ възлѣитн прѣчѣское слово (Герм 216в—221в, Мих 161в—164в) и за Пентикости (Петдесетница) с нач. дѣнес, братнѣ, нанде сѣо дѣха

¹ А. Будилович, XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе, по рукописи Импер. публ. библиотеки XI века, Спб., 1875, стр. 282—285.

блгодѣть (Герм 221в—223в, Мих 176в—176в). По характера на своите езикови особености те се свързват със словата в Герм, които произхождат от Преславската школа, където вероятно са били преведени заедно с други, които ще да са били съставени там. При тези слова Мих и Герм вървят крайно близко един до друг, с изключение на фонетичните разлики, които дават на Мих облика на рашката сръбска редакция. Излишно е да се привеждат тук еднаквите текстове, които могат да се вземат от всяка част на словата. Това не изключва някои текстологични и езикови варианти, които не са съществени.

Словото за Томиното неверие, озаглавено в Герм „За бялата неделя“, започва по следния начин: *Ѡма же едннѣ ѿ оубоудесате, глѣмы н бланзнецѣ, не бѣше с нимн, егда прннде ис* (Герм 205в—213в, Мих 148а—150в). В Мих то носи автор Григорий Нанзиански: *григорнѣ ѿпнкоупа нанъзннѣскааго слово*. Езиковите му особености го отнасят към Преславската школа. Текстове в Мих и Герм пазят еднакъв начин на означаване абзаците, отделят и характерното за композицията на словото поучение в края. Разночтения между дната паметника има, но без съмнение те са в рамките на източнобългарската школа. Въпросът дали словото е преводно или оригинално съвсем не е задача на настоящата статия, но не е излишно да се припомни, че в 1910 г. Соболевски бе проучвал неговия език и стил по препис от руска редакция и с много основание бе посочил, че негов автор не е византийският писател Григорий Нанзиански, а българският книжовник от времето на Симеон, Григорий епископ и мних, комуто се приписва превода на части от Стария завет¹.

Интересни въпроси повдига и словото за Успение, еднакво в Герм и в Мих, с нач. *длѣжннѣ всгдѣ прстнвшаго длгѣ помннтѣ н хвалнтѣ* (Герм 248а—262а). В Мих (240а—246а) за автор на това слово с нач. *длѣжннѣ всгдѣ прстнвшааго длгѣу помннтѣ н прсно н хвалнтѣ* е посочен Йоан Златоуст. Първият изследвач на Герм Йоан Юфу обърна внимание на факта, че това слово е много по-дълго от своя гръцки оригинал. За оригинал той смяташе словото на Герман Константинополски, което започва със същите думи. Изследването на съдържанието на Мих обаче донесе едно твърде любопитно сведение. В Мих има още едно слово за Успение, което започва почти по същия начин: *длѣжннѣ прсно свѣго дубродѣтѣа хвалнтѣ* (Мих 246а—249а). Негов именно автор е Герман Константинополски. Стана ясно, че някой друг писател, грък или славянин, е използвал началните думи от словото на Герман Константинополски, а по-нататък е развил друго, съвсем различно, слово за Успение. Досегашните ми наблюдения върху словото на неизвестния автор сочат извънредно много белези на езика и стила на Йоан Екзарх и на Преславската школа. Това са изключително многото членни форми, съюзите *тн, нмѣже, тѣмѣже*, други лексикални единици като *оубѣтъ, по-*

¹ А. И. Соболевский, Из церковнославянской учительной литературы I—III, Известия Отд. русс. яз. и слов., т. XV, 1910, стр. 41—61.

Доба, невѣдомъ, прирѣкъ, мѣнѣти, таче, погѣва, нѣсточникъ, вѣсѣдникъ, намѣстникъ, висость, естество, цѣлава, простѣини, бутварь, беспрѣсмыне, забрало, острогъ, ратникъ и мн. др., съчетания като моцно е, немощно е и пр. Що се отнася до отношението на текстовете в Герм и Мих, то те се свеждат предимно до познатите фонетични разлики. Замените на носовките говорят, че Мих произхожда от старобългарски оригинал, в който още не е било прокарано смесването на носовките (същият извод бе направен и при преписа на словото за Петър и Павел, и при др. слова). Различията от лексикално, морфологично и синтактично естество, не са от особено голяма важност тук, при най-общото установяване отношението на Мих към другите старобългарски хомилари. Те са от типа: Герм мааденець — Мих маадѣннѣць; Герм раздрѣушникъ — Мих раздрѣушнѣць; Герм жнть, оуставъ — Мих жнвѣть, оуставленне и пр.

Доста сложна е проблематиката на Епифаниевото слово за Света събота и погребение Христово. Това личи от няколко му издания и от изследванията върху него. Текстът на това слово, освен в Клоц, Супр и Златоустът на Ягич се намира и в Герм. Досега (особено ясно това направя А. Ваан) бе установено, че всички познати преписи на тази много известна апокрифна хомилия, произхождат от един и същ превод. Текстът в Герм обаче се оказва извънредно много различен от познатия, и крайно близък до гръцкия оригинал. По-нататъшните проучвания ще могат да донесат повече материали и по-конкретни изводи. За сега би могло да се каже, че е вероятно в Герм да сме пред друг превод на тази знаменита хомилия, или най-малко на много голяма преработка на познатия досега превод, може би от преславски книжовник. Дори да не се установи, че новонамереният текст е нов превод, неговото значение в славистиката се очертава като твърде голямо. Той ни предлага извънредно богата синонимия (лексикална, морфолого-синтактична и словообразователна) като разкрива голямото развитие на старобългарския език, постигнато, както изглежда, най-вече от Преславските книжовници¹. Възприели творчески Кирило-Методиевото наследство, те много са го обогатили. В Герм (173в—198в) словото носи наслов: *нже въ стѣхъ ѿца нашего снѣана, архнепѣпа купрѣскаго слово ѿ бѣгѣльснѣмъ погребеннѣ га ба н сѣка нашего ꙗсѣ ха н ѿ ниснѣ архмаденстѣм н жеже въ адѣ съшественѣ по снѣмъ преданнѣ прѣславно бывшнм; нач.: что се днѣ безмаьене много на земнѣ?*

От направените, макар и подкрепени с малка част от изобилния материал, с който разполагам, съпоставки между Мих и останалите класически старобългарски хомилари като Клоц, Супр и Герм може да се извлекат следните изводи за мястото на Мих между тях:

1. По отношение на Клоц Мих общо взето показва близост, но най-големите архаизми от Клоц са заменени много внимателно и последователно със синоними от сравнително по-късния развой на старобългарския

¹ Сравненията между Епифаниевото слово в Герм и в другите познати паметници ще бъдат публикувани на друго място.

език. Мих представя препис от текст, който пряко не произхожда от Клоц и е бил подложен на преписване в Преславската школа в твърде ранен етап от нейното развитие.

2. По отношение на Супр Мих показва близост и почти пълна еднаквост при онези слова, в които Супр се очертава по език като напълно източен паметник. Словата, в които са запазени архаизми, типични за по-ранния период от разволя на Кирило-Методиевия език, у Мих последователно и внимателно са заменени с източнобългарските им синоними.

3. По отношение на Герм Мих също показва близост в оня тип слова, при които текстът в Герм показва, че са били преведени или съставени на преславска почва. Но словата, за които с много основания може да се говори, че са архаични в Герм, в Мих носят ясен отпечатък на източнобългарска рецепция.

4. Разгледаните деветнадесет слова от Мих и техните съответствия в Клоц, Супр и Герм внушават предположението, че Мих трябва да е преписан от паметник (някакъв сборник), който е бил съставен в източнобългарската Преславска школа. При сравненията единствен Мих от разглежданите паметници последователно дава данни за източна старобългарска основа. Все пак обобщения ще могат да се направят след като някога бъде разгледан в езиково отношение целият хомилиар на Миханович.

ПРЕДАВАНЕ НА ГРЪЦКИ ХИПОТАКСИС СЪС СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАРАТАКСИС

Екатерина Дограмаджиева

При сравнителния анализ на старобългарската преводна литература с нейните гръцки източници още от пръв поглед се установява необикновената близост в постройката. И това е напълно естествено. Процесът на превеждането предопределя до голяма степен непосредственото следване на граматическия строеж на текста-източник. Несъмнено това наподобяване е улеснено от наличието на граматически паралелизъм у превеждания и превеждащия език. В отделни случаи обаче се откриват отклонения, които могат да се дължат на различни причини. Тук ще бъде разгледан един от тези случаи — предаването на гръцки подчинителни конструкции със старобългарски съчинителни конструкции¹. Изследването е изградено върху материал от Супрасълския сборник², старобългарски паметник от XI в.

Най-често се трансформира в старобългарска паратактическа конструкция гръцка хипотактическа конструкция с подчинено определително изречение. Определителното изречение не се включва органически в корпуса на главното изречение и има до голяма степен обособен характер. Поради това неговото отделение в съчинено изречение не се натъква на съществени трудности. Също така синтактичната функция на определителното изречение е твърде обща и може да бъде смислово нюансирана по най-различен начин. Така е постъпвал и старобългарският преводач.

В едни случаи той интерпретира отношението между двата члена на конструкцията като съединително и го изразява чрез съюза и. Гръцкото относително местоимение предава в превода с друг тип местоимение в разнообразна синтактическа позиция. Напр.: и прозавеста плода благовѣрна. и нарекоша нма кмоу кононъ. 25.25 — *ἔβλάστησαν κικλὸν εὐοβείας, ἃ ἐπρωόμεσαν Κόκωνα*³. Относителното местоимение-пряко допълнение в гръцкия текст е предадено чрез анафорично местоимение в двойно

¹ А. Маргулис е забелязал това явление и го е отразил в своята монография *Der altkirchenslavische Codex Supraslensis*, Heidelberg, 1927. За съжаление там този факт само е констатиран и илюстриран с един пример — 24.25 (§ 62, стр. 146).

² С. Северьянов, *Супрасльская рукопись*, Санктпетербург, 1904.

³ Гръцките текстове са цитирани според източниците, указани от К. Н. Мейер, *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Supraslensis*, Glückstadt und Hamburg, 1935.

зависим дателен падеж — с обектна и посесивна функция едновременно. Сменено е и мястото му във словоредата на изречението. Самият глагол-сказуемо не е преведен буквално, а е заменен с конструкция от глагол и име (*ἐπιπορεύσασαι*: на́рѣкоша нма), с което преводачът се е стремил да постигне още по-голяма точност в предаването на смисъла. С анафорично местоименно във функцията на лично местоимение в позиция на косвено допълнение е заменено гръцкото относително местоимение в следните случаи: на снце смокве възлѣзе зак'хен видѣтъ господа. И к ъмоу рече скоро салѣзи. 350.12 — *Ἐπὶ τοιαύτην συκῆν ἀνέβη ὁ Σακχαῖος ἰδεῖν τὸν Ἰησοῦν πρὸς ὃν ἔλθου· Σπένσας κατάρθηδι.* отъметавъ са отъверъши са и друугъ въ дашн множ цроу. и въсѣмъ старъшннамъ. И отъ ннхъ все добро тебъ дастъ са. 48.11 — *τοῦτο παρατηρούμενος ἀρνησάσθαι, καὶ φίλος ἔση δι' ἐμοῦ τοῦ Σεβαστοῦ καὶ πάντων τῶν κρατούντων. πρὸ ὧν πάντα τὰ κάλλιστα σοὶ παρασχεθεῖν.* Друг случай е представен на стр. 524.6: наждштоу же ъмоу пѣтемъ сѣрѣте и братъ нѣкъши. нмы въ истннжъ хса въ сѣтъ. И прноудн ъго. — *ἐρχομένου δὲ αὐτοῦ τῆς ὁδοῦ ἀπήνησεν αὐτῷ ἀδελφός τις ἔχων ἀληθῶς τὸν Χριστὸν ἐν εἰντῷ [ὅς ἀπασάμενος αὐτὸν παρεβιάσατο.* Гръцкото относително местоимение-подлог няма пряко словесно съответствие в старобългарското изречение. Неговата функция е изразена чрез флексията на глагола-сказуемо. Пропуснато е също да се преведе аpozитивното причастие *ἀπασάμενος*.

По-далеч в преработката на изречението е отишъл преводачът в следния случай: паче же кште растѣвше страхъ на нечѣстнвнхъ доу сѣхъ. ꙗкоже нмъ и ннвѣи двѣатн и пештн са въсѣмъ садомъ. И ннвѣннмъ сѣтнѣмъ повелѣннѣмъ ъго. И въ тѣхъ ннвахъ ꙗдна бѣаше осѣта сланоут'комъ... — *προσέτι δὲ ἐπαύξεν αὐτοῦ τὸν φόβον κατὰ τῶν ἀκαθάρτων πνευμάτων, ὅστε αὐτοὺς καὶ τὸν τῆς γεηρονίας τῷ αὐτοῦ κελύσματι ἐπιμελεῖσθαι παντοίων φυτῶν τε καὶ σπορίμων. ἐν οἷς μίαν χώραν εἶχον ἐστασμένην ἐρεβινθῶν.* Вероятно подведен от наличието на съюз (*δέ*) преводачът е развил гръцка инфинитивна конструкция в самостоятелно изречение, като е предал гръцкия инфинитив със старобългарски финитен глагол. Той е превеждал по смисъл без да „транспонира“ буквално думите. В подчиненото следствено изречение името-косвен обект (*γεηρονία* 'земледелие, обработка земи'¹) е предадено с инфинитивна конструкция с аналогично значение (ннвѣи двѣатн), а несъгласуваните определения на името (*παντοίων φυτῶν τε καὶ σπορίμων*) са придадени като обекти на осъществяващия предикацията на подчиненото изречение инфинитив (пештн са). Прави впечатление, че и съществителното *ἀπόρνια* 'посеви, ниви'² е преведено не с една дума, а с атрибутивно словосъчетание ннвѣнок сѣтнѣ, в което в разгърнат

¹ И. Х. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, Москва, 1958.

² М. Войнов и др., Старогръцко-български речник, III изд., София, 1943; И. Х. Дворецкий, цит. съч.; W. Bauer, Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, Berlin, 1958.

вид са включени и двете значения на гръцката дума чрез две лексеми. Обстоятелственото пояснение е изнесено на последно място в изречението, за да не наруши целостта на инфинитивната синтагма. Именно тази крайна позиция на обстоятелственото пояснение е разрушила хипотактичната определителна конструкция. Името, към което би трябвало да се отнесе подчиненото определително изречение, се е оказало в средата на изречението. Непосредственият контакт между определяемо и определящо се е оказал неосъществим, е което е отпаднала възможността това изречение да се снабди с подчинено атрибутивно изречение. Ако старобългарският преводач механически следваше гръцкия образец, тук бихме очаквали подобно изречение: *въ ннхъже ꙗдннж ннвж нмвхъж сътъж саноуѣкомъ.

Обаче в текста ние намираме едно изречение, подходящо оформено според новосъздадените обстоятелства. Подчиненото изречение е предадено със съчиново изречение, относителното местоимение е заменено с показателно, а в помощ на показателното местоимение е привлечено определително от него име (нмвхъ). Въпреки същественото прустройство, направено според найскванната на превеждащия език, смисълът на фразата не е нарушен.

В други случаи старобългарският книжовник е интерпретирал гръцко определително изречение като съпоставително: Бѣхъж же коннн кападо-
кннскѣа страны. въ саноу ꙗдномъ. жнвжштѣ бааговѣрънѣ. чнслоуъ ꙗ не-
повѣдѣнн н доѣи въ ратѣхъ. а се нмъ нмена. дометнннъ... — *Νοσιν οὖν στρατιῶται ἐκ τῆς Καππαδοκίῃν χώρας ἐν νομισσῶ ἐνὶ ζῴντες εἰσεβῶς κατὰ θεοῦ τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, ἀήτητοι καὶ ἀκαταρβήστοι ἐν πολέμοις, ὡν τὰ οὐράτια εἶσι ταῦτα Δωμετιανός, ...* Преводачът отделя подчиненото изречение и го свързва чрез съюза *а* със съпоставително-присъединителна функция, без да се наруши смисълът. Относителното местоимение е сменено от апафорично местоимение с притежателна функция. Съответно с промяната на синтактичното отношение са направени и изменения в словоредата. Подобно е положението на стр. 223.26: тѣгда повѣаѣ сватѣн дртемонъ. еленьма н днвнннмъ козамъ. нтн къ ꙗннкоуѣу къ вратноградау. онн же съ спѣхомъ шѣдъше сташа банъъ града. — *Καὶ ὁ ἄγιος Ἀρτέμιον κελῶναι τοὺς ἔξ αἰγάρων καὶ τὰς δύο ἐλάφους ἀπελθεῖν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Σισίνιον ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ ὄντι αὐτῷ ἔτινα, μετὰ οὐραθῆς ἀπελθόντα, ἔστησαν πλησίον τοῦ παραδείσου.* Относителното местоимение в гръцки е разположено далеч от името в главното изречение, което пояснява. Такава постройка несъмнено отежнява фразата. В старобългарския превод синтактичната структура е опростена, без това да се отрази върху смисловата страна на изречението. Съпоставителният съюз поема задачата да изрази зависимостта между двете явления (действие и негова реакция), разкрити в двете съседни изречения. Относителното местоимение е заменено с показателно местоимение онн във функцията на лично местоимение. Аналогична трансформация е извършена и със следното изречение: ꙗннссонна же него носаштннн, н положнша на земн въ коумнръннннн. ꙗднннче же стоѣаше еуѣтн-
монъ. ꙗнн коумнръннннн. — *Βοῶντα οὖν ἤγαγον αὐτὸν βασιάζοντες καὶ ἔδηξαν χαρὰ παρὰ τὸν βοῶν, ᾧ ἔτι παρσιότηκει Εὐκλήμων εἰδωλολατρικῶς.* Тук преводачът също е предпочел съчинителна конструкция. Относителното ме-

стоименно е изпуснато, тъй като е станала излишна неговата свързваща роля, след като наречието *εὐδαλολατρίως* е преведено при комуризмични и е отнело неговата обстоятелствена роля.

В един случай отношението, което в гръцки е изразено с подчинено определително изречение, е квалифицирано като експликативно: **прнше-**

дъшоу же народу къ нему. всн днвѣхъ са вндаште джева обанствъ-
нъвѣша. тн бо вѣдѣхъ ѿ нздавна соухъ. — *ἐλθόντων δὲ τῶν ὄχλων*
πρὸς αὐτὸν πάντες ἐξετίζοντο βλέποντες τὸ δένδρον φύλλοις κομῶν, οἱ προσεγίνωσκον
αὐτὸ πρὸ πολλοῦ ξηρόν. Дистантното разположение на определяемото (*πάντες*) и определителното изречение е влязло в противоречие с особеностите на славянската структура, поради което е било отстранено чрез преустройство на изречението. Относителното мстоименно е било заместено с показателно мстоименно и по този начин е отпаднал подчиненият характер на изречението, а заедно с това и синтактичната спойка между частите на сложното изречение. Старобългарският книжовник обаче е осъзнавал, че смислово те са свързани, възприел е отношението като обоснователно („всички се чудеха, виждайки дъба покрил се с листа — (какво е основанието за това удивление?) — тези отдавна го знаеха сух“) и затова е употребил мотивирания съюз **бо**.

В два случая гръцко подчинено изречение със съюза *εἰ* се предава със съчинително изречение: **и дадѣте ми м'латъ жезвънъ и скръсѣшъ**
нго. и виднмъ може ли пакъ въ образѣ своемъ кѣти. подамъ же нему
брашно. и простеръ ржкѣ въземъ да пакъ. 27.24 — *ἢ δότε μοι σφύρα*
αὐτῆράν καὶ συντίρω αὐτόν, εἰ δυνηθεῖσθε σχῆματι ἀναμορφωθῆναι ἐπιδώσω δὲ αὐτῷ
βρώσιν, εἰ ἔχετε χειρὰ καὶ ἐπιλαβόμενος σάου. В първия случай е станала модификация на гръцко сложно съставно изречение с подчинено допълнително изречение (косвен въпрос) в сложно съчинено изречение. За връзка между частите на новообразуваното сложно изречение е използван съединителният съюз **и**. Несъмнено гръцкото изречение при буквален превод би станало трудно разбираемо за читателя с изпускането на подчиняващия глагол или израз¹. Старобългарският книжовник е възстановил напълно приемливо липсващата част на фразата (**виднмъ**) и я е свързал съчинително с предишното главно изречение, като по този начин косвеният въпрос е заел полагаемото му се място. Искам да обърна внимание на факта, че гръцкият съюз *εἰ* не се превежда с неговия обичаен съответник **ако**, а свободно се предава с въпросителната частица **ли** според законите на славянската реч. В съседното изречение гръцкото *εἰ* също не се превежда с обичайното **ако**. Не се превежда и с току-що използваното **ли**. Старобългарският книжовник е потърсил и намерил негов славянски еквивалент според конкретната му употреба. Свързващата частица *εἰ* с оптативна функция е предадена със старобългарска оптативна частица **да**, а синтактичната връзка между изреченията е осъществена чрез съюза **и**. Мястото на частицата **да** в изречението е определено според специфи-

¹ По този въпрос вж. т. 2 от статията за *εἰ* в речника на И. Х. Дворецкиѣ, Древнегреческо-рускиѣ словарь, Москва, 1958.

ката на славянската реч — тази частица стои непосредствено до глагола, към който се отнася. Старобългарският преводач е направил и други промени — финитният глагол *ἐκείνοι* е заменен с причастна форма (престеръ), с което е отпаднала необходимостта от съчинителен съюз между него и следващия финитен глагол.

Не само сложни съставни изречения с по-абстрактни синтактични отношения могат да се трансформират в съчинителни при превеждането. Подчинени обстоятелствени изречения също могат да се обособяват като относително самостоятелни части и да влизат в паратактични отношения с бившото главно изречение. Възможност за такова преустройство се съдържа във всеобхватния характер на използвания съединителен съюз и, който притежава способност да изразява и някои обстоятелствени смислови отношения. Една от функциите на съюза и — изразяване на причинно-следствени отношения — се е оказала подходяща за изразяване на отношение, което в гръцкия текст е предадено с подчинителен следствен съюз: Блаженъи же кодратъ, яко по истинъ дивни страсотърпелъ.

Доброчестина. добръ сътрѣпѣ лютъа ты мжкы. и не прѣвѣмни са отъ вжна надежда. 105.2 — *ὁ οὖν μακάριος Κοδράτος διέμενε τὴν χαλεπὴν ταύτην βίαν οὕτω γενναίως, ὡς μὴ μεταβληθῆναι ἀπὸ τῆς εἰς θεὸν ἐλπίδος.* На подобна основа е станала трансформацията на сложно съставно изречение с подчинено условно изречение в протазис в сложно съчинено изречение. Съюзът и е изразил следствената зависимост на съдържанието на главното изречение от съдържанието на бившото условно изречение: оставшии врагоу грѣхы и прѣстѣ вѣдешн нже къ владѣицѣ съгрѣши. 407.8 — *Ἐὰν ἀφίσης τὰ εἰς τὸν ἕθρον ἀμαρτήματα, συχωρεῖται σοι τὰ εἰς τὸν Δεσπότην πλημιελήματα.*

В един случай сложно смесено изречение с подчинено темпорално изречение се преобразува в друг тип сложно смесено изречение в старобългарския превод, като се разместват някои хипотактични и паратактични връзки: братна не възвонимъ са. нгда во къ ратехъ обрѣтахомъ са и помолѣхомъ ба. то помагаше намъ и одъсѣвахомъ. 72.22 — *ἀδελφοί, μὴ φοβηθῶμεν· οὐχὶ πάντες, διὰν ἐν πολέμῳ ἐδρέθημεν, ἐπεκαλούμεθα τὸν θεὸν καὶ ἐβοήθει ἡμῖν καὶ ἐνικήσωμεν.* Изходната гръцка конструкция е изградена от едно подчинено темпорално изречение и главно изречение, съставено от три паратактично свързани изречения. При превеждането темпоралното изречение и първата съставка на главното изречение се свързват съчинително със съюза и с темпорална функция (последователност на действията), а като главно изречение остават другите две негови съставки. Те губят в началото си съчинителния съюз, а вместо него получават типичния старобългарски корелативен съюз то, въвеждащ главно изречение, когато неговото подчинено изречение е антепонирано. При превеждането се е изгубила и въпросителната модалност на сложното изречение, тъй като е изпуснат въпросителният израз в началото на изречението.

Разгледаният материал предлага интересни данни за известно предпочитание на паратаксиса пред хипотаксиса през старобългарския период.

Това явление е разпространено неравномерно в различните части на Супрасълския сборник: житията от началната част на ламетника съдържат 11 случая, а останалите три съставки (А' хомилии, Б' хомилии и трите последни, метафрастови жития) са представени с по един случай. Това още веднъж подкрепя установеното от А. Маргулис (цит. съч.) положение, че преводът на житията е направен от умел преводач, който е превеждал по-свободно. Несъмнено езикът на житията е твърде близък до живия разговорен език. Същевременно наличието на замяна на хипотаксис с паратаксис и в останалите части на сборника говори, че предпочитанието на съществителните конструкции не е само индивидуална проява, а е особеност изобщо на говорения език, само че е имала ограничен достъп в по-висшия стил на книжонния език.

Случаите на предаване на гръцки хипотаксис със старобългарски паратаксис предизвикват интерес и с това, че дават възможност да се доловят усилията на старобългарските преводачи да се придържат към гръцкия текст без механически да копират неговите структурни особености и старанията им да предават вярно смисъла на фразата, като използват наличните средства на родния си език.

СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ОРТОГРАФИЧНИ ОТКЛОНЕНИЯ,
СЪПОСТАВЕНИ С ОСНОВНИТЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЪВ
ФОНЕТИЧНИТЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРЕЗ X—XI В.

Иван Добрев и Пиринка Пенкова

1.1. Отклоненията от писмените изрази, които се смятат за образци на нормално лингвистично поведение, много често не подлежат на морфологично обяснение и говорят за насоките във фонетичните изменения преди всичко на всеки език поотделно. Сравняването на написаните посредством съвременни азбучни системи текстове показва, че извлечените от тях грешки могат да се групират изчерпващо в няколко типа. Психолозите насочваха интересите си към общи класификационни проблеми и търсеха универсално обяснение за неправилностите в цялостната писмена и говорна дейност, а лингвистите приемаха, че някои иновации се дължат на първоначални езикови несъобразности, разпространили се сред по-широк колектив¹.

При съпоставка с редовните езикови явления аномалиите не се оказват нещо съвършено ново, а представляват само изчезване (атрофия) или ненормално увеличение (хипертрофия) на едни елементи за сметка на други. Тяхното изучаване хвърля светлина и върху нормалните изменения, настъпващи в лингвистичните прояви на сменящите се поколения, въпреки че общовалидните класификации на грешките се абстрахираха от стилистичните разпределения на всеки тип, както и от нееднаквите развойни тенденции в различните езици.

1.2. На психолозите дължим заключението, че грешките при говорене не се отличават по тип от правописните нарушения, макар че са по-редки от тях. Ето защо материалът, извлечен от мъртвите езици, свидетелства и за говорните отклонения, като, разбира се, се отчита спецификата на писмената дейност.

¹ Има се пред вид следната литература: J. W. Goethe, Hör-, Schreib- und Druckfehler. Kunst und Altertum, 1820; W. Wundt, Völkerpsychologie, т. I, Die Sprache, 1900; F. Kainz, Psychologie der Sprache, т. IV, Spezielle Sprachpsychologie, 1956, в специално раздела Sprachliche Fehlleistungen, стр. 394—492; R. Meringer & K. Mayer, Versprechen und Verlesen, Eine psychologisch-linguistische Studie, 1895; R. Meringer, Aus dem Leben der Sprache, 1911; M. Niederman, Das Verschreiben, 1901; R. Meringer, Tägliche Fehler im Sprechen, Lesen und Handeln, Wörter und Sachen (8), 1923; J. Stoll, Zur Psychologie der Schreibfehler, Fortschritte der Psychologie und ihre Anwendungen, (2) 1914; J. Seifert, Zur Psychologie der Schreibfehler, 1904; J. Baudouin de Courtenay, Z patologii i embriologii języka, Prace Filologiczne, (1) 1885; H. Frel, Grammaire des fautes, 1929.

Графичният езиков израз се продуцира по-бавно от своите говорни съответствия, към които спада и т. нар. „вътрешна реч“ („die innere Sprache“). Тази асинхронност е постоянно условие за избързване, повтаряне, пропускане. Задължителните моторни паузи в края на реда причиняват допълнителна несъгласуваност и затова определени грешки се срещат тъкмо там. Преписването е свързано с нарушения и от оптичесто естество — недовиждане и недочитане. Писането под диктовка съдържа най-много предпоставки за отклонения от оригинала, тъй като се прибавят и грешките на диктуващия.

Особеност на архаичните писмени текстове, включително и на старобългарските, е задължителната *scriptio continua* — писане без междусловни графични празнини. За да се препише непрекъснатата линейна редица от букви, тя трябва най-напред да се разложи, и то с помощта на делителен белег, за който оригиналният текст не дава указания. Сегментацията става чрез говорен превод било по акцентни групи, било по срички. При двете последователни трансформации — от графичен текст към говорен превод (вътрешна реч или диктовка) и оттам отново към записване — са на лице всички посочени по-горе условия за грешки. Самоконтролът по време на писане се затруднява от необходимостта отново да се разчита *scriptio continua*.

2.1. За сравнително-историческото проучване на старобългарските паметници Leskien въведе непротиворечива и изчерпваща процедура, чийто краен резултат бяха дву- и трибуквени изрази с наименованието „срички“¹: Предвиждаше се всички срички да бъдат отворени, т. е. да завършват на гласна.

Отворената сричка на Leskien е изкуствено понятие, което има смисъл само ако на старобългарските паметници се гледа като на продукт от завършена писмовна работа. При въвеждането му не е необходимо да се държи сметка нито за текстологичната, нито за психическата дейност на хората, които са писали, преписвали и говорно възпроизвеждали старобългарските текстове, и още по-малко — за ежедневната езикова дейност на неграмотните съвременници на старобългарските книжовници. Теоретичните затруднения, на които се натъкна сравнителното славянско езикознание, се дължат именно на пренебрегнатото обстоятелство, че отворената сричка като обект от графичния език е научна фикция, почиваща изцяло върху построението на Leskien и че а priori не е ясно дали отворената сричка като графичен или звуков израз с определени граници има реален еквивалент във всеобщата или в някоя особена езикова дейност на българските славяни през X или XI в.

2.2. Имаме основания да предположим, че в процеса на преписването старобългарските текстове са били сричкувани говорно или че самото преписване е ставало по поли- или моносилабични сегменти, кратни на графичните отворени срички, дефинирани от Leskien. Едно доказателство за това е правилото за пренасяне на част от думата на нов ред, според което последната буква от предходния ред непременно трябва да е гласна. Най-последователно то е спазено в Зографското евангелие, Маринското евангелие, Синайския молитвеник, Синайския псалтир.

¹ Описание на тази процедура може да се намери в сп. Български език, XV, 1965, кн. 3, стр. 254—256.

Интерес предизвикват няколко примера от Супрасълския сборник, в които непренесената част от думата завършва или с неетимологичеч ер, или с неуместен паерчнк:

6.1—2	ог' нк ¹	251. 6	въз' драст ^ε
9.22—23	нсп' азни	475.26—27	стож' де
23.4—5	ог' нн	503.18—19	м' рьтвнн
32.8—9	ажасъ нжша	517.12—13	повъж' дъ
38.22—23	нож' даахъ	557.17—18	ск' рьбъ
107.10—11	разг' нъвавъ	535.25—26	погъв' нжтн
211.26—27	г' радъ		

Без да изключват възможността за прояви на свръхстарателност, коментарите на Северянов, които намираме в изданието на Супрасълския сборник към посочените по-горе места, гласят: „паерок (ер) писца вызван (оправдывается) остановкой на полуслове при переносе“, „паерок оправдывается остановкой голоса на переносе“, „какографический случай паерка принадлежит писцу“, „какография конца строки“. Бележките насочват към две сходни обяснения на явлениято, които не се изключват взаимно:

а) Поради масовото изпадане на еровите букви тексты на Супрасълския сборник се е сричквал не само по отворени, но и по затворени срички, а писачът е слагал паерчик след записването на всяка затворена сричка.

б) Неетимологичните ерове и паерчици се дължат на еровите призвуци, които се появяват в процеса на сричкването след затворените срички; еров призвук може да се появи и при разделяне на група съгласни.

Ако второто обяснение е вярно, то би отменило твърдението на Северянов, че появата на неетимологични ерове и паерчици вътре в реда е под влияние на крайредните неетимологични ерови интерполации, още-ществени още в оригинала; от който е преписван Супрасълският сборник — срв. бележките му под линия към съмьртн (480.8) и новкъвьтънн (508. 2, гр. *νεοσύντοσι*). Северянов не допуска подобно влияние за примерите 42.10 пог'нъва, 52.16 под'вигъжтн, 54.16 оупраж'неннн, 61.23 разг'нъвавъ. Доказателство за сричкване по затворени сегменти могат да бъдат именно те, тъй като паерчикът не е нито в края на реда, нито след предлог.

2.3. Всички големи старобългарски паметници предлагат достатъчно примери за пропуснати или повторно написани дву- и трибуквени изрази, които могат да се определят като графични отворени срички от Leskien-ов тип. Понеже броят на пропуснатите или повторени срички е по-голям от броя на пропуснатите или повторени букви, предпола-

¹ Използувани са следните означения: || — за пренасяне в оригинала на старобългарските паметници; () — за отбелязване, че заграденият израз е пропуснат от преписвача; (.....) — за отбелязване, че заграденият израз най-напред е бил написан, но после изтрит като излишен; { } — за отбелязване, че заграденият израз най-напред е бил пропуснат, но после написан над реда — според текстовите критични най-често от втора ръка; [] — за отбелязване, че заграденият израз е излишен в текста. Съкратените наименования на старобългарските паметници, от които е извлечен материалът, са: Z — за Зографското евангелие, M — за Маринското евангелие, A — за Асеманиевото евангелие, Ps — за Синайския псалтир, Eu — за Синайския молитвеник, Sp — за Супрасълския сборник, S — за Савината книга.

гаме, че преписването на старобългарските текстове е ставало по буква по буква, но след разлагането на scriptio continua и преобразуването ѝ в говорни или вътрешно говорни отворени срички. Именно в такава ситуация синхронизацията между записването и преповтарянето на запомнената или диктуваната поредица от срички се нарушава и се създават психологически предпоставки за пропуск или повторно писмено зафиксирване на изрази, ограничени между две акустични или моторни паузи.

Заклученията, подсказани от материала за сричковите интерполации и пропуски, валагат пълното му изясняне.

а) Една повторена сричка при общи условия		20d.27—28	разоузоу мъете
Z	Ic.XIX.32 бѣиъ(нъ)	21a. 4	вавашего
	Jo.XVI.33 повѣведнхъ	25d. 9	твотворнѣ
M	Mt.IV.32 птнцацамаъ	28b.12	нматете
	VII.20 плоплодъ	32d. 4	ненероданте
	VIII.12 снесекѣ	42a. 3	единънъ
	IX.1 въ въ свои градъ	42a.10	припривракъ
	XIII.44 ма на селъ	72c. 2	отъвѣщащавъ
	XXI.23 въ въ цркъвъ	137b.23	оставеннине
	XXII.30 сжсжтъ	156a.22	повѣвѣждъ
	XXIV.30 граджджшта	Ps 5a.12	штотомъ
	XXIV.42 прндедетъ	11b.12—12	сватѣтѣ и
	XXV.41 шжшжж	24a.12	подвжжжтъ
	XXVII.51 ннннжнѣваго	71a.21	оунннчъжжжтъ
	XXVII.56 мамарнѣ	89b.15	гогоръ
	XXVIII. 5 пропапатааго	105a.15	ѣзъраа дааа рааа
	Mc.II.13 къ къ немуу	140a.17	ѣроростнж
	V.14 свискннннн	143b. 4	прѣпрѣждаръ
	V.28 понѣнѣ	150b.11	шжжжтъ
	VI.28 въ въ темннннн	167b.19	мѣмѣнѣ
	Lc.V. 4 въ въ глжбннж	Eu 101b. 1	новѣвъ
	V.13 ѣнѣнѣ	Sp 171.15	въздръжанннжжжж
	V.23 оудъ(до)бѣе	214.14	прѣпрѣлъсть
	VII. 1 въ въ каперънаоумъ	218.28	сжштъштъ
	VII.28 вавамъ	272.14	не не вѣдѣ
	X.21 къкъкътъ	287.14	мѣнѣнѣ
	X.32 къкъкъ	411.14	зазаже
	XVIII.40 нѣнѣмоу	б) Две повторени срички при общи условия	
	XXI.17 бждѣдѣ те	M	Mt XIX.25 сѣшѣ(сѣш)авѣше
	Jo.III.16 въсѣсѣвъ		XXI.26 отъ отъ чакъ
	III.25 оученнннннъ	A	26d. 1 ѣ отъвѣща
A	7c.11 нѣнѣвѣрнъ		95a.28 възвъзавѣхъ

Ps 4b. 3 ГА|ЖШ|А|Ш|А|А|А
 153b.12 ВЪ|Н|В|Н|А|Ж|Т|Ъ
 Eu 38b.15 БО|ЛЕ|Н|А|Е|М|Ь
 в) Една повторена сричка при пре-
 насяне

Z Mt.XXIV.51 в|п|о|к|р|н|т|ы|т|ъ|
 М Mt.X.33 о|т|ъ|ц|е|мь||мь
 XXIII.14 в|ъ|х|о|д|н||д|н|т|е
 XXV.34 о|т|ъ|ц|а||ц|а
 XXV.39 к|ъ||к|ъ|т|ъ|б|ъ|
 XXVI. 6 д|о||д|о|м|о|у
 XXVII.10 д|а|ш|а||ш|а
 Mc.VII. 8 т|в|о||т|в|о|д|н|т|е
 VIII.26 в|ъ|в|е||в|е|с|ъ|
 XIV.18 р|е||р|е|ч|е
 XV. 9 в|ъ||в|ъ|ц|е|р|ъ|в|м.|в|а|м|ъ|

111a. 6 7 с|ъ||с|ъ|в|ъ|ш|а|н|а|н|а
 151b. 1—2 с|ъ||с|ъ|м|р|ъ|т|н
 Eu 82b.23—24 з|е||з|е|м|а|ъ|
 102b. 9—10 с|ъ|т|в|о|р|н||р|н
 Sp 149.22—23 г|л|а|г|о||г|о|л|а
 254.30—251.1 в|о||б|о|г|а

г) Две повторени срички при пре-
 насяне

М Mc.IV.31 с|ъ|(м|е|н)|ъ||м|е|н|ъ|
 Jo.V.16 н|с|к|а|а|х|ж|а|х|ж|
 А 20b.18—19 п|о|с|ъ||п|о|с|л|а|в|ъ|ш|а|а|г|о|
 26b. 6—7 н|е|в|ъ|(н|е|в|ъ|)с|т|е|
 Ps 8a. 6—7 о|т|ъ|о|т|ъ|л|и|ц|а|
 34b.17—18 м|о|е|мь||е|мь|

д) Повторена сричка с опора на
 гласна буква от предходната
 сричка

Lc.VI.42 р|е|р|е|ч|е
 XIII.14 о|т|ъ|р|ъ|ш|т|а|к|ъ||в|ъ|
 XVII.18 в|ъ|з|в|р|а|ш|т|ъ|н|е|с|а||с|а
 XIX.27 д|а||д|а|ц|е|р|ъ|в|н|мь|
 XX.46 в|ъ||в|ъ|о|д|е|ж|д|а|х|ъ|
 XXI.22 д|ъ||д|ъ|н|ь|е|
 Jo.V.18 р|а||р|а|в|е|н|ъ|
 VIII.16 н|ъ||н|ъ|с|мь|
 XII.30 р|е||р|е|ч|е
 XIV.19 н|е||н|е|в|н|д|н|т|ъ|
 XV. 2 т|в|о||т|в|о|р|а|ш|т|ъ|
 XVI.13 г|р|а|д|ъ||д|ъ|ш|т|а|
 А 7a.29—7b.1 н|мь||м|ъ|ж|е|
 7b.3—4 с|о|м|а||м|а|
 15d.24—25 н|н|к|о|ж|е||ж|е|
 28c.18—19 г|р|ъ|х|о||х|о|в|ъ|
 44d.24—25 п|о|н|е||н|е|ж|е|
 85a. 5—6 в|ъ|д|а||д|а|т|е|
 98c.24—25 е|с|н||с|н|
 99b.29—99c. 1 п|р|ъ||п|р|е|ж|д|е|
 112a.20—21 в|н|д|а||д|а|л|ъ|
 141a. 5—6 с|е|д|а||д|а|ш|н|н|
 Ps 105b.18—19 р|а||р|а|в|ъ|

М Mc.V.17 н|а|ч|а|с|а||с|а|
 Lc.VIII.22 о|у|ч|е|н|и|щ|н|ц|н|
 X.29 о|п|р|а|в|ъ|д|н|т|н||т|н|
 XII.35 б|ъ|д|ъ|д|ъ|
 Jo.XI.12 о|у|ч|е|н|и|щ|н|ц|н|
 А 31c. 3 р|е|ч|е|ж|е|ж|е|
 51b.27 м|ъ|ш|а|в|е|т|е|т|е|
 53b.25—26 д|о|с|т|о||с|т|о|н|ъ|
 62b.19 р|е|ч|е|т|ъ|
 103b.20—21 п|о|р|ъ|г|а|ш|а|с|а||с|а|
 116c.11 с|л|о|у|ж|н|т|н|
 Ps 20a. 7 б|а|н|а|ш|е|г|о|
 29b. 4—5 б|о|г|а|с|а||с|а|
 43a.14 в|ъ|з|в|е|с|е|л|н|ш|а|с|а|с|а|
 48a. 6—7 в|е|з|а||к|о|н|н|ц|н|ц|н|
 141b. 3 с|в|д|ъ|ш|а|ш|а|ш|а|
 156b. 8 м|е|н|е|
 156b.22 в|ъ|д|ъ|д|в|н|е|
 159a. 4 н|а|к|а|з|а|з|а|н|н|
 Sp 148.13 п|о|в|е|д|н|ш|н|н|
 543, 8 н|е|в|е|с|н|а|а|г|о|

е) Повторена сричка с опора на съгласната буква от следходната сричка		133a.18	САД(КА)
		148b.26	ПОМА(КА)ТА
		149a.18	РЕ(ЧЕ)
Z Mt.V.16	ПРОСКЕТИ ТНТЬ	Ps 19a.24	НЕПО(РО)ЧЕНЪ
Lc.VI.38	ДА ДАДАТЬ	22b.15	БЖ(ДЖ)ТЬ
M Mt.VII.19	ПОЛАДА ДЪБРА	22b.15	БЛАГО(РО)ЛЕНЪЕ
XXVI.65	НЪИЗЪИЪ	33a. 1	МЕ{НЕ}
Mc.IV. 2	ПРНТЪЧАМН МН МЪ-НОГО	33b. 5	ЗАШТИ(ТИ)ТЕЛЪ
Jo.III.33		39a. 4	ПО(ДО)БАЕТЪ
A 20b. 9—10		56a.16	ВЕ(СЕ)ЛЪЩЮМОУ
26c.23		59a. 5	СЛО(НО)ВЕНДЪХЪ
89c.13—14		67a.21	ПО(ЛО)ЖИША
146a.15—16		68a. 9	КАЗЫ(КЪ)
Ps 155a. 7— 8	СРЦЕМЪМЪ МО ИМЪ	70b. 6	ОУГО(ГО)КАША
Sp 404 .13	ОТЪТЪ ТЖАЪ	87b. 2	ТЕ(БЕ)
543 .17	ОТЪТЪ ТЕБЕ	89b.16	ПРЪВЪЗНЕ(СЕ)ТЬ
ж) Две повторени срички с опора на съгласната буква от следходната сричка		107b.12—13	ПРЪ(РЪ)КА НЪЕ
M Mc.II. 6		111b.13	КЪНИА(БА)
IX. 1		136a. 6	РАЖДЕ(ЖЕ)
XIII. 9		174b.22	ФА(РА)СА
Lc.XII. 1		Eu 4a. 3— 4	ТРЕ(ПЕ)ШЖТЪ
XIV.23		43b. 7	СЛАВН(ТН)
A 112c. 4—5	ВІДЪВІДЪ ВЪШЕ	44a. 1	ВЪСТАВН(ТН)
123a.16	ТВОРТВОРНТИ	44b.13—14	ПРН КА(СА)ТА
Ps 33a.16—17	БЛАГОСЛОВЕСЛОВЕСТВЕ НЪ	52a. 4	НИЗЪВЕ(ДЕ)НЪ
Sp 448. 1	СЪПАСЪПАСЪВН	59a. 2	МЪ(СТЪ)
з) Изпусната сричка с опора на гласна буква от предходната сричка		91a.15	ВЪЗКРАТИ(ТН) СА
Z Lc.XVIII.29	РЕ(ЧЕ)	106a. 4	МЪ(РЪ)
M Mc.XVI.18	БЖ(ДЖ)ТЬ	S 33a. 8	ПРОСА{ЗА}
A 2c.20	РЕМЕ(НЕ)	45b.11	СЛО{ВО}МЪ
13a.11	РЕ(ЧЕ)	59b.19	РЕ{ЧЕ}
39d. 6	МЕ(НЕ)	62a.17	ТЕ{БЕ}
46b.27	РЕ(ЧЕ)	69b.18	ЕА{ША}
53a.25	ЛО(СТО)ВШЕ	80b. 2	РЕ{ЧЕ}
68b. 9	РЕ(ЧЕ)	95b.11	ВЪМЪ {ВЪ}ПОДВНЪЕ
74c.18	НАЧА(ША)	103b.19	НЕНАВН{АН}ТЬ
79a.15—16	КРСТ {(ТН)}	116a.11	СЛЪПН{ШН}
118b. 2	ПА(РА)КСЕОУРН	126b. 6	МАЗВН{ШН}
		126b.19	МЕ{НЕ}
		145a. 9	РЕ{ЧЕ}
		145a.19	РЕ{ЧЕ}НЪ
		147b. 6	ЛОПА{ТА}

Sp	20.22	васн(ан)сѣзъ
	71.20—21	лю вн{тн}
	145.12	град(аа)
	185.20	дрѣжда(ва)
	223.17	христосо(во)мъ
	254. 5	навъисо(хо)мъ
	272.17	жн(ан)ште
	293.30	град(аа)
	305. 9	оно(го)
	340.12	завн{дн}тъ
	341.28	свѣкъопн(тн)
	372.28	трѣ(вѣ)
	396. 8	во(го)сварьнынхъ
	405.11	нно{го}
	447.18	жн{тн}нскымъ
	455. 9	дрѣ(вѣ)
	502. 5	отавн(тн)
	502.21	проси(шн)
	517. 9	жн(ан)ште
	535.11	чѣте(те)
	549. 1	ма(на)стыри
	553.10	дѣ(нѣ)

и) Изпуснатата сричка с опора на гласна буква от следходната сричка

A	36b.26—27	мо {жѣ}те
	54c. 6— 7	(до) стоннѣ
	174a. 5	нн(ко)торъи
	147b. 8	на(ча)ша

S	48a.15	ослабе{нѣ}моу
	106b.17	ѣдн{но}гѣ
	110b.13	н{дѣ}жѣ
Ps	6b.10	нспрѣ(ви)шн
	14a. 6	к(дѣ)жѣ
	19b. 5	прѣ(по)добъномъ
	30a. 8— 9	при {лѣ}плѣхъ
	70a.12	до{дѣ}жѣ

к) Изпускане на срички с опора на съгласна буква от следходната сричка

A	18d.15	н{ма}мъ
S	57a.15	н{ма}мъ
	86a.15	слаз{ша}ша
	144a. 2	нафцаѣ{мѣ}мѣ
	144a. 3	назарѣ{нн}нѣ
Ps	19b. 7	непови{нѣ}нѣ
	30b. 8	непови{нѣ}нѣхъ
	34b. 5	възвесе{ан}лъ
	67b.16	съма{сѣ}сѣа
	75a.15	на {нѣ}
	129b.14	до{моу} моего
	130a.16—17	поустѣ{нѣ} нѣ
	134b. 9	възра{тѣа}тъ
	175b.10—11	радоу{мо} мѣ
Sp	488.18	нзи{нѣ} не въргомж
	548.19	са{мо}моу
	549.28	стра{н'}нѣнмъ
	551.26	са{мо}моу

2.4. Прегледът на изпуснатите и повторените срички изтъква прогресивния характер на вокалните влияния и регресивната насоченост на консонантните въздействия. Преписвачът често изпуска (повтаря) сричка или ако току-що е записал вокалния ѝ елемент, или ако веднага след това му предстои да пише консонантната ѝ част. Примерите с вметнат сегмент, съставен от предварително написаната съгласна на следващата сричка и от повторената гласна на предходната сричка, още веднъж потвърждават този извод:

M	Mc.XIV.24	завѣтъа	135a.16—17	сждѣвѣ бѣ
	Lc.IX.33	вѣдѣдѣ	138b.11	дѣвѣаа
	Jo.XVI. 7	вѣмамъ	162a. 1	сждѣдѣвѣ
Ps	103b. 4	посѣланиѣ	Sp 536.28	речешени

Показателно е, че повторените срички с опора на съгласна буква от предходната сричка, не обособяват самостоятелен тип.

3.1. За да се установи дали регресивната насоченост на консонантният фактор и прогресивната насоченост на вокалния фактор е общо явление, наложи се да бъдат пручени и орфографичните отклонения при отделните гласни и съгласни букви. Примерите за неправилно писане на гласни букви с регресивна или прогресивна обусловеност са малко и принадлежат почти само на Синайския псалтир. Без да ги смятаме за показателни, привеждаме ги за пълнота:

Ps 22b. 9	тоуждоуѡхъ в.м. тоуж-	29b.19	моого[е]
	днхъ	En 100b.12	щелратамъ в.м. пре-
82b. 7	чюудюу в.м. чюудо		лротамъ
110a. 1	оубоу в.м. оубо	82a.17	стража дахъ в.м.
165a.19	кюрю в.м. ютроу		стражж дахъ
18b. 2	крюуоу в.м. крилоу	Sp 377.22	нмоуштоуоумоу в.м.
81b. 2	мюждю в.м. между		нмжштоуоумоу
108a. 7	мверъ в.м. моръ	567.12	кажоуштоу в.м. ка-
117b. 8	сверъ в.м. свверъ		жжштоу
63a.10	красата в.м. красота	M Lc.VIII. 3	нмѣ[н]инн
134a. 8	всхѡт[е]рѣ	Jo.VII.52	гаан[е]леа

За нашата класификация е съществено, че ѡ и оу в кирилицата и ѡѡ, ѡѡ, ѡѡ, ѡѡ, ѡѡ и ѡѡ в глаголицата не са елементарни буквени знаци. Ето защо не приемаме за субституции случаи като 25a.12 перогаша в.м. поржгаша или 115b.3 сѡно в.м. сѡнъ. Тук се касае за недописване. Това обяснение не подхожда за една група отклонения в Синайския псалтир и Маринското евангелие с ѡ на мястото на ѡ. Често срещаните в текста примери, които засягат само няколко корена, оправдават предположението, че се натъкваме на графично отразена говорна редукция¹:

Ps 2a.16—17	ѡзъ къ	34a. 9	поустънж в.м. поустън
27a. 2	ѡзъчъна		нж
10a.18 и 10a. 19	всхѡтѡтѡ	M Mt XIX.25	сѡшѡ(сѡш)вѡшѡ
13a.11—12	оусѡш шн	XXIV. 6	оусѡшатѡ
16a.9, 22b.22, 32a.1, 32a.3	оусѡшн	Mc. IV.20	сѡшатѡ
68b. 5—6	оусѡшѡ	XIV.64	сѡшастѡ
19b. 6 и 33a.17	оусѡшѡ	Lc.141	оусѡшѡ
61b.18	оусѡшѡте	V.15	сѡшатѡ
16b.14	крѡуоу в.м. крѡлоу (народна етимология по крѡитѡ)	VII. 9	сѡшѡвѡ
68a.25	нѡмъшѡвѡнѡмъ	X.24	сѡшѡшѡ
114a.26	оубѡвѡзастѡ в.м. оубѡвѡзастѡ	XVI. 2	сѡшѡж

¹ Вж. бележките на Ягич в коментара му към граматичните особености на Маринското евангелие — Маринское четвероевангелие с примечаниями и приложениями, 1883, стр. 425.

На редукия могат да се дължат и следните примери от Синайския псалтир:

23b. 4 ВЪХЪМЪ ВМ. ВЪХОМЪ
25b. 3 ВЪСТАХЪМЪ ВМ. ВЪ-
СТАХОМЪ

61a.21 ВЪХЪХЪ ВМ. ВЪРОХЪ —
Варокоз
98b. 9 ВЪДЪИ ВМ. ВЪДАИ
117a. 8 МЪМЪ ВМ. МОИМЪ

Редуванята тогава: ТАГА, ІЖЕ: ІЖЪ, СЕ: СЪ (гр. *ιδού*), срещани предимно в Зографското евангелие, принадлежат към същия тип.

3.2. Нашето твърдение за регресивната насоченост на консонантните въздействия се подкрепя от многобройните примери за интерполации и субституции на съгласни букви.

а) Регресивно обусловени субституции на съгласни букви:

A	62c. 4—5	ВЪСТРАСТЕ ВМ. ВЪЗ- ДРАСТЕ	335. 7	ОБЪМАВЪШЕ, М < В
Eu	81b.22	ГВОЕГО ВМ. ТВОЕГО	340.29	НЕ (Н < В) ВЪННДЕТЕ
Ps	8b. 4	ВЪСІКАЖШІНХЪ ВМ. ВЪЗІКАЖШІНХЪ	341. 5	ВЪННДЕМЪ, Н < Д
	14a. 1	ТЕОРІАНТИ, В < Р	349.27	ВРАШЬНО (Ш < Ч) РЕЧЕ
	31b.17	ГРАГЪИ ВМ. ВРАГЪИ	428.10	ОУШТРАШЖ ВМ. ОУС- ТРАШЖ
	85a. 2	ОУЧІЖІНГЪ ВМ. ОУНІ- ЧІЖІНГЪ	468.14	ОУЖАСОМЪ, Ж < С
	95b. 8	ГОГА ВМ. РОГА	492.25	РНЪЗЪ, Р < З
Sp	51.17	ТЪМЪ, Т < М	501.20	ВЪЛЪЗЪ, Л < З
	76.25	ТАКО (Т < Д) ОТЪ- ДАСТЪ	507.17	ПОКААНЪЕМЪ (М < Т) ОТЪ ТЕБЕ
	77.16	ВЪЖАШТА, Ж < Ш	518.13	РАЧН, Р < Ч
	202.12	НЪГОГО ВМ. НЪКОГО	519.19	НЪГОЕГО ВМ. НЪКОЕГО
	204. 7	СЪЖІЖДЕТЪ ВМ. СЪ- ЖІЖДЕТЪ	526. 9	ЗЪЗМАИ ВМ. СЪЗМАИ
	268.18	КРЖГОМЪ ВМ. КРЖГОМЪ	536.16	ТОГО, Т < Г
	301.23	ХОУХОТЪИ ВМ. СОУХО- ТЪИ	545.15	ОТЪПАДЕ, Т < П
	334. 6	ВЪБНМО, В < М	545.27	ПОМАНОВЕНЪА, П < М
			558.22	ПРНШЪДАШОУ (Ш < Ж) ЖЕ
			568.18	КРЖГОМЪ, К < Г

б) Регресивно обусловени интерполации на съгласни букви:

Z	Lc.VI.45	[А]ЗЛАОЕ	90a.18	Д[Р]ОВРЪ	
M	Mt.VII.25	В[Р]ЪТРИ	92b.10	Д[Р]ЪШТЕИ	
	Lc.IX.50	МЕ[А]ЖАЮ	101b.16	ПРІНЕ[М]СЕ ИМЪ	
	X. 8	Г[А]РАЛЪ	107b.14	П[Р]ОДРЪЖАША	
	Jo.V.19	ТВ[Р]ОРАША	108b.16	Г[В]С[А]ОВАЮ	
Ps	10b. 4	ОУД[В]АВЪЗЪ ВЪДЕТЪ	121b.12	Г[А]ЖС(А)ЕХЪ	
	21b. 6	[Р]ЦРКА	127b.15	Г[А]ЖСЛЕХЪ	
	25b. 1	[Р]ЖТРОВЪИ	127b.16	Г[А]ЖСЛЕХЪ	
	58a.17	СЛО[В]КО БЛАГО	177a.17	КА[М]МЕНЪ	
	60b.10	ІЗВ[Р]ЪРА	Eu	71a. 7	СН[Р]ОРЪ
	77b. 7	ІЗВ[Р]ЪРА	Sp	278. 2	ПОМ[А]ВІСЛОМЪ

нствѣнѣ < is|t|čliti = нщѣнѣнѣ
|s|

нштѣва < is|t|rěva < is|t|rěva = нс чѣва
|s|

дрѣздѣ < * dreNz|dlě
|z|

в) Изборът на протетичната съгласна *l* и *č* в праславянски и старобългарски зависи от учленителното място на следващата гласна — протезите са резултат от обособяване на предварително извършените артикуляционни движения в самостоятелен консонант.

г) Вторичният назализъм се обяснява с регресивната посока на консонантните влияния — вж. примерите в раздел 3.2.

д) Преходът *ъ* < *ь* се дължи поне отчасти на регресивно влияние от страна на лабиалните съгласни.

Срв. тѣмѣ < тѣмь

вѣзмѣтъ < вѣзмѣтъ

сѣзмѣнштѣ < сѣзмѣнштѣ

е) Прогресивният характер на вокалните въздействия се съгласува с начина, по който са образувани по-късните форми на имперфекта, презенса и сложното адиективно склонение. При всички старобългарски асимилации на вокали и при последвалите ги контракции се налага гласната, която стои на първо място.

Срв. добраго < добрааго < добрааго

доброумоу < доброуоумоу < доброуемоу

добрѣмь < добрѣвамь < добрѣвамь

подобаатъ < подобаатъ

внѣхъж < внѣхъж

благочѣстнѣмь < благочѣстнѣмь

4.2. Нашите изводи съпоставяме и с група явления, които или твърдят различна сравнителноисторическа интерпретация, или изобщо не дават да се разбере представени ли са в старобългарските писмени паметници. Към първия случай се отнася смесването на *ж* с *оу* и третата палатализация, а към втория — еровия преглас под влияние на следващия вокал.

а) Графичното смесване на *ж* с *оу* в Мариинското евангелие може да се обясни с комбинаторни консонантни въздействия. Ако приемем, че за писача на този паметник *оу* има звукова стойност *ou*, а не *u*, бъркат се *оу* с *оN*, а не *оN* с *u*. Това обяснение добре подхожда за голяма част от примерите, изнесени от Ягич при обсъждане на езиковите черти на Мариинското евангелие.

Вж. Mc.IV. 14 věroNōNšte < vērouōNšte

Jo.XX.31. imōNštoNmou < imovštoumou

Mt.XX.23, Mt.XXV.41, Mt.XXVII.38, Lc.XXIII.38

šoNōN(oN) < šouōN(oN)

Lc.VIII.43 dъvoōN на < dъvoōи на

Mt.XXVI.14, Mc.XIV.43 oboōN на < oboōи на

Mc.III.1, 76a.20 soNxoN < souxoN

Смесването на ж с ъ тук е причинено или от конципация на дифтонгичната съставка N, или от регресивна асимилация по признака назалност. На лице е и обратният случай — писане на ъ вм. ж. От изнесените по-долу примери личи, че появата на дифтонгичната съставка и на мястото на ъ е прогресивно обусловена.

Вж.	Mc.XV.9	otъrouštou	<	otъrouštouN
	Jo.XIV.21	lōublōu	<	lōublōN
	Mt.XIV.31	ousoumъnē	<	ousouNmъnē
	Jo.XX.22	douuou	<	douuouN
	Lc.XVII.35	drougouōN	<	drougoNōN
	Jo.XIV.31	lōublōu	<	lōublōN

б) Третата палатализация се дължи поне отчасти на прогресивна промяна в поствелярния вокал. Срв. предполагаемия преход

стаѣць < *stareкъ < *stareкъ

с израза *Гарди* из славянския топонимичен материал от Южна Гърция.

в) Лингвистите обясняваха някои изяснени ерове като получени след предварителен регресивен ером преглас. Така се тълкува например преходът

сѣдѣвъ < сѣдѣвъ > сѣдѣвъ

или бездѣннѣ < бездѣннѣ < бездѣннѣ.

Примерите са единични. Засвидетелствувани са и отделни форми, в които ѣ се смята за получено от ѣ след регресивен ером преглас на ѣ в ѣ.

Става дума за прехода

вѣпль > вѣпль < вѣпль.

Липсата на повече примери от този тип е основание за резервирано отношение към възможността на регресивен ером преглас, която Ягич допускаше за Зографското евангелие. Този паметник е и най-неподходящият документ, където може да се търси графично потвърждение за подобна проява, тъй като в определени позиции писачът му не поставя нищо повече от графичния инвариант на двата ера. Текстовите критични възстановяваха допълнителния вариационен признак на ѣ или ѣ, ръководени от етимологични съображения и от предположението, че в Зографското евангелие съществува ером преглас, предизвикан от следващия вокал. Регресивните въздействия върху еровете не са изключени, само че те се дължат не на вокални, а на консонантни фактори. Освен лабиалните съгласни влияние върху предходния ер оказват вероятно и палаталните сонори. Имат се пред вид преходите от типа

вѣ нѣ < вѣ нѣ.

Прогресивният характер на вокалните взаимодействия не е универсално явление. Праславянският и германският сравнителноисторически материал сочат тъкмо обратната тенденция. При монофтонгизацията на праславянските дифтонги качеството на новополучената гласна зависи от втория елемент. Германският Ablaut също е явление с регресивен причинител.

Изхождайки от ортографичните отклонения, смятаме, че за старобългарския вокализъм е бил актуален преди всичко прогресивният принцип. Доколкото в старобългарските паметници са отразени следи от регресивни ерови прегласи, те са наследство от предстаробългарския период, когато при вокализма са били живи регресивните тенденции.

АНТЕЦЕДЕНТНА ПОЗИЦИЯ И АТРАКЦИЯ НА ОТНОСИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕННИЕ В СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Иван Божклиев

00. Относителното местоимение е една от най-разпространените връзки за въвеждане на подчинени изречения в старобългарски. То е присъщо и на хипотаксиса в другите индоевропейски езици. Но старобългарският хипотаксис притежава редица отличителни черти, които произтичат от неговата специфична структура. Нито в старобългарски, нито в по-късния развой на отделните славянски езици не се достига до създаването на конюнктив, поради което подчинението не се съпътствува от сложни модални отношения. Както изтъква А. Meillet „La syntaxe de la subordination est simple en slave, parce que les problèmes qui se rattachent à la distinction d'emploi de l'indicatif et du subjonctif ne se posent pas et que par suite toutes les complications d'emploi qui résultent de l'emploi varié des modes n'existent pas“¹.

Тази неразвитост на подчинителното наклонение (защото старобългарски език притежава форми за предаване на гръцкия конюнктив) води до сближаване между хипотактичното и паратактичното свързване². Наред с това особена роля придобива относителното местоимение, което въвежда различни типове структури³.

01. Предполага се, че относителните местоимения в индоевропейски са развити от основата на анафоричното местоимение *yo-, която влиза и в структурата на някои наречия и съюзи⁴. От същата основа е и старобългарското анафорично местоимение и, от което се образуват относителни местоимения, наречия и съюзи⁵. В своя по-късен развой славянските езици не са останали чужди на една тенденция, обхванала по-голямата част от индоевропейските езици — подмяната на старата анафорична ос-

¹ А. Meillet, *Le slave commun*, Paris, 1924, стр. 427.

² Й. Курц убедително показва, че стб. съюз *яко*, на който също се предава относително значение, е по-скоро междуметие, развито от ср. р. на показателното местоимение *якъ*. Вж. Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка, сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 10.

³ Предлаганото наблюдение е изградено върху стб. текст на апракосите и представя само някои особености на относителното подчинение, на което ще бъде посветено специално изследване.

⁴ А. Meillet — J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924, стр. 570.

⁵ К. Hořálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha, 1962, стр. 246—247.

нова на относителните местоимения, с нова, почиваща върху въпросителните местоимения. Старата анафорична основа не е запазена в късния латински, който образува относителните си местоимения от основа $*k^{w}o-$ (като същевременно запазва неопределително-въпросителната основа $*k^{w}ei-$), така че *quī* и *quod* са винаги относителни, а *quīs* и *quid* са винаги неопределителни или въпросителни. Meillet и Vendryes поставят този преход в периода на „italique commun“¹.

Нов тип относителни местоимения развиват и германските езици², като използват показателните основи $*se-/so-$, $*te-/to-$ или въпросително-неопределителните $*k^{w}e-$ [$*k^{w}i-/k^{w}o-$]³. Както изтъква Г. И. Андреева „целый ряд фактов германского сравнительного синтаксиса позволяет поставить под сомнение возможность выведения общегерманской модели относительного гипотаксиса“⁴.

1.0. Старобългарското относително местоимение разширява анафоричната основа с морфемата *же*⁵. Неговата зависимост в структурата на изречението е определена още от J. Dobrovsky: „Relativum nunc concordat quidem genere et numero cum substantivo ad quod refertur, sed non semper casu, cum hic a sequenti verbo pendeat“⁶. Тази сложна зависимост води до следното:

1. Относителното местоимение приема падежа на своя корелат.

2. Корелатът приема падежа на относителната връзка⁷.

Антецедентът и връзката имат следните разположения.

а) Ant + Conj; б) Conj + Ant. Те могат да бъдат непосредствено или дистанционно разположени (т. е. между тях може да бъде вмъкнат текст). Атракции настъпват, само когато корелатът и връзката са непосредствено разположени.

В старобългарски сравнително широко са застъпени и случаи, в които липсва корелат и тогава относителното местоимение придобива по-особено значение (вж. 2.3.1).

1.1. Появата на една или друга структура с компонент *нже* в старобългарски не е мотивирана единствено от старогръцката основа, но и от

¹ Цит. съч., стр. 571.

² Твърдението на Б. Делбрюк, че скандинавското *es/ek* се свързва със съюза **uod*, който е от анафорична основа, не се поддържа от съвременните изследвачи. Вж. Г. И. Андреева, Проблемы синтаксиса относительных придаточных предложений в скандинавских языках, Проблемы лингвистического анализа, Москва, 1966, стр. 128.

³ Г. И. Андреева, цит. съч., стр. 127.

⁴ Пак там, стр. 128.

⁵ Въпреки че се среща и след други свободни морфемни, тя образува единен структурно-семантичен комплекс само с анафоричното местоимение. По всичко изглежда, че форми от типа *егда* — *егдаже*, *ямо* — *яможе* трудно се разграничават семантично. По-определена е тази поява след съюза-наречие *яко* — *якоже*, макар че и при тези форми има колебание (и двете предават както гръцкото *ὅς*, така и *ὅτι*). Срв. Ив. Добрев, Към историята на старобългарската морфема *же*, Известия на Института за български език, кв. VIII, София, 1962, стр. 115—116.

⁶ J. Dobrovsky, Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, Vindobonae, 1822, стр. 908.

⁷ И двата вида атракции са познати както на класическия и библейския гръцки, така и на латинския. Вж. А. Meillet — J. Vendryes, цит. съч., стр. 572—573; Blass — Debrunner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, Göttingen, 1965, стр. 184—185.

спецификата на старобългарския синтаксис¹. Затова при тяхното тълкуване е най-правилно да се изхожда от старобългарския контекст². В това отношение можем да се ръководим от указанието на проф. Й. Курц, че „даже в случаях соответствия не должно было быть простое подражание греч. тексту; но дело в том, что переводчики свободно и самостоятельно пользовались средствами параллельными, согласными с греч. оригиналами, одинаково возможными и подходящими как в славянском переводе, так и в греческом подлиннике“³.

2.0. При дистанционното разполагане на корелата и връзката аптеледацията на относителното местоимение е свързана с неговата субстантивация. То се представя в ролята на подлог, респ. допълнение, които са логически изтъкнати.

2.1.1. В ролята на подлог, срещу гръцки членувани конструкции: **ИЖЕ** **ВЪДЪТЪ** **ВЪ** **МНѢ**. **И** **АЗЪ** **ВЪ** **НЕМЪ** **СЪТВОРИТЪ** **ПЛОДЪ** **МНОГЪ** (А Йо, XV, 5; С — *творитѣ*) — *ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐν αὐτῷ οὗτος φέρει καρπὸν πολὺν*; **ИЖЕ** **ЧЪТЕТЪ** **ДА** **РАЗУМЪВАЕТЪ** (А, С, Мт XXIV, 15) — *ὁ ἀναγνώσκων νοεῖτάς*. Както се вижда от предходния пример, корелатът може да бъде изпуснат в старобългарски дори и когато в гръцкия текст е на лице.

2.1.2. В изолирани случаи нже се употребява и срещу гръцкото неопределително-въпросително местоимение: **ИЖЕ** **ХОЩЕТ** **ПО** **МНѢ** **ИТИ** **ДА** **СЪВЪРЖЕТЪ** **СА** **СЕБЕ** (А, С, Мрк VIII, 34) — *εἴ τις θέλει ἀπίσσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρτηράσθω ἑαυτὸν*. [Но *sk-δους*]. Този пример е много характерен, защото нже не е последвано от аще. W. Vondrák обръща специално внимание на съответствието в М, където по-точно е копирана гръцката основа: **ИЖЕ** **КАТО** **ХОЩЕТЕТЪ** **ПО** **МНѢ** **ИТИ**⁴.

2.1.3. Най-богато са представени примерите, в които нже превежда гръцкото относително местоимение *ὅς*. И тук корелатът много често е изпуснат: **И** **ИЖЕ** **НЕ** **ПРИМЕТЪ** **КЪСТА** **СВОЕГО** **И** **ВЪ** **СЛЪДЪ** **МЕ** **(НЕ)** **ИДЕТЪ**. **И** **ВЪСТЪ** **МНѢ** **ДОСТОЙНЪ** (А, С, Мт X, 38) — *καὶ ὅς οὐ λαμβάνει τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθεῖ ἀπίσσω μου οὐκ ἔστιν μου ἄξιος*.

Гръцкото съчетание *ὅς γὰρ ἔαν* се предава с нже **КО** **АЩЕ**: **ИЖЕ** **КО** **АШТЕ** **ХОЩЕТЕТЪ** **СИ** **ТИ** **ДШЖ** **СВОЕЖ**. **ПОГОУВНТЪ** **ИЖ** (А, С, Мрк VIII, 35) — *ὅς γὰρ ἔαν θέλη τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσει αὐτήν. ὅς ἂν се предава с нже аще, но не във всички случаи: **И** **ИЖЕ** **АЩЕ** **ХОЩЕТЕТЪ** **ВАШЕИ** **БЫТИ** **ВЪ** **ВАСЪ**. **ДА** **ВЪДЪТЕТЪ** **ВЪСЪМЪ** **СЛУЧА** (А, С, Мрк X, 43) — *ἀλλ' ὅς ἂν θέλη μέγας γενέσθαι ἐν ὑμῖν, ἔσται ὀμῶν διάκονος*.*

¹ Старобългарските относителни изречения предават различни по тип гръцки синтаксиса. Предаването на гръцки партиципални конструкции с релативни изречения е било известно още на Й. Добровски. След това много пъти тези проблеми са били обект на проучване. Напоследък от нов аспект те бяха разгледани от R. Večerka, *Ke konkurenci vztahných vět a participií v staroslověnině*, Sborník prací fil. fak. Brno, A 9, 1961, стр. 35–46.

² Редуването на гръцки членувани конструкции с релативни изречения е най-широко проучено от J. Kurz, *K otázce členů v jaz. slovanských, se zvlášt. zřetelem k staroslověnině*, Byzantinoslavica, VII, 1937–1938, стр. 310–334.

³ Проблематика исследований..., стр. 9.

⁴ W. Vondrák, *AltKirchenslavische Grammatik*, Berlin, 1912, стр. 624.

Но: а иже неговѣитъ дшж своихъ. мене ради и свѣтла обращеть ихъ (А, С, Мрк VIII, 35). Изпускането на аще в този случай е мотивирано и стилистично. — в същия стих предходната фраза започва с иже во аще. Гръцката успоредница обаче съдържа условната частица: *ὅς δ' ἂν ἀπολέσει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ καὶ τοῦ εὐαγγελίου, σωσει αὐτήν*. По подобен начин се предават и *ὅστις ἂν ὀνειδίσῃ με*: а иже отвържеть са мене прѣдъ чакан. отвържѣж са его и азъ прѣдъ оцмъ монмъ (А, С, Мт X, 33) — *καὶ ὅστις δ' ἂν ὀνειδηται με ἐμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἀνήσεται κἀγὼ αὐτὸν ἐμπροσθεν τοῦ πατρὸς μου*; иже во са съмѣритъ яко и отроча се. тѣ естъ болн въ црстени, нмъ (А, С, Мт XVIII, 4) — *ὅστις οὖν ταπεινώσει ἑαυτὸν ὡς τὸ παιδίον τοῦτο οὗτος ὁ μείζων ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν*.

2.2. При antecedенцията на допълнението също така се подчертава неговото логическо изтъкване: и еже мѣнитъ са нмѣн. и то вѣзато вждеть ѿ него (А, Мт XXV, 29) — *καὶ ὁ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ*; егоже азъ лъбѣжж. тѣ естъ. нметѣ н. (А, С, Мт XXVI, 48) — *Ὁν ἂν φιλήσω αὐτὸς ἔστιν. κρατήσατε αὐτόν*.

2.2.1. И тук корелатът може да бъде изпуснат. В такива случаи се засилва демонстративното значение на връзката: еже азъ творѣж тѣн не вѣси мѣнитъ. разумѣши же по сѣхъ (А, С, Ио XIII, 7) — *Ὁ ἐγὼ ποιῶ οἱ οὐκ οἶδας ἄρα, γνώση δὲ μετὰ ταῦτα*; оче ѣже дааз еси мѣнѣ. хошж. да надеже есмъ азъ. и ти вждѣтъ сѣ множ (А, С, Ио XVII, 24) — *πατὴρ ὁ δέδωκός μοι (но и в SR *οὗς ἦν ἐδωκός*)¹. θέλω ἵνα ἅπαν εἰμι ἐγὼ κἀκεῖνοι ὄσιν μετ' ἐμοῦ*.

Демонстративното значение не отслабва и в случаите, когато въвежда допълнително изречение към някакво причастие, т. е. тя не е в началото на фразата: и вндѣвѣше еже сътвори нсѣ. вѣрвоаша в' нѣ (А, Ио XI, 45; С — въ него) — *καὶ θεωροῦμενοι ὁ ἐποίησεν, ἐπίστωσαν εἰς αὐτόν*; вѣдѣши еже вѣи ен. приде и припаде къ нмоу. и рече емоу вѣснж истинж (А, С, Мрк V, 33) — *εἰδὼν ὁ γέροντες αὐτήν, ἦλθεν καὶ προσέλευσεν αὐτῶν...*

2.3.1. Демонстративно значение има релативната връзка с изпуснат корелат и когато е въведена предложно: въземъ на немѣже лежалше (Л V, 25) — *ἄρας ἐφ' ὃ κατεκίετο*; аште вѣ заимъ даете отъ ннхѣже чаете възпрнати (Л VI, 34) — *καὶ ἐὰν δαρίσητε παρ' ὧν ἐλπίζετε λαβεῖν...*

Особено интересен е следният пример, който е застъпен различно в отделните паметници: друмже на неже еси прншелъ творѣ (А, С, Мт XXVI, 50) — *εἰπαρε, ἐφ' ὃ πάρε*.

Освен в стб. апракоси така е застъпен този стих и в Банишкото четвороевангелие², където е удвоено допълнението: друмже на неже еси прншелъ творѣ е л. 54⁶.

¹ Вж. E. Nestle, *Η καινή διαθήκη, text with critical apparatus*, London 1957, стр. 298.

² Среднобългарски паметник от XIII в. Вж. за него М. Стоянов — Хр. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, София, 1964, № 847, стр. 18.

В четворевангелията на местоимението е предаден демонстративно-интерогативен смисъл: З, М, О¹, АР² „Друже на неже неси прищълъ, което би следвало да тълкуваме 'другарю, за това ли дойде'. Тези два варианта се дължат вероятно на различни редакции (ев. преводи), които в една не много късна епоха са се кръстосали, за което свидетелствува, от една страна, Остромировото евангелие, а от друга — Банишкото евангелие.

2.3.2. Както се вижда от посочените примери, относителното местоимение изпълнява и деиктични функции. Това не противоречи на неговата семантика. В това отношение примери ни предлага Савината книга, където относителното местоимение стои срещу показателни местоимения в другите паметници: *ѡкъзъ єдинъ прѣде къзъ коу. нменъмъ нанрѣ. нже въ кѣнавь сѣмншю* [sic!] (А, З, М, Б, л. 115^в), и *тѣ кѣнавь сѣмншюу въ* (Л VIII, 41) — *και ιδου ηλθεν αηρ ος ενομα Ιαννος, και ουτος αρχων της συναγωγης ηληθεν*; *ѡко дѣщи ннчлладаѣ волѣше смюу ѡко двюу на десате лѣтѣу. ѡже оумнрѣше.* — (А, З, М, Б, л. 115^в), и *та оумнрѣше* (Л VIII, 42) — *οτι θυρατηρ μονογενης ην αυτος ως ετων δαδεκα, και αυτη απεθρησεν*; *нъ се глахъ вамъ. да егда прѣдетъ година. помнѣнте се ѡко азъ рѣхъ вамъ. нхъже испрѣва не рѣхъ. ѡко съ вами въхъ* (А) [в З липсва успореден текст], (М), *сѣхъже не рѣхъ вамъ испрѣва* (Б), *сегоже* (Ю XVI, 4) — *ταυτα δε ειπεν ες δοχης οδη ελπον, δε μεν³ ειπιν ητην*; *нже въ самарѣнннъ* (А, З, М, Б), и *тѣ въ самарѣнннъ* (Л XVII, 16) — *και αυτος ην σαμαρειτης*.

Формите в Савина книга остават изолирани. Те не се покриват с нито един от старобългарските паметници, нито намират отражение в среднобългарските евангелски текстове. Въпреки това те са много показателни, защото ни разкриват колко лабилна е все още границата между хипотактичното и паратактичното свързване в старобългарски. Освен това тези примери навеждат на мисълта, че относителната връзка не е била все още напълно граматикализирана³.

2.3.3. Деиктични функции на относителното местоимение откриваме и в случаите, в които нже, в съчетание с копула и предикативно име (или глагол) пояснява разгързатото признак на име в главното изречение. Тук връзката е абсолютно употребена (тя не се съгласува нито с корелата от главното изречение, нито с предиката): *воинъ нмъше нсѣ. въса н на дворъ къ канѣфъ. еже естъ прѣторъ* (А Мрк XV, 16) — *οι δε στανδωνται απηγαγον αυτον εωσ της αυλης, ο εστιν Πραιτωριον*; *εффата еже естъ разврѣзн са* (А, С, Мрк VII, 34) — *εφφατα, ο εστιν Διανοχθητι*.

3.0. При непосредствено разположение на antecedента и връзката отношенията са значително по-различни от описаните. Както беше посочено (вж. 1.0), само в тези случаи настъпват атракции⁴. Antecedentията на

¹ Вж. А. Востоков, Остромирово евангелие, Спб, 1843, стр. 161.

² Вж. Г. Георгиевски й, Архангелское евангелие, Москва, 1912, л. 966.

³ На тези примери не е обръщано достатъчно внимание. В. Цепкин не ги посочва в индекса. Вж. Савина книга, Спб., 1903, стр. 176. Не ги разглежда специално и В. Погорелов, Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы, 111, Опыт изучения текста Саввиной книги, 1927. Вариантите са отбелязани в изданието на Мариинско евангелие. Вж. В. Ягич, Мариинское четвероевангелие, Спб., 1882.

⁴ В класическите граматика се разглеждат в същност само тези antecedentии. В предлаганото наблюдение на това понятие се дава по-широко значение.

относителната връзка в тези случаи е свързана със засилването на нейните атрибутивни функции. Срв.: и падашии прѣдъ / нѣмъ за нѣже виж прикоснѣ са емъ, побѣда прѣдъ въстани людыи и тко нцѣль дѣне (А, С, Л VIII, 47) — *καὶ προσπεσοῦσα αὐτῷ δι' ἣν αἰτίαν ἦρατο αὐτοῦ ἀσήμερον ἐν ὀνόματι παντός τοῦ λαοῦ...*; и въ нѣже-домъ вѣидѣте, тоу прѣвзыванте (А, С, Л IX, 4) — *καὶ εἰς ἣν ἂν οὐκίαν ἐισέλθητε, ἐκεῖ μενετε...*

3.1. Със засилването на атрибутивността на относителната връзка е свързана нейната атракция (пълното ѝ подчинение на корелата): и вѣн вѣдѣте готови, тко въ нѣже час не мѣните, сѣъ чѣкъ прѣдѣтъ (А, С, Л XII, 40) — *καὶ υμεῖς γίνεσθε ἕτοιμοι, ὅτι ἡ ὥρα οὐ δοχεῖτε ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεσθαι*; до негоже дѣне, вѣидѣ ноѣ въ ковчегъ (А, С, Мт XXIV, 38) — *ἄχρι ἣς ἡμέρας ἐισήλθεν Νῶς εἰς τὴν κιβωτόν*; тогдѣ же прѣвзы на немже въ мѣсть, дѣва дѣни (А, С Ио XI, 6) — *τότε μὲν ἔκειθεν ἐν ᾧ ἦν τόσση δύο ἡμέρας*. Тѣй като съответствуват на гръцките форми, А. Vaillant смята, че те са се появили „à l'imitation du grec“¹. Тези примери напомнят новобългарските съчетания от рода на 'чийто къща', 'чийто брат' и пр., в които местоимението, според точната характеристика на Ив. Гълъбов, „е прилагателно (за разлика от *кого*) и като такова се съгласува по род и число със съществителното, с което е свързано“².

3.2. Атракция може да настъпи и без antecedencia: прѣдѣтъ же гнѣ рава тогѣ, въ дѣ въ нѣже не четѣтъ, и въ часъ въ нѣже не вѣстѣ (А, С, Мт XXIV, 50) — *ἦξει ὁ κύριος τοῦ δοῦλου ἐκείνου ἐν ἡμέρᾳ ἣ οὐ προσδοκᾷ καὶ ἐν ὥρᾳ ἣ οὐ γινώσκει*.

Но паметниците се срещат и колебания от рода на следните: прослави ма оче оу тебе самого славоиѣ, нѣже нмѣхъ (А, М, Д), славеж иже нмѣахъ (З, С, Вр. Ио XVII, 5) — *τιῆ δόξη ἢ εἶχον*; крѣщенемъ нмѣже крѣщаиѣ крѣстна са (А, З, М, Вр), крѣщене нмѣже... (С, Мрк X, 39) — *τὸ βάπτισμα ὃ ἐρὸ βάπτισμα βαπτισθήσαι*.

4.0. Описаните antecedencia и атракция на относителното местоимение съответствуват на гръцката основа. В същото време те не влизат в противоречие със структурата на старобългарския език. Предполагането на относителното местоимение е свързано най-често с неговата по-силна акцентуваност във фразата. Разнообразните семантични нюанси, които откриваме при неговата употреба, говорят, че то не се е превърнало в чиста служебна връзка. Най-ясно са проявени неговите показателни функции, които са свързани вероятно със семантиката на старото анафорично местоимение. Това не отслабва неговите функции на относително-подчинителна връзка, които се изразяват преди всичко в неговата сложна зависимост от корелата в главното изречение и сказуемото в подчиненото изречение.

¹ А. Vaillant, Manuel du vieux slave, т. I Grammaire, Paris, 1948, стр. 341.

² Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, София, БАН, 1962, стр. 71.

ЗА ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ГРАМАТИЧНИТЕ АРХАИЗМИ В ЕЗИКОВИ ФОРМУЛИ В ДАМАСКИНИ ОТ XVIII ВЕК

Емилия Кочева

Диференцираното разглеждане на дамаскинската книжнина по векове е важно предварително условие с методологическо значение, което трябва да се има пред вид, когато се пристъпва към нея. Обобщаването на наблюденията върху цялата литература от XVI до XIX в. е причина някои слависти да направят неточни изводи и за нейния език. Така полският езиковед Ф. Славски, след като прави характеристика на най-важните дамаскини от XVII и XVIII в., заключава: „С хаос (разр. моя — Е. К.) от жив език и мъртъв църковнославянски в руска и сръбска редакция се пише в България чак до средата на XIX в. (разр. моя — Е. К.)¹.

Повечето изследвачи на дамаскинската книжнина обаче са склонни да поставят границата на качествените езикови промени век и половина по-напред. С. Б. Бернщейн, говорейки за особеното развитие на новобългарската писменост през XVIII в., отбелязва по-голямата самостоятелност на книжовниците от този период, които не само преписват, но и преразказват дамаскиновите слова². Засилването на демократичната тенденция в езика през първата половина на XVIII в. е изтъквано и от Е. И. Дьомина³.

Особено внимание на този факт у нас обръща Д. Петканова. Според нея най-значителните творчески прояви на дамаскинарите са от XVIII в., а техните трудове са написани съзнателно на разбираем език⁴. Тук се споделя също схващането, че езикът на дамаскините от XVIII в. е ново явление, поради което той трябва да се разглежда специално.

Що се отнася до „хаоса“ и „безредието“ от архаично (консервативно) и ново (демократично), ние смятаме, че по-близо до истината е мнението, че новите и старите елементи в новобългарските дамаскини са прокарани съзнателно вследствие на стремеж „към последователност и правилност при употребата на избраните правописни и езикови средства“⁵ и че

¹ T. L. - Sławiński, W. Kuraszkiwicz, F. Sławski, Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa, 1954, стр. 159.

² С. Б. Бернщейн, К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, С., 1957, стр. 223.

³ Е. И. Дьомина, Система прошедших времен в новоболгарских текстах XVII—XVIII вв., Ученые записки Института славяноведения, т. XIX, М., 1960, стр. 4.

⁴ Д. Петканова-Тотсва, Дамаскините в българската литература, С., 1965, стр. 212.

⁵ Б. Волчева, Норма и традиция в българския книжовен език от XVI—XVIII в., Бълг. език, 1966, кн. 2, стр. 120.

новобългарският превод на словата „представлява една необикновена за условията на робството книжовна проява между другото с високата филологическа квалификация на нейните създатели“¹.

Истинността на тази най-обща констатация се доказва чрез анализ на конкретен материал. Предмет на наблюдение в работата са архаичните елементи, свързани с флексията на имената, които най-често създават представа за нарушаване „нормите“ на народния език в областта на морфологията и синтаксиса.

Доказването на положението, че архаичните форми и конструкции са изправени от вътрешно граматично съдържание², все още не е аргумент в полза на схващането за отсъствие на безредие при употребата на ново и старо.

Доказването обаче на тезата, че тези форми и конструкции не се срещат механично само под влияние на традицията, а играят особена и самостоятелна роля в речта, е нова задача, която се поставя за разрешение тук.

Според нас запазената флексия на имената в дамаскините от XVIII в. няма случаен характер и не образува заедно с народните елементи пъстра „мозайка“ от различни форми. Граматичните конструкции в новобългарските дамаскини, макар и функционално променени, имат системен характер, което налага и тяхната съзнателна употреба в текста.

От особено голямо значение за разбиране на явлението е фактът, че тези граматични конструкции са еднотипни и се употребяват наготово по силата на определени контекстови изисквания. Относително постоянната форма, с която участвуват в изреченията и честата употреба при подобни ситуации са двата основни фактора, които са предизвикали превръщането им в езикови формули (клишета). Така напр. винаги в падежни форми се явява думата *свети* и свързаните с нея имена³: *бл̄годари б̄га и ст̄го архаггела*; *иматъ ѿт д̄ха ст̄тго*; *иконата ст̄м̄в архаггеле*; *цр̄квата ст̄му архаггелу михаилу*; *познавица ст̄м̄в аанасио*; и *п̄стиха го на покровъ цр̄ковн̄ ст̄м̄в архаггль*.

И така под езикова формула (клише) в дамаскините трябва да се разбира такава готова граматична форма или конструкция, която най-често няма опора в говоримия език (в случая от XVIII в.) и употребата ѝ не е свързана само с традицията, а е продиктувана и от определени стилистични потребности.

Анализът на езиковите формули тук се прави върху различни слова от различни дамаскини: словото за Михаил и Гавриил от Свищовския и Панагюрския дамаскин, от дамаскини №№ 721 и 117 и от Поп Пупчовия (Ломски) сборник; словото за св. Николай Мириликийски от Свищовския, Беленския (Пантелеев) и Пазарджишкия дамаскин;

¹ Б. Велчева, Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в., ИИБЕ, кн. X, 1964, стр. 165. По въпроса за нормативността в правописа вж. и Л. Милетиц, Колрищенски дамаскин, Бълг. старини, кн. II, С., 1908, стр. VIII.

² Вж. напр. П. Илчевски, За македонскиот превод на дамаскино, Македонски јазик, год. XI—XII, кн. I—2, стр. 46.

³ Слово за Михаил и Гавриил, рък. № 117, ПНБ.

словото за недеяа кръстопоклонна от Панагюрския дамаскин и от дамаскините №№ 1067, 1073 и 133¹.

Изборът на словата не е случаен. Той е направен с оглед на групиранието им по съдържание²: 1) слова, свързани с библията, предимно с евангелието; 2) слова, свързани с живота на християнски светци; 3) слова с поучително съдържание; 4) слова с религиозно-историческо съдържание³.

Независимо от разнообразното съдържание на дамаскиновите слова наблюденията над клишетата от различните групи показват, че поради тяхната еднотипност те могат да бъдат разглеждани заедно.

По-специално отношение езиковите формули проявяват към композицията на словата. Най-често те се срещат в техните заглавия и в изложенията, тъй като уводите и заключенията често се съкращават или изхвърлят по усмотрение на преписвачите.

Заглавията по-точно казано не се състоят от отделни клишета, а сами представляват цялостно сложно клише: дамаскина инока иподиакона в ствдита; сказане ѿ чюдесехъ что е билъ ѿт превеликих чиновначелникъ Михала и Гаврила, ѿт древнихъ времянь и ѿт новы закннь, чюдеса цюѡ са сториле на новагѡ ѡзнка ѡче блви. за млтвиъ стѣ (МГ, Пг).

В известни случаи те се подлагат на съкращения, но промяна на ладежните конструкции не се извършва⁴.

Изложенията (същинските части на словата) в езиково отношение имат повобългарски характер. В сравнение със заглавията тук клишетата не са така чести и разгърнати. В повечето случаи те се състоят от една или няколко граматични форми, които зависят от включените в тях лексеми.

Върху лексикалната обусловеност на готовите формули досега не е обръщано достатъчно внимание. Закостенелите граматични изрази не са били подлагани на изследване с оглед на семантичните им особености. При лексикалното разглеждане на клишетата се вижда, че те зависят предн всичко от смисловата страна на съставлящите ги елементи. Броят на названията, които „изискват“ архаична форма, е ограничен. Своеобразната лексикална „рекция“ се проявява не навсякъде, а само в няколко еднообразни семантични кръга:

1. Собствени имена на лица, страни и градове от библейската и църковната история: *Адам, Давид, Евтимий, Захарий, Йаков, Лука, Асирия.*

¹ Използуват се следните съкращения: МГ — Михаил и Гавриил; Св — Свишовски (Л. Мидетич, Свишовски дамаскин, Български старини, кн. VII, С., 1923); Пг — Панагюрски — № 344 НБКМ; 721 — № 721 НБКМ; 117 — № 117 ПНБ; ППСб — Поп Пунчев сборник — № 693 НБКМ; НМ — Николай Миряликский; Б — Белевски — № 713 НБКМ; Пз — Пазарджишки — № 345 НБКМ; НК — неделя кръстопоклонна; 1067 — № 1067 НБКМ; 1073 — № 1073 НБКМ; 133 — № 133 Църк. музей.

² Вж. Д. Петканова-Тотева, пос. съч., стр. 14, и П. Илиевски За „средногорскиот“ превод на дамаскинов, Македонски јазик, гол. XI—XII, кн. 1—2, стр. 67—68.

³ От последната група материал не се привежда, тъй като анализът на изключително рядко срещаното се в XVIII в. слово за светите икони от Теофановия дамаскин (№ 715 НБКМ) и дамаскин № 717 (НБКМ) показва, че за клишета в него не може да се говори, тъй като в този период то не е преписвано често и е останало на архаичен език.

⁴ Срв. МГ (117), л. 240.

Юдея и др. — и наиде *Адама*¹; дръво животно що е воскресило *Адама*² (НК, Пг, 1067, 1073); и претвори *Авраама*; и ре пакъ *Авраамъ*; обещахъ *Авраамъ* и *Исаакъ* и *Иаковъ* (МГ, 117, Пг); и изгна *Агаръ* сасъ *Нэманла*; wt книги бытенские за *Авраама* и *Агари*; пакъ се яви *Агари* (МГ, Пг, 721); и ре *Вьлаамъ*; и гъ ре *Гадоу* що беше слъга *Дэвдъ црѣ*; *Гадъ* и сказа *Дэвдъ*; приди сега н вишь *Данила*; занеси прркъ *Данила* (МГ, 117, Пг); защото тврѣдъ вѣрваше *Евлавие* своего (НМ, Св, стр. 255); ето чловѣци де додоха от царь *Констандина* и рекоха *Еувлавю* (НМ, Св, стр. 257); доиде некои члкъ wt цри градъ името мѣ *Никола*. *Евѣмю* роднина (МГ, 117, Пг): и речете црѣ *Езекю* да се не вбои нищо от дѣмите раѣакіевы (МГ, 117, Пг); тои каза и *Захарю прркъ*; яви се прркъ *Илю*; и роди *Агара* *Измаила*; и пѣсти пакъ она трите мъже до пррка *Исаи* (МГ, 117, Пг); дето го си залюбилъ *Исаака*; остави цра на еврееите *Исуса Навина* (МГ, 117, Пг); книга *Исуса Навина* (МГ, 117, Пг); и тои блговести *Иоакиму* и *Аны*; И щешъ да победишь *Мадиама* (МГ, 117, Пг); и ре архггль *Маню* (МГ, 117, Пг); и ре стъ Архаггль *Михаилъ Маркианъ* (МГ, 117, Пг); в цртво *Палеолога цра* (МГ, 117, Пг); извади *Апла Петра* от тамница (МГ, 117, Пг); и рскоха *Феодалъ* (МГ, 117, Пг) и поклониха са царю *Констандину* (НМ, Св, стр. 254): енле wt *Лькы*; чедеса направи ѿ *стаго* архистратига *Михаила* (МГ, ППСб); да кажем малко и за *Архагла Гавриила* (МГ, 117, Пг); слъшайте за *Архаггла Михаила* въ асрию (МГ, 117, Пг); какъ не поможе градъ *Амаъ* и *Арфаъ* и *Семфаръ* и *Самарш* (МГ, 117, Пг).

2. Названия за понятия, свързани с църковната идеология: *ангел*, *бог*, *господ*, *дух*, *небе*, *земя*, *кръст*, *отец*, *раб*, *сатана*, *свети*, *син*, *християнин* и др. — что е събраніе *аггльм* слъшайте; помолы *бга Мѣисси* (НК, 133); какъ да згодиме хрѣту и *бѣ* (НМ, Пз); и славахъ *бга* (НМ, Б); и да са поклони светому гробу *Господа* нашего *Исуса Христа* (НМ, Св, стр. 244); и тои са позна дѣомъ *стимъ* (НМ, Б); кога са на *землю* а на нбото не са; днѣ чтномъ *кртѣ* (НК, 344, 1067, 1073); и да похвалите

¹ Когато към примерите няма никакви указания откъде са експернирани, да се разбира, че са от словото за Михаил и Гавриил в дамаскини № 117, 721 и в Панагюрския дамаскин.

² Поради липса на място всички случаи на употреба на едно и също клише тук не могат да бъдат приведени, затова ще се ограничим само с посочване на имената, които образуват клишета, без това да е указание за тяхната честотност.

светаго *отца* Николаа (НМ, Св, стр. 451); помогни нам *рабе* х̄а б̄а исти-
наго (НМ, Пз); видехъ *сатанъ*; во име хр̄тово и *стаго* Архангела (МГ,
ППсб); и да си видимъ *сна* нашегѡ (НМ, Б); *врѣжѣ* бл̄гочъстивомъ хр̄т-
танинъ (НК, Пг, 1073); кол'ко е *члкъ* пагѣба на д̄шата и на телото (МГ,
117, Пг).

3. Названия за понятия, свързани с църковната иерархия и организа-
ция: *патриарх*, *владика*, *митрополит*, *игумен*; *монастир*, *църква*, *икона*
и др. — и поидоха съседите нейны на *Патриарха* Алезандрьскаго; прель-
сти Евсеѡва *Владика* Никодимскаго и Павлина *митрополита* тирскаго (НМ,
Св, стр. 249); и каза *игуменъ* Неофитъ; приближ се при *стаго* *монастира*
(МГ, ППсб); поидоше въ *црковъ* (МГ, 117, Пг); припаднъ Архипъ при
икону (МГ, ППсб).

От приведените примери се вижда, че трите семантични кръга, макар
и свързани с различни страни на религията, са близки помежду си. Тра-
диционната „свещена“ форма, в която се явяват религиозните названия,
е била в хармония с „необикновеното“ съдържание на словата. В същото
време тя не е била и в сериозно противоречие с народния език; защото
броят на познатите думи (от 2 и 3 група), които „изискват“ падежи, е
ограничен (20—30).

Повечето от собствените имена (от първата група) са били непознати
и далечни за тогавашния слушател. Много често нормализирането (изо-
ставянето на падежните окончания) не е имало смисъл, защото с него не
се е внасяла яснота. За това свидетелствуват редица смислови грешки
от места, където то е направено: той *ре* *Іусифъ* (МГ, 117, 721) и той *ре*
Іусифъ (МГ, Пг); и поклони се архистратигъ и *ре* (МГ, 117) и и поклони
се архистратигъ и *ре* (МГ, Пг).

За ненакърпимостта на „свещените“ елементи говори фактът, че те
се срещат предимно в езика на библейски лица и християнски личности
и много по-рядко в авторска реч.

Архаично звучение имат редките творителни облици, които откриваме
в речта на архистратиг Михаил — станем добре станем съ страхомъ
б̄жиемъ. Показателно местоимение *съ*, изключително рядко за това време
срещаме в езика на бог — сию землю дето е обещахъ Авраамъ и Ісаакъ
и Іаковъ штъ да ю населеть други (МГ, 117, Пг). В молитвите павлиза-
нето на „народната струя“ също е срещало препятствия — видехъ тамо
чи пееха сасъ великы гласъ стъ стъ гъ саваоѡъ испльнъ н̄бо и землю слави
его (МГ, 117).

Вследствие превръщането на пряката реч в косвена понякога се сблъск-
ваме с клишета и в авторския език — каже и б̄гсловъ Григорие как е
преди н̄бо и земля и адама създаде б̄гъ аг̄лы (МГ, 117). „Немотивирани“
в семантично отношение (несвързани пряко с думата, изискваща архаична
форма) са редките авторски конструкции от типа на и евреее си сто-
риха сеници по горахъ и по каменѣто (МГ, 117, Пг).

За функционална значимост (и необходимост) на езиковите формули в дамаскиновите слова говори фактът, че те се запазват непроменени дори тогава, когато са изцяло преведени или преизказани. Ако готовите формули бяха случайни елементи в народния език от XVIII в. без определена стилистична роля, тяхното изоставяне след превода нямаше да представлява никакъв проблем и щеше да се извърши без трудности. Запазването на клишетата и изнасянето им напред преди превода опровергава такова допускане. Интересен материал за това¹ намираме на няколко места в словото за неделя кръстопоклонна — в речта на пророк Давид: и пророкъ двѣ дето думаше тебе ради оумръщавлаеми есмы въ днь сый речъ. заради тебе се чиниме мрътвы сичкы дѣв. Пак с помощта на съ речъ са обяснени и думите на Соломон: съмрътию безчъстною всѣдым егѡ рече божии снѣ е — съ речъ ... елате да гѡ осѣдым посрамлена смъртъ зацо рече че самъ бѣг и бѣжи снѣ. На места свързването е непосредно, без поясняваща дума. Такъв случай откриваме в речта на господ: зацѡ рече гѣ. аще ктѡ хѡщеть по мене иты да ѡтвържет се себе и възметъ крѣтъ свои и последѣет ми и зацо каже ако ще някои подирь мене да доде да се ѡтфрѣли ѡт себѣ и да земе силно обръжува.

С по-друго обяснение за запазването на клишетата в новобългарските дамаскини се срещаме у Милетич². Според него падежните форми са „обилно засвидетелствувани като архаизми в нашите наречия“, поради което „не можем каза, че не са жини форми, взети из съвременния на преписвачите народен говор“. Схващането за ориентировката на клишетата в дамаскините към падежни остатъци от говорите, макар че не е лишено от истина, не може да обясни явлението изцяло.

Установяването на родително-винителната форма като общ косвен падеж, превръщането на местоименната форма *того* в определителен склоняем член, употребата на вин. п. при имена от ж. р. са особености, които могат да се приемат за общи между дамаскините и някои наши говори.

Широкото използване на дателния падеж в служба на непряко допълнение, наличието на дат. притежателен без и с предлог *на*, преосмислянето на дателното окончание при имената от *о*-основи м. р. ед. ч. в редуцирана членна морфема (*коню, празнику*), рядко срещаните творителни и местни облици, а така също и форми за мн. ч. на косвените падежи са особености, които характеризират преди всичко езика на дамаскините. Против аналогията между падежните остатъци в диалектите и в словата говори и фактът, че в последните те са силно разколебани по недопустим за говорите начин: да победишь мадамъ нефедвагѡ (МГ, Пг); войны пррка Илю; и заведе щерка свою (МГ, 117); иконата стмѣ

¹ За съжителствуване на един и същ архаичен и преведен текст в дамаскините вж. и Б. Пенев, История на новата бълг. литература, С., 1932, стр. 150—151.

² Л. Милетич, Коприщенски дамаскини..., стр. XXIX. Това твърдение несъмнено се отнася и за XVIII в., като се вземе пред вид обстоятелството, че същите падежни остатъци съществуват в диалектите и до днес.

Архаггеле (МГ, 117); видѣхъ азъ ношесть на съиѣ нѣкогю владика стара (НМ, Св, стр. 251); поминаха името светому Николае (НМ, Б); и шбрекл' са беши стомъ шцѣ Николаго (НМ, Б); не дава им железна риза или лъкъ или пушка или сабѣ или щить или дрѣго нещю ами чѣнаго и стѣчъ крта (НК, Пг, 1073); да верввате живота вашего (НК, Пг, 1073).

Неправилната употреба на падежите в тези случаи не отразява някакъв особен развой, каквото е например положението в среднобългарски език. За дамаскинарите от XVIII в. точната флексийна употреба не е имала значение, защото езикът е бил вече аналитичен. Употребата обаче на някаква падежна конструкция, предизвикана от дума от споменатите семантични кръгове, е имала закономерен характер. „Свещените“ названия е трябвало езиково да бъдат отлични. Това е ставало най-често с помощта на родителния и дателен падеж: този имъ владико светый и слугу истину Христу Богу (НМ, Св, стр. 253).

В наличието на своеобразна лексикална „рекция“ се убеждаваме и когато сравним изводите от анализа на разгледаните слова със случаи от един цялостно издаден дамаскин от XVIII в., какъвто е Свищовският. И там думите¹, които участвуват в клишета, с малки изключения, са от същите семантични групи: *мир, дух, творец, отец, праотец, господ, бог, ангел, архангел, апостол, пророк, християнин, празник, дявол, бяс, звяр, змия, игумен, архирей, поп, калугер, манастир, храм, метох, гроб, царство, цар, княз, боярин, господар, злато, роб, помощник, момък, поколение, род, човек, свой, син, дъщеря, Михаил, Гавриил, Яков, Христос, Валаам, Адам, Давид, Гад* и др.

От всичко казано досега става ясно, че готовите формули в езика на дамаскините от XVIII в. нямат несистемен характер, а са подчинени на определени лексикални закономерности в изпълнението на самостоятелна стилистична задача. Заедно с редица синтактични особености (повторение на съчинителен съюз *и*, постпозитивна употреба на пълни прилагателни и пр.) те участвуват в изграждането на стил, близък до библейския, което е в съгласие със съдържанието на дамаскиновите слова. Особеният колорит, който придават на езика лексикализираните граматични конструкции, не е в противоречие с неговия народен и новобългарски характер.

¹ Вж. Л. Милетиц, Свищовски дамаскин..., стр. 29—33.

СЛОВОРЕДЪТ НА АТРИБУТИВНАТА СИНТАГМА В ЕЗИКА НА ДАМАСКИНИТЕ

Венче Попова

Разглеждайки словоредата на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините¹, нашата цел е да представим словоредните типове, които са характерни за нея, да потърсим обяснение за съществуването им в езика на тези произведения и да видим надделяващия словореден модел на синтагмата.

Под атрибутивна синтагма в изследването ще разбираме определително или атрибутивно словъсчетание, чийто основен белег е, че не притежава предикативност и се състои от определение и определяема дума. Отделянето на атрибутивната синтагма като самостоятелен обект на изследване се дължи на факта, че макар да не съществува единно мнение по въпросите за разчленение на изречението и типовете синтактични структури, приема се сегментация на речта, при която от определени гледища — смислово, структурно, интонационно — отделните сегменти ни се представят като двучленни (най-често) структури, в които съществува зависимост между съставлящите ги елементи. Най-общо тази зависимост може да се определи като отношение на член определяем към член определящ.

Атрибутивната синтагма от гледище на своята синтактична структура и логическо единство не е будила никакви специални спорове. При сегментацията на фразата тя се отделя смислово и структурно като един от най-безспорните самостоятелни елементи. Това се дължи до голяма степен на твърдо установения и словореден модел, от който в структурата на езика не се допускат отклонения, допускат се само в индивидуалната реч (вкл. и в езика на художествената литература).

*

В българския език атрибутивната синтагма се състои от определяемо (съществително) и определение, което бива два вида: съгласувано определение (прилагателно, числително, местоимение) и несъгласувано опреде-

¹ При изследването на въпроса се основаваме само на издадените дамаскини: Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в., изд. Л. Милетич, Български старини, София, 1908. Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII в., изд. Л. Милетич, Български старини, София, 1923. Любянският български ръкопис от XVII в., изд. С. Аргиров, СБНУ, кн. XII, София, 1895.

ление (съществително, енклитични местоименни форми). Словоредът на двата компонента на синтагмата — определяемо и определение — зависи от характера на определението. Ако синтагмата се състои от определяемо и съгласувано определение, определението предхожда определяемото, ако се състои от определяемо и несъгласувано определение, несъгласуваното определение е след определяемото¹. По този начин атрибутивната синтагма има два твърдо установени словоредни модела: АС и СН, където С = определяемо (съществително), А = определение (адиективи), Н = несъгласувано определение (съществително или енклитични форми).

Първият словореден модел се отнася до синтагми като *братова нива, наша земя, четири деца* и пр., вторият — до: *нивата на брата, нивата му, парче земя* и пр.

В атрибутивната синтагма с разширено адиективно определение словоредът на адиективите по отношение на определяемото (съществително) се запазва, т. е. адиективите се намират винаги в препозиция спрямо определяемото, независимо че помежду им може да има различни варианти на словонаредба. В народната поетична реч се допускат и случаи, когато едно от определенията в разширената атрибутивна синтагма заема положение след определяемото: с *тънка снага самодивска* (нар. песен); *нашата земя хубава* (Ботев)².

Посочените два словоредни типа АС и СН могат да ни се представят с обратен ред на елементите СА и НС (*нивата братова, земя наша, деца четири, на брата нива*, но не: *му нивата* поради липсата на акцент върху местоимението). Този словоред е инверсиран и ирелевантен за синтактичния строеж на българския език. Неговото съществуване в речта и езика на литературата се обуславя от други причини: стилистични, емоционални, чужди влияния, остатък от по-стари етапи в развитието на езика.

Езикът на дамаскините, макар по своите граматични особености да представя новобългарския етап в развитието на езика, в областта на словоредата прави известни отклонения от него. Както е известно, това са писмени паметници, сложни по своя езиков характер. От една страна представят особеностите на живата говорима народна реч, а от друга плащат дан на старата писмена традиция и палят граматични форми и словоредни типове, характерни за изминали периоди от разволя на българския език. В словоредата на атрибутивната синтагма тази тяхна особеност изпълква особено ясно.

По отношение на атрибутивната синтагма, в която определението се представя от адиективи, се очертават два словоредни типа, които сериозно си съперничат. Единият е с препозиция на определението (АС), присъщ и на съвременния български език, другият — постпозиция на определението (СА). Всякакви усилия да се търси някаква закономерност при използването на тези два словоредни модела в езика на дамаскините са напразни, макар понякога да изглежда, че инверсираният тип, от днешно гледище, може да бъде обяснен от гледна точка на стилистиката. Предпочитанието на единия или другия словоред не може да се свърже нито с емоционално-стилистичния характер на текста, нито с по-цялостното му

¹ П. Калканджиев, *Българска граматика*, 1938, стр. 437, и Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 491.

² К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 229.

смысловое съдържание, нито с интонационните особености на фразата, в която е включена синтагмата, нито с лексикално-семантичния тип на прилагателните, изпълняващи функция на определение.

Ето някои примери, които потвърждават изтъкнатото положение:

сич'ка мѣсль бѣше ѿ надежда на г̄а б̄а. и помѣсливаше за *второ приш'ство* за *жѣи свѣдѣ*. и пакѣ да съ *озкрасѣ дш'та*, да срѣшне х̄а б̄а съ *святѣльникъ* *зкрасень*. и какѣво добрѣ да стѣри, да чѣде тогазы *глиц крот'кѣ* ѿ г̄а б̄а, и пакѣ да съ исплѣны свѣтим'никъ със' мѣсло да злѣзе със' *мѣдрите двѣици* въ рѣи, да сѣ насѣти *красота рѣиска* и хѣбостъ и сѣитлос и *пѣснь аг' гл'сы* . . . а *лѣкѣви дѣволъ* не прѣстанѣваше да ю плаши. много пѣты сѣ прѣтѣварше като *звѣрь стрѣиень*, дав'но бѣ ю уплашилъ да остави чѣстыни. ами ст' за пѣт'ка имѣше б̄а помощника . . . и сич'ка *хѣтрос дѣволска* исчѣзнуваше ѿ *нѣната мл' ба* (КД, 7—8)¹.

Ако направим един по-конкретен анализ на граматичния и лексикален характер на определението в атрибутивната синтагма, ще видим, че двата възможни словоредни типа АС и СА се намират в зависимост от неговата морфологична същност.

1. Ако определението от морфологично гледище е прилагателно име, независимо от своето лексикално съдържание и стилистична характеристика, може да бѣде в препозиция или в постпозиция спрямо определяемото, т. е. възможни са двата словоредни типа — АС и СА:

помѣдѣа крышом радѣ *страхъ царѣвъ* (КД, 18); и зѣха *внѣа цр' еви чл' ци* (там, 23); *дарѣ цр' еви* (там, 23); *чл' ци царѣви* (там, 15); и вѣровѣха *хв о име* (там, 14); да учи ради *име хв о* (там, 15); *вдигна бура велика* в морето (там, 21); случи се *фрѣгуна* и *бѣра голѣма* (там, 18); *стѣрѣте зѣдовны* (там, 24); *градскѣ болѣре* (там, 5); *красна полѣта* (там, 6); *гладѣ голѣмѣ* (ЛД, 468); *прѣхубавы прѣстѣле* (там, 468).

2. Ако определението от морфологично гледище е притежателно местоимение, словоредът се осъществява в посочените два варианта АС и СА:

много нарѣд послѣша *неговите дѣми* . . . на всѣкъи днѣ *зчѣнѣто нѣгово* приплѣдокуваше хрѣстѣанство (КД, 14); *свѣи живот* (там, 17); *живот свѣи* (там, 17); *родѣтели нѣгови* (там, 13); *впрѣта свѣи* (там, 15) и др.

3. В синтагма, в която определението от морфологично гледище е местоимение, в зависимост от характера на местоимението, се използва единият или другият словореден модел. Ако определението е показателно, определително, обобщително местоимение, заема място преди определяемото (АС). Ако във функция на определение се намира неопределително местоимение, освен надделяващия тип АС, срещат се и случаи на постпозиция на атрибута (СА). Напр.:

мѣзи сѣпѣль (КД, 3); *оногози прѣлѣстника* (там, 3); *какѣви отвѣтъ* (СД, 164); *сич'кии калугерици* (там, 165); *нѣкои грѣа* (КД, 2); *корабник нѣкои* (там, 21); *кѣзѣ нѣкои* (там, 48), и др.

¹ Съкращенията КД — Копрявщенски дамаскин, СД — Свищовски дамаскин, ЛД — Люблински дамаскин. Цифрите означават страниците от съответните издания на дамаскините.

4. Синтагма, в която определението от морфологично гледище е числително име, има словоред от типа АС:

првѣатъ влѣкъ . . . излѣзѣше изъ морето (КД, 125); да кажем и за *третѣатъ влѣкъ* (там, 126); *единъ живодъ* иматъ (СД, 145); *четвъртото питаніе* (там, 103), и др.

Следователно отсъствието на детерминиран словореден тип се явява при атрибутивната синтагма, в която определението от морфологично гледище е прилагателно име или притежателно местоимение. Отчасти и при определение — неопределително местоимение. Как да обясним това явление, като се има пред вид, че в съвременния български език атрибутивната синтагма има твърдо установен словоред? Обяснението може да се търси преди всичко в обстоятелството, че езикът на дамаскините — новобългарски по своите фонетични, лексикални и граматични особености, не е освободен напълно от езиковите особености на старата българска книжнина. Някои от тях се проявяват в дамаскините не само като далечни езикови реминисценции, но като форми, съзнателно поддържани от преписвача, защото се свързват със съчинения, смятани за образци на писмената реч. Наблюденията върху езика на среднобългарската писменост ни показват, че словоредният модел на атрибутивната синтагма СА е редовно срещан при нея¹. Ето някои примери:

видѣ же ветры крѣпки (ДЕ², Мат. XIV, 30, 102); *надѣте . . . въ огнь вѣчный* (там, Мат. XXV, 41, 117); *се азъ послѣ ангѣлъ мѡн предѣ лицемъ твоимъ оуготоентн ижтъ твои предѣ товож* (там, Мат. XI, 10, 96); *оученици его глѣже* (там, Мат. XIII, 36, 100), и др.

Този словоред в среднобългарската книжнина е в същност словоредна особеност на старобългарските паметници, макар и в тях да се промъкват случаи като *вашъ же владѣнъ очн* (Зографско ев., Мат. XIII 16). Но за разлика от старобългарските съчинения, в среднобългарските паметници словоредният тип СА при атрибутивната синтагма е често разколебан. За това свидетелствуват случаи, при които определението в атрибутивната синтагма се намира в препозиция спрямо определяемото. Напр.:

нишѣшу добра вѣсѣда (ДЕ, Мат. XIII, 44, 100); *доброе стѣма* (там, Мат. XIII, 24, 99); *въ скѡемъ ѿчѣствни* (Мат. XIII, 57, 101), и др.

В дамаскините среднобългарската традиция е дала отражение именно в използването на инверсирания словоред на атрибутивната синтагма. За това свидетелствуват и случаи, при които в атрибутивна синтагма с обърнат словоред прилагателните и местоименията имат стари облици: *земля солвнѣскаа* (КД, 21); *иджѣ свой* (там, 17); *гроба его* (там, 22); *мощите еговы* (там, 23), и др.

Отразената тенденция в среднобългарските паметници обаче определенно да заема препозиция спрямо определяемото, която несъмнено се е развивала или е била развита като особеност на живата реч, в езика на дамаскините намира широка изява. Словоредният тип АС не само е в

¹ Срв. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963, II изд., стр. 227.

² Съкращението ДЕ = Добрейново четвъроевгелие, Български старини, София, 1906.

съперничество със стария словореден тип СА, но, както можем да съдим от направените проби за количественото съотношение на синтагмите с двата словоредни типа, новият словоред е надделяващ. Изчисленията са направени върху двеста примера от всеки дамаскин. Количествените съотношения са следните:

200	
АС	СА
КД 131	69
СД 109	91
ЛД 170	30

Тъй като при разглеждане на езика на дамаскините се поставя твърде често въпросът за влиянието на църковнославянски език, бихме могли да го поставим и при разглеждането на словоредата на атрибутивната синтагма. Щом инверсираният словоред е типичен и за езика на църковнославянската книжнина, дали той не е влияние от нея върху езика на дамаскините?

Не е изключено словоредният модел СА да намира опора за своето съществуване в дамаскините под влияние на църковнославянски, но през XVI в., когато започва да се създава дамаскинската книжнина, по-правдоподобно е да се мисли, че върху българските книжовници е упражнила влияние среднобългарската книжнина, откозкото църковнославянската, която дава своето огромно отражение по-късно, главно върху първите български писатели. Във времето, когато започват да се превеждат и преписват дамаскините, среднобългарските паметници са били по-достъпни на нашите книжовници и на първо време те са били образците на писмени български език. По-късно, когато у нас се разпространява църковнославянската писменност, влиянието от нея и от среднобългарската книжнина твърде много се унифицира, тъй като основните граматични особености на езика на среднобългарските паметници не се отличават от граматичните особености на църковнославянски език. По този начин това, което откриваме като особености на църковнославянски в езика на дамаскините, има фактически своята подложка в среднобългарската писмена традиция и особеностите на езика на среднобългарските паметници.

Атрибутивната синтагма, както посочихме в началото, може да се яви разширена, т. е. да включва повече от едно определение. Словоредът ѝ в такива случаи се очертава според три модела:

Първият: всички определения са в препозиция спрямо определяемото ($A_1A_2A_3C$): *црско и нбсно ъстѣ* (КД, 13).

Ако морфологично определенията се представят от местоимения, числителни и прилагателни, първото място в синтагмата заемат местоименето или числителното, след което следва прилагателното. Това е словоред, присъщ на съвременния български език. Напр.: *соѣ дръгы хъбави миризливѣ аромати* (КД, 12); *и туй божествено и священно евангелѣ* мартурѣсва го (СД, 86); *единъ горещъ вѣтръ* (ЛД, 467), и др.

Вторият: определенията са в постпозиция спрямо определяемото, когато са прилагателни ($CA_1A_2A_3$): *и да ѣ ѿ прѣѣ място ширѣко и прилично* (КД, 4); *чѣстъ блгаа и добра* (там, 12); *лицето свѣтло и весело* (там, 15), и др.

Третият: едно от определенията е в препозиция, а другото в постпозиция спрямо определяемото (A_1CA_2): *добро майстор и прилично* (КД, 12); видъ *онова място хвѣаво* (там 4), *онова тѣло фонѣщо* (там, 10), и др.

Последният словореден тип, както се отбелязва в литературата (вж. по-горе), се среща в българското народно творчество. Това обстоятелство, както и фактът, че този словореден модел е твърде разпространен в езика на дамаскинската литература, ни дава пълно основание да го смятаме за словореден модел, присъщ на народния български език. Той се среща и в старобългарските и среднобългарските паметници, където може да се обясни като особеност, проникнала от народния език. Напр.:

Добрын раке кагы и вѣрне (ДЕ, Мат. XXV, 23); *Злын раке лѣвнын* (там, XXV, 26).

По отношение на атрибутивната синтагма, в която имаме несъгласувано определение, словоредът е в съгласие със словоредните типове, съществуващи в съвременния български език, засвидетелствувани от ранни писмени паметници и говоримата реч. Очертават се тук следните случаи:

1. Когато определението е съществително име, то заема място след определяемото (СН), като съобразно езика на разглежданите паметници, определението може да се свърже с определяемото чрез предлог или да се представи от падежна форма, която има генетивно или посесивно значение (като напр. *dativus possessivus*). Напр.: *синь на едногѣ кнеза* (СД, 243); *ученицы прорѣку Моисѣю* (СД, 119); *домъ господину Димитрию* (КД, 46), и др.

2. Несъгласуваното определение може да бъде в препозиция спрямо определяемото (НС). Напр.: *а на хытрим майсторѣм майсторѣата* им забоварѣ (КД, 383); *на едногѣ старца послушникъ бѣ* (СД, 237), и др.

Този словоред се смята в български език за турско влияние¹, но е широко залегнал в народния език, което е причина да го намерим и в езика на дамаскинската литература, отразяваща особеностите на народната реч и респективно на словоредните типове в нея.

По такъв начин изследването върху словоредата на атрибутивната синтагма в езика на дамаскините разкрива и тук основно действащите езикови начала — народното и книжовното, при което се установяват съотношения в полза на особеностите на народния български език.

¹ Вж. Б. Цопев, *Определени и неопределени форми в българския език*, Ректорска реч, 25. XI. 1910, София, 1911, стр. 17; К. Мирчев, *За съдбата на турцизмите в българския език*, Известия на Инст. за български език, кн. II, 1952, стр. 118.

ЗА ХАРАКТЕРА И ЗА ПРОИЗХОДА НА РОДОПСКОТО ШИРОКО *o* (*o*)

Стайко Кабасанов

Широкото *o* (*o*) е характерен звук в звуковата система на няколко родопски говора и според Б. Цонев „съставя ядката“ на техния вокализиъм¹. Този звук е присъщ на смолянския (централнородопския) говор, който обхваща територията на бившите Смолянска, Девияска и Маданска околия, както и за говорите на българските села с по-старо българско население в Ардинско, Кърджалийско и Крумовградско — до българо-гръцката граница.

Звукът представя самостоятелна фонема. Смеслоразличителното ѝ значение личи преди всичко в противопоставяния с близките ѝ по гласеж звукове — *o* и *a*, напр.: *жоп* 'джоб' — *жоп* 'тояга', *чоп* 'чеп' — *чоп* 'жребие', *той* 'така' — *той*, *зоп* — *зоп* 'зърнен фураж', *бос* 'бъз' — *бас* 'облог', *крък* — *крак* и др. Противопоставя се и на другите гласни звукове в системата на говора, напр.: *o* — *e*: *бос* — *бес*, *деро* — *дере* (гл. 3 л. сег. вр. от 'дера'); *o* — *e*: *вощка* — *вешка* 'вежда', *чоп* — *чеп* 'гъл'; *o* — *и*: *воща* — *вища*, *гоба* — *гиба* (гл. 3 л. ед. ч. сег. вр. от *гибам* 'движа'); *o* — *y*: *кукал* — *кукал* 'малък предмет с остър връх', *чодо* — *чудо* и др.

В съчетания с различни съгласни звукът се среща в средата и в края на думите: *бода*, *вощащица*, *гоба*, *кушита*, *пекот*, *текодт*, *рекодл*, *междо*, *маг'о*, и др. Не се среща в началото на думата, тъй като в такава позиция, навярно за благозвучие, пред него се развива вторичен консонант, напр.: *вощал*, *вощак*, *вощам*, *вощре*, *иддар*, и др.

Среща се без изключение във всички домашни думи, а в някои чужди думи, предимно от турски произход, вм. очакваното широко *o* (*o*) под влияние на турския език се е запазил звук *o*: *сърт* 'високо голо стръмно място', *аслъ*, и др.

Широкото *o* (*o*) в родопските говори е позиционно ограничен звук. Чува се редовно под ударение. Такъв се явява той в широката територия на смолянския говор. В говора на с. Тихомир, Кърджалийско, обаче той често се чува и без ударение: *лафдовт со* вм. *лафдовт са* в смолянския говор, *лахо со* вм. *лаха са*, *аплаши мо* вм. *аплаши ма*, *парука то* вм. *парука та*, и др. Мисля, че и случаите на употреба на безударено широко *o* също са свързани с ударението. Говорът има типична интонация, при която в изречението в едно акцентно цяло често се раз-

¹ История на бълг. език, т. III, 1937 (посмъртно), стр. 283.

вива едно главно и друго второстепенно ударение. В повечето случаи, ако широкото *o* не стои под главното ударение, то е под вторичното. В други случаи широкото *o* без ударение е пренесено от форми, в които стои под ударение. Напр. винителните форми *мѝ, тѝ* (стб. *ма, та*) и спом. глагол в 3. л. мн. ч. сег. вр. *сѝ* в отрицателни форми са под ударение и редовно при тях се явява широко *o*, напр.: *ни_мѝ ѝе страх, ни_сѝ душли* и др. Тези форми се пренасят и в изрази, в които те са без ударение. При това трябва да се отбележи, че неударените застъпници на широкото *o* в тихомирския говор не са толкова редуцирани в посока към тъмен еров вокал, каквато редукция е налице в смолянския говор, затова позицията удареност и неудареност при широко *o* не е тъй ясно изразена. Често у един и същ говорител едни и същи форми се изговарят ту с широко *o*, ту с *a*: *лафѝвѝт сѝ* и *лафѝват сѝ*, *башлѝсовѝм* и *башлѝсовѝм* 'почвам' и др.

Звуково-акустичните особености на широкото родопско *o* са били предмет на разисквания и обяснения от мнзина наши и чужди филолози¹. Трудност е представлял този звук и за графичното му отбелязване от първите фолклористи и събирачи на диалектни материали. Липсата на специален буквен белег за този звук ги е затруднявало. При това изговорът на този звук не е напълно еднакъв по цялата територия на родопските говори. „Нас, досегашните събирачи на народни умотворения и езикови материали от Родопите, признава един от най-добрите познавачи на родопските говори от по-старото поколение Ст. Н. Шишков, най-много ни е измъчвал именно този родопски звук“². В първите записани народни песни от Смолянско в „Български народен сборник“ (1872 г.) от В. Чолаков, този звук се отбелязва с две и три букви — *oa, ѝoa, ѝoe, ѝeo*. В бележка обаче към текста се казва, че „*oa* се произнася със звук, който е между *o* и *a*, но малко отворено“. Подобни непълни и неточни са обясненията и на други по-сетнешни записвачи на диалектни материали от Родопите. Типичният характер на изговора на този звук, който не съпада с никой звук от звуковата система на българския език, графическото му отбелязване с две букви подвеждаше записвачи и езиковеди. Хр. Попконстантинов го бележи също с две букви — *oa*, но го изяснява като един звук, еднoгласка — „тъп звук“³.

Ал. Т.-Балан, както се каза, му посвети специално изследване. Позовавайки се предимно на печатани диалектоложки материали, без лично на място да провери произношението му, той пристъпи към него по-конкретно с оглед произношението му в различни селища. Определя го като „двогласка“ — дифтонг, в който „сглобен гласеж“ участвуват две съставки — *o* и *a*. В някои говори в Смолянско тези съставки, според Балан, се уравновесяват и такъв дифтонг той нарича не същински⁴. В други говори съставката *o* в широкото *o* след известен преход надделява. Такъв звук той нарича низходящ дифтонг. В трети говори чрез преход надделява съставката *a*. Такова широко *o* се определя като възходящ дифтонг⁵.

¹ Вж. по-подробно за това у Ал. Теодоров-Балан, Един особен звук в родопското наречие, Пер. сп., 1904, кн. LXV, стр. 544—577.

² Сп. Род. наречък, год. III, 1905, кн. 3, стр. 125.

³ Материали за изучаване на родопското наречие, СБНУ, кн. I, 1889, стр. 140.

⁴ Цит. статия, стр. 570.

⁵ Там, стр. 571.

Ст. Н. Шишков в различни свои изследвания и диалектоложки материали по различен начин говори за родопското широко *o*. В последните си статии и материали той е под влияние на Балановите обяснения и го определя като „двойногласка“ с основен звук „отглас“ и допълнителен звук „преглас“¹. Бележи го с две букви *o^a*, *o^a*, *z^a*, *y^a*, *o*.

В диалектоложките трудове на Л. Милетич звуковата характеристика на широкото *o* в родопските говори намира по-правилно и по-точно научно изяснение. В труда си „Das Ostbulgarische“ (Wien, 1903, стр. 215 и сл.) той го бележи с две букви *o^a*, но пояснява, че не е дифтонг. В цялостното си изследване на родопските говори „Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache“ (Wien, 1912, стр. 99—101) Милетич прави по-пълна и в основата си вярна характеристика на този родопски звук: „Моето допълнително наблюдение върху произношението на същия звук, направено на самото място, затвърди схващането относно гласната *o*, че *o* като заместник на ударено *o* (застъпник на старобългарските гласни *ъ*, *ж*, *ь* и *а*) остава отначало докрай слабо закръглена гласна, учленявана с незначително издаване на устните напред“. Бележи го със знак *o*. Не говори за различни съставки на звука, а го определя като *o*-гласна с *а*-бон, *а*-базис.

Точна и по-определена звукофизиологична характеристика на този вокал прави Ст. Стойков: „Широкото *o* е прост звук, монофтонг, но не „отворено леко закръглено *o* с *а*-основа“, както твърди Милетич... а е широко *o*, учленявано със значително по-голям челюстен ъгъл от обикновеното *o*“². С ширината на челюстния ъгъл при артикулацията на звук *o* могат да се обяснят различните звукови отсенки, които този звук има в говора на различни селища. В едни селища той е звук, среден между *o* и *а* (с. Чепеларе, Момчиловци, Соколовци, Устово, Славейно и др.), в други по-близо до *o* (с. Чокманово и някои българомохамедански села в Кърджалийско), а в трети — до *а* (с. Райково, Виево, Кутела и др.). Звукът слухово найстина се възприема като едносъставен, обикновен прост звук с по-подчертана дължина от неударените гласни. Такъв той се чува и при по-проточено произношение, при песен напр. Има обаче случаи в смолянския говор, когато този прост звук прелива в дифтонг или в дифтонгоид. Обикновено такова преливане се явява след уствени или задноезични съгласни, напр.: *вудже*, *будрна*, *годска*, *гдба*, и др. Такива явления обаче не са свързани само с широкото *o*, а често се наблюдават и при обикновеното *o*, когато е под ударение, напр.: *юти* и *вудти*, *хюру* и др.

Известно е, че широкото *o* в посочените говори се явява под ударение на мястото на стб. *ж*, *ъ*, *а* и *ь*: *гдба*, *дбп*, *збп*, *мбка*, *пасбт*, *ддрво*, *дди*, *рекл* и др; *o* като заместник на стб. *а* и *ь* обикновено омекчава предходната съгласна: *м'осо*, *з'от*, *м'он*, *т'ован*, и др.

Изключение от горното положение правят думите, в които стб. *ь* се намира в суфиксни срички, като *вемец*, *конец*, *овес*, *овен*, *орел* и др., както и няколко думи, в които и в корена вм. *o* за *ь* и *а* се явява общо-българският им заместник *e*, напр.: *ден'*, *пент'*, *педесе*, *етарва* и др.

¹ Езикови бележки из с. Бачково, Родопски напредък, 1905, кн. 3, стр. 125.

² Българска диалектология, София, 1962, стр. 83.

Повечето съществителни имена от ж. р. с ударение върху окончанието *а*, пряко стара винителна форма на ж, също приемат широко *о*: *лажд*, *махалд*, *шежд* и др. По същия начин приемат *д* и членуваните форми като *гурбса*, *-та*, *-на*, *зем'бса*, *-та*, *-на*, както и *султд*, *захартд*, *смартд* и др.

По горните форми са се повели и същ. имена, които в литературния език окончават на *-ия*, като *магия*, *кесия*, и др. Те в смолянския говор окончават на *-д*, напр.: *маг'д*, *кес'д*, *попод'д*, *верес'д* и др., но *г'урулт'идя*.

Турски думи на *е* като *дере*, *кафе*, *теле* и др. в говора се схващат като от ж. р. и окончават също на *д*, напр.: *дер'д*, *каф'д*, *тел'д*, и др.

В някои случаи покрай редовните форми на спом. глагол *сѣм* за 3 л. ед. ч. и 1 и 2 л. мн. ч. сег. вр. *ѣе*, *сме*, *сте*, както и за 1. л. ед. ч. мин. несв. вр. *бѣх*, под ударение и обикновено след отрицание, се явяват и форми с широко *о* (вм. стб. *е* и *ѣ*), напр.; *ни оѣ*, *ни см'о*, *ни ст'о*, *ни б'о*х и др.¹

Български езиковеди, които са се занимавали с родопските говори, за да обяснят произхода на широкото родопско *о*, приемат едно изравняване по фонетични причини главно на четирите старобългарски гласни ж, ъ, а и љ в един вторичен еров вокал, на който се явява то заместник².

Изравняване на четирите старобългарски вокала в един еров вокал (*ъ*) наистина съществува в говора на Ропката, но няма доказателства, че то е старо явление и предхожда и обуславя широкото *о*. Мисля, че пътят на четирите старобългарски вокала към широкото *о* е по-къс и не минава през вторичния *ъ*. Вторичният *ъ* може да бъде по-ново явление, отколкото широкото *о*, но това не означава, че за да се дойде до това изравняване на споменатите вокали в ерова гласна, трябва да се мине през широкото *о*. В едни диалекти, какъвто е напр. говорът на Ропката, изравняването може да е довело до изговор *ъ*, а в други — до широкото *о*, без единият изговор да предполага като предходен етап другия.

Намирам, че пътят за изравняване на четирите старобългарски вокала в широко *о* е подсказан от един много по-старинен родопски говор, отколкото говорът на Ропката, какъвто е говорът на с. Стрижба, Кърджалийско. В този говор, много близък по територия и по характер до говора на с. Тихомир, са запазени в глаголни окончания за 3. л. мн. ч. мин. св. вр. форми като *изгорѣа^н*, *дойдоа^н*, *едѣа^н* и др., срещу които в с. Тихомир има форми *изгорѣо^н*, *едѣо^н* и др.³ При това тази форма на *а^н* за стб. ж беше научно предположена от К. Мирчев, за да докаже пътя, по който са се развили старобългарските носовки: „Още през старобългарската епоха в някои български диалекти ж чрез едно много обикновено за носовите гласни понижаване на гласежа, съпроводено и с

¹ По-подробно за това вж. Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Известия на Института за бълг. език, кн. IV, 1955, стр. 14.

² Срв. L. Miletich, Die Rhodopenmundarten, Wien, 1912, стр. 99—101; Б. Цонев, История на българския език, т. III, стр. 280; К. Мирчев, Историческа граматика на бълг. език, 1958, стр. 105, и др.

³ По-подробно вж. Ст. Кабасанов, Един старинен български говор, София, 1963, стр. 31, 32.

постоянно отслабване на лабиализацията, се е превърнало в носово *a*. В течение на късния старобългарски и на среднобългарския период с постепенната загуба на назалния призвук, носовото *a* преминава към близката по гласеж гласна *ъ*¹.

В средисловието носовият призвук от звука *a^h*, както и в тихомирския говор от звука *o^h*, е изчезнал. В с. Тихомир в средисловието под ударение в м. четирите старобългарски вокала се чува родопското широко *o*, а в говора на с. Стрижба в едни случаи се явява *a*, а в други — *o*. Така тук се чува изговор *гáби, зáби, кáшти, рáки* и пр., но *вóрша, вóздух, гув'óда, даржóт* и др. В повечето случаи *o* в тези думи стои след устнена съгласна, която спомага за лабиализацията на едно по-старо *a^h* в *o*, след като носовият призвук е изчезнал.

Този говор, мисля, ни подсказва по-верния път за развитие на старобългарските носовки в широко *o*. Говорът на с. Стрижба е в такъв стадий на развитие, когато стб. *ж* в глаголните форми за 3 л. мн. ч. аорист още пази носовия призвук, но, според думите на К. Мирчев, чрез понижение на гласежа и отслабване на лабиализацията, *ж* се е превърнало в носово *a*. В средисловието обаче, където аористната морфема липсва като охраняващ фактор, носовият призвук изчезва и в едни случаи се запазва *a* звук, а в други под влияние на устнени съгласни лабиализацията се засилва и се чува широко *o*.

За този говор следователно не е основателно звук *a* и звук *o* да се обясняват като ново изяснение на вторичен *ъ*. Нямаме основание да твърдим, че такова преминаване на *ъ* в *o* и в *a* е съществувало в говора. Навярно по същия път е минало широкото *o* и в другите родопски говори. Не като вторично изяснение на вторичен *ъ* в *o*, а като естествен преход на *a^h* в *o*, след като *a^h* е изгубил носовия си призвук. Родопското *o* е звук среден по изговор между *o* и *a*. Този изговор лесно може да се добие от *a* чрез по-засилена лабиализация. Към този изговор на *o* от *ж* и *д* се е изравнил, пак посредством *a*, и изговорът на стб. *ъ* и *ь*, тъй като в неударено положение трите вокала са близки, а под влияние на ударението те са се изравнили в широко *o* (*o*).

¹ К. Мирчев, цит. същ., стр. 101.

ФОНЕТИЧНИ И ФОНОЛОГИЧНИ ПРОМЕНИ НА $\acute{e} < \grave{e}$ В ГОВОРИ ОКОЛО ЯТОВАТА ГРАНИЦА

Иван Кочев

Разложкият говор както по своето положение, така и по своя характер се намира на границата между източните и западните диалекти. По отношение на ятовите застъпници — \acute{e} под ударение и \grave{e} без ударение — той е типичен рупски говор, а по гласната a като заместник на стб. ж и љ — западнобългарски диалект¹. Според изследвачите на говора тези отличителни черти са общи и по тях той се противопоставя на съседни диалекти. Териториално говорът се свързва с областта Разлог², заградена от Родопите, Пирин и Рила, в която се намират селищата Разлог, Банско, Бачево, Годлево, Добърско, Долна и Горна Драглища, Белица, Якоруда, Баян, Елешница, Добриница и Бабяк. Традиционната вътрешна делитба на диалекта на северен и южен обикновено се прави въз основа на други езикови особености като рефлексите на $*tj, *dj$, палатализацията или изчезване на x в глаголни окончания и др.

В северния подговор с център Белица застъпниците на $*tj, *dj$ са *шт, жд*, както и в повечето български диалекти — *башта, чужда*, а в южния с център Банско — *шч и жс* — *башча, чужа* и т. н.

По-друга е класификацията на Ст. Стойков, който напоследък обособява бабяшкия говор като самостоятелен и го разглежда отделно от разложкия³.

Целта на тази статия е да проследи съдбата на опозицията отвореност — неотвореност между ударените⁴ гласни \acute{e} и \grave{e} в различните подговори на този диалект около ятовата граница и въз основа на нов материал да внесе корекция за монолитността му.

Материалите от Разложко са събирани за Българския и Славянския лингвистичен атлас на два пъти — през пролетта на 1963 г. — 5 дни и през лятото на 1966 г. — 30 дни. Материалът е от говора на градовете Банско и Разлог и селата Бачево, Годлево, Горна и Долна Драглища, Добърско и Бабяк.

¹ Н. Алексиев, Разложкият говор, Македонски преглед, 1931, кн. I, стр. 99, 102—103.

² Вж. Д. Яранов, Разлог. Областно географско изучаване, София, 1933, стр. 74.

³ Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 91.

⁴ Тази опозиция проличава най-добре, когато гласните са под ударение, затова тук се имат пред вид акцентуваните рефлексни на стб. ъ.

Независимо от общата констатация, че „в разложкия говор ятовият вокал *ѣ* под ударение се изговаря като широко отворено *e*, което изглася към *a*“¹, публикуваните и непубликуваните материали от Разложко имат най-противоречив характер. В едни от тях отбелязването на широкото *e* е прокарано последователно, а в други това не е направено.

Към първата група се отнасят песните², записани от Г. Разлогов, в които *ѣ* е предадено като *ea*: *пубулеа, слеази, беаше* и т. н. Близко до това отбелязване е означението *ea* в сборника на Д. и К. Молерови³: *деадо, веара, веарен* и т. н.

Към втората група се отнасят песните из челядния живот, записани от С. Боянов⁴, в които стб. *ѣ* е предаден чрез *e*: *пунедълник, заповедайте, некой, семе, мѣшка, добрѣ*. Така отбелязан е рефлексът на *ѣ* и в други негови материали, озаглавени „Народни песни с мелодии от Разложко“⁵ от селищата Банско, Белица, Д. Драглица и Годлево.

Различното представяне на ятовите застъпници е направило впечатление и на първия изследвач на разложкия говор Н. Алексиев. Според него безредието се дължи единствено на неверно записване. Тук нарочно привеждаме един по-дълъг цитат от една бележка в „Разложкия говор“, която има съществено значение за разбиране на явлениято: „В по-голямата част от обнародваните песни на Боянов не е предаден този особен изговор на *ѣ*. Тая неточност дава доста крива представа за фонетиката на разложкото наречие, понеже изговорът на *ѣ* дава специфичния облик на говора, като го прави някак си по-разтегнат, твърд и якав. В част от тях, иначе сполучливо записани материали владее бъркотията по отношение на *ѣ*. Така в „Сборник от български народни песни“ от Боянов се среща употребено *ѣ* там, гдето не трябва, а пропуснато, гдето е нужно: *неделе, голѣм, бѣла* и др., но *бегувитѣ, кралювитѣ, посръщнѣ* и др... Лавров в своето съчинение „Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка“ ползувайки се от тия материали, прави същите грешки:

Караджич е забелязал особеното произношение на разложкото *ѣ* и го отбелязва с *ѣ*, но не е налучкал правилото и затова е непоследователен в правописа, като често пъти се влияе от етимологията и означава с *ѣ* и неударено *ѣ*“⁶.

Няма съмнение, че „бъркотията“ по отношение на ятовата гласна се дължи преди всичко на неумението на записвачите да схванат особеността — широк и отворен — характер на вокала. В повечето случаи забележките на Алексиев са основателни, особено що се отнасят до говора на гр. Банско.

Редица нови материали, получени по време на диалектоложките експедиции, обаче ни навеждат на мисълта, че смесването на гласните при записването има и обективни предпоставки и не бива да се разглежда само като недоглеждане.

¹ Д. и К. Молерови, Народописни материали от Разложко, СбНУ, кн. XLVIII, София, 1954, стр. 10.

² СбНУ, кн. I, 1889, стр. 67—68.

³ Д. и К. Молерови, пос. съч., стр. 3—580.

⁴ СбНУ, кн. V, 1891, стр. 36—48.

⁵ СбНУ, кн. VII, 1892, стр. 107—114.

⁶ Н. Алексиев, цит. съч., стр. 103.

В разложкия говор картината на ятовите рефлексии във фонетично и фонологично отношение съвсем не е така еднотипна, както обикновено се мисли.

I. Фонетична характеристика

1. Най-силно изразен е широкият и отворен характер на ударената гласна *ѐ* в говора на с. Бабяк, който е генетично свързан с разложкия. По слухово възприятие звукът *ѐ* е много близък до гласната *a* с мекост на предходната, затова и означението '*а*', с което специално се отбелязва тук, отразява най-точно истинското произношение: *вр'а̀ме, б'а̀ли, д'а̀ти, с'а̀е, ста̀н'а̀те, жив'а̀, умр'а̀* и пр.

2. Ярко изразен характер на широкото *e* в истинския разложки говор откриваме в диалекта на гр. Банско. За това спомага особено и наличието на квантитет¹, който прави силно впечатление на хората от околните села: *И ние прувлѝчаме, ама ф Банѝцку фндѝгу прувлѝчат* (Марийка Михайлова Плеснева, с. Годлево), *В Банѝцку приказват прудѝлгува̀ту* (Мария Велева Манушкина, с. Бачево).

Особената яркост на *ѐ* проличава във всички положения, където се среща на етимологично и неетимологично място:

а) на мястото на *ѝ*: *лѝп, бѝл, сѝкуй, седѝлка, оѝше, свѝш, вѝжа гурѝща, плетѝх, берѝх, фанѝте, нижѝте, спѝ, седѝ, вървѝ, двѝ, дубрѝ* и др.;

б) на мястото на *а*: в глаголни окончания за 3 л. мн. ч., сег. вр. на стб. глаголи от IV спрежение: *спѝ, седѝ, тѝзѝ, врѝвѝ* и др.;

в) на мястото на етимологично *a*: *главнѝ, знѝе, уѝк, прошѐтам се, чѐша* и др.

За разлика от бабяшкото широко *e* ('*а*'), което е предна гласна тип *a*, широкото *e* (ѐ) в Банско е по-близко до гласната *e*, затова мекостта на предходната съгласна, която в Бабяк е задължителна за предаване предно-еичен характер на *a*, в Банско отсъства. Това положение е позволило появата на *ѐ* след редица затвърдени² съгласни.

3. Широки си характер гласната *ѐ* е запазила в гр. Разлог и в селата Долна и Горна Драглища и Добърско, но удареният-квантитет там не е така запазен и в редица случаи изобщо липсва. Въпреки това типологично те се свързват с говора на Банско:

а) в диалекта на Разлог: *бѝгаа, сѝну, дѝца, кулѝну, пунедѝлник, пѝсен, вѝшка, прѝжда, двѝ, живѝ* и др.;

¹ За това вж. интересната, макар и не съвсем точно формулирана характеристика на Н. Алексиев. Според него провлечеността е качество, което се проявява „много по-слабо в северната група, но е типична особеност за банския изговор... Гласът се повишава и извива към края, като дава на фразата особена интонация, която е твърде характерна за тия два говора... Изглежда като че ли в тая интересна интонация на банския говор се крият следи от старото музикално ударение; а така също и следи от квантитет" (пос. съч., стр. 98). В същност в разложкия говор квантитетът има нов характер и се свързва само с ударени сички. За ударения квантитет вж. Ст. Стойков, „Днешното състояние на бъркенкия говор“, ИИБЕ, кн. IV, стр. 340—342.

² Шушкавите съгласни в разложкия говор днес са загубили стария палатален характер и звучат значително по-твърдо от книжовния език. В много отношения те наподобяват съответните консонанти в руски език.

б) в диалекта на Д. Драглища: *орех, снек, дѣду, бѣли, рацѣте, мрѣжа, свѣш, двѣ* и др.;

в) в диалекта на Г. Драглища: *лѣту, сѣнка, смѣх, флѣзе, врѣвѣл, трѣнѣ, видѣ* и др.

г) в диалекта на Добърско: *ублѣкла, чувѣк, усѣштам, бѣеме видѣеме, берѣте, седѣ* и др.

В същите села, както и в Банско, освен на етимологично място *ѣ* се среща и в нови позиции: *тѣга, пулѣни, цѣп, филицѣн*, и др.

4. В повечето случаи звукът *ѣ* е загубил широкия си характер и се е изравнил с *е* в диалекта на с. Бачево. Отделните случаи на запазено *ѣ* са регистрирани само в определени фонетични позиции.

Загубен е широкият изговор на *ѣ*:

а) в средата на думата пред твърда сричка: *сѣно, трѣва, рѣка, кулѣно, гулѣма, бел, стрѣа, седѣл, живѣл* и др.;

б) в средата на думата пред мека сричка, която не започва непосредствено с предна гласна: *невѣсти, недѣле, слѣпи, нузѣте, трѣнѣх, лежѣх, тчѣх* и др.

Запазен е широкият изговор на *ѣ*:

а) в крайна отворена сричка: *двѣ, дубрѣ, злѣ, умрѣ, булѣ, закаснѣ, пубелѣ* и др.;

б) в средата на думата непосредствено пред предна гласна *е*: *пулѣе, грѣе, простудѣе, сѣеме, смѣеме* и др.

На неетимологично място пред *ѣ* *ѣ* е зафиксирано в случая *дѣй ѣ*.

5. Напълно изравнен е гласежът на *ѣ* с *е* в говора на с. Годлево и Белица.

В с. Годлево всяко *ѣ* се е стеснило в *е* независимо от фонетичната позиция: *сѣну, лѣту, бѣли, врѣме, мрѣжа, бѣше, двѣ* и др.

Материалите за Белица са противоречиви. Н. Алекснев, който описва разложкия говор главно по диалекта на с. Белица¹, отбелязва *ѣ* преди всичко на етимологично място. Тридесет и пет години след това изследвачите на същото село за Българския диалектен атлас² във всички случаи вместо *ѣ* отбелязват *е*: *голѣм, лен, плетѣх, врѣшѣх, врѣвѣл, седѣла, мѣсеца, кажѣтс, къдѣ* и др.

Макар че нямаме лични впечатления от говора на Белица, склонни сме да приемем, че в следствие на развой на *ѣ*, в този диалект вече не съществуват два типа *ѣ*.

Различните рефлексии на *ѣ* (*ѣ, ѣ, ѣ, ѣ* и *е, е*) в разгледаните села около ятовата граница характеризират постепенния фонетичен преход на гласната *ѣ* от широк и открит звук към по-тесен, като се стигне до пълното ѝ съвпадение с *е*.

В същото време те показват, че разложният говор не може да се разглежда като единна цялост, а се разпада на няколко типа подговори, които фонетично се различават помежду си съществено.

¹ Цит. съч., стр. 102—105.

² С. Белица е проучено за БДА от н. с. М. Лилов и студентите М. Петрова, Ц. Карастойчева и Ц. Денков.

³ За това по-подробно вж. тук, стр. 444.

II. Фонологична характеристика

Освен териториално разложният говор би могъл да бъде разгледан и в структурен аспект. В такъв случай като цялост той би представлявал една система (макросистема), а отделните подговори — негови подсистеми (микросистеми)¹. Установяването на общото и частното във взаимоотношени-ята между микросистемите в границите на макросистемата е нов проблем, който все още не е разработен достатъчно. За да бъде той разрешен в обла-стта на диалектната фонология, трябва да се даде отговор на редица по-частни въпроси, между които и на въпроси от типа на следните: в кои от фонетичните подсистеми могат да се открият еднотипни фонологични отношения; какви са съществуващите опозиции, пазят ли се навсякъде или могат да се открият и случаи на нарушаване, какви фонологични подсистеми могат да се оформят въз основа на това и т. н.

От различните фонологични опозиции във вокалната система на разло-жния говор тук се спираме на привативната опозиция отвореност — неотворе-ност (затвореност) между гласните *ѐ* и *e*, която в книжовния език има чере-левантен характер: „гласните в български език нямат и качеството затво-реност, т. е. всички български гласни са еднакво отворени и спадат към средно отворените гласни. Затова ако една българска дума, например *ето* се изговори с отворено или затворено *e* [*ěto*] или [*ěto*], то отвореното *e* [*ě*] и затвореното [*ě*] нямат никакво смислоразличително значение и се схващат като индивидуални варианти на обикновеното средно *e*“². В ня-кои диалекти с широко отворено *e* като смолянския, тетевенския и ер-кечкия³, а ние ще прибавим и разложкия, „качеството отвореност — за-твореност има смислоразделително значение, та затова се срещат гласни, които се различават само по него“⁴.

От отношението на досега разглеждания звук *ě* (във всичките му фонетични варианти *’ă, ě, ě, e*) към *e* се определя и мястото на двата звука във фонологичната система на говора. Няма съмнение, че всички промени на *ě* предизвикват разместване в системата, а оттам и прераз-пределение на съществуващите в нея опозиции. За разлика от фонетич-ните промени, които довеждат до установяване на пет типа вокални микросистеми, фонологичните оформят главно два типа микросистеми. В едни от тях степента на пълнозвучност на отворено и неотворено *e* има дистриктивен характер, а в други тя няма такъв.

1. В случаите, когато *ě* е запазило широкия си характер, опозицията отвореност — затвореност също има дистриктивен характер и *ě* се про-тивопоставя на *e* единствено по пълнозвучност. Тук локалитите (тембро-вите) признаци пямат фонологична значимост, защото и двете гласни са предни (отсъствава противопоставяне предни — задни в зависимост от положението на езика) и нелабиални /в зависимост от участието на уст-

¹ Вопросы теории лингвистической географии (под редакцией чл.-кор. Р. И. Аванесова), М., 1962, стр. 3—253.

² Р. И. Аванесов, Описательная диалектология и история языка, Славянское языкознание. V Международный съезд славистов, М., 1963, стр. 293—318.

³ Ст. Стойков, Увод в българската фонетика, София, 1955, стр. 104.

⁴ Там, стр. 46.

⁵ Там, стр. 104.

ните)). Отнасянето на *ě* и *e* към един и същ тембров клас подчертава по-добре опозицията, основана върху степента на разтвора.

Яркото противопоставяне по пълнозвучност¹ на отворено и неотворено *e* се среща в няколко типа вокални микросистеми:

а) Микросистеми, в които фонемата отворено *e* се реализира чрез предна гласна от трета степен на разтвора *ě*, а неотворено *e* чрез предна гласна от втора степен *e*.

При обединяване на различните фонетични вариации *ǎ* и *ě* в един фонематичен тип ² се получава следната картина, която дава представа за противопоставяне на двете гласни в говора на Бабяк и Банско:

у	и
о	ъ е
а	ě

Изолираме ли от тристепенната трикласна четиригъгълна подсистема опозицията *ě*—*e*, то получаваме привативно отношение, в което двете гласни са крайни степени на разтвора. В тази опозиция носителят на признака отвореност е маркираният член *ě*, а на признака неотвореност — *e*: *врѣден*, но *йѣсен* (Бабяк); *стрѣдну*, но *петѣл* (Банско).

б) Микросистеми, в които фонемата отворено *e* се реализира чрез предиата гласна от трета степен на разтвора *ě*, а неотворено *e* — чрез две предни гласни от втора степен — *e* (основен вариант) и *ě* (комбинаторен вариант).

Този тип микросистеми се представя от говора на селищата Разлог, Д. и Г. Драглища и Добърско:

у	и
о	ъ е (ě)
а	ě

Изолираме ли от тристепенната трикласна четиригъгълна подсистема опозицията *ě*—*e* (*ě*), то получаваме вече не привативно (от фонетична гледна точка), а градуално отношение, в което гласните *ě* и *ě* са крайни членове, а *e* — среден член. Взаимозаменяемостта на *e* и *ě* — звукът *ě* се среща факултативно в затворени срички — ни кара да разглеждаме *e* като основен вариант, а *ě* като комбинаторен, който заедно се *e* се противопоставя на *ě*: *кулѣну*, *плѣва*, *гулѣмиа*, *вѣшка*, но *негу*, *тебе*, *мене*, *тенѣрѣчѣ* или *увѣс*, *петѣл*, *дѣн* и др. (Разлог); *сену*, *пѣсен*, но *унѣверстѣта*, *жнѣ* или *гурѣш*, *ичимѣн* (Д. и Г. Драглища), *орѣх*, *врѣвѣте*, *видѣ*, но *важѣ*, *тѣвну* или *уцѣт* (Добърско). Появата на *ě* на мястото на *e* най-вече в затворени срички намира обяснение в минималната разлика между степента на разтвора на тясната гласна *ě* и на съгласните, които се намират след нея. Преходът *e*—*ě* в тази позиция все още не е завършен напълно. Навярно той е бил предизвикан от тенденцията към стесняване на *ě* — в говора на Разлог, Д. и Г. Драглища и Добърско този звук не е така ярко изразен, както в Банско и Бабяк.

¹ Фонологичната характеристика е направена по Н. С. Трубсцкой, Основы фонологии, М., 1960, стр. 74—136.

² Мехостта на предходната съгласна в Бабяк и удареният квантитет в Банско нямат фонологично значение, затова не се отбелязват специално.

в) Микросистеми, в които фонемата отворено *e* се реализира чрез предна гласна от трета степен на разтвора *e*, а неотворено чрез предна гласна от втора степен *ê*.

Такъв тип микросистема откриваме в говора на с. Годлево:

у		и
о	ъ	ê
а		е

Тази микросистема в много отношения напомня микросистемата на Банско и на Бабяк. И тя като тях е тристепенна, трикласна, четиригълна и при изолация на опозицията *e—ê* се получава отново привативно отношение. При него обаче носител на признака отвореност е не вече маркираният член *ê*, а *e*. Релативността във фонологичните отношения тук намира отражение и във факта, че на мястото на немаркирания член *e* в Банско тук стои *ê*: *ублêкла, сêну, четêх', бели, берêте, видê, живê, но пепел, довêчера, сêдем, шêфовêту, сêстри, нêбу, лêшта, лêн* и др.

В сравнение с разложката микросистема в микросистемата на Годлево преразпределението на фонологичните отношения е доведено до край. Закритото *e* тук се среща не само в затворени срички, както е в Разлог, но във всяка позиция на думата, т. е. от комбинаторен вариант то се е превърнало в самостоятелна фонема, която влиза в опозиция с *e* от *ê*, след като му е отстъпила своето място. Появата на нов звук (и на нова фонема) заради запазване на фонологичните отношения в системата след съвпадането на гласните *ê* и *e* в една гласна, а оттам и след унищожаване на противопоставянето откритост — неоткритост (закритост), е интересен факт, който говори за устойчивостта и релевантността на опозицията, изградена върху различната степен на пълнозвучност.

2. В случаите, когато *ê* не е запазило широкия си характер или го е запазило отчасти само в определени фонетични позиции, опозицията отвореност — затвореност няма дистинктивен характер и *ê* не се противопоставя на *e*. Към нерелевантността на локалните признаци тук се прибавя и нерелевантността на опозицията, изградена върху степента на разтвора.

Отсъствието на противопоставяне на отворено и неотворено *e* се среща в два типа вокални микросистеми:

а) Микросистеми, в които отвореното *ê* наред със затвореното *e* са комбинаторни варианти на фонемата *e*, която представлява предна гласна от втора степен на разтвора. Такава микросистема откриваме в говора на с. Бачево:

у		и
о	ъ	е (ê, ê)
	а	

За разлика от досегашните типове бачевската микросистема е не само тристепенна и трикласна, но и тригълна. Новият графичен тип в същност не е нищо друго освен израз на нов тип фонологични отношения, при които опозицията отворено *e* — неотворено *e* е неутрализирана. Широкото *ê*, което има реликтен характер, се среща най-вече в отворени срички, а тясното — в затворени. Основна е употребата на средно отвореното *e*: *земêте, плетêх', седêл', тêвен, заунêц, ден', по живêех', белêе, двê и римêн', урдêл, дуздêн, уцêт* и др.

Звуковете *ê* и *ê* са помежду си взаимодопълващи се, а по отношение на *e* — взаимозаменими. За разлика от другите подсистеми, в които *ê* е

основен вариант, тук спрямо *е* то се явява в подчинено положение. Без да има дистинктивна значимост *ѐ* се среща много рядко и то в точни фиксирани положения като позиционен вариант. Премияването на *ѐ* от главен член в бачевската микросистема във второстепенен е факт, който има важно фонологично значение за разложката макросистема, тъй като се намира в основно противоречие с нейните най-съществени особености.

б) Микросистеми, в които липсва опозиция отворено *е* — неотворено *е*. Фонемата *е* в тях е средно отворен звук от втора степен на разтвора. Такава е микросистемата на с. Белица:

у	и
	ъ
о	е
	а

По характер тя е типично западнобългарска, а по вид не се отличава от книжовната и от повечето диалектни вокални системи. Като бачевската е тристепенна, трикласна и триъгълна. За разлика от нея тя не притежава вариантни звукове. Преходът *ѐ* — *е* е напълно завършен и *ѐ* е престанал да бъде дори комбинаторен вариант. Въпреки че *е* е средно отворен звук, на хората от съседните говори, в които има *ѐ*, той прави впечатление на широк: *Ние казваме: два лѐва, а в Белица: два лѐва.* (М. В. Кадрева, Годлево). Тази особеност за диалекта на селото няма значение, макар че хвърля светлина върху релативността на отношенията между подговорите.

От направения преглед на различните вокални микросистеми се вижда, че разложкият говор не е единен и във фонологично отношение. Това става особено ясно при конструирането на неговата монохронна политопическа макросистема¹, в която не всички микросистеми могат да вземат участие.

Разложката вокална макросистема се изгражда само при налагането на един типни четириъгълни микросистеми, които запазват опозицията отвореност — неотвореност на двата вида *е*, а това са микросистемите на Банско, Бабяк, Разлог, Г. и Д. Драглища, Добърско и Годлево:

у	и
о	ъ е/ѐ
а	ѐ/е

Различната фонетична реализация на тази опозиция в макросистемата няма съществено значение. По тип най-близко до конструираната макросистема стоят микросистемите на Разлог и Г. и Д. Драглища и Добърско, в които липсва *е* като трета степен.

Разложката макросистема по своята фонологична същност има типично източнобългарски характер, затова микросистемите на Бачево и Белица не могат да се свържат с нея. Строго погледнато говорите на тези села не са разложки. Те не притежават най-характерната особеност, с която говорът се противопоставя на съседните диалекти — наличие на *ѐ* изобщо, или на фонологично значимо *ѐ*. В монохронната политопическа

¹ Вж. Р. И. Аванесов, Описательная диалектология. . . , стр. 299.

макросистема, която изграждат двете подсистеми, *ѐ* има подвижен, периферен и факултативен характер:

у и
о ъ е (*ѐ*, *ѐ*)
а

По тип конструираната макросистема съвпада напълно с монохронната монотипична макросистема на Бачево, т. е. има западнобългарски характер.

Свързването на Белица и Бачево с разложкия говор може да бъде извършено една след включване на елемента в р е м е, който превръща монохронната политопическа макросистема в полихронна, политопическа макросистема. Основания за това намираме и в досега съществуващото *ѐ* в отворени срички за Бачево и в материалите на Алексиев отпреди 35 г. — с *ѐ* за Белица. Няма съмнение, че до неотдавна *ѐ* в тези говори не само се е срещало като самостоятелна фонема, но се е включвало в четириъгълна система, в която опозицията открива — неоткритост на *ѐ* и *е* е имала релевантен характер. Разгледан диахронно разложкият говор престава да се състои от два равнотипни (в синхронно отношение) диалекта, а се обединява в единство.

*

От фонетичната и фонологична характеристика на разложкия говор се вижда, че в миналото несъмнено диалектът е представлявал цялост. Днес вокалната му макросистема се състои от пет типа фонетични и два типа фонологични подсистеми, които се намират в сложна връзка помежду си. В повечето от подсистемите *ѐ* е запазило широкия си характер и се противопоставя по пълнозвучност на *е*. В по-малко на брой подсистеми то е загубило както широкия си характер, така и дистинктивните си признаци¹. Важен момент при този преход е превръщането на *ѐ* от основен вариант в комбинаторен вариант на *е*. Тенденцията към унищожаване на опозицията между *ѐ* и *е* в някои подсистеми среща вътрешна съпротива. За сметка на сливането на *ѐ* с *е* възниква нов звук *ѐ*, благодарение на който опозицията отвореност — неотвореност се запазва.

Така около ятовата граница се създават преходни вокални системи. Едни от тях (Бачево) във фонетично отношение са източни (съществуват два различни звука *ѐ* и *е*), а във фонологично — западни (*ѐ* е позиционен вариант и не се противопоставя по степен на пълнозвучност). Други (Годлево) във фонетично отношение са западни (липсва звук *ѐ*), а във фонологично — източни (възниква нова опозиция по пълнозвучност между *е* и *ѐ*).

В съществуването на преходни системи около ятовата граница, които в едни отношения могат да се квалифицират като източни, а в други — като западни, е отразен постепенният преход на източнобългарския вокализъм — с широки застъпници на ъ — към западнобългарски тип — с тесни ятови рефлексии.

¹ Това положение потвърждава правилността на схващането за движението на ятовата граница в източна посока.

ЕДИН СЛУЧАЙ НА ПРЕХОД $g \rightarrow z$ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Кирил Костов

Палатализацията е асимилационна промяна, която възниква доста често в звуковия развой на езика. Чрез нея твърд звук преминава в омекчен или мек поради влиянието, което оказват върху него следващите предноезични гласни *e, i* и полугласната *j*. Смекчението на твърдите съгласни е различно по степен: в едни случаи то дава само меки (или омекчени) съответствия от същия тип, в други пък води до пълна замяна на изпиталите палатализационно въздействие звукове със спиранти или африкати.

Известно е, че началословно палатално *g, gh* пред *e, i* и *j* търпи промяна още в праславянски, та на негово място в старобългарски се появява звукът *z*. Наличието на фрикативен звук *z* пред съгласна също може да се дължи на палатализация, предизвикана от предноезичните гласни *e, i* и *j*. Когато *z* се среща самостоятелно или в съчетание с друга съгласна пред задноезична гласна, появата му трябва да се смята за нова. Така напр. стбълг. съществително *zлатo* е етимологически свързано с корена на прилагателното *zл-енъ*; глаголет *zлати* също показва любителни вторични изменения. Наличието на причастието *zъканъ* и формата за I. лице, ед. число, сег. време *zъж* свидетелствуват за това; стбълг. *zъж* произхожда от праслав. **zevъ* [слав. корен *ghev-(eti)*] и преминаването на коренното *e* в *o* е станало в съответствие с прехода праслав. **pevos* > стбълг. *новъ*; по същия начин и *zevotъ* (3. лице, мн. число) > *zъжтъ*; после коренът на глагола се е уеднаквил в *zok*¹.

От посочените дотук примери става ясно, че звуковите съчетания *zл-, zк-* в същност са образувани вторично от първоначални срички, съставени от звучния фрикатив *z* + съгласните *л, в*. В старобългарски са известни и други случаи, които показват, че палатализацията наистина може да действа на предходния велар от разстояние, т. е. през друга съгласна, която разделя влияещия от изпитвания влияние звук. По такъв начин е възникнал обликът *zъръ*, който съответствува на праслав. **ghъrъ*. Характерно със своята своеобразна съдба е и съществителното *zъзда*

¹ Вж. V. Machek, Untersuchungen zum Problem des anlautenden *ch-* im Slavischen, гл. IV. Was ergibt das anlautende *k' g'* im Slavischen, Slavia, XVI, 1938/1939, стр. 188 и сл.

в старобългарски, което е наследено от праслав. *gvězda, а в полски има облик gwiazda.

Разгледаните примери се отнасят до един звуков закон, действувал в миналото, особеното проявление на който е личало и в парадигмата на старобългарския език. Това са случаите, при които г пред ъ и ѓ минава в $dz > з$, срв. например *помошн*, *помошѣте* от *помогж* или *кошѣ*, *бешн* от *бегъ*. Следи от този тип промяна се пазят и в отделни думи в съвременния наш книжовен език: *нозе* от *нога* и *врази* от *враг*. Но тъкмо на това място трябва да се изтъкне, че преходът $g + \text{палатална съгласна}$ в $z + \text{същата съгласна}$ се е осъществил наново в някои диалекти в Юго- и Североизточна България. Касае се за съществителните *злан'* (*злан*) и *зл'ато* (*злато*), които отговарят на общобълг. книжовни форми *длан* и *длето*. Наистина тук с право може да се възрази, че в примерите *злан* и *зл'ато*, които са днешни диалектни застъпници на стбълг. *длань* и **длѣто*, няма етимологическо g в началословието, та затова не може да съществува пълна успоредица към разгледания праслав. (и стбълг.) преход $g' > dz > з$. Известно е обаче, че точно групата съгласни *дл* има особена съдба в славянските езици. Още в предисторическо време нейният дентал се е асимилирал и така тя се е променила в *гл*. В диалектите на южнославянските езици тази диференциация личи ясно и днес. Затова не само в български съществуват разговидностите *длето*, *глето*, *дл'ато*, *гл'ато*, но и в сърбохърватски: *dlěto*, *dljěto* покрай *glěto*, *gljěto* и словенски: *dlěto*, *dljěto* редом с *glěto*, *gljěto*¹. А това убедително говори, че съществителното *гл'ато* (*глето*), което се среща пошироко в наши диалекти, може да се възведе етимологически към стара форма **глѣто* (в началословието със съгласкова група *гл*, а не с *дл*). В този случай връзката между разгледаните примери за промяната на изконни $g > з$ или $g + \text{съгласна} > з + \text{съгласна}$ пред предноезични гласни и прехода *гл'ато* $>$ *зл'ато* (от вторична група *гл*) е напълно ясна. По такъв начин една прастара комбинаторна фонетична промяна възстановява началния член от редицата $g' > (dz) > dz > з$, позната от старобългарско време. В Архива за речник на българските диалекти² формата *злато* е установена за говора на село Ситово, Пловдивско, от записи на Л. Милетич³. Един пример е засвидетелствуван за облика *зл'ато* от говора на село Ново село, Троянско⁴.

Съществителното *злан* също се среща в лексикалния принос на Л. Милетич; то е познато на говора в село Паламарца, Разградско⁴. Сега обаче неговото широко разпространение в говори на югоизток и североизток из езиковото землище на България може да се потвърди и от материалите, събрани за Българския диалектен атлас. В програмата, по която се събира диалектен материал за атласа, думата *длан* (стбълг. *длань*) не е задължителна, но тя е включена във въпроса 59 б заради формата

¹ R. Nahtigal, Die slavischen Sprachen, Wiesbaden, 1961, стр. 114.

² Материали за него събират сътрудници в Секцията за българска диалектология в Института за български език.

³ В статията *Особен принос към речника и фразеологията на източните български говори*, СпБАН, LVІ, 1937, клон ист.-филол. и филос.-обществен, 28, стр. 57.

⁴ Записан от М. Страшимирова през 1949 г.

за множествено число и така тя често се посочва сред думи от типа *болести, кости* и т. н.

И от пример *злан (злан')* наново се потвърждава рядката възможност да се замени и в днешно време при палатализация групата съгласни *гл'* от вторичен произход и *зл'*. Разбира се в случая не е така лесно да се разбере на какво се дължи промяната на началословната група *дл* в *гл*, ако и това съществително е изминало пътя на развитие, установен за облика *злато*. Но тук ще са необходими по-подробни обяснения, тъй като въз основа на обработен диалектен материал на мене не ми е известна форма *глан' (глан)*, която да удостоверява и в този случай старинност на асимилацията *дл > гл* като успоредно явление на прехода *длето > глето*.

Изглежда, първостепенно значение за промените, които са настъпили в съществителното *длань*, има безусловно изгласното палатално *н'* в диалектите. Трябва да се допусне, че то е причинител на рядък вид антиципация на йотацията, а не на обикновено избързване в учленителния акт, който би довел до изменение на произношението в непосредна близост на звука *нь* по известни и в източните говори преходи, срв. тук стбълг. *конь > диал. койн*, та по този начин и стбълг. *длань > диал. длайн*. Ясно е, че подобно превращение не е достатъчно да обясни изцяло палатализацията на съчетанието от съгласни *дл* в разглежданата дума. Фактите принуждават да се приеме антиципация на *й*, която е въздействувала на предходните звукове от дистанция. Така ще трябва да се допусне съществуването на облика *дл'ан* в диалектите. Колкото и странен да изглежда той, все пак не е необходимо да бъде снабден със знака¹, който сочи само предполагаема, но незасвидетелствувана форма. Един пример, записан в народна песен от село Кожинци, Трънско², потвърждава предположението, че и в източни говори не е невъзможна фонетичната разновидност *дл'ан (дл'ан')*, която после би дала и преходното *гл'ан*. Измененият изговор на групата *дл'* в началословието на думата *длан* в *гл* е малко по-особеи случай³ на палатализация от типа *д'адо > г'адо* или *л'уде > л'ус'е*, известна в диалектите. Ето как и при съществителното *длан* една комбинаторна фонетична промяна може да стане изходна точка за нови преобразования, които засягат по-дълбоко звуковата структура на думата.

Случаят с диалектния облик *злан* повдига и един друг въпрос. Необходимо ли е преходът *дл'* в *гл* в съществителното *длан*, за да се осъществи накрая промяната в *злан*, щом като от старобългарските примери за втората палатализация е ясно, че *г'* минава през междинно (*dž*) *dz*, за да се добие на последно място *з*? На съвременна диалектна основа би се очаквало тогава да настъпи непосредно изменение на дентала *д'* в *dž*, от който ще се появи после и *з*. Очевидно тук има пълна успоредица между описаното по-горе фонетично явление в днешните наши диалекти и началната фаза в старобългарски, в който само *гъ* и *гн* при втората палатализация

¹ Саде си е Г'ура тевничарин, /и при неџа два сиви сокола. /Дл'аном резал, та ги месо ранил, слъзе ронил, та ги волю поил (СбНУ, XXI, II, стр. 46). Примерът не е единичен за този вид дистанционна антиципация в диалектите, срв. също облика *дл'абей* в говора на Тетевен (СбНУ, XXXI, стр. 257).

² Поради въздействието и от дистанция върху началния дентал.

дават *вѣ* и *зн*, а *дѣ* не се изменя. Формата *гл'ато* също убеждава, че това предположение е възможно. Тя доказва нагледно, че носителите на диалекта виждат в началословните съгласни велар + ликвида, а не етимологичен дентал + л. А положението на съгласните в началословието на думата *дл'ан* може наистина да напомня за съотношението *дл'ато*: *гл'ато* и да улесни говорещите да допуснат по аналогия или по-скоро по народна етимология съществуването на облик *гл'ан*. Двете думи са изменили един и същ път на развитие, затова и крайният резултат от промените е еднакъв.

Разгледаните съществителни позволяват да се разширят и задълбочат наблюденията върху разновидните фонетични промени, които са възможни в единични диалектни думи. Те биха могли да подпомогнат правилното етимологическо тълкуване на някои особени случаи. Така например сега би трябвало да се приеме за убедителна етимологията на бълг. *минзухар*, сръбхрв. *минџушара* от тур. *mençiuş*, която е предложил А. Боасен¹, а Ив. Дуриданов² отхвърля поради недоказания преход *g' > d' > (џ) > dz > з* в български език.

Моят уважаван учител, проф. Вл. Георгиев, не на едно място разглежда подробно и задълбочено палатализацията и нейните прояви във фонетичния развой на индоевропейските езици. Към многобройните и убедителни примери за универсалност на явлениято, приведени в трудовете на проф. Георгиев, си позволявам да прибавя и българските съществителни *злато* и *злан*, които показват, че и на нашето езиково землище съществуват възможности да възникнат диалекти „*septim*“ и „*satem*“ поради разграничаването на веларен от фрикативен звук.

¹ Notes étymologiques bulgares, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 169.

² В рецензия за сборника Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, Български език, VIII (1958), стр. 458.

ДВУФОНЕМНИ КОНСОНАНТНИ СЪЧЕТАНИЯ В НАЧАЛЕН СЕГМЕНТ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ГОВОРА НА С. ВАЛЯ ДРАГУЛУЙ)

Кирил Димчев

0.1. За да се добие представа за функционирането на определена фонологична система, е необходимо да се изследнат както нейният фонемнен състав и условията за фонологична действеност на отделните опозиции, така и възможната за тази система съчетаемост на фонемите¹. Анализът на фонемната съчетаемост позволява да се проучи дистрибуцията на фонемите и да се характеризира тяхната функционална значимост. Важен момент във фонологичните изследвания са и наблюденията върху консонантните групи, служещи за разграничителни сигнали — фонологично средство, с което се сигнализира за съществуването или несъществуването на граница между две морфемни или лексемни². Също така от голямо значение са изследванията на консонантните съчетания за изучаване структурата на лексемите. Досегашните публикации върху консонантните съчетания в книжовния език³ и в няколко български говора⁴ дават интересен материал за фонетичния строеж на лексемите в българския език. С изключително голяма стойност в това отношение са основополагащите трудове на Ив. Лехов.

Наблюденията върху съчетаемостта на фонемите в диалектните фонологични системи разкриват техни съществени страни и са необходимо условие за съпоставянето им със структурата на книжовния език, което

¹ Вж. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, перевод с немецкого, Москва, 1960, стр. 86; А. Мартине, Основы общей лингвистики, Новое в лингвистике, Москва, 1964, т. III, стр. 411—412.

² Вж. по този въпрос E. Vasiliu, *Fonologia limbii române*, București, 1965, стр. 141—144; Al. Rosetti-Alexandrescu, *Cîteva observații asupra semnelor demarcativе în limba română*, *Fonetică și dialectologie*, т. IV, 1962, стр. 61—70; М. В. Панов, О разграничителных сигналах в языке, *Вопросы языкознания*, 1961, кн. 1, стр. 3—10.

³ Вж. Ив. Лехов, Опит за фонологична характеристика на българския език, *Годишник на Соф. университет. Истор.-филол. факултет*, т. XXXVII, 1941, стр. 25—31; Ив. Лехов, Строежът на думата в Кирилостодиевия език и в съвременните славянски езици, *Хиляда и сто години славянска писменост*, Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963, стр. 179—189.

⁴ Вж. Gh. Bolesan, *Observații asupra grupurilor consonantice în graiul bulgar din comuna Brănești*, *Fonetică și dialectologie*, т. II, 1960, стр. 105—120; Н. В. Котова, Звуковая система говора района Горно поле, *Славянская филология*, вып. 4, Москва, 1963, стр. 55—56; М. Сл. Младенов, Съгласкова съчетаемост в ихтиманския говор, *Известия на Института за българския език*, кн. XI, 1964, стр. 391—401; Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 82—94.

може да даде интересен материал за единството и за разликите в структурата на книжовния език и на диалектите.

0. 2. Говорът на с. Валя Драгулуй¹ принадлежи към източните български говори. Той е запазил специфичните си черти, макар че дълго време е бил откъснат от българския език. Негови носители са потомците на преселници, емигрирали в Румъния в началото на XIX в.² Днес активният билингвизъм е характерна черта както за възрастните жители на селото, така и за най-младото поколение.

Консонантната система на говора споделя най-важните особености на общобългарските съгласни. Фонемната му система съдържа 37 консонанта: lл, lбl, lмl, lфl, lвl, lтl, lдl, lкl, lгl, lнl, lцl, lсл, lчl, lшl, lцl, lжl, lл', lл', lп', lб', lм', lф', lв', lт', lд', lк', lг', lн', lц', lс', lз', lл', lр', lй'. Те са членове на две корелативни серии от 20 непалатални и 14 палатални съгласни.

0. 3. В тази статия се анализира съчетаемостта на консонантите в начален сегмент в говора на с. Валя Драгулуй. Ограничаваме анализа с двучленните съчетания. Целта е да се проучат възможностите за съчетаемост на консонантните фонемни, дистрибуцията на съчетанията и тяхната функционална значимост. Правени са наблюдения върху текст с дължина 50 000 съгласни фонемни³, записан на магнитофон, което позволява да се проучат фонемните съчетания и в рамките на фонетичната дума.

Известно е, че фонологичните възможности на езика почти никога не се използват напълно⁴. Този факт се определя от различната употреба на фонологичните единици. Голямата честотност на фонемите в речника не може да бъде сигурен показател за голяма употреблемост. Само наблюденията върху свързан текст дават представа за реалната им функционална стойност.

1. 0. За анализа е необходимо да се приемат като основни елементи съгласните (С), гласните (V) и паузата (#).

Начален сегмент е този, който се среща между пауза и гласна:

— # + CC + V —

1. 1. Различните видове двуфонемни консонантни съчетания в начален сегмент са отразени в приложената таблица. От особен интерес за цялостната им характеристика е тяхната дистрибуция. В следващото описание съчетанията се дават последователно по модели според първия член на комбинацията. За да се изтъкнат условията, при които те функцио-

¹ Valea Dragului е селище в СР Румъния, Букурещка област. То е разположено на 28 км южно от Букурещ и изброява повече от 2500 души.

² Вж. повече исторически данни у С. Velichi, Emigrarea bulgarilor în Țara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, Romanoslavica, т. VIII, 1963, стр. 27—59; Emigrarea la nord și surd de Dunăre în perioada 1828—1834, Romanoslavica, т. XI, 1965, стр. 67—113.

³ Магнитофонните записи са правени по време на няколкократните ми посещения в селото през периода 12. VI. 1965—30. IX. 1966 г. Използувал съм също магнитсфонен запис, принадлежащ на Института за лингвистика в Букурещ. С оглед на цялостното проучване на говора беше съставен въпросник, в основата на който е залегнала издателната от С. Стойков Програма за събиране на материали за български диалектен атлас, София, 1959, 50 стр.

⁴ Вж. А. Мартине, пос. съч., т. III, стр. 38.

нират, посочват се позициите, в които се реализират консонантните съчетания в начален сегмент.

Бл се реализира в позиция пред непередни и предни гласни: *блѹзъ*, *близнѣлъ*, *блѣзу*; **бр** — пред непередни и предни гласни: *брат*, *брѣкъ*, *брѣнѣм*, *брѣснѣ*, *бре*, *бригѣдѣрин*; **бл'**: *бл'алъ* (*усцѣт*); **бр'**: *бр'ак*, *бр'ас* (*уол*).

Вк/ѹк — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *ѹкарѣм*, *ѹкѣсѣ*, *ѹ кѣруцѣтъ*, *ѹ кѣштити*; **вл/ѹл** — пред непередни и предни гласни: *ѹлажнѣ* (*зимѣ*), *ѹлаче* (*вѣлнѣтъ*), *ѹлѣзи*, *ѹлѣзѣм*; **вм/ѹм** — пред непередни гласни и при sandhi: *ѹмѣкъ*, *ѹ мѣртѣ*; **вн/ѹн** е зафиксирано пред непередни и предни гласни и при sandhi¹: *внѣсем*, *внѣсѣ ѹнидѣле*; **ѹп** — само при sandhi: *ѹ пѣнцѣте*; **вр/ѹр** — пред непередни гласни и при sandhi: *врѣжбѣ* 'вражди', *врѣжитѣр* 'магѣосник', *ѹраштѣм сѣ*, *ѹрѣзѣѹ*, *ѹрѣта*, *ѹ рѣце*; **ѹс** — само при sandhi: *ѹ сѣлу*; **вт/ѹт** — пред непередни гласни и при sandhi: *ѹтѣсѣ*, *ѹ т'ѹ*; **ѹс** — само при sandhi: *ѹ сурнѣтъ*; **вл'/ѹл'**: *ѹл'ѣзѣ*.

Гв/гѹ се среща в позиция пред непередни гласни: *гвѣзде*/*гѹвѣзде*; **гл** — пред непередни и предни гласни: *глуф*, *гльѣ*, *гльѣѹѣм*, *гльѣтъ*, *гльѣѣм*; **гн** — пред предни гласни: *гнѣди*, *гнил*; **гр** — пред непередни и предни гласни: *грѣди*, *грон*, *грѣдинѣ*, *грѣмѣдѣ*, *грѣтар* 'скара'; **гл'**: *гл'авѣ* 'гледа'; **гн'**: *гн'ѣзѣду*; **гр'**: *гр'ѣлу*, *гр'ѣф*.

Дв/дѹ се появява пред непередни гласни: *двор/дѹор*, *двѣнайси*, *двѣ*; **др** — пред непередни и предни гласни: *дрѣбенѣ*, *дрѣждѣ* 'дрожде', *мая* 'друк', *дрѣгѣнку*, *дрѣбнѣчку*, *дрѣи*, *дрѣпѣ*; **др'**: *др'ѣкъ*.

Зб е характерно за позиция пред предни гласни и sandhi: *збѣрам*, *зберѣѣ*, *з бѣбѣтъ*, *з бѣстри*; **зг** — пред непередни гласни и при sandhi: *згуриштѣѣѣм*, *згльѣѣѣм*, *з гѣйѣтъ*; **зд** — пред предни гласни и при sandhi: *зди* 'седи', *здѣнки* 'седенки', *з дѣчурлѣгѣтъ*; **зл** — пред непередни гласни: *злат* (*прил*); **зм** — пред предни гласни: *змѣѣйкъ* 'жепски змей', *зми* 'земи'; **зн** — пред непередни гласни: *знам*; **зд'**: *зд'ѣнкѣ* 'седянка'.

Всички съчетания с начална фонема [j] се реализират при условие на sandhi: **ѣв** — *ѣ ѣѣѣдѣ*; **ѣм** — *ѣ мѣмѣ*; **ѣл** — *ѣ лѣгнѣл*; **ѣт** — *ѣ тѣшку*; **ѣц** — *ѣ цѣгнѣтъ* и др.

Кв е отбелязано пред непередни и предни гласни: *квѣсенѣк*, *кви* 'какви'; **кл** — пред непередни и предни гласни: *кльдѣнѣ*, *кльѣкъ*, *клич* 'ключ'; **кр** — пред непередни и предни гласни: *крѣѣ*, *крѣстѣ*, *крап'шарап*, *крѣиторѣе* 'шивачество', *крѣѣй*, *крѣс*, *крѣф*, *крѣйт* 'кибрит', *крѣнѣ*; **кл'**: *кл' ѣнкѣ* (за кокошка), *кл'он* 'клон'.

¹ Групите *вс* и *вс* (където *с* е коя да е съгласна) се реализират по два начина — с [v] и нейния алофон *ѹ* — *вс* и *сѹ*, *вс* и *ѹс*.

Промяната *в* > *ѹ*, известна и в други български говори, поставя много и интересни въпроси, които заслужават специално разглеждане. Тази промяна, която е била в началото ограничено комбинаторно явление, днес е разширила обсега си. В дистрибуцията на *ѹ* не може да се установи строго определена закономерност. Този вариант се среща в начална, средисловна и крайсловна позиция — *ѹрѣме*, *ѹол*, *тѹрѣѹѣ*, *д'ѣдѹѹ* — и употребата му е фактативна (*двор/дѹор*, *врѣме/ѹрѣме*, *тѹѹй/тѹѹѹ*). Не са зафиксирани колебания при групите *кв* и *цв*. Няма колебание и при лексемите, заети от румѣнски език, където *ѹ* не се появява (*врѣжитѣр*, *врѣжбѣ*). Обаче средисловното *-в-* в по-старата турска заемка *кѣѹгѣ* се е променило в *-ѹг-*.

Мл се реализира в позиция пред непередни гласни: *млат*, *млъдуженци*; *мр* — пред непередни и предни гласни: *мрас*, *мръжди* 'ръмжи', *мре*; *мл'*: *мл'аку*/*мл'аку*, *мл'огу*; *мр'*: *мр'ал*.

Пл е зафиксирано в позиция пред непередни и предни гласни: *плапумъ* 'юрган', *плаштъм*, *прук*, *плькеть* 'вид башица', *плие* 'плюя', *плймбъм съ* 'разхождам се', *плить* 'кухненска печка'; *пр* — пред непередни и предни гласни: *прубуда*, *прудам*, *прусо*, *прекупец* 'търговец', *призониер* 'затворник', *прикопсън*, *примере* 'премеря', *прикъскъ*, *продусе* 'произведения'; *пл'*: *пл'аъ* 'плява'; *пр'*: *пр'аснъ*.

Св/сѹ се среща в позиция пред непередни и предни гласни и при sandhi: *свабдъ* 'сватба', *своѹ/сѹоѹ*, *свѹр'авъм*, *светелу*, 'светлина', *свикъръв*, *свита* 'света', *свиѹъм*, *с ѡжженць*, *с вилътъ*; *ск* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *скѡчи*, *скѹсъм*, *скимб* 'смяна', *с кѡшу*; *сл* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *слѡгъм*, *слѡмъ*, *слушем*, *сливи*, *с лук*; *см* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *смѹкнъ*, *смѹй*, *смѹлъм*, *смѹчем*, *сми приминали*; *сн* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *сноп*, *снѹв/снад*, *снѹси* (кукошкътъ), *снѹгѡ*, *с негу*; *сп* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *спѡду*, *спитѡл* 'болница', *с пѹтъ*, *с Петръ*; *ср* — пред предни гласни и при sandhi: *срѹштъм*, *с рѹкъ*; *ст* — пред непередни и предни гласни и при sandhi: *стѡвъм*, *стат* 'държава', *студѡн*, *стѹклу*, *стѹпъм*, *сти билѹ*, *с тас*; *сѹб* — пред непередни гласни: *сѹбат* 'свѹет'; *сч* — пред непередни гласни: *счѹпен/исчѹпен*; *сц* — само при sandhi: *с цѹгълъ*; *св'*: *св'ат*; *сл'*: *сл'ач*; *см'*: *см'аѹ мѹ ѡ* 'смешно ми е'; *сн'*: *сн'ак*; *сп'*: *сп'ал*; *ср'*: *ср'адъ*; *ст'*: *ст'агъм*.

Тв/тѹ се появява в позиция пред непередни гласни: *твѡѹ/тѹоѹ*, *твѹрдѹ/тѹърдѹ*; *тр* — пред непередни и средни гласни: *трап*, *труше* 'троша', *трѹгвам*, *трѹмвай*, *треерѹсвъм* 'вършея', *три*, *тризѹисвъм* 'будя', *трифѡѹ* 'детелина'; *тр'*: *тр'абъ* 'трябва'.

Фл е характерно за позиция пред непередни и предни гласни — само в заемки: *флѡер* 'предачна машина за дебела прежда', *флакѡн*, *флуѡре* 'цвете', *флирт*; *фр* — пред непередни и предни гласни: *франк* 'вид монета', *фрѹкъвъм*, *фрѹнгъ* 'домат', *фризѹер* 'фризѡр', *фриптѹра* 'печено'; *фт* — пред непередни гласни: *фтѡриѹ*.

Цв е отбелязано пред предни гласни: *цѡете*; *цв'*: *цв'ат*.

Шк е зафиксирано пред непередна гласна в заемката *шкѹдълъ* 'училище'; *шт* — пред непередни и предни гласни: *штѹкъ* 'вид риба', *штѹпне* 'щипя', *штирб* 'щърб'; *шт'*: *шт'ал*.

1. 2. Анализът на двуфонемните консонантни съчетани в начален сегмент представя сравнително неголемите възможности за комбиниране в границите на богатата консонантна система. Характерните черти на съчетаемостта изпъкват при сравнение с данните от книжовния език и от други български диалекти.

В начален сегмент на лексемите в говора се срещат 13 модела двуфонемни консонантни съчетания с общо 68 комбинации (без sandhi). От тях 45 комбинации (66,18%), образувани по 13 модела, са от типа твърда + твърда съгласна (СС), а 23 комбинации (12 модела) са съчетания на твърда + мека съгласна (СС'). За разлика от средисловна позиция в на-

чalen сегмент не се срещат съчетания от типа мека + твърда съгласна (C'C) и мека + мека съгласна (C'C').

Само при положение на sandhi са зафиксирани съчетанията *йб, йв, йл, йм, йт, йц, ... сц*, с които броят на двуфонемните консонантни съчетания в начален сегмент надхвърля 75.

Сравнението с други диалекти показва, че броят на разглежданите съчетания в говора на Валя Драгулуй е най-близък до броя им в системата на друг източен говор — на Бранещ¹ (44 комбинации само на твърда съгласна без sandhi, при Валя Драгулуй в същата позиция — 45 комбинации). Фонологичната система на ихтиманския говор като междинен между източните говори (представители на които са говорите на Бранещ и Валя Драгулуй) и почти крайния западен говор на Горно поле, Станкедимитровско, притежава 66 двуфонемни консонантни съчетания². Най-големи са възможностите за начална комбинаторика в говора на Горно поле (71 комбинации), а най-малки — в източните говори (съответно 44 и 45).

Общите черти на двата източни говора проличават, когато се сравнява и броят на съчетанията от типа CC'. В консонантните системи на Бранещ и Валя Драгулуй те са 19 и 23, а в ихтиманския говор са зафиксирани само 6 такива комбинации. В книжовния език техният брой е равен на 34. Тези факти потвърждават отново структурната близост на източните говори до книжовния език.

Така броят на консонантните съчетания в начален сегмент се проявява като характеристична черта, свързана със спецификата на фонологичната структура.

1. 3. Характерни структурни черти на изучавания говор се откриват както при наблюденията върху броя на консонантните съчетания, така и при изследване възможностите за комбиниране между различните съгласни.

Като първи член в разглежданите съчетания участвуват 13 фонемни. От тях най-много комбинации образува |c| — 17, на второ място са |b|, |g|, |z| — по 7, следват |b|, |k|, |m|, |n| — по 4, |d|, |t|, |f|, |s| — по 3 и |c| — 2 комбинации.

Като първи член в най-много съчетания от типа CC се появяват проходните съгласни — 27 вариации (60%). Тази особеност се оказва общобългарска. Тя е характерна както за книжовния език, където 56,12% от двуфонемните консонантни съчетания в начален сегмент имат за първи член проходна съгласна³, така и за говора на Бранещ (56,81%⁴) и за ихтиманския говор (57, 57%).

Като първи член на консонантните групи в говора на Валя Драгулуй може да се срещне и преградна съгласна (15 вариации — 33,33%), а възможността да се появи като първи член в начален сегмент носова или преградно-проходна съгласна е равна съответно на 4,44% и 1%⁵.

¹ Според данни на Г. Болочан, вж. пос. ст., стр. 108.

² Всички данни, отнасящи се до ихтиманския говор, са взети от посочената статия на М. Сл. Младенов, а статистическите данни за книжовния език — от изчисленията на Г. Болочан, приведени в цит. ст.

³ Според данни на Г. Болочан, пос. ст., стр. 110.

⁴ По данни на същия автор, пос. ст., стр. 110.

⁵ Реализация на преградните съгласни като първи член на разглежданите съчетания: в книжовния език — в 33,82% от съчетанията, в говора на Бранещ — 36,36%, в ихтиманския говор — 33,33%; реализация на носовите съгласни в посочената позиция: в книжовния

Двуфонемни консонантни съчетания

Първи член на съчетанието	Втори член на съчетанието														
	Б	В	Г	Д	Ц	С	Ж	З	Й	К	Л	М	Н	П	Р
Б															
В						+				+	+				+
Г		+									+				
Д		+													
Ц															
С															
Ж															
З	+		+	+											
Й	+	+									+	+	+		
К	san	san									san	san		san	
Л															
М															
Н															
П															
Р															
Съвкупно	1	6	1	1		1				3	9	3	4	1	10
	+1	-1				1					+1	+1		+1	san

Забележки. 1. Знакът * означава, че и съответното съчетание |в| се реализира като в и като у.
2. Знакът san означава, че съчетанието се реализира само при условие на sandhi.

Като втори член в състава на консонантните съчетания в разглеждания говор се явяват 21 фонемни: |б|, |в|, |г|, |д|, |к|, |л|, |м|, |н|, |п|, |р|, |т|, |ф|, |ц|, |б'|, |в'|, |г'|, |д'|, |к'|, |л'|, |м'|, |н'|, |п'|, |р'|, |г'|. Не се явяват като втори член на начален сегмент 13 консонанти: |ц|, |с|, |ж|, |з|, |й|, |к|, |л|, |ц|, |ш|, |б'|, |ф'|, |з'|, |к'|, |г'|, |с'|, |ц'|, |с'|.

В най-много комбинации като втори член са зафиксирани плавните (19 вариации — 42,22%). Следват преградните (11 вариации — 24,44%). Проходните и носовите са с по 7 вариации (15,55%), а преградно-проходните не се срещат в тази позиция. И с тази последователност разглежданият говор следва общата закономерност¹.

език 4,02%, в говора на Бранец — 4,54%; в ихтиманския говор — 4,54%; реализация на преградно-проходните съгласни в дадената позиция: в книжовния език — 6,02% в говора на Бранец — 2,27%, в ихтиманския говор — 4,54%. Следователно закономерността, която отразява цифровите данни, е обща за книжовния език и за всички проучени в това отношение диалекти.

¹ В книжовния език и в проучените досега диалекти най-често в качеството на втори член от съчетанията се явяват плавни съгласни (в книжовния език в 33,66% от всички съ

от 7 комбинации (15,55%). Близки са данните за фреквентността им в говора на Бранец (18,1%) и в ихтиманския говор (16,66%).

Аналогични са изводите, които могат да бъдат направени при сравняване на вариациите, комбинирани с оглед на качеството звучност/беззвучност. В говора на Валя Драгулуй най-голяма фреквентност имат групите беззвучна + беззвучна и звучна + плавна (с по 8 комбинации — 15,55%), както и групите беззвучна + плавна и звучна + носова (с по 7 комбинации — 15,55%), звучна + звучна (5 комбинации — 11,11%). Тези факти трябва да бъдат обяснени с действието на закона за асимилацията, под влияние на който беззвучните се съчетават с беззвучни, а звучните със сонорни и със звучни.

1. 3. За да се добие представа за употребяемостта и за функционалната значимост на двуфонемните консонантни съчетания в начален сегмент, бяха извършени статистически наблюдения върху фреквентността им в текст с дължина 50 000 консонанти¹.

С най-голяма фреквентност в текста се реализират следните съчетания: пр = 241, тр = 124, ст = 83, др = 73, кр = 69, св = 63, дв = 48, пл = 43, тр' = 39, зн = 36, гр = 29, бл = 27, гл = 21, сл = 21, ср = 15.

Прави впечатление, че много от вторите елементи на комбинациите с най-голяма фреквентност са общи. Най-голямо участие като втори елемент в тези съчетания вземат плавните консонанти: |р| се появява в 6 вариации, а |л| — в 4. Плавните консонанти са отбелязани в посочената позиция в 10 от 15-те съчетания, които имат най-голяма честота в говора. На трето място в този ред е |в| — с 3 комбинации. Интересно е да се посочи, че същата зависимост между фреквентността на отделните съчетания и характера на втория компонент намира и Ив. Леков в изследването си върху строежа на думата².

2. Анализът на консонантната съчетаемост в начален сегмент позволява да се направи извод за някои структурни особености във фонологичната система на изследвания говор. Той споделя основните белези на консонантната съчетаемост в българския език, а в някои негови черти — специфична дистрибуция на консонантите, сравнително ограничени възможности за начална комбинаторика — се проявява единството му с източните говори.

Направените наблюдения и съпоставки със структурни черти на книжовния език и на други диалекти показват, че съчетателната възможност на консонантите може да служи като един от делителните признаци при класификацията на диалектите, тъй като отразява съществени черти на тяхната структура.

¹ При такива наблюдения не трябва да се абсолютизират получените данни, тъй като фреквентността на определен компонент на езиковата система изобщо е ирелевантна. Поради това тя трябва да бъде отнесена към данните, получени от анализа на система с качествени показатели или на някои аспекти от организацията на цялото. Вж. някои схващания за прилагането на статистически методи в лингвистиката у T. Slatina-Cazacu и A. I. Roseriu. *Statistica fonemelor și valoarea „experimentului de predicție”*, *Fonetica și dialectologie*, т. II, 1960, стр. 63—70.

² Вж. Ив. Леков, *Строежът на думата в Кирилметодиевия език и в съвременните славянски езици*, стр. 181, 182.

АНАЛИТИЧНИ ФОРМИ С ГЛАГОЛА *ИМАМ* В ТРАКИЙСКИТЕ ГОВОРИ

Тодор Бояджиев

В нашата граматична литература на конструкциите с *имам* - страдателно причастие са посветени две специални изследвания, авторите на които по различен начин определят мястото на тези конструкции в системата на българския глагол. Вл. Георгиев в изследването си „Възникване на нови сложни глаголни форми със спомагателен глагол *имам*“¹ е на мнение, че това е зараждащо се ново време в българския език, което той определя като минало резултативно (равно на фр. *passé composé* и на нем. *Perfect*). Ал. Т.-Балан в изследването си „Особит състав с глагола *имам*“² посочва, че конструкциите с *имам* „не са облици от спрежение на тоя глагол, а пасивни везби на *имам*“³ и затова конструкциите трябва да се тълкуват „не като граматичен облик от спрежение на кой да е от глаголите от състава, а като особит състав от надреден глагол *имам* с тръпно причастие от друг подреден глагол“⁴.

Авторите в изследванията си не привеждат примери от диалектите, но твърдят, че конструкциите са всеобщи „в разговорния стил на националния език“⁵ и че по „целия простор на българския народен език и от давни времена борави в обикходна реч състав“ от този тип⁶.

Както при много други спорни въпроси от българската граматика, изнасянето на материали от диалектите би помогнало да се разберат етапите на установяване на различни форми, структурата и значението им, тяхното развитие днес в българския език. Конструкциите с *имам* са направили впечатление най-напред на изследвачите на македонските говори. Неправилно и до днес в диалектоложката литература те се определят като типични македонски особености⁷, въпреки че се споменава от-

¹ Известия на Института за български език, кн. V, 1957, стр. 31—59.

² Пак там, стр. 23—29.

³ Пак там, стр. 26.

⁴ Пак там, стр. 27.

⁵ Пак там, стр. 32.

⁶ Пак там, стр. 24.

⁷ Г. Нопова, Употреба на минали страдателни причастия с глагола *имам* в български език, Известия на семинара по славянска филология, кн. VII, 1931, стр. 500; Бл. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, Скопје, 1954, дел II, стр. 220; Вл. Георгиев, цит. съч., стр. 43; З. Големб, Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско), Македонски јазик, год. XI—XII, 1960—1961, кн. 1—2, стр. 145; В. Конески, В. Видоески, О. Јаџар-Настева, Distribution des balkanismes en macédonien, Séminaire de langue macédonienne, Skopje, 1956.

давна за наличието им и в друг тип български диалекти¹. При изучаване говорите на българските бежанци от Западна и Източна Тракия установих, че конструкциите с *има́м* или с отрицателната форма *няма́м* са познати почти в цялата южнотракийска диалектна територия. Употребата на тези форми е особено интензивна и моделът им е продуктивен в речта на тракийските бежанци от Ксантийско, Димотишко, Гюмюрджинско (Западна Тракия) и от Лозенградско, Малкотърновско, Малгарско, Чаталджанско (Източна Турска Тракия).

В тракийските говори са известни всички разнообразни случаи на свързване на *има́м* със страдателното причастие, описани в литературата². Ето някои примери: *И́а има́х пѣмѣк сѣну; тѣка гу има́м чу́ену; оште н'ама́м тѣа па́тену; има́ш ли и́й видѣна* (Яйлагюв, Малгарско)³; *ги има́м пра́ени тѣйѣ рабу́ти лѣни; ба́бѣ му има́ше ту́ренѣ пѣчкѣ ф удѣйа́та и та́м го́твеше; има́м ги купѣни три ку́тиш; н'ама́м сло́жен за́хѣр на́ ма́куту; и́ска дѣ има́те купѣна е́нна свѣш, тѣ га́ изгѣсне дѣ́йа па́лите; пак има́т дука́рани е́нни гуле́ми тѣкви, ѣмѣ; има́ уда́ флѣзѣна* (Каяджик, Димотишко)⁴; *с'а́ дѣ ка́зѣм ли, дру́гу вѣйке н'ама́, и́а има́м мла́к приско́чену, улум; мѣшките си има́т чу́бане ва́тени; бе и́йас има́м върле́ну, д'а́те има́м върле́ну; та́тку ми има́ дѣсрѣ изгубѣна́ ту́ва; нѣе кѣрѣко́л има́хме кла́ден ф сѣлуту; има́т црѣкви́ца сто́рена и ску́пчени съ та́м; да́ си има́т уде́делну тѣка́ удѣйа́ н'аку́й сто́рена* (Съчанли, Гюмюрджинско)⁵; *и́ас има́м е́нно умр'а́ну; шѣс хил'а́ди ги има́ши зберани, зѣ́ ти ги да́м* (Аврен, Чаталджанско)⁶; *на́шѣт д'а́ду има́ше с'а́ту; то́й си гу́ има́ кри́ен в же́дѣ; в за́нищѣ́т ги има́хме прека́рани; к'а́ има́ше сѣ́на вла́шка; н'ама́хѣ прека́рана одѣ́, сега́ има́т прека́рана одѣ́ уд ба́ните; и́а гѣ има́м рѣсѣ́дена ду пѣ́тет; има́т гѣ кѣ́птирана́ та́з одѣ́; то́а гу́ има́м на́йдену́ нѣ́ пѣ́тет; ко́нет ти́ ли гу́ има́ш фка́ран в грѣ́йната; у́на́ гу́ има́м купѣно́ уд Бу́ргас* (Урумбегли, Лозенградско)⁷; *дѣ́ не е́ има́т н'аку́й пу́сната́ да́ пла́ши; то́й гу́ има́ пи́сѣн; нѣе има́хме пи́сѣни́ две ста́и* (Ятрос, Визенско)⁸; *кѣ́ту гѣ има́хѣ зигрѣ́дена́ та́ одѣ́; с ма́слу ле́ ги има́ши на́ма́зани рѣ́ките; и́а гу́ има́м ф ло́йсѣ скрѣ́ен; има́хме гѣ зе́мена орта́чка тѣ́вѣ кула́* (Яна, Бунархисарско)⁹ и др.

¹ Хр. Кодов, Езикът на тракийските българи, Тракийски сборник, кн. VI, 1935, стр. 116; Г. Г о р о в, Странджанският говор, Българска диалектология, София, БАН, 1962, кн. I, стр. 59; Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 250—251.

² Вж. примерите и посочената литература у Вл. Георгиев, цит. съч., стр. 31—50.

³ Материалът е записан от Стана Кустадинава, 83 г., жителка на с. Атолово, Ямболско.

⁴ Материалът е записан от Мария Гранчулова, 85 г., жителка на Ивайловград.

⁵ Материалът е записан от Злата Михова Дялова, 85 г., жителка на с. Книжовник, Хасковско.

⁶ Материалът е записан от Катерина Стефанова, 82 г., жителка на Ямбол, кв. Каргунар.

⁷ Материалът е записан от Керачка Стамува, 79 г., жителка на гр. Ахтопол.

⁸ Материалът е записан от Елена Георгиева Стоянова, 76 г., жителка на с. Варвара, Бургаско.

⁹ Материалът е записан от Ирина Георгува, 76 г., жителка на гр. Ахтопол.

За разлика от акционните времена¹ стойността на тези форми в тракийските говори е да изразят един друг аспект на категорията време. Съчетанията с *има́м* (*имах, ще има́м, имал*) + страдателно причастие показват не действие, а резултат от действие в отношение към сегашен, бъдещ или минал ориентационен момент. Формите представят резултат от едно изобщо извършено действие, а не самото действие като минал момент. Ясно е следователно, че тези форми ще бъдат синонимични на съпествуващите в българските диалекти минало неопределено, минало предварително и бъдеще предварително време, които в български език могат да означават както действие, така и резултат, който не е специално изразен морфологически. При формите с *има́м* обаче резултатът е основното, а не действието — защото те са маркирани семантично с една винаги присъстваща резултатност, която намира морфологически израз в изменението на причастието с оглед на обекта, който се характеризира, или в обобщаването на една неизменна форма с показател за среден род. Причастната форма (изменяема или неизменяема) посочва резултат от действие, актуализиран като признак на допълнението, който му се присъва заедно с действието *има́м*².

В конструкциите глаголет *има́м* е с избледняло лексикално значение и изпълнява граматическа служба — функция на спомагателен глагол³, подчинява се на закономерностите на глаголното формообразуване, като включва цялото съчетание в парадигмата на глагола. Неточно е обаче твърдението, че носител на граматичното значение в конструкцията е само *има́м*. Темпоралното значение на съчетанието (перфект) не е равно на значението на формата на спомагателния глагол. Системата от граматични значения, които има съставът, се изгражда при съединяването на *има́м* с втория компонент, защото *има́м*, като свързващо звено между две думи, посочва само определени отношения между тях, а това спомага да избледнее истинското му лексикално значение. Страдателното причастие не определя само лексикалното значение на конструкцията, а участва и при изграждането на граматичното ѝ значение, но не с цялата система от граматични особености, които то притежава. Причастие в съчетание с *има́м* загубва например своята залогова специфика (срв. *е писан*) и образува с глагола едно своеобразно единство, което въпреки ясната лексикална и граматическа разчлененост на компонентите в него е едно неразложимо цяло. При замяната на страдателното причастие с действително

¹ За термините акционни и резултативни времена вж. П. Пашов, Българските глаголни времена. Народна просвета, год. XXI, 1965, кн. 3, стр. 52—63. Авторът твърди, че наличието на резултативни времена е характерна особеност на българската глаголна система. Въз основа на тази особеност той разделя времената на две ясно оформени успоредни групи. Според Ю. С. Маслов перфектът в българския език е също два вида — перфект за действие и перфект за състояние (Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 237).

² Вероятно това дава основание на К. Попов да определя страдателното причастие в състава като „хибридна форма на сказуемо определение, понеже в еднаква степен определя и сказуемостта *има́м*, и допълнението“ (Съвременен български език. Синтаксис, 1962, стр. 127). Л. Завадовски определя тези конструкции в чешки език като „псевдоаналитически конструкции“ (Constructions grammaticales et formes periphrastiques, Kraków—Wrocław—Warszawa, 1959, стр. 111).

³ Глаголет *има́м* в тези диалекти е с по-широко абстрактно значение (вж. по-нататък). Той не образува производни глаголи с представки, а промените в семантиката му и възможността да се свърже с неограничен кръг от думи способствуват на неговата пълна десемантизация.

минало (срв. книжовната безлична конструкция *има постъпило*¹) аналитичната форма се разрушава или осмисля по нов начин, а това е доказателство за особено интензивната взаимовръзка на елементите в конструкцията с *имам*, откъснати от своята лексикална конкретност. Значението на състана *имам* + страдателното причастие не е тъждествено на сумата от граматични значения на двете части, а зависи от граматическото преосмисляне на елементите, от това доколко спомагателният глагол ще предаде определено граматическо значение, за да може заедно с причастието да изгради значението на цялото съчетание². Тази граматическа неразчлененост е сигурен критерий да определим дали се касае за синтактични съчетания или аналитични форми. Възможността да се образуват такива форми от всички глаголи, независимо от лексикалното им съдържание, сочи, че са налице универсалност и граматическа абстракция.

При промяната на конструкциите с *имам* могат да се преобразуват всички членове на изречението, като *имам* може да се замести с непреходния глагол *съм*, а страдателното причастие с минало действително или с лична форма на глагола: *имам писани две стаи* > *писал съм две стаи* > *писах две стаи*. Възможността за такава замяна дават лексикалните и структурните особености на състава, в който като че ли откриваме кръстосани двете структури *имам стаи* и *съм писал* и обстоятелството, че в много случаи не се различават строго действителни минали от страдателни причастия в тези диалекти. Срв.: *кулата е спр'ана и чака*; *изгаснах ли е печката*; *искъм ламбата да е светнала*; *може да е излезена*; *бре Иване, дите ли не си нъпнсън*; *пу тва време н'ама да е дите иден* (Каяджик, Димотишко); *се ут тув б'аз дойдени*; *ние сме измръзнати*; *и там съ устани* (Аврен, Чатаалджанско) и мн. др., в които страдателното причастие е носител в сложното глаголно време на деятелно значение.

Въпреки възможните превръщания формите с *имам* не са равни напълно по значение на перфекта и минало предварително време, макар че функционално те изпълняват такава служба. Освен основното резултативно значение те притежават и семантически оттенъци, които произтичат от структурата на компонентите в състава. Особено в значението на тези форми идва от това, че страдателното причастие не посочва страдателно действие към субекта и по такъв начин внася в системата на времената нов диференциален признак, проявен последователно в три временни плана. Този признак, който има конструкцията на базата на синтактичната връзка, която съществува между частите на изречението (съгласуване на причастието), не може да бъде отнесен към другите темпорални признаци. Особено емфатично изтъкване на резултата с *имам* прави формите и функционално, и формално маркирани. Сравнени обаче *съм писан* и *имам писани* показват само „два рода вършения от един и

¹ Върху този пример бе любезен да ми обърне внимание канд. на филолог. науки Й. Пенчев.

² Тази взаимна съчетаемост на елементите в аналитичните форми се определя още и като „синтактическо формообразуване“ (вж. В. В. Виноградов, Словообразование и его отношение к лексикологии, сб. Вопросы теории и истории языка, М., 1952, стр. 112) и идиоматичност (вж. М. М. Гухман, Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова, сб. Вопросы грамматического строя, М., 1955, стр. 345).

същ вършител при един и същ предмет¹. Формите се срещат винаги в изречения, в които е налице пряко допълнение, към което те се съотнасят, за да му дадат пасивна характеристика като притежание на някакъв резултат (*писани стаи*). При формите с *имаа* не е важно от кого идва резултатът, а кой притежава резултата. Затова и в изразите отсъствува допълнение, което може да открием с типичния за страдателен залог въпрос „от кого?“.

Моделът на тези конструкции за тракийските говори е вероятно конструктивна калка на гръцкия перфект, образуван с $\xi\chi\omega$ ². И както обикновено се случва при заети категории, те функционират заедно с другите форми, като ограничават тяхната употреба и сферата на използването им³. Граматикализацията и това, че употребата на този състав съвсем не е рядка и изолирана в говорите, показва, че той е зает по-особено място със своята специфика между другите близки по значение и характер времена в морфологичната система на говорите. Да се установи точно сферата на употреба и изборът във всеки отделен случай на една от двете конструкции е трудно⁴. Тенденцията обаче да се използват подобни съчетания за изразяване на действие, вм. аорист, показват, че съставът *имаа земено* ще има същите опозиции и същите неутрализации, каквито има перфектът. Това е още едно указание за включване на аналитичните форми в парадигмата на глагола. Точното определение на темпоралните диференциални признаци на състава може да се извърши пълно след като се разгледа мястото на формите в глаголната система на определен говор. Тогава би могло да се намери и точно название на състава⁵. Това обаче, че формите са успоредни на други съществуващи в говора времена и това че със своята по-изявена резултативност те не могат непосредствено да бъдат включени в темпоралните отношения с другите времена, защото не изразяват действие, а характер на действието, подсказват, че е възможно да се разглеждат отделно като друг начин и способ за израз, разбира се, като се държи сметка за честотата им и степента на граматикализация.

¹ А. Л. Т.-Балан, цит. съч., стр. 24.

² Представя интерес начинът, по който е извършено калкирането. Причастие в българските конструкции е на мястото на една неизменяема основа (аористна по произход) в активния и пасивния залог: $\xi\chi\omega$ *φέρει* = аз съм носил, $\xi\chi\omega$ *φερόμαι* = аз съм бил носен (А. P. Mirambel, *La langue grecque moderne. Description et analyse*, Paris, 1959, стр. 140).

³ Едва ли е необходимо тук да се доказва наличието на един продължителен виден контакт на тракийските диалекти с гръцки език. Затова ни се струва нецелесъобразно да обясняваме тези конструкции като резултат на едно дълго и постепенно оформяне и морфологизиране (вж. Вл. Георгиев, цит. съч., стр. 50 и сл.).

⁴ М. Деянова определя перфекта с *имаа* само като „по-експресивен синоним на стария перфект със *съм*“ (Имперфект и аорист в славянските езици, София, БАН, 1966, стр. 62); З. Големб твърди, че по отношение на значението този перфект не обогатява системата с нищо (цит. съч., стр. 145).

⁵ Вл. Георгиев нарича това ново време минало резултативно, но има пред вид само конструкцията *имаа земено*, а в книжовния език и в диалектите се образуват форми и с *имаа*, *ще имаа*, *имаа*. За назоваване на тези конструкции се използват още названия като перфект II, перфект за състояние (E. Pauliny, *Slovenské časovanie*, 1955, стр. 55), сегашен, минал и бъдещ перфект (Mathesius, *Naše řeč*, IX, 1925, стр. 200).

Представлява интерес употребата в някои тракийски диалекти на глагола *имам* без страдателно причастие с едно по-особено значение, което не е характерно за българския език: *в Бургас гу имъхъ пет месеца, тв че тукъ обиде; т'а ли има чантътъ; си гу имъхме твк'а; си ги имъхме пу две седве; един бей гъ имъше; сичку вѣнка си имъме; дай ми гу йа ше гу имъм се твк'а ф рѣките; зъшто дъ гу зъколем, ше гу имъм зъ чѣф (Урумбегли, Лозенградско); ханкътъ дъ гъ имам толку, зъ гъ дам; турците нъ имъха мдогу хубу; къту гъ имъхъ идѣн-два мѣсець пуснъхъ гъ (Аврен, Чаталджанско); тв хи имѣше върху; гу имали ц'алъ гудѣнъ (Ятрос, Визенско); колку гу им'аха вр'аме пу зътворите; двайсетому нокти ги иск'ариха нъ нугите и нъ рѣките, той ги имъше ф еннъ кутѣйка, ги казвѣше на учениците кѣквѣ мѣки испѣтъл; тугаъ нѣлѣ бѣше кумѣцку врѣме, пу тв'а врѣме им'аха гу колкуту гу им'аха, фѣтѣ тв изб'агъ (Яна, Бунархисарско); ф лѣдници гу имат месото; имъ хи ф кип'ашкѣ одъ; нѣвъ хи баба йъ имъ; бурѣи със собъ, дугѣнету хи имъхъ; йа гу имам се твк'ѣ ф рѣките (Блага, Бунархисарско)¹; дец'ата си хи имъше там; гу свѣстѣхме и йа гу имам при мене (Цикнихор, Малкотърновско)²; и кут съ врѣштѣши даскѣлъ и йдиши ф сѣлу, гурѣкътъ имъше грѣци, грѣци гу убѣхъ, а турци гу имъхъ (Делиунус, Чаталджанско)³ и други.*

И тук глаголят може да бъде употребен в различно време и в различни по тип изречения. Тълковният синоним, с който бихме могли да заместим *имам* в тази употреба, е в зависимост от контекста и най-вече от обекта, който е в отношение с *имам*, но безспорно най-добре службата му и значението му се предават от *държа*, а при промяна на обектно-субектните отношения — от *съм*.

Не бихме могли да обясним употребата на *имам* в тези изрази с елипса на страдателното причастие, което може да се възстанови при нужда, ако е необходима конкретизация (*в ледниците го имат месото > в ледниците го имат сложено месото*), защото се касае за една разширена по-абстрактна граматична употреба на глагола, която му дава възможност да се свърже с неограничен брой от думи и да се превърне в един универсален глагол за предаване на лично-обектни отношения. И тук както в конструкциите със страдателно причастие действието е преходно, в отношение към предмет, изразен винаги с кратко местоимение, което е винаги пред глагола, освен в случаите когато с *имам* започва изречението, или с кратко местоимение и съществително (удвоен обект). С употребата на *имам* в такива случаи се създава възможност в тези диалекти за едно особено противопоставяне на два глагола — връзки, близки по значение и по служба — *аз съм и мене ме имат*.

¹ Материалът е записан от Злата Кирова Бъчварова, 76 г., жителка на с. Синеморец, Бургаско.

² Материалът е записан от Калуда Стойкова, 85 г., жителка на гр. Ахтопол.

³ Материалът е записан от Неделя Атанасовъ, 79 г., жителка на с. Крайморец, Бургаско.

Употребата на *имам* и в това значение и служба, които откриваме в тракийските диалекти от странджански тип¹, е успоредна с една от употребите на *ἔχω* в гръцки език. Срв. нашия пример *гу ѿмѣха пу зѣтѣдрите* с гр. *τὸν ἔχουν φυλάκην*² 'го имат в затвора' и случаи като *ἔχω βάρβια* = 'на пост съм', буквално 'имам пост'³.

¹ В тези говори се среща още едно интересно съчетание с отрицателната форма на глагола *имам* — *аз б'ах н'ѣма, ти бѣше н'ѣма*. Тази форма бихме могли да изведем от безличната отрицателна форма *мене ме няма*, която в тези говори се схваща като лична и звучи като *аз ме няма*. Срв. още *аз ми се иска, той го взеха войник* (вж. карта № 185 от БД Атлас, т. I). Наличието на *няма* в миналата форма е стремеж да се усднатват начините за образуване на отрицателни форми в сегашно, минало и бъдеще време (*аз ме няма, аз няма да ида, аз бях няма*). За тези форми като странджанска особеност съобщават Г. П. Аянов (Характерни особености на странджанския говор, в. Тракия, бр. 602, 1935) и Г. Горов (цит. съч., стр. 61).

² Н. А. Йоанидис, Новогреческо-русский словарь, Москва, 1961.

³ А. П. Миганбет, цит. съч., стр. 235.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ДИАЛЕКТНИЯ СИНТАКСИС

Хриска Топалова-Симеонова

Въпросите на диалектния синтаксис са били твърде дълго във от вниманието на диалектолозите както у нас, така и в чужбина. Изключение в това отношение правят може би диалектолозите в Бърно, които отдавна и с успех се занимават с диалектен синтаксис. За съжаление техните основни трудове са недостъпни за широк кръг читатели, тъй като са неотпечатани¹. Главната задача, която те си поставят, е да разкрият синтактичната система на изследваните говори. Особено важен теоретичен труд в това отношение е посоченото изследване на д-р Ян Хлоупек. В него авторът разглежда преди всичко най-важните теоретични въпроси на диалектния синтаксис, като се опира на богат диалектен материал от източноморавските говори.

Въпросите на диалектния синтаксис се разработват и в СССР², но и там все още няма цялостно проучване на синтактичната система на един или на група близки говори.

У нас положението не е особено добро. Може да се каже, че изследванията на диалектния синтаксис у нас са все още в своето начало. У нас липсват цялостни проучвания на синтактичната система на един или на група говори, не е разработена теоретически и проблематиката на диалектния синтаксис. Някои наши автори, предимно в миналото, въобще не разглеждат синтактични въпроси в своите изследвания, а други ги засягат съвсем бегло. Едва в последно време проблемите на диалектния синтаксис привлякоха вниманието на отделни изследвачи на българските говори. На първо място тук трябва да споменем твърде подробното описание на синтактичните особености на банатския говор³. Но както сам авторът отбелязва, той не представя „цялостно синтактичната система“ на банатския говор, а е обърнал внимание преди всичко на онези явления, които са характерни за нея и които я отличават от синтаксиса на българския книжовен език и останалите диалекти. Сравнително добре е застъпен раздел синтаксис и в някои трудове, излезли през последните

¹ J. Chloupek, Otázky dialektné syntaxe; J. Balhar, Větná skladba lašských nářečí; V. Michálková, Studie o nářeční jednoduché větě (na východomoravském materialu).

² А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, Москва, 1953; В. И. Собиинникова, Строение сложного предложения в народных говорах, Воронеж, 1958.

³ Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 280—292.

години¹. Синтактични проблеми се разработват напоследък и от сътрудници на Секцията за българска диалектология². На отделни синтактични въпроси са посветени и някои статии³. Трябва обаче да отбележим, че това са все още само начални стъпки в тази област. Важно е все пак, че синтактичните въпроси стоят вече пред българските диалектолози и се правят опити те да бъдат правилно разрешени.

В тази статия се поставят само някои въпроси, които неминуемо възникват пред този, който се е заел с проучване на диалектния синтаксис. Преди всичко това е въпросът за отношението между книжовния и диалектния синтаксис. Този въпрос е много сложен и е необходимо да се познават добре двете системи — книжовната и диалектната, за да бъде той правилно разрешен. Основното различие между книжовния език и диалекта се състои в това, че единият е писмена езикова проява, а другият — изключително говорима. Оттук произтичат и основните различия в синтактичната структура между книжовния език и диалектите. И не би могло да бъде другоояче, защото докато синтаксисът на книжовния език има за обект писмен език, то обект на синтаксиса на един диалект е говорим език. Като имаме пред вид посоченото различие е необходимо да изтъкнем, че диалектният материал не може просто да бъде вместен в синтактичните рамки, в синтактичните схеми, известни ни от книжовния език. Такъв подход на приспособяване на диалектния материал към синтактичните модели на книжовния език е неправилен и може само да осакати, да изопачи фактите. В това отношение между синтаксиса на разговорната реч и диалектния синтаксис има много общи проблеми, но за съжаление и синтаксисът на книжовната разговорна реч все още не е разработен от нашите езиковеди. Не е разработена и методологията за проучване на диалектния синтаксис. Поради това, твърде често при проучване синтаксиса на даден говор се изхожда от книжовния език. Такъв метод на работа крие големи опасности. Простото сравняване на диалектните синтактични типове с тия от книжовния език би ни довело до заключението, че диалектната синтактична система е пълна с аномални и необясними отклонения. Такъв подход към фактите според нас е недопустим, тъй като сравняваните величини са неравностойни. Целта ни при проучване на диалектния синтаксис трябва да бъде не да го сравняваме с книжовния език, а да се помъчим да разкрием как със средствата на диалектния синтаксис се отразява непрекъснатият и сложен процес на мисленето у носителите на даден диалект, да разкрием как новото мисловно съдържание се изразява чрез традиционните ези-

¹ Ив. Умленски, Кюстендилският говор, София, 1965, стр. 129—144; Л. Гълъбов, Говорът на с. Доброславци, Софийско, Българска диалектология, кн. II, 1965, стр. 52—56; М. Младенов, Ихтиманският говор, София, 1966, стр. 176—190.

² М. Лидов, Употреба на съчинителните съюзи в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, стр. 3—67; Употреба на подчинителните съюзи в българските диалекти (в ръкопис); Т. Костова, Предлог *от* в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, стр. 107—157; Хр. Топалова-Симеонова, Предлог *ка* в българските диалекти, Известия на Института за български език, кн. XII, стр. 67—107.

³ Т. Бояджиев, Някои синтактични особености на говора на с. Съчанлии, Юмюрджинско, Език и литература, год. XIX, 1964, кн. 3, стр. 86—90; М. Младенов, Бележки върху синтаксиса на ихтиманския говор, Български език, 1965, кн. 3, стр. 208—224.

кови форми и т. н. За тази цел е необходимо проблемите на диалектния синтаксис да се разглеждат исторически. Разбира се, това не значи, че трябва да се започне с развитието на диалектния синтаксис от най-старо време. Това би било и технически невъзможно. Важно в случая е, съвременното положение да не се разглежда само за себе си, а да се оценява като резултат от дълъг исторически развой и като начален стадий на бъдещ развой.

Вторият въпрос, който стои пред изследователя на диалектния синтаксис, е как да се отнесе към синтактичните факти. За да можем да разкрием синтактичната система на един говор или на група говори, както това е постигнато в областта на фонетиката или морфологията например, е необходимо да изоставим досегашния начин на изследване на диалектния синтаксис. Крайно време е да се откажем от разпокъсаните и непълни бележки, с които се ограничаваме в областта на синтаксиса даже при „пълните“ описания на отделни говори. Необходимо е преди всичко да разграничим общите, системни явления от случайните, типичното за даден говор от чуждото, новото от старото, основното от случайното. За да стане всичко това, е необходимо да се направят проучвания на синтактичните системи на различните говори. Трябва да се събере и да се опише синтактичният материал, за да може да се съпоставят фактите, да се отделят системните явления от случайните. Ония явления, наличието на които е обусловено от вътрешните закони на дадената езикова система и които в същност съставят нейната синтактична система, би трябвало да не се разглеждат на една плоскост с явленията, които имат случаен характер и често се дължат на някакви индивидуални, дори паталогични отклонения у отделните носители на говора. Докато разглеждаме всичко на една плоскост, без да държим сметка за характера на явленията, за това дали те отразяват едно по-старо състояние на говора или пък са нови, дали са широко разпространени или се срещат рядко, седна дума — докато разглеждаме явленията отделно, сами за себе си, а не в техните взаимоотношения вътре в дадената система, и дума не може да става за разкриване на синтактичната система. И такъв подход, който отчита взаимоотношенията вътре в системата, е напълно приет при разглеждане на фонетичните или морфологични особености на даден говор, но все още не е приложен към синтаксиса. И това не е случайно. Синтаксисът е област, в която най-ясно проличават общите за даден език типове конструкции и тъй като те са твърде много, на пръв поглед изглежда, че между отделните говори няма, или почти няма различия в областта на синтаксиса. По принцип няма спорове по въпроса за количеството на различията между отделните говори в областта на морфологията и фонетиката, от една страна, и на синтаксиса, от друга. Те са много повече в областта на фонетиката и морфологията, отколкото в синтаксиса. Но докато за фонетика и морфология има многобройни проучвания и тези различия могат да бъдат конкретно посочени, то за синтаксиса липсват такива проучвания. Положението, че в областта на синтаксиса различията между българските говори са незначителни, не почива на всеостранно проучване на синтактичните особености дори на определен брой говори. Установяване на синтактичните различия между говорите е необходимо. То ще запълни една голяма празнина в българската диалектология. Именно това налага системното проучване на син-

таксиса на отделните български говори, съпоставяне на получените данни с цел да се установят общите и различителни черти на българските диалекти и в областта на синтаксиса.

Друг, не по-малко важен и интересен въпрос, е въпросът за синтактичните норми в диалектите. На пръв поглед, като че ли няма никакви норми при построяване на диалектните изречения. Разнообразието е толкова голямо и отклоненията в сравнение с книжовния език са така очебиещи, че оставят впечатление за липса на каквито и да било норми. Това обаче е само първото, повърхностно впечатление. Задълбоченото изследване на синтактичната система на един говор ни разкрива съвсем друго положение. Нормите, макар и неписани, са еднакво здрави и задължителни за говорещите даден диалект, както фонетичните или морфологичните например. Това именно ни позволява да открием типичното в дадена синтактична система и да го отделим от случайното. Разбира се, понякога е много трудно да се разграничат нормативните, общозадължителни явления от явленията, зависещи само от индивидуалната езикова проява на даден говорител, твърде често и патологична, но при правилен подход към диалектните факти това е възможно. Особено се затруднява този процес от все по-засилващото се влияние на книжовния разговорен език върху диалектите и от засиленото влияние, което си оказват различните диалекти, чиито носители сега са в много по-тесни връзки от когато и да било. За установяване развойните тенденции в дадена синтактична система е необходимо да се проучва говорът както на по-старото, така и на по-младото поколение.

При едно изследване на диалектния синтаксис на определен говор трябва да се изясни неговата връзка със синтаксиса на останалите говори. Диалектният синтаксис е синтаксис на своеобразен езиков строй — на един диалект, който макар че има свои особености, е свързан в едно цяло с останалите диалекти на даден език. Тази връзка с другите говори без съмнение се отнася и за синтаксиса. Безспорно, всеки отделен говор във всички области има своеобразни черти, които не се срещат другаде, но те не са така много, както изглежда на пръв поглед. Не прави изключение в това отношение и синтаксисът. И той има свои специфични, свойствени само на дадения говор особености, но както диалектната система като цяло, така и синтактичната диалектна система като нейна съставка, е повече или по-малко родствена със системите на съседните говори. Обаче връзката между отделните говори, от една страна, и между диалектите на български език и книжовния език, от друга, е многостранна и сложна. Тя трябва да бъде предмет на специални и многобройни проучвания. За да се изясни тази връзка, е необходимо системно проучване преди всичко на отделните диалектни синтактични системи и цялостно проучване на синтактичната система на книжовния език. Целта, която трябва да стои сега пред българските диалектолози в областта на синтаксиса, е да се проучат отделните диалектни синтактични системи. Като се вземат под внимание обхватът и целите, които се поставят в една работа по диалектен синтаксис, смятаме, че трудовете, засягащи синтактични проблеми, могат да бъдат три вида. На първо място поставяме описание на синтаксиса на отделен говор, което може да бъде самостоятелно или отчасти съпоставително. В зависимост от това, в този вид работи трябва да се разкрие синтак-

тичната система на говора с всичките ѝ особености, с оглед, или без оглед на връзките ѝ с околните говори и с книжовния език, доколкото разбира се, това е възможно на сегашния етап от проучване на диалектния и на книжовния синтаксис у нас, да се разкрият тенденциите на развитие и т. н. Вторият вид са работи, в които ще се разглеждат синтактичните особености на група говори, но те предполагат предварително изследване синтактичните особености на всички говори, които ще се включат в изследването. Третият вид работи са тия, в които ще се разглежда един синтактичен проблем във всички говори. В зависимост от различните цели, които се поставят в посочените видове диалектоложки синтактични изследвания, ще се определя и тяхната структура. Първият вид работи ще трябва да бъдат своеобразна граматика на даден говор. В тях трябва да се разглеждат всички синтактични въпроси, като се започне от синтагмите, мине се през простото изречение и се стигне до сложното. Трябва да се проследи употребата на предлози, на съюзи, да се разгледат въпросите на словоредата и т. н. При втория вид работи на преден план ще изпъкнат въпросите за общите и различителни черти между включените в изследването говори. Тук с успех би могъл да се използва сравнителният метод. Тези изследвания ще дадат възможност да бъде правилно разрешен въпросът за синтактичните изоглоси. При третия вид работи, определящ ще бъде стремежът за изчерпване да дадено синтактично явление в дълбочина във всички говори.

Като първ етап в проучването на диалектния синтаксис у нас, ни се струва най-целесъобразно да се разработват работи от първия вид. Едва когато има достатъчно такива изследвания, може вече да се пристъпи към сравнително изследване на синтактичните особености на група говори. За третия вид работи могат да бъдат използвани и публикувани диалектоложки материали, но към тях трябва да се отнасяме с известни резерви, тъй като не винаги може да се гарантира за достоверността на материала. Той може да не отразява съвременното състояние в говорите, може да бъде в една или друга степен нормализиран и да не разкрива точно синтактичните явления, типични за даден говор. Във всички случаи този материал трябва да бъде допълнителен, а не основен. Основният материал трябва да бъде събран от изследователя на терена, и то специално за синтактични изследвания. Материалът за такива изследвания трябва да бъде по-цялостен, да не се пропуска нищо в говорния процес, да се обръща внимание на ситуацията, на наличието на събеседник и пр., да се вземат под внимание всички фактори, които оказват влияние върху синтактичната структура на речта.

Друг, много важен въпрос, който стои пред изследвачите на диалектния синтаксис, е да си изяснят ролята на извънезиковите фактори, които действуват върху структурата на диалектната реч. Известен е фактът, че в диалектния синтаксис наред с езиковите фактори действуват и редица извънезикови. Като се има пред вид, че диалектът е езиков строй, който се реализира само в говорима форма, ще разберем колко голяма е ролята напр. на такъв извън езиков фактор като наличието на събеседник, който при това е винаги активен и чието присъствие се отразява върху строежа на речта. Диалектната реч се осъществява преди всичко в диалог. Дори в тези случаи, когато говорителят разказва някаква по-дълга случка, събитие или приказка, той говори не за себе си,

а за събеседника си. Наличието на слушател, който при това е и активен участник в говорния процес, оказва влияние върху структурата на диалектното изречение. Именно наличието на събеседник кара говорителя често да прекъсва хода на мислите си и да се връща към някой факт, споменат по-рано, но не достатъчно ясен за слушателя, или пък неизвестен нему. В тези случаи в хода на разказа забелязваме прекъсване на започнатото изречение и вматане на дума, или по-голяма синтактична цялост, чиято цел е разказът да стане по-ясен за слушателя. Напр. „единий ми син беше у коперация Багра || дванайсе годин седе там претседател одговорник | па са се сетя а е много арен | сетя се зашто да зема он таквйа убави пари | та го текя изговйа бес никаква причина начи | “(Верд.)¹. Подчертаната част в текста е вмъкната от говорителя, за да разкрие едно важно, според него, качество на лицето, засегнато в разказа, тъй като то е свършено непознато за слушателя. В граматично отношение обаче, вмъкнатата част не е свързана нито с тази, която я предхожда, нито със следващата. След като, по преценка на говорителя, вече е достатъчно изяснен фактът, наложил това вматане на израз, дума или по-голяма синтактична цялост в основния разказ, без всякаква граматическа връзка се продължава прекъснатата основна мисъл. Такъв е и посоченият по-горе случай. Твърде често, за да поддържа вниманието на слушателя, говорителят употребява думи или изрази, които в синтактично отношение не са свързани с контекста: „Това бе кой важното да се саберат на улицата...“ (Г. Б.)²; „В неделя казах ти бе | у неделя е годешо“ (Г. Б.); „Абе Ангеле ти йа като ората че ми е жал че а Мирско не зе викам ти кой знае какво се така | вл’уби и се втлпи викам у акъло викам ти си по млат она е по възрастна | много л’убоф води със него викам“ (Г. Б.).

Разбира се, този въпрос е много по-сложен и случаите на такова вматане са разнообразни, но ще се задоволим с казаното, тъй като те не са обект на тази статия.

Твърде голямо значение за диалектния синтаксис и изобщо за синтаксиса на разговорната реч имат и мимиката и жестът. В говоримата реч обикновено всеки разговор се допълва от жестове и мимики от страна на всички участници в него. Твърде често мимиката и жестът заместват отговор на някакъв въпрос или пък го допълват, уточняват. В други случаи, поради употреба на мимики или жестове, се получава своеобразна синтактична структура. Ако в тези случаи текстът се предаде писмено, без да се отчита ролята на жестовете, то той не ще бъде достатъчно ясен, а в синтактично отношение ще бъде непълен. Напр. „Он го запрашита да иде у нй йа рекал ша поода натам навам ега||“ (Г. Б.). С жест, който означава да убият момчето, се допълва мисълта. На въпрос „што ше пребиваш ма“, се получава отговор — „тэ“ (Г. Б.), който е допълнен от жест — говорителката сочи пригответните за дарак парцали. В тия случаи, ако не вземем под внимание мимиката и жестовете на говорителя, не можем да разберем точно неговата мисъл. Важното в случая е, че чрез жеста не само се допълва и доуточнява мисълта, но той се отразява и върху синтактичната структура на речта. С това, разбира се, не

¹ с. Вердикал, Софийско.

² с. Горни Богров, Софийско.

се изчерпват случаите, в които мимиката и жестът влияят в една или друга степен върху строежа на изречението в диалекта, но такова разглеждане на въпроса излиза извън рамките на тази статия.

Важен извънезиков фактор, който се отразява върху строежа на изречението, е и емоционалността на изказа. Говоримият език, в това число и диалектът, наред с другите си характерни особености, се характеризира и с голямата си емоционалност.¹ Случаите, в които емоционалността се отразява върху строежа на речта, са много и не е възможно да бъдат разгледани тук. Ще споменем само някои от тях, напр. членението на речта по различен от общоприетия начин — „И преді девѣти | така | кой знае може би да си го е карало нѣшто || што си викаме ние старите пак | по божа душа да бѣде така един | милостѣ и като слѣша за Лѣфски каквѣ се е борил каквѣ е | бил така свързан с народо почва и той да дѣйства с младештѣ вечеринки | събрания |“ (Г. Б.); „Комшиите го излагаа | зѣт му || на чича му зѣт || го излага та отидѣ | ожени || младо се ожени“ (Верд.). Тук трябва да споменем и забавяне темпа на речта, отделяне на думи и даже срички за означаване на възбуда, предизвикана от гняв, недоволство и т. н. Емоционалността на речта оказва влияние и върху словоредата. Именно поради своята емоционална оцветеност изрази като следните имат и по-особен словоред — „Баштѣ му е такоф човек един | малко интересен“ (Г. Б.); „Кат ойдеш и го надникнеш над дѣлката роза детѣто || убавиѣ |“ (Верд.). В последния случай можем да говорим за присъединяване, което е една от характерните особености на говоримата реч, но този въпрос е много сложен и не е възможно да бъде разгледан тук.

Това са съвсем накратко по-важните извънезикови фактори, които оказват влияние върху структурата на изречението в говоримия език, в нашия случай в диалекта.

Като имаме пред вид езиковите и извънезикови фактори, които имат значение за синтактичната структура на диалектната реч, ще се помъчим да разгледаме и въпроса за границите на изречението в диалекта — един от основните въпроси, които стоят пред изследвача на говоримата реч изобщо. Въпросът за границите и организацията на изречението не само в диалектите, но и в говоримата реч изобщо, е много сложен и труден за разрешение. Тук той ще бъде поставен и ще бъдат посочени някои от особеностите, които характеризират изречението в говоримата реч. Според нас „граница“ на изречението е понятие, което не може да бъде точно определено, напълнено с конкретно съдържание, когато става дума за изречение в говоримата реч. Не можем да възприемем нито една от формулировките за изречение, дадени по отношение на книжовните езици, защото срещу ясното и точно определено както в смислово, така и в интонационно отношение изречение в книжовния език, в диалектите имаме отрязък от реч, който в много случаи е завършен в смислово отношение, но не е завършен в интонационно или обратно. Напр. „Ша предѣме торби | ша та чѣме платна през цалата зима това ни бѣше работа || доде

¹ Вж. V. Michálková, K citovosti v nářečí, Otázky slovanské syntaxe, Praha, 1962, стр. 357—363.

² Вж. J. Chloupek, пос. съч.; A. Vašek, Výrazové prostředky přičlenění v místních nářečích, Acta Universitatis Carolinae Philologica, Slavica Pragensis, IV, стр. 321—328.

дойде пролетá *дойде* ли *пролетá* *а́йде* по *полéто* *пáк* сáшто *пóчнуваме*“ (Г. Б.). В този случай смисловото и интонационно оформяне на изречението не съвпадат. Подчертаната част смислово се отнася към първото изречение, но интонационно тя е отнесена към второто. Паузата не означава във всички случаи граница на изречение. Твърде често тя разкъсва логически свързани части, напр. „И през лётото || *дóдат* сегá и *сабират* || *кóй* каквó е *дисáл* *товá* *пáк* *дáдó* || с *кóлий* *одат* из *селóто* и *сабират*“ (Г. Б.). Понякога връзката между двете изречения се осъществява чрез една дума, която едновременно е част и на двете изречения, като изпълнява обикновено различни синтактични функции в тях: „Товá *дéка* е *ремйко* на *волóвете* *дéка* *орáт* го *тúри* на *режéн* *имаме* *си* *гребéме* *пепелó*“ (Г. Б.). Подчертаната дума е съставна част и на двете изречения. В първото тя изпълнява служба на обстоятелствено пояснение за място, а във второто — на пряко допълнение. Тук е невъзможно да се постави граница на изречението така, както сме свикнали от книжовния език. Подобен е случаят и в следните примери, където подчертаните думи в единия случай изпълняват служба на пряко допълнение, а в другия — на подлог — „И *двé* *децá* *имáле* *мъшки* *децá* *останáле* *гóли* *товá* на *нйх* *што* *си* *бýло* *дрéсите*!“ (Верд.); „Като *рчелó* да *пасé* *крáвата* като *го* *мрдне* *та* *го* *гони* по *линáгето*...“ (Г. Б.). Като се има пред вид казаното по-горе е ясно, че не можем да вземем наготово дефиницията за изречение от граматиката на книжовния език и да я пренесем в диалектните изследвания и дори в тези на говоримия книжовен език, защото тук освен езиковите фактори действуват и редица извънезикови, които се отразяват върху структурата на говоримата езикова проява, каквато е и диалекта. Затова, когато става дума за говорим език, можем да говорим за граница и организация на изречението само като имаме пред вид особеностите, които произтичат от говоримия характер на езиковата проява. Не трябва да се търси граница на изречението там, където я няма и да се налага изкуствено на диалекта, само защото я има в книжовния език. Тук има много и разнообразни проблеми, които тепърва ще бъдат разглеждани. Необходимо е само да се пристъпи към диалектния материал без предварително заети схеми от книжовния език, в които да се мъчим да напъхаме диалектния материал. Подходим ли така, отчетем ли особеностите на говоримия език, ролята на интонацията, на редица езикови и извън езикови фактори, които се отразяват върху синтактичната структура на диалектната реч, ние безспорно ще можем да дадем отговор и на поставения въпрос за границата на изречението в диалекта.

Неоспорван е фактът, че членовете на изречението в диалекта са по-слабо организирани, че те могат да бъдат разкъсвани сравнително лесно, между тях могат да бъдат вмъкнати отделни думи или по-големи синтактични цялости, без да се свързват граматично с тях и т. н. Но по-нататък не се отива. Изречението и в диалекта се разглежда както в книжовния език, като се мъчим все още да поставим диалектния материал в рамка, която го осакатява. Необходимо е да се подхожда непредубедено към диалектния материал, за да се получат добри резултати при неговото изследване.

Това са по-важните особености на диалектния синтаксис, които трябва да имаме пред вид при изследване синтактичната система на диалектите, а до голяма степен и на другите форми на говоримата реч.

КЪМ НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКОТО ДИАЛЕКТНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ

Рангел Божков

01. Словообразуването е сравнително нов дял на езикознанието, който привлича вниманието на все повече езиковеди. Между тях има все още много разногласия, които засягат важни теоретични¹, методологични, методични и терминологични проблеми, но всички единодушно споделят становището, че словообразуването е отделен уровень на езика със своя структура и свои закономерности, чието изследване изостава. А слепността от словообразователни изследвания за диалектите се налага и от обстоятелството, че те бързо отмират.

В по-широк аспект въпросите на словообразуването са свързани с общата проблема за образуването на нови същности в обективната действителност като важно условие за всяко развитие. Това е основна проблема за всяка наука и нейното относително изоставане в езикознанието не е обективно оправдано.

02. Словообразуването служи на езиковото развитие, защото неговата задача е да образува нови лексикални единици. От тази особеност на словообразуването произтича един важен въпрос. Има ли словообразуване в отмиращите езикови системи и в диалектите? При утвърдителен отговор възникват ред нови въпроси: Каква е структурата на диалектното словообразуване? Какви са закономерностите му? Каква е функцията му? Какво е отношението между книжовно и диалектно словообразуване? Какъв е обектът и какви са задачите на диалектните словообразователни изследвания? Техният смисъл? Техният най-целесъобразен метод?

Очевидно, на такива обширни и основни въпроси тук не може да се отговори обстойно. Тази статия цели да покаже едно становище само върху някои от проблемите на българското диалектно словообразуване, които са били обект на наблюдения и изследване през последните 4—5 години.

03. Има ли диалектно словообразуване и каква е неговата специфика? Вътрешното задоноляване на езиките с нови лексикални единици, т. е. словообразуването, е система със свои структурни елементи, отно-

¹ Дискусии са проблемите за основната единица и нейните конструктивни елементи, за строежа на словообразователната система, за мястото на словообразуването сред другите дялове на езикознанието, за принципите на словообразователния анализ и др.

шения, закономерности и своя функция. Откриваме ли тези страни на словообразуването в диалектите? Нека почнем с функцията като характерна особеност на всяко словообразуване. Тя може да се изследва по лексиколожки или по словообразователен път. Главното словообразователно средство за доказване функционалната активност на словообразуването е наличие на новообразувани лексикални единици.

Образуват ли се нови лексикални единици в диалектите днес? Наблюденията, извършени през последните години в трънския диалект и говорите на селата Кадиево (Пловдивско), Обнова и Трънчовица (Плевенско) не ни дават основания за определен положителен отговор.

Всяко образуване на нова лексикална единица се налага от необходимостта да се назове ново понятие. Интензитетът на словообразуването зависи от процеси, които се извършват в понятийните категории и свързаните с тях процеси в речника на езика. Назоваването може да се извърши със средствата на езиковата система или като се използват готови лексикални единици, взети от друга контактна езикова система, заедно със съответното понятие. Примери за последното явление има много във всички езици. Характерът на контакта е пряко свързан с потискането или автономността на специфичните словообразователни пътища на една от контактиращите езикови системи. При всеки обаче контакт езикът с потиснатите словообразователни възможности запазва относително независими някои лексикални сфери, които продължават в различна степен словообразователната си активност. Тези сфери в трънския диалект са сферите на битя, селското стопанство, занаятчийството, облеклото, обичаите и др. Тук в миналото главно се е проявявала лексикалната специфика на диалекта. В тези сфери и сега се откриват характерни словообразователни средства, свидетелстващи за някогашната словообразователна самостоятелност. Примери: *ткъл'а*, *чанчул'а*, *валтина*, *плотн'ана*, *босоч'а*, *поседък* и др. Но днес и в тези сфери навлизат само книжовни названия. Така книжовният език, т. е. книжовното словообразуване, блокира функцията на диалектните словообразователни средства. В същност, за абсолютна блокада едва ли може да се твърди, защото има податки, които свидетелствуват за относителна активност на диалектното словообразуване. Това е възможно, понеже контактът между книжовен език и диалект е много сложен процес.

Забелязва се, че в единични случаи, когато заимствуваната лексикална единица (*култивирам*, *риголвам*) попадне в производственото поле на жив словообразователен тип, е възможно в диалекта да се образуват от нея нови лексикални единици (*култивиран'е*, *риголване*), без да се чака от книжовния език производната дума.

В други случаи лица, които владеят едновременно книжовния език и диалекта, като използват предимно семантичния словообразователен начин, на диалектна основа образуват нови думи с отрицателна субективна отсянка. Примери: *матина* — за човек, *умит* — за човек¹.

Горните случаи, вероятно, са подсилвани от идентично образуване на думи и в книжовния език, но все пак тяхното образуване се извършва в диалектите.

Много внимателно бяха търсени и изкуствено създавани ситуации, при които информаторите трябваше да употребят ново понятие, за което

¹ *Матина* 'дълъг прът', *умит* 'метла от клози'. Употребяват се в Трънско.

диалектът има словообразователен тип. В почти всички случаи те предпочитаха по книжовен способ да назовават и старателно избягваха „старешки“ думи.

Възможно е да има и някакви други единични случаи за образуване на диалектни думи. По принцип те не могат да докажат, че в диалектите се образуват днес нови лексикални единици с книжовни словообразователни средства. Те обаче могат да подкрепят мисълта, че диалектната словообразователна система е потенциално жива.

И така функцията на диалектното словообразуване днес е парализирана от дейността на книжовното словообразуване.

Функцията обаче, макар основна, е само една от страните на словообразователните явления. Освен нея има словообразователна структура, словообразователни отношения и закономерности. Отсъствието на функция не лишава словообразователното явление от съществуване чрез останалите неговия страни. Словообразователната функция е по-тясно свързана с извънлексикови причини. Затова нейната проява и изчезване по-пряко зависи от тях. Затвореното стопанство е активизирало и продължително време е поддържало функционирането на диалектно словообразуване. Капиталистическите производствени отношения създават националния език, чиято словообразователна система парализира дейността на диалектното словообразуване. Другите страни на словообразователните явления също могат да имат извънлексиков каталитатор, но техният живот се крепи до голяма степен от чисто езикови причини. Всяка дума започва да губи своята словообразователна форма още от момента на образуването си¹, но словообразователната структура, отношение и закономерност са системни явления и тяхното съществуване зависи не от отделното словообразуване, а от всички словообразувания, в които те обективно са заключени. Затова те изчезват, когато изчезнат техните конкретни реализации². Този извод се подкрепя от всички досегашни диалектоложки изследвания, въпреки че в тях диалектното словообразуване е отразено частично.

Полезно средство за доказване на горния извод може да бъде опитът с „потенциалните думи“ (вж. по-долу). В отговорите си всички информатори потвърдиха, че словообразователните закономерности, словообразователната структура и словообразователните отношения са живи в тяхното съзнание. Безспорно, днес диалектното словообразуване съществува чрез значимостта на своите структурни елементи и чрез запазените словообразователни отношения и закономерности. А това вече са сигурни опорни точки за структурно изследване на диалектното словообразуване. Разбира се, сборът от синхронните факти няма да ни представи пълната картина на диалектното словообразуване от онова време, когато то е задоволявало развитието на диалекта чрез обогатяване на неговия речник, защото много елементи на словообразователната система са частично или напълно изчезнали. Очевидно, изчезнала е не само функцията, изчезнали са частично или пълно много от компонентите на диалектното словообразуване. Затова дейността на диалектолога трябва да бъде и реставраторска.

¹ Вж. М. Dokulil, *Tvoření slov v češtině*, Praha, 1962, стр. 94.

² Разбира се, и това е възможно. Така са изчезнали много словообразователни типове, от които днес има само податки — обект на етимологичния анализ.

И така, диалектното словообразуване днес съществува под формата на съвкупност от словообразователни структури, отношения и словообразователни закономерности, обслужвали диалекта в периода на неговото развитие, запазени непълно днес и лишени от словообразователната си функция¹.

04. Кога е спряло да функционира диалектното словообразуване? Този въпрос засяга историята на словообразуването и по своята същност е много сложен. Видимо, щом основната причина за парализиране на диалектното словообразуване е книжовният език, между неговата поява и отмирането на диалектното словообразуване има причинна връзка. Моментът, когато диалектът престава да бъде относително затворена езикова единица, т. е. когато навлизат капиталистическите производствени отношения, е момент на началото на отмиране на диалектната словообразователна система, защото промените в икономическия, обществения и културния живот са общи за цялата страна, в която се общува чрез системата на общ език и затова новите понятия получават назоваването със средствата на книжовния език. Книжовните названия навлизат готови и са важно средство за отмиране на диалектите, но преди всичко лишават от функция диалектното словообразуване.

Полезни и интересни ще са изследванията, които ще изяснят процеса на отмирането на диалектното словообразуване. Вероятно, то е започнало по-рано от отмирането на другите диалектни подсистеми, защото словообразуването е свързано най-тясно с развитието на диалектите. Отмирането на всички словообразователни явления няма да е еднакво и едновременно. Това се доказва от различната съвременна жизненост на диалектните словообразователни явления. Най-рано ще са отмерили непродуктивните, после — продуктивните и най-късно онези словообразователни явления, които намират подкрепа в съответно книжовно словообразователно явление.

Интензивността на отмирането е свързана и с характера на обслужваната лексикална сфера. Онези, които са нямали съответствие в книжовния език (обичай и др.), ще са пазели по-късно словообразователната си жизненост, защото тук новите понятия не са изместили бързо старите.

05. При изследване на диалектното словообразуване се откриват два вида словообразователни дадености (реалности): непосредна (пряка) и опосредна (непряка). Те са еднакво обективни и се различават само по формата на своето съществуване. Непосредната даденост се представя от сбора на всички лексикални единици, които имат запазена словообразователна структура. Опосредната даденост представлява система от структурни елементи, отношения и закономерности на диалектното словообразуване. Те реално съществуват в единичните случаи на непосредната даденост, които са тяхна конкретна реализация. Обаче опосредната даденост е абстрахирана от отделната лексикална единица и по своята системна същност се отнасят към явленията на езика (la langue)². Между двата вида словообразователни дадености има причинноследствена връзка. Непосредната даденост е функция на опосредната и същевременно единствено средство за нейното разкриване.

¹ Продуктивността на словообразователното явление, поради това, че в диалекта липсва словообразователна функция, не е обект на синхронно изследване.

² Вж. Н. Д. Арутюнова, Очерки по словообразованию в современном испанском языке, стр. 29.

По такъв начин обектът на диалектното словообразуване трябва да се разбира двустранно. Обект в плана на непосредната даденост са всички лексикални единици със запазена словообразователна структура. Обект в плана на опосредната даденост са словообразователните елементи, отношения и закономерности.

Крайната цел на диалектното словообразователно изследване е пълното разкриване на опосредната даденост. Тя има план на изразяването (означаващото) и план на съдържанието (означаваното). Това са две нейни неделими страни.

Об. Частният метод на словообразуването е словообразователният анализ (СА). Той представя комплекс от изследователски методи, чрез които се разкрива същността на словообразователните явления, предимно от микролингвистични¹ позиции.

Според насочеността, обекта и съдържанието си СА има различни разновидности. Тук ще бъдат изброени по-важните от тях.

При включване или изключване на елемента време при изследване на словообразователните явления си служим с принципите на диахронния или синхронния СА. В същност двата начина акцентуват две обективни страни на словообразуването — неговата процесуалност и развитие, от една страна, и неговата относителна неизменчивост и стабилност, от друга страна. образуването на нови лексикални единици представя верига от единични словообразователни актове, разположени във времето. Затова словообразуването по своята същност е наука, която работи с времето. Всяко синхронно изследване е само крачка към пълното словообразователно изследване на диалектите.

По обекта на изследването различаваме СА на равнището на непосредната даденост и СА на равнището на опосредната даденост. СА на равнището на опосредната даденост се диференцира според елементите на словообразователната система: СА на конститутивните елементи на словообразователния тип, СА на словообразователния тип, СА на словообразователния модел и т. н.

Според насочеността съществуват СА ориентиран към плана на изразяването, СА ориентиран към плана на съдържанието и комбиниран СА.

По съдържанието си СА може да бъде структурно-функционален и структурно-описателен. СА по своето съдържание е преди всичко структурен метод, защото разкрива строежа на словообразователните явления. Тази същност на СА се определя от структурния характер на всяка словообразователна система. Функционалният аспект на СА е много важен, защото словообразуването изобщо е преди всичко функционално езиково равнище. Затова при развиващите се езикови системи е най-целесъобразен структурно-функционалният СА. При отмиращите езикови системи обаче функционалната съставка на СА е безпредметна, защото тук словообразуването няма функция от синхронно гледище. Диалектното словообразуване се изследва чрез описание на структурните елементи и на тази основа се изясняват словообразователните

¹ Вж. О. С. Ахманова и В. З. Панфилов, *Екстралингвистически и внутрilingвистически фактори в функционирането и развитието на езика*, *Вопросы языкознания*, 1963, кн. 4, стр. 45—56.

отношения и закономерности. Ето защо за тези изследвания е целесъобразен структурно-описателният СА.

Според териториалния обхват на диалектните изследвания СА може да обхваща говор на селище, група селища, диалект, група диалекти.

07. Задачата на синхронния, структурно-описателен, ориентиран към плана на изразяването и към плана на съдържанието СА на равнището на непосредната словообразователна даденост, е да открие и класифицира с оглед словообразователната системност и значимост всички уловими словообразователни елементи (думи, основи, словообразователни форманти и др.). Уловими са словообразователните елементи, които са словообразователно мотивирани от съвременен гледище.

Мотивираността¹ е отношение на словообразователна зависимост в плана на изразяването и плана на съдържанието на една лексикална единица от друга, на един словообразователен елемент от друг. Тя е изходно и основно средство за разкриване и на опосредната словообразователна даденост.

Всички лексикални единици в един диалект по критерия мотивираност се разпределят в две групи: немотивирани (*сестра, глава*) и мотивирани (*сестреник, главундра*). Мотивираните и немотивираните могат да бъдат немотивиращи (*инкас*) и мотивиращи (*глава* е мотивираща за *главундра*). Немотивираните-немотивиращи не могат да бъдат обект на синхронен СА.

Синхронният СА като използва мотивираността установява корелативните словообразователни двойки: мотивираща лексикална единица (МЩЕ) и мотивирана лексикална единица (МвЕ)². Примери: *цър — църък, гол — голъча, патим — патеж, ортим — орта*.

Мотивираните лексикални единици, които не образуват словообразователни типове, т. е. не притежават качеството словообразователна системност, не се включват в анализа на словообразователната система. Те обаче се отразяват в синхронното изследване като единични словообразователни факти, които ще се използват в диахронните словообразователни изследвания.

08. Мотивираността на различните МвЕ е различна. От лексикалната единица с ясна словообразователна структура до лексикалната единица с изчезнала словообразователна структура има много степени, които очертават историческия път на постепенното изчезване на словообразователните явления.

Яснотата на словообразователната структура зависи от отдалечеността от времето на словообразователния акт и от мястото, което заема словообразователното явление в словообразователната система на диалекта.

¹ В лингвистичната литература по-често се използва терминът *производност* (вж. Н. Д. Арутюнова, цит. съч.; Г. О. Винокур, Избранные работы по русскому языку, стр. 419—443; Н. М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, стр. 68—83, и др.). Терминът *производност* обаче насочва към процесуалност и не е удобен за синхронно изследване на диалектите.

² Принадлежите на този СА разработват: Г. О. Винокур, цит. съч., Н. М. Шанский, цит. съч., стр. 5—24, 68—83; А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, Словопроизводство; Н. Д. Арутюнова, цит. съч., стр. 68—87, Ив. Лекков, Словообразователни склонности на славянските езици; К. А. Левковская, Теория слова, стр. 206—275; М. Dokulil, цит. съч., стр. 103—135; I. I. Ковалик, Вчення про словотвір, 1958, 1961.

Откриването на мотивираността на словообразователната структура на МнЕ става чрез сравнение структурата на МнЕ с други еднородни в словообразователно отношение лексикални единици.

При СА на равнището на непосредната даденост МщЕ се анализира по форма, значение и лексико-граматическа принадлежност, а словообразователните форманти — по форма, съчетаемост и словообразователно категориално значение. Ако всички елементи от словообразователната структура на МнЕ по форма и съдържание са мотивирани (съотносими) — мотивираността е пълна. МнЕ, които имат пълна мотивираност, са основният обект на синхронния СА.

Често някой елемент на МнЕ не е мотивиран по форма или по съдържание. В тези случаи мотивираността на МнЕ е частична.

Сложният път на отмиране на словообразователната структура на МнЕ е обособил днес някои по-общии типове МнЕ по характера на тяхната мотивираност и по техния способ на образуване. (Тук ще бъдат посочени типовете на суфиксацията).

Като се има пред вид, че МщЕ, влизащи в суфиксалната словообразователната структура на МнЕ, могат да бъдат мотивирани (А) или немотивирани (Б), че словообразователни форманти също могат да бъдат мотивирани (а) или немотивирани (б), в диалектите се откриват четири групи МнЕ:

1. А-|а — МнЕ с мотивирана МщЕ и мотивиран словообразователен формант. Примери: *пильшитар, прип'ач* и т. н.

2. А+б — МнЕ с мотивирана МщЕ и немотивиран словообразователен формант. Примери: *владѣя, оврждѣ*.

3. Б+а — МнЕ с немотивирана МщЕ и мотивиран словообразователен формант. Примери: *глагоръци, трла* и т. н.

4. Б+б — лексикални единици, които са с непрозрачна словообразователна структура от синхронно гледище. Примери: *зѣк, орѣл* и т. н.

Ако се представи мотивираността на МщЕ и на словообразователния формант поотделно в плана на изразяването и в плана на съдържанието, разновидностите на МнЕ стават много по-сложни.

Ако се представят типовете МнЕ за всеки словообразователен способ, ще се очертае картината на пълното разнообразие, съществуващо днес в диалектите в това отношение.

Четвърти тип (Б+б) не може да бъде обект на синхронен СА.

Първи тип (А-|а) включва живите словообразователни явления. Тук са запазени системни словообразователни отношения, затова този тип МнЕ трябва да се диференцира точно и да бъде основният обект на синхронно диалектно словообразователно изследване.

Втори и трети тип (А-|б, Б+а) включват словообразователни явления, които губят словообразователната си структура. В тях системността е нарушена. Макар че представят по-голям интерес за историците, последните типове често пъти помагат да се решат реди въпроси от синхронно гледище. Затова становището на Винокур¹, според което третият тип не е обект на синхронното изследване, за диалектите е неприемливо. Така ще остане голям брой лексикални единици с частична мотивираност, които са важно звено за изясняване словообразователните процеси в диалектите.

¹ Вж. цит. съч.

09. Синхронният СА на мотивираността на лексикалните единици в плана на изразяването цели да разкрие закономерностите, затворени във формалния строеж на МнЕ, и изяснява важен аспект от спецификата на словообразуването.

Формалният строеж е специфичен за всеки словообразователен способ. При афиксалното словообразуване в диалектите се откриват следните по-често срещани линейни типове формална структура и отношения:

1. Т¹, Тс
2. Т, Тс, Тсс
3. Т, Тс, Тсс, Тссс
4. Т, Тс, пТс, пТсс, пТссс
5. Т, пТ, пТс, пТсс, пТссс, и т. н.

Това в същност е диахронното разположение на МнЕ. Днес много от МнЕ могат да са изчезнали от кръга на словообразователната мотивираност. По такъв начин са възможни, само за първите два типа, следните случаи:

1. Ж ² , Тс	4. Ж, Тс, Тсс	7. Ж, Тс, Тсс
2. Т, Жс	5. Т, Жс, Тсс	8. Т, Тс, Тсс
3. Т, Тс	6. Ж, Жс, Тсс	9. Т, Жс, Тсс
		10. Ж, Жс, Тсс

За СА имат значение изчезналите начални и средни елементи от реда, защото тези случаи довеждат до изменение структурата на следващия елемент от реда, поради новата съотносимост на МнЕ. Така се извършва преразлагането на словообразователната структура на МнЕ.

При лъчеобразното разположение на МнЕ са възможни типове:

1. $T \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \\ \searrow c \end{matrix}$ 2. $T \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \\ \searrow c \end{matrix}$ 3. $T \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \\ \searrow c \\ \rightarrow c \end{matrix}$ 4. $Tc \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \end{matrix}$ 5. $pT \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \end{matrix}$ 6. $pTc \begin{matrix} \nearrow c \\ \rightarrow c \end{matrix}$ и т. н.

Изчезването на някой лъч не довежда до преразлагане на словообразователна структура, защото връзката е винаги двучленна. Преразлагането настъпва обаче, когато излезе от кръга на мотивираността МщЕ (т. е. Т, Тс, пТ, пТс), защото е възможно установяването на нови отношения на МнЕ с други МщЕ, които имат сродна структура.

¹ Т — мотивираща лексикална единица, с — суфиксален словообразователен формант, п — префиксален словообразователен формант.

² 1. МщЕ не се употребява.
2. МнЕ не се употребява.
3. МщЕ и МнЕ се употребяват.
4. Живее само средната МнЕ.
5. Живее само произвеждащата основа.
6. Живее последната от МнЕ.
7. Живеят двете МнЕ.

8. Третата МнЕ не живее.
9. Средната МнЕ не живее.
10. От веригата не е останал нито един елемент.

От синхронно гледище случаите 2, 4, 5, 6, 10 нямат значение.

10. Словообразователният анализ е основен път за изследване на словообразователната система и нейните закономерности. Той се основава върху обективно съществуващите словообразователни явления в диалекта.

Възможен е и друг път на изследване, който се основава върху словообразователното съзнание на информаторите. А словообразователното съзнание е безспорен факт. То се поддържа от системността на словообразователната структура и е важно мерило за характера на всяко словообразователно явление. По отношение на СА този път има второстепенна роля.

Същността на този методически път се състои в следното: За най-разнообразна проверка на словообразователното съзнание на информаторите се създават по изкуствен начин МнЕ със словообразователна структура, чиято живост в диалекта искаме да установим. Потенциални¹ МнЕ², т. е. изкуствено създадени думи, според целта на създаването им, могат да бъдат различни типове.

1. тип. Потенциалната дума не съществува в диалекта, но всички нейни структурни елементи са често срещани в други МнЕ. Примери: *кафевим*, *пембена* и др. по подобие на *црн* — *црним*, *бел* — *белим*. С този тип се установява потенциалната жизненост на словообразователния тип.

2. тип. МнЕ е безсмислено звуково съчетание, а словообразователният формант се употребява в диалекта. Примери: *дунил'а*, *тепий'а* и др. по подобие на *перил'а*, *ткал'а* и др. от трънския диалект. Този тип се използва за установяване стабилността на категориалното словообразователно значение на форманта.

Така могат да бъдат образувани още много други типове потенциални думи. Този методичен път за изследване на словообразуването е важно средство за диалектолога, защото не винаги е възможно да се открият всички МнЕ чрез СА. Именно тогава потенциалните МнЕ могат да насочат изследвача към неоткрити словообразователни явления, за които има някакви податки. А когато словообразователното явление е изследвано чрез СА, използването на потенциалните МнЕ може да играе важна дублираща и контролираща роля.

Този начин на изследване засяга СА на равнището на непосредната словообразователна даденост. Обаче чрез резултатите от работата на това равнище, той е важно средство за разкриване на всяка същност на словообразователната система.

11. При синхрония СА на равнището на МнЕ съществува един твърде труден проблем. Кои МнЕ са диалектни? Диалектът от съвременен гледище представлява реалност, в чиято система твърде сложно се преплитат книжовни елементи и елементи от други контактни езикови системи. Така е и в диалектното словообразуване.

Въпросът за диалектното в словообразуването може да се реши пълно въз основа на цялостни словообразователни изследвания (по единна методика) за всеки български диалект, за книжовния език и за всички контактни езикови системи. Едва тогава сравнителните словообразователни изследвания ще са в състояние да определят специфично диалектните елементи в словообразуването. Този начин, очевидно, днес не е въз-

¹ Терминът е взет от Л. И. Смирницки, *Лексикология английского языка*, 1958, стр. 18.

² Въпросът за потенциалните думи ще бъде развит по-подробно на друго място.

можен. Затова диалектологът трябва първо да търси, при сегашните условия, пътища за изясняване отношението между книжовно и диалектно словообразуване, макар да е сериозно затруднен от състоянието и на книжовното словообразуване. Всички останали случаи, когато не противоречат на закономерностите на диалектната словообразователна система, могат да бъдат разглеждани за сега като диалектни.

С оглед отношението между диалектно и книжовно словообразуване МнЕ се обособяват в три големи групи: обща, диалектна и книжовна. Към общата група се отнасят словообразователно мотивирани общонародни думи. Те отразяват общите словообразователни склонности на българския език. Към диалектната група се отнасят МнЕ с диалектна словообразователна структура, а към книжовната група — МнЕ с характерна за книжовния език словообразователна структура.

Когато антиномите диалектно — книжовно се търсят по-диференцирано в плана на изразяването и в плана на съдържанието на словообразователните явления, разновидностите на МнЕ се усложняват. Така могат да се оформят следните възможни типове:

1. Формата на МнЕ е диалектна, значението е диалектно.
2. Формата на МнЕ е диалектна, значението е общо.
3. Формата на МнЕ е обща, значението е общо.
4. Формата на МнЕ е книжовна, значението е книжовно.
5. Формата на МнЕ е обща, значението е диалектно.
6. Формата на МнЕ е книжовна, значението е общо.
7. Формата на МнЕ е обща, значението е книжовно.

Възрастта на МнЕ, ако това е доказуемо, може да помогне много на СА. МнЕ *будйльник*, *вѣсник* и др. са влезли в трънския говор, когато диалектните словообразователни възможности са парализирани. Затова не могат да бъдат словообразователни диалектизми, макар че по форма и семантика могат да бъдат отнесени към ясно запазени словообразователни диалектни типове.

Формата или значението са диалектни, когато не се срещат в книжовния език. Общи са, когато се отнасят към общи, за диалекта и за книжовния език, словообразователни категории. Книжовни са, когато са носители на книжовна словообразователна структура.

Случаите стават много повече, ако понятията диалектно и книжовно се приложат поотделно за всеки словообразователен елемент от структурата на МнЕ. Изключителното разнообразие на типове МнЕ по белега диалектно — книжовно показва колко сложни са словообразователните отношения между диалектите и книжовния език.

12. Свообразието на диалектното словообразуване се проявява не само на равнището на МнЕ. То е много по-сложно и засяга всички елементи, отношения и закономерности на словообразователната система

АКТИВНО ДИАЛЕКТНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Стойко Стойков

1. Диалектното словообразуване е един от дяловете на българската диалектология, който едва в последно време започна да привлича вниманието на изследвачите и да бъде обект на специални системни проучвания. В излезлите напоследък по-обширни диалектоложки трудове — описания на отделни говори — на него се отдели значително място. В тях то се разработва подробно и се дава като самостоятелна част наред с фонетиката, морфологията, синтаксиса и лексикологията¹, а не се включва в морфологията при отделните граматични категории, както това става обикновено в граматиките на българския книжовен език². Появиха се вече и специални статии, в които се разглеждат отделни особености на българското диалектно словообразуване³. Значителен материал за българското диалектно словообразуване съдържат и публикуваните в последно време речникови приноси⁴. Изобщо изнесените нови материали за българското диалектно словообразуване, макар и все още непълни, съдържат доста данни за установяване на редица негови характерни особености и за решаване на някои по-общии теоретически въпроси.

2. Между въпросите, които се поставят при проучване на българското диалектно словообразуване, е и въпросът за активното, продуктивното сегашно словообразуване, т. е. образуват ли се нови думи в българските диалекти през сегашния етап от техния исторически развой, когато те са вече отнадаща езикова категория⁵.

¹ Вж. М. Сл. Младенов, *Ихтиманският говор*, София, 1966, стр. 126—174; Ст. Стойков, *Банатският говор*, София, 1967, стр. 333—402.

² Срв. Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944; Ст. Стойков, *Грамматика на българския книжовен език*, София, 1964.

³ Хр. Холиолчев, *Диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род*, *Известия на Института за български език*, кн. VIII, 1962, стр. 309—314; Хр. Холиолчев, *Диалектни наставки за образуване на деятелни имена от мъжки род в българските говори*, там, кн. XII, 1965, стр. 157—198; Ив. Кочев, *Особености в словообразуването на съществителни имена с емоционална оцветеност в подбалканския говор*, *Славистичен сборник*, София, 1963, стр. 311—318; Fr. Sławski, *Słowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim*, *Z polskich studiów slawistycznych*, 2 Seria, Warszawa, 1963, стр. 79—90; K. Miřev, *Zur bulgarischen Wortbildung*, *Die Welt der Slaven*, Jahrgang XI, Heft 3, 1966, стр. 233—240.

⁴ Ив. Умленски, *Кюстендилският говор*, София, 1965, стр. 211—273; *Българска диалектология*, кн. I, София, 1962; кн. II, София, 1965; кн. III, София, 1967.

⁵ Срв. Ст. Стойков, *Българска диалектология*, София, 1962, стр. 45.

На този въпрос се спират нашите диалектолози, които разглеждат цялостно диалектното словообразуване в определен говор. Те идват до извода, че активното словотворчество вече е много рядко явление в българските диалекти и че не е типично за днешното им състояние, когато попълването на техния речник „се извършва преди всичко и направо чрез заемане на готови елементи“¹. Тези диалектолози обаче не привеждат материали, които да покажат какви новообразувани думи се срещат изобщо в българските диалекти.

3. Събраните през последните години словообразователни и лексикални материали от българските диалекти, колкото и да са непълни, дават известни конкретни данни за изясняване на въпроса за сегашното активно диалектно словообразуване в български език.

4. В българските диалекти се срещат новообразувани думи главно чрез суфиксация, тъй като този начин е основен и суфиксните модели са най-широко разпространени. Те се отнасят към следните семантични категории:

1. Названия на лица

текезър (с. Слатина, Ловешко; с. Мечка, Никополско; с. Чепинци, Софийско и др.) — член на ТКЗС

бикар (с. Слатина, Ловешко) — гледач на бикове в ТКЗС

празър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на овии в ТКЗС

телчър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на телета в ТКЗС

жребчър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на жребци в ТКЗС

кравър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на крави в ТКЗС

зайчър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на зайци в ТКЗС

птичър (с. Слатина, Ловешко) — гледач на птици в ТКЗС

гъсар (с. Слатина, Ловешко) — гледач на гъски и патици в ТКЗС

агнър (с. Слатина, Ловешко) — овчар на агнета в ТКЗС

оловър (с. Слатина, Ловешко) — член на бригада, която работи с волове и се грижи за тях

бивулър (с. Слатина, Ловешко) — член на бригада, която работи с биноли и се грижи за тях

кунър (с. Слатина, Ловешко) — член на бригада, която работи с коне и се грижи за тях

фермация (с. Петърница, Плевенско) — овчар във ферма на ТКЗС

пудавач (с. Мечка, Никополско) — лице, което подава снопи при вършитба с вършачка

развързвач (с. Мечка, Никополско) — лице, което развързва снопи при вършитба с вършачка

хранач (с. Мечка, Никополско) — лице, което пуска снопи във вършачка

нар'авач (с. Мечка, Никополско) — лице, което измерва овършаното жито

мерач (с. Йордим, Плевенско) — лице, което измерва овършаното жито.

¹ Вж. М. Сл. Младенов, цит. съч., стр. 126.

2. Названия на предмети

поризн'ак (с. Кален и Попица, Врачанско; с. Търнак, Белослатинско), *поризник* (с. Згуряград, Врачанско; Белослатинско) — горна мъжка риза
пранйци (гр. Ботевград) — долни дрехи, бельо
безопасница (Ихтиманско), *забодалка* (с. Гюловица, Поморийско), *игл'анка* (с. Катунец, Ловешко; с. Гъбене, Севлиевско; с. Ново градище, Великотърновско; Никополско, Троянско и др.), *игл'енка* (с. Петърница, Плевенско), *копч'анка* (с. Арчар, Видинско), *копч'ал'ка* (с. Белчуй, Самоковско), *копч'алка* (гр. Елин Пелин), *кл'уч'анка* (с. Голямо Бабино, Врачанско; с. Сталийска махала, Ломско; с. Ковачица, Михайловградско; с. Чупрене и с. Белотинци, Белоградчишко) — безопасна игла
приб'отка (с. Малък чердак, Пловдивско) — игла за забождане с цветно стъклено топче на края
приб'отка (Пазарджишко) — топлийка
остр'ичка (Смолянско), *резл'е* (Годечко), *устрилу* (с. Секирово, Пловдивско) — ножче за бръснене
наочила (с. Говедарци и Доспей, Самоковско; с. Ветрен, Пазарджишко; с. Мракетинци, Трънско), *наоч'ари* (с. Пиперица, Благоевградско), *очелки* (с. Борисово, Елховско), *уч'елки* (с. Марково, Провадийско) — очила
мързел'анка (с. Беласица, Петричко), *ленй'вец* (с. Неофитово, Видинско) — висящ над легло електрически ключ с бутон
жер'илка (с. Мечка, Никополско) — пергел с дължина на отвора 2 м, който служи за измерване на изработена земна площ
жулачка (с. Стрелча, Панагюрско) — платнена кесия за изтриване при къпане

3. Други названия

подземн'ушка (с. Говедарци, Самоковско) — тунел, подземен канал
кам'яница (с. Бохот, Плевенско) — каменна карьера
укулник (с. Чешнегирово, Пловдивско) — окръжност
пит'алу (с. Роза, Ямболско) — въпросник
трудо'ник (с. Пордим, Плевенско), *трудо'вак* (с. Костандово, Великоградско; с. Селча, Девинско) — трудоден в ТКЗС

5. Интересен материал за активно диалектно словообразуване в български език, който допълва приведените вече, представят и образуванията със собствените средства на диалектите думи като заместници или съответствия на чужди заемки, минали главно през турски и настанили се в много други говори и в книжовния български език. Такива са например:

едной'мец (с. Искрец, Софийско) — адаш, тур.
дъжд'ник (с. Павелско, Асеновградско), *дъжд'овн'ак* (с. Мустрак, Свиленградско) — ямурлук, тур.
огърл'ак (с. Радово, Пернишко; с. Смядово, Шуменско), *угърле* (с. Петърница, Плевенско), *гърл'ак* (с. Бесарабово, Русенско), *завр'атак* (с. Курило, Софийско) — яка, тур.
бърсалка (с. Господиновци, Гоцеделчевско), *бърш'ак* (с. Брадистилово, Малкотърновско), *бърш'ал'ка* (с. Сестрино, Петричко), *бърш'арка* (с. Яково, Петричко), *бърш'ачка* (с. Сърница, Велинградско; с. Доляна Мсла, Трън-

ско), *брисалка* (с. Троян, Харманлийско), *брисало* (с. Момчиловци, Смолянско), *повърсалник* (гр. Банско) — пешкир, тур.; кърпа за лице
постилн'а (с. Стубел, Михайловградско) — чаршаф, тур.
пулупка (с. Галата, Плевенско), *лупка* (с. Бешенов, Банат) — капак, тур.
сфифка (с. Габаре, Белослатинско) — сарма, тур.
кръстъвиченца (с. Първомайци, Великотърновско) — таратор, тур.
млечница (с. Водница, Белоградчишко; с. Ново село, Видинско) — сутляц, тур.; мляко с ориз
оризник (с. Габрене, Петричко) — пилаф, тур.
чесне (с. Гега, Петричко) — скалидка, гр.
чупеник (Ихтиманско) — комат, гр.; къс хляб
кълцалка (с. Павелско, Асеновградско) — сатър, тур.
дрънка (Гоцеделчевско) — тамбура, гр.
правинѐ (с. Чешнегирово, Пловдивско), *учинка* (с. Витановци, Пернишко) — магия, гр.

По-особен вид заместници или съответствия на чужди заемки представят случаите, при които те словообразователно се дооформят с прибавяне на нова наставка или с променяне на наставката, за да се уеднаквят със съществуващи вече в говорите словообразователни модели и така да се изравнят с останалата лексика. Такива са думи като *кибритка* (Ихтиманско) — кибрит, *г'умка* (с. Костенец, Ихтиманско) — гюм, *парцелка* (с. Слатино, Ловешко) — земна площ, обработвана от едно звено, парцел, *десетър* (с. Бригово, Хасковско) — десетник, *камбанйло* (с. Гега, Петричко) — камбанария, *слаткарнѐ* (с. Беляковец, Великотърновско) — сладкарница и др.

Тук може да се отнесат и случаи като *църквар* (с. Гега, Петричко) 'клизар', при които чуждата коренна морфема се заменя с домашна.

6. Семантичният начин за образуване на нови думи чрез променяне значението на съществуващи вече също е застъпен в българските диалекти, но е много ограничен. По него са образувани думи като:

славейче (с. Петърница, Плевенско), *викач* (с. Страхилово, Свищовско), *кутийка* (с. Първомайци, Великотърновско), *кратунка* (с. Кесарово, Великотърновско) — високоговорител на радиоточка

пазач (с. Стубел, Михайловградско) — предпазител на молив

носач (с. Мечка, Никополско) — лице, което пренася с чували овършано жито в хамбар

млекър (с. Петърница, Плевенско) — лице, което откарва млякото на мандра

шилетър (с. Мечка, Никополско) — овчар на шилета в ТКЗС

7. Приведените примери за новообразувани думи в българските диалекти, макар и доста ограничени, дават възможност да се направят някои по-интересни изводи:

1. Новообразуваните думи са само съществителни. Те са названия на лица, предмети, качества и явления, появили се през последните няколко десетилетия. За тях е характерно, че изобщо не се отличават с особена значимост и че не играят особено важна роля в живота на целия колектив. По тази причина те пямат всеобща употреба, а са ограничени в обсега на известен доста тесен кръг носители на говора.

2. Новообразуваните думи по отношението им към лексиката на книжовния език са три вида:

а) Едни са съответствия на сложни названия, обикновено двусъставни: 'безопасна игла', 'горна риза', 'ножче за бръснене' и др.

б) Други са съответствия на думи с неясна вътрешна форма, понеже са заемки от чужди езици: 'топлийка', 'тунел', 'кариера' и др.

в) Трети са без съответствия, понеже означават прояви, качества и предмети, които нямат названия в книжовния език: 'гледач на крави в ТКЗС', 'гледач на зайци в ТКЗС', 'пергел за измерване на земна площ', 'висящ над леглото електрически ключ' и др.

3. Съпоставките с книжовната лексика позволяват да се открият причините, които са довели до образуване на нови думи в диалектите. Те са:

а) Стремеж да се назовават лица, предмети, прояви и др., които нямат названия в книжовния език и затова не могат да бъдат заети от него, напр. *гъсар* 'гледач на гъски в ТКЗС', *пудавач* 'лице, което подава снони при вършитба с вършачка', *мерилка* 'специален пергел за измерване на изработена земна площ' и др.

б) Стремеж да се направят ясни думи с неясна вътрешна форма, напр. *дъждник* 'ямурдук', *прибѣтка*, 'топлийка', *каменица* 'кариера' и др.

в) Стремеж да се избегнат сложни двучленни и многочленни названия, като се заменят с прости едночленни, напр. *безопасница* 'безопасна игла', *поризн'ак* 'горна риза', *резлѣ* 'ножче за бръснене', *текезар* 'член на трудово кооперативно земеделско стопанство' и др.

4. Новите думи са образувани по модели, които са широко разпространени в съответните говори. Те са с напълно ясна вътрешна форма, която изразява важен, основен техен функционален или структурен белег, като се излиза от практиката на носителите на говора.

Новите думи, създадени по функционален белег, са повече. Такива са всички названия на лица и голяма част от названията на предмети, напр. *воловар*, *зайчар*, *хранач*, *копчанка*, *прибѣтка*, *мерилка* и др. Следователно този начин за назоваване е основен в диалектите. А новите думи, създадени по структурен белег, са малко. Те са само названия на предмети, напр. *поризн'ак*, *игл'анка*, *остричка*, *подземн'ушка*, *каменица* и др. Срещат се много малко думи с експресивно-емоционална мотивираност и оцветеност като *мързеланка* и *ленйвец* 'висящ над леглото електрически ключ, с който се гаси лампата, без да се става' и др.

5. Новообразуваните думи са сравнително малко на брой. Следователно данните от диалектите потвърждават констатациите, направени при проучване на отделни говори, като ихтиманския, банатския и др., че новите думи, появили се по пътя на собственото словотворчество в тях, са малко и че то не е съществен източник за обогатяване на съвременната диалектна лексика. По тази си особеност българските диалекти не се различават съществено от българския книжовен език, в който броят на новообразуваните думи със собствените словообразователни средства е малък. При това трябва да се има пред вид, че новите думи в книжовния език са последица преди всичко от съзнателна творческа дейност на отделни лица, обикновено със специални интереси и често и със специална подготовка, които се стремят да „чистят“ езика от чуждици, а появата на новите думи в диалектите става стихийно.

6. Новообразуваните думи в българските диалекти, колкото и да са малко на брой, показват, че диалектната словообразователна активност в тях не е замряла напълно. Няма основания да се допусне, че тя ще

замре и в бъдеще, защото една езикова система, докато съществува като средство за общуване между членовете на определен колектив, се развива, като в това развитие се включва и образуването на нови думи със самостоятелни словообразователни средства.

7. Посочените нови думи в българските диалекти по своя словообразователен характер са еднакви с думите, образувани по-рано като заместници или съответствия на чужди заемки, за които се знае, че са се появили през последните няколко века (срв. т. 4 с т. 5). Следователно словообразователният процес в българските диалекти през последните няколко века не е претърпял особени промени, а това свидетелствува за устойчивостта на словообразователните средства и модели.

НАСТАВКА *-ул (-ул')* В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Христо Холмолчев

Само няколко думи от лексиката на книжовния български език, и то предимно от народно-разговорния му стил, могат да се разглеждат като образувани с наст. *-ул*: *качул*, *чучул*¹ и *цървул*. Освен в тези думи наст. *-ул* се среща в някои мъжки лични имена като *Нягул*, *Радул*, *Станул* и др.² Сравнително слабо е застъпена наст. *-ул* и в различните славянски езици. В. Вондрак например посочва само сръбх. *digulj* в адвербиалния израз *nj digulj* 'на дължина, по дължина'³, сръв. и производното прилагателно *diguljast* 'длъгнест'. Бихме могли да добавим за сърбохърватски още *būbulj*, *pāhulj*, *trkalj*⁴, не особено ясни в етимологическо отношение, и за полски — единични образувания с експресивен оттенък като *smarkul*, *tatul*⁵. По-често се среща обаче *-ulj*- като първи компонент на сложни наставки — в сърбохърватски *-uljaga*, *-uljina* с аугментативна и *-juljak* с деминутивна функция и в полски *-ules*⁶. Значителен брой сложни наставки с начален компонент *-ул-* има и в български език: *-ул'-ак* в *прахуляк*, *тревуляк*, диал. *връбул'ак* 'върбалак' — с. Момина Клисура, Пазарджишко, *цурул'ак* 'уред за разтриване на коприва' — с. Еница, Белослатинско (АрхБДР)⁷; *-ул-ец* в диал. *кривулец* 'част от колелото на колата' — с. Копривец, Беленско (АрхБДР); *кожулец* 'охлюв', 'мехур', 'пашкул' (Геров II 381); *-ул-ник* в *присмехульник*, диал. *пристъпульник* 'дете, което прохода' — с. Кесарево, Горнооряховско (АрхБДР) и др.; *-ул-ица* в диал. *вадулица* 'надичка' — с. Габаре, Белослатинско (ИИБЕ IV 151), *кривулица* 'нещо криво' — Тръвско (АрхБФР); *-ул-ка* във *висулка*, *невестулка*, *светулка*, диал. *бегул'ка* 'мома пристанала, но още невенчана' — с. Доброславци, Софийско (БДГМ II 70), *грибулка* 'уред

¹ За структурата на *качул*, *чучул* вж. у R. Verpaar, Deux mots bulgares: *аулгия* 'sac de cuir' et *гугла* (*кукула*) 'саричон', Балканско езикознание, II, 1962, стр. 113 и сл., и Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, стр. 165.

² Сръв. и местни имена *Градѹлово*, *Драѹгула* в Севлиево от лични имена *Градѹл*, *Драѹгул*, вж. у Н. Ковачев, Местните имена в Севлиево, София, 1961, стр. 166, 181.

³ Вж. W. Vondrák, Vergleichende Slavische Grammatik, I, Göttingen, 1924, стр. 574.

⁴ Вж. T. Maretić, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1963, стр. 363.

⁵ Вж. W. Doroszewski, Podstawy gramatyki polskiej, I, Warszawa, 1952, стр. 277, 312.

⁶ Вж. за сръбх. T. Maretić, пос. съч., стр. 345, 363, и за пол. W. Doroszewski, пос. съч., стр. 291, 304, 312.

⁷ Списък на съкращенията вж. тук на стр. 496.

за изгребване на жарта от фурната' — с. Семчиново, Пазарджишко (АрхБДР); *средулка* 'вътрешност на плод' — с. Тихомир, Крумовградско (АрхБДР) и др.¹

За разлика от българския книжовен език и от другите славянски езици българските диалекти съдържат значително повече думи, образувани с наст. *-ул (-ул')*. Функциите ѝ са разнообразни — намираме я в названия на лица, предмети, животни и някои други образувания, присъединена към именни (субстантивни и адъективни) и глаголни основи.

1. Названия на лица, образувани от именни (субстантивни и адъективни) и глаголни основи. Обикновено имат депреснативен оттенък в значението.

1. 1. От субстантивни основи: *грехул* 'клетник, нещастник' — Асеновградско, Смолянско, Ардинско (АрхБДР).

От адъективни основи: *дрипчул* 'дрипльо' — с. Трънчовица, Никополско (АрхБДР) с разширена наст. *-чул*, срв. *дрипав* 'за човек: облечен в дрипави дрехи, окъсан, парцалив' (БТР 145).

1. 2. От глаголни основи: *чепул* 'който се кълчи и криви' — Смолянско (БДПМ II 300), срв. *чепя се* 'кълча се, кривя се' (БТР 943) и от същата основа *чепла* 'безчестница, безсрамница' (Геров V 541).

1. 3. Неясен е характерът на основата в: *дангул* 'голтак, бедняк' — гр. Малко Търново (АрхБДР), срв. *данга*, *дангалак*, *дангулин* 'глупав човек, ахмак' и 'дълъг, висок човек' (ТПДоп 87 и Геров I 276)²; *клекул* 'човек, който върви с клекини крака' (?) — с. Бели Осъм, Гролянско (АрхБДР), пайвероятно във връзка с *клекав* 'слаб, неиздръжлив' (БТР 296), но срв. и *клека* 'болест по добитъка, най-много по офицете, от която им се схващат краката, та не могат да ходят' и *клечан* 'куц човек' (ТПДоп 165); *мизул* 'последно дете, изтърсак' — Смолянско, Ардинско (СбНУ II 171), срв. *мизинец* 'най-малкият син' и *мизинка* 'най-малката дъщеря' (Геров III 64, вж. и Млад. ЕР 296-297); *мърхул* 'слаб, анемичен, съсухрен човек' — Левинско (БДПМ II 210), срв. навярно същата основа и в *мършив* 'сух, слаб' (БТР 402) и *мръшел* 'нещо мършаво' (Геров III 89).

2. Названия на предмети, образувани от именни (субстантивни и адъективни) и глаголни основи.

2. 1. От субстантивни основи: *вргул* 'буца пръст или едър къс камък' — с. Павелско и с. Хвойна, Асеновградско (БДПМ II 141), срв. *врга*, *вдрга* 'буца, подутина на главата от удар' — Радомирско, Асеновградско (БДПМ II 140), *врџга* 'израстък на животно или растение' (Геров I 157) и от същата основа и *вргъл* 'количество качамак, загребано с една лъжица' — Странджанско (БДПМ I 73), *вргулка* 'валчест, объл камък' — гр. Смолян (РодСб I 263); *гагул* 'прът с кука накрая за сукбане на сено, слама или хвацане на клони при обиране на плода' —

¹ Следва да се отбележи и значително по-широкото разпространение на феминалната наст. *-иџа* в различните славянски езици. Вж. за рус. у В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва, 1947, стр. 131, за пол. у W. Doroszewski, пос. съч., стр. 291, 304 и 312, за сръб. у Т. Maгeтić, пос. съч., стр. 363, и за бълг. у Хр. Холнолчев, *Диалектни наставки за образуване на деятелни имена от женски род*, ИИБЕ, VIII (1962), стр. 313. Срв. и бълг. диал. *аддукџла* 'крадла' — Кюстендилско (АрхБДР), *дртџла* 'стара жена' — с. Бобошево, Станкедимитровско (СбНУ XLII 100), *сакатџла* 'несръчна жена' — гр. Панагюрище (АрхБДР) и др.

² Не е изключено обаче *дангул* да е резултат и на метатеза на *л* и *н* в *дългун*, както се допуска и *дангалак* < *дълганак* (вж. Млад. ЕР 120).

Асеновградско, Смолянско, Ардинско (БДПМ II 142), срв. същата основа и в *gaga* 'кука' < тур. *gaga* 'кука' — гр. Габрово (АрхБДР), с. Твардица (СССР, СМБД II 86) и *gagâl* 'кука' — с. Нова Надежда, Хасковско (ИИБЕ IV 218); *канцул* 'напречно дърво над огнището' — гр. Тетевен (СБНУ XXXI 283) и *канжъл* 'верига, на която се закачват съдове над огнището' — с. Душанци, Пирдопско (АрхБДР), срв. диал. *канджа* 'кука, въдица' (БТР 577) от тур. *kapca* 'кука с дълга дървена дръжка'; *рогъл* 'върх на цървул' — Ботевградско (СБНУ XLIV 537) и 'въишен згъл на сграда' — Ботевградско (АрхБДР), с. Габере, Белослатинско (ИИБЕ IV 166) и гр. Кула (АрхБДР); *фушкул* 'мехур от изгорено', 'мазол' — Асеновградско (БДПМ II 293), срв. пак там и със същото значение и *фушка* от грц. *φούσκα* 'мехур', 'пришка'; *цифъл* 'нос, ноздра' и прен. 'сопол' — с. Карбинци, Белоградчишко (АрхБДР), срв. стб. *цъвъ, цев* (Млад. ЕР 675) и от същата основа *цивка* 'цев, тръбичка или тесен отвор на съд за течности' и 'нос, ноздра' (БДР 935), *цифол* 'чучурче на бъкел' — с. Малорад, Врачанско (АрхБДР) и *цифун* 'малка цев на нещо' (Геров V 525).

От адиективни основи: *кривул* 'завой на път' — Ботевградско (АрхБДР), с. Карлиево, Пирдопско, с. Момина Клисура, Пазарджишко, с. Доброславци, Софийско (*кривул*, БДПМ II 87), 'крива пътека' — Ботевградско (СБНУ XXXVIII 120), 'път с много завой' — Ихтиманско (*кривул*, Млад. Ихт. гов. 143), 'предната извита част на диканята' — с. Маржово, Новопазарско (*кривул*, АрхБДР), *кривуле* мн. ч. 'лисици на волска кола' — с. Каменица, Велинградско (АрхБДР); *кривундул* 'отсечено криво дърво' — с. Доброславци, Софийско (БДПМ II 87) с разширена наст. -ундул'; *мръсул* 'сопол' (Геров III 88), срв. от същата основа и *мърсол* 'сопол' — с. Чешнегирово, Асеновградско (ИССФ 11 424), с. Бобошево, Станкедимитровско (*мърсол*, СБНУ XLII 268) и др.; *паструл* 'болест, при която по лицето се явяват малки кафяви точки' — Асеновградско (СБНУ VII 139), Маданско (АрхБДР).

2. 2. От глаголни основи; *гребул* 'гребло за вадене на жар или пепел от огнището' — гр. Велинград (АрхБДР), с. Средногорец, Пирдопско (*гребул*, АрхБДР); *цурул* 'дървен уред за бъркане на каша, коприва и др.' — Троянско, с. Бериево, Севлиево, с. Русалия, Великотърновско, с. Кесарево, Горнооряховско (АрхБДР), срв. *дзуркам* 'разтривам на каша', 'ровя, бърникам' (БТР 124, Геров I 290) и същата основа в *цурлек* 'дървен уред за бъркане на каша' — гр. Кула (АрхБДР), *дзурило* със същото значение (ТП Доп 94) и др.; *търкуле* мн. ч. 'скрипци в домашен тъкачен стан' — с. Хамбардере, Ардинско (АрхБДР), срв. от същата основа и *таркалек* 'колело' — Момчилградско (АрхБДР) и със същото значение *търкало, тръкаляк* (БТР 882, Геров V 363); *бръчкул*¹ 'бръчка, гънка на лице, кожа, дрехи' — Странджанско (БДПМ I 69), с. Доброславци, Софийско (*брикул*, БДПМ II 71), с. Бобошево, Станкедимитровско (*брчкул*, СБНУ XLII 253), с. Момина Клисура, Пазарджишко (*брчкул*), Ихтиманско (Млад. Ихт. гов. 143), *брчкул* 'набръчкано нещо на шев' — с. Славеино, Смолянско, с. Петково, Ардинско (БДПМ II 133), срв. *брчкакам* 'права бръчки, бърча' (БТР 49); *вързул* 'вързоп' — с. Плевня, Драмско (Гръцка Тракия, СБНУ VIII 279); *гръчул* 'нещо набрано, сгърчено' —

¹ По произход *брчкул* би могло да бъде обаче и експресивно, евентуално аугментативно образувание спрямо *брчка* и в такъв случай функцията на наст. -ул е била само модификативна. (Вж. за това у М. Dokulil, Tvoření slov v češtině, Praha, 1962, стр. 129).

с. Момина Клисура, Пазарджишко и *гдчул* 'нагърчена част от конци или прежда' — гр. Тетевен (СбНУ XXXI 254), срв. от същата основа и *гърчел* 'дипла, гънка на плат' — Врачанско (СбНУ XIV 194) от *гърча*, *гърча* 'свивам, бърча, правя да стане гърчаво' (Геров I 255, вж. и БЕР IV 304); *драскул* 'драска, дракотина' (Геров I 365); *рѣкул* 'храчка' — с. Момина Клисура, Пазарджишко, срв. диал. *хѣркаж*, *рѣркаж* 'храча' (БТР 930) и от същата основа *рѣкъл* 'храчка' — Трънско (ИССФ VIII 47), *рѣкоч* 'сопол' — Белоградчишко (АрхБДР) и др.

2. 3. Неясен е характерът на основата в: *грѣцмѹл* 'грѣклян' — Пазарджишко (АрхБДР), Преславско, Чирпанско (БЕР IV 290), срв. от същата основа и със същото значение и *грѣцман* — Врачанско (ТП. Доп 82), *грѣцмѹн* — с. Габаре, Белослатинско (ИИБЕ IV 153) и др. (вж. и БЕР IV 290); *мазул* 'мазон' — с. Доброславци, Софийско (БДПМ II 89); *опишкул* 'коса, заплетена само на една шитка' — гр. Банско (СбНУ XLVIII 494); *пѣргулѣ* мн. ч. 'парцали' — Западна България (СбНУ XIII 262), срв. от същата основа и със същото значение и диал. *пѣрги* (Геров IV 32—33); *пархѹл* 'мехур от изгаряне и др.' — Смолянско, Ардинско (БДПМ II 232), Асеновградско (*пѣрхул*, БДПМ II 255), срв. същата основа и в *пѣрхѹтка* 'кълбовидна полска гъба, *Bovista nigrescens*, отначало бяла и плътна, като узрее отвън потъмнява, а вътрешността ѝ се превръща на кафяви праховидни спори' (БТР 709); *чурул* 'подутина от удар' — с. Корово, Велинградско (БДПМ II 303), навярно същата основа и в *чуре*, *чурка* 'penis на дете' — гр. Шумен (СбБАН XXXIV 431), Радомирско; и същото значение в *чурѣлка* — Пловдивско (БДПМ II 303).

3. Названия на животни, образувани от именни (субстантивни и адъективни) и глаголни основи.

3. 1. От субстантивни основи: *дрѣзгул* 'вид дива птица' — с. Шишковци, Кюстендилско (ИССФ VII 194), срв. *дрѣзгъ* (Млад. ЕР 152) и същата основа или нейни варианти в *дрѣзд* 'птица *Turdus musicus*' (БТР 146), *дрѣзден* 'птица *Turdus merula*' (Геров I 367), *дрѣзгол* 'дрѣзд, кос' — Кюстендилско (Умл. Кюст. гов. 222); *крѣтул* 'къртица' (Геров II 420), срв. *кѣрти* (БТР 337) и същата основа в диал. *крѣтѣк* 'къртица' (Геров II 420)¹; *штрѣкул* 'щъркел' — с. Росеново, Грудовско (АрхБДР), гр. Банско (*штрѣкул*, СбНУ XLVIII 546), срв. стб. *стрѣкъ* (Млад. ЕР 698), диал. *штрѣк* (*штрѣк*, *штрѣк*) — с. Бернево, Севлиевско, с. Лопян, Ботевградско, с. Стакевци, Белоградчишко (АрхБДР) и от същата основа и със същото значение *штрѣкѣл* — с. Радуил, Самоковско (ИССФ VIII и IX 388), *штрѣркал* — Асеновградско, Смолянско, Девинско (БДПМ II 306), *штрѣкукѣл* (Геров V 598) и др.

От адъективни основи: *сѹхул* 'кърлеж' — с. Ягодина, Девинско (БДМП II 275), срв. от същата основа и със същото значение и *сѹхлек* — с. Беден, Девинско и *сѹшер* — с. Забърдо, Асеновградско (БДПМ II 275).

3. 2. От разширена основа, съдържаща звукоподражателния корен *брѣм*, е образувано *брѣмбул* 'брѣмбар' — Ихтиманско (АрхБДР), срв. от същата основа и със същото значение и *брѣмбар*, *брѣмбал* (Геров I 78).

3. 3. Неясен е характерът на основата в: *гарагул* 'ястреб' — Асеновградско (БДПМ II 142), срв. същата основа и в диал. *гарагѹшка*

¹ По-малко е вероятно *крѣтул*, *крѣтѣк* и *кѣртица* да са директни образувания от основата на гл. *кѣртя* 'отделям, откъсявам, отпарям нещо заковано, затегнато, сраснало' (БТР 337).

'сврака' — Асеновградско, Смолянско, Ардинско (БДПМ II 142); друг вариант на основата в *каргул* 'вид граблива птица' — с. Сив кладенец, Ивайловградско (СБНУ XXXIX 39), срв. стб. *krágučun* 'сокол', *kráguj*, чеш. *krahuj* и *krahulec*, пол. *krógulec* с неясна етимология (вж. Млад. ЕР 254 и Mach. ESl 231); *рүйкул* 'охлюв' — с. Добри лаки, Петричко (АрхБДР), срв. същата основа и в *рүйкол* 'гол охлюв' (Геров IV 89).

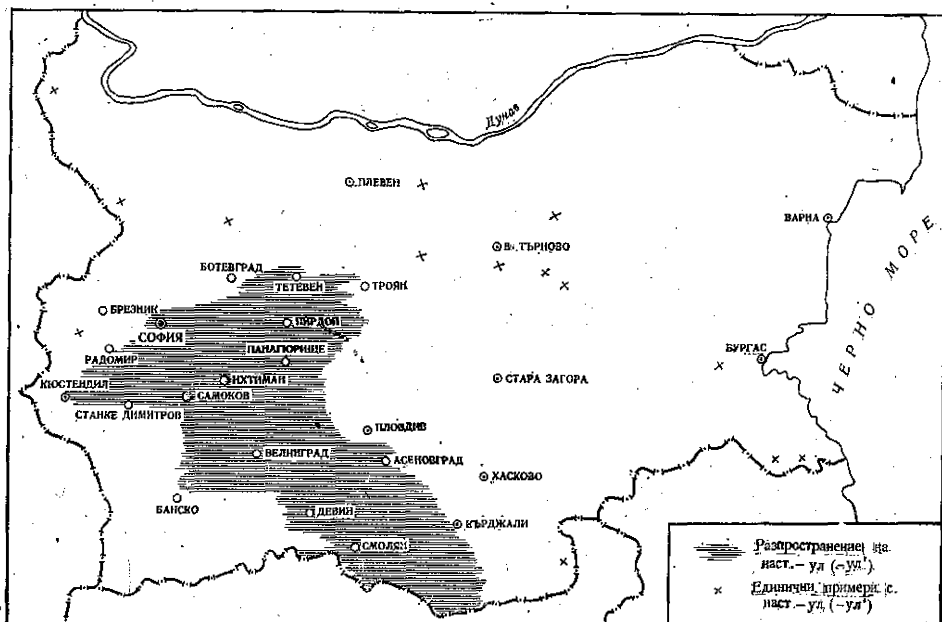
4. Названия на растения, от които само едно с ясна адъективна основа — *див'акуле* мн. ч. 'вид бурен' — гр. Банско (СБНУ XLVIII 443) със сложна наст. -ак-ул.

4. 1. Неясен е характерът на основата в *моркул* 'морков' — с. Попина, Силистренско и с. Градец и Жеравна, Котленско (АрхБДР), срв. същата основа и същото значение и в *мърква*, *мърко* (МББР 455); *мъркул* 'вид гъба, която се яде' — Смолянско (БДПМ II 210), с. Добралък, Асеновградско (*мръкул*, БДПМ II 210).

5. В един случай е отбелязана наст. -ул' с модификативна, експресивна функция — *чергул* 'вехта окъсана черга' (пренебрежително) — Кюстендилско (Умл. Кюст. гов. 269).

*

Както се вижда от изнесените примери, преобладаващият брой образувания с наст. -ул (-ул') са названия на предмети — десубстантивни и деадъективни *nomina attributiva* (*рогул*, *кривул*), *nomina instrumenti*

(*гребъл*) и *nomina acti* (*драскул*, *рѝкул*). Сравнително по-рядко наставката се среща в названия на лица, животни и растения. В един случай наст. -ул' е отбелязана с модификативна, експресивна функция (*чергул*),

а транспозитивни функции¹ вляма. При известен брой названия наст. -ул (-ул') е играла само структурно-оформяща роля (*гръцмул, мазул, каргул*). Някои примери дават основание да се допуска една по-стара, изобледняла вече аугментативна функция на наставката (*бръцкул, възгул*).

В географско отношение (вж. приложената карта), като се изключат единични пръснати из цялата страна примери, наст. -ул (-ул') разкрива интересна връзка между говорите в централната и северозападна част на Родопите, от една страна, и говорите по западното Средногорие, западната част на Средна Стара планина (между Троня и Ботевград) и Средна Западна България, от друга. Така в своята южна (родопска) част нейният ареал се покрива с части от арсалиите на диал. наставки -ал (-ал'), -ек (-ек'), -ел (-ел') и -ок, в своята северна (средногорско-старопланинска) част — със съответния северен дял от ареала на диал. наст. -ек (-ек'), а в своята западна част — с части от ареалите на диал. наст. -ел (-ел') и -ок².

СЪКРАЩЕНИЯ

АрхБДР	= Архив на Българския диалектен речник при Института за български език, София.
БДПМ	= Българска диалектология. Проучвания и материали, София, 1962—1965, кн. I—II.
БЕР	= Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български стимулогичен речник, София, 1962—1965, св. I—IV.
БРР	= Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, Български тълковен речник, София, 1955 (I изд.).
Геров	= Н. Геров, Речник на българския език, Пловдив, 1895—1904, т. I—V.
ИИБЕ	= Известия на Института за български език, София, 1952—1965, кн. I—XII.
ИССФ	= Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София, 1905—1948, т. I—IX.
Масн. ЕШ	= V. Mashek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957.
МББР	= Материали за български ботаничен речник, събрани от В. Давидов и А. Явашев, допълнени и редактирани от Б. Ахтаров, София, 1939.
Млад. ЕР	= Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.
Млад. Икт. гов.	= М. Сл. Младенов, Ихтиманският говор, София, 1966.
РодСб	= Родопски сборник, София, т. I, 1965.
СББАН	= Сборник на Българската академия на науките, София, 1913—1949, т. I—XLI.
СБНУ	= Сборник за народни умотворения, наука и книжнина или Сборник за народни умотворения и народопис, София, 1889—1963, кн. I—LI.
СМБД	= Статии и материали по българска диалектология СССР, Москва, 1952—1962, вып. 2—10.
ТПДол	= Т. Панчев, Допълнение на българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908.
Умл. Кюст. гов.	= Ив. Умленски, Кюстендилският говор, София, 1965.

¹ Вж. за това у М. Докилџ, пос. съч., стр. 129.

² Вж. Хр. Холиолчев, Диалектни наставки за образуване на съществителни имена от мъжки род в българските говори, ИИБЕ, XII, 1965, стр. 164—165, 171, 175, 188—189.

ЕДИН СЛУЧАЙ НА ТАБУ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (НАЗВАНИЯ НА НЕВЕСТУЛКАТА)

Максим Сл. Младенов

Един от начините, по които са създадени нови названия във всички езици, е тъй нар. табу. На това интересно явление, което се среща и в българския език, досега не е обръщано специално внимание, а за отделни табуистични названия като *змия*, *булчища*, *невестулка* и някои други само се споменава¹.

В тази статия се разглеждат многобройните названия на невестулката, които се срещат в българските говори и при които явлението табу е много широко застъпено.

Невестулката, *Mustela putorius*, е хищно животно от семейството на златките и като животински вид е разпространено в Европа, Азия, Северна Африка и Северна Америка. Заедно с голямото разнообразие от названия на невестулката в българския език изпъква и ярката, отчетливата географска отнесеност на отделните типове названия, с които се обособяват няколко географски ареала (вж. картата, стр. 505)².

Названията на невестулката в българския език представят интерес и защото са изцяло табуистични, защитни. Едва ли има по цялата наша територия и други табуистични названия, които да са с такова широко разпространение и с такава цялостност.

От приложената карта личи, че българската езикова територия се дели на три големи ареала: I. ареал с названия от основа *невест-*; II. ареал с названия от основа *булк-*; III. ареал от чужди заемки или от чужди думи — *калманка*, *геленджик*. Към всеки ареал се отнасят и редица описателни названия (определение + определяемо), като за основно се

¹ Вж. напр. Ив. Д. Шишманов, Принос към българската народна етимология, СбНУ, кн. IX, 1893, стр. 625—626; Г. К. Христович, Материали за изучаване на българската фауна, СбНУ, кн. VII, 1892, стр. 418; Д. К. Зеленин, Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии, Сборник музея антропологии и этнографии, т. IX, 1929, стр. 49; К. Вулат, Beiträge zur slavischen Bedeutungslehre, Archiv für slavische Philologie, 37, 1920, стр. 476; F. Liewehr, Zur Ausdrucksverstärkung im Slavischen, Zeitschrift für slavische Philologie, 23, 1955, стр. 105; M. Mollova, Contribution aux études des tabous linguistiques, Rocznik orientalistyczny, т. XXIX, 1960, стр. 38; J. Schütz, Noch ein Tabuwort für 'Schlange' im Slavischen, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, С., 1955, стр. 333—336.

² Материалите за названията на невестулката са събрани предимно лично или чрез анкета. Изказвам сърдечна благодарност на всички, които ми помогнаха да събера огромния материал.

приема определяемото (напр. *бацева булчица* се отнася към II ареал и т. н.). Във II ареал има и две сравнително ограничени зони, в които са разпространени названия от друга основа — *понадийка* и *хубавичка*. Освен горните названия се срещат още много други названия, които имат ограничено териториално разпространение. Трябва да се посочи, че този тип названия се срещат изключително във II и в III ареал. I ареал се характеризира с голямата си компактност и относително слаба вторична разчлененост.

1. Названия от основа *невест-*

От основа *невест-* са образувани следните названия: *невестулка*, *невеска*, *невреска*, *невестурка*, *невестица*, *невестийц*, *убава невеска*.

Название *невестулка* е книжовно и най-широко разпространено — среща се във Видинско, Ломско, Михайловградско, Врачанско, Белослатинско, Ловешко, Плевенско, Кюстендилско, Станкедимитровско, Петричко, Пазарджишко, Ихтиманско, Пловдивско, Пирдопско. То има фонетични варианти *невестул'ча* (Разложко) и *невестул'ка*, *неветул'ка* (в най-западни български говори). Това название е образувано от основа *невест-* 'млада, омъжена жена' и наставка *-улка*, която първоначално е имала деминутивен характер, който сега не се чувствава.

Название *невеска* е разпространено в Софийско, Годечко, Радомирско, Пернишко, Брезнишко, Трънско и Врачанско, а фонетичният му вариант *нев'аска* (в който е отразен източен застъпник на стб. ъ) е известен в Плевенско, непосредно на изток от ятовата граница. Название *невеска* е образувано от основа *невест-* и умалителна наставка *-ка*. Опростяването на съгласковата група *-стк- > -ск-* е обикновено явление за българския език.

Название *невреска* има ограничено разпространение в няколко селища на Самоковско, а фонетичният вариант *невр'еска* е известен от говора на с. Бещенон (Банат, Румъния). Твърде е възможно фонетичният облик на това название да се дължи на известна контаминация между думите *невеста* и *врескам* или пък на народно етимологизиране, както допуска Ив. Д. Шишманов¹.

Название *невестурка* се среща в говора на с. Корово, Велинградско. То е получено от основа *невест-* и наставка *-урка*.

Название *невестица* е характерно за няколко села в Ихтиманско и е образувано с умалителната наставка *-ица*.

Название *нев'астичка* се среща в говора на с. Беломорци, Омурташко. Вероятно в този говор наставка *-ка* рано е загубила деминутивния си характер, поради което е станало нужда от повторно засилено изразяване на експресивността чрез разширяване на наставката. За това название е важно още да се посочи, че се среща в Източна България, където са разпространени други названия, но това се дължи на факта, че жителите на селото са късни преселници от Беломорска Тракия.

Название *невестийц* се употребява в говора на католиците от с. Секирово, Пловдивско. Получено е навярно чрез декомпозиция от форма *невестица > нивестийц*. То е едно от редките названия от мъжки род.

¹ Вж. пос. съч., стр. 625.

Название *убава неведска* е единственото описателно название в I ареал. То е с ограничено разпространение в говора на селата Лик, Лютиброд, Ослек-Криводол (Врачанско), Правец (Ботевградско), Ботевград. При него компонентът *убава* засилва емоционално-експресивното съдържание на наставка *-ка* (вж. по-долу и названия *хубавишка*, *хубавкото*).

2. Названия от основа *булк-*

Ареалът на названията, образувани от основа *булк-*, не е напълно единен. В него се срещат по-големи или по-малки райони, в които има названия от друг тип. Този ареал заема източната част на българското езиково землище, като на юг се простира до полите на Родопите. В него се срещат названията *булчица*, *булчишка*, *батева (бат'ова) булчица*, *бабина булчица*, *байнова (байова) булчица*, *ен'ова булчица*, *иванчева булчица*, *попова булчица*, *радева булчица*; *байнова булка*, *попова булка*; *радово булчи*. Тук трябва да бъдат отнесени и названията *байнова*, *байновка*, *байновичка*, *радованка*, *ратка*, които са получени от съответните съставни, описателни названия.

Название *булчица* се среща в Ловчанско, Плевенско, с. Мелница (Елховско). То е образувано с ярко умалителната наставка *-ица*. Както се вижда от картата, това едносъставно название няма широко разпространение, а е съсредоточено доста ясно в една сравнително ограничена и компактна територия.

Название *булчишка* е крайно ограничено в Свиленградско.

Особено характерни за II ареал са двусъставните, описателните названия. Название *батева (бат'ова) булчица* е разпространено в Грудовско, Елховско, Южностарозагорско, Сливенско, Силистренско. А названието *байнова булка*, *байнова (байова) булчица* се среща в Толбухинско, Тервелско, Айтоско, Харманлийско, Сливенско, Ямболско, Старозагорско, Казанлъшко. При тези названия личи общността на *батева булчица* и *байнова булчица*. Различията между тях се дължат на различното географско разпространение на производящите думи *бате* и *байно*.

От название *байнова булчица* са възникнали названия като *байнова* (от субстантивизиране на определението) в с. Недан и Дичин (Великотърновско), *байновка*, *байновичка* (в Беленско, Поповско, Великотърновско). В тяхното образувание се съзира известно кръстосване между сложното название *байнова булка*, *байнова булчица* и производните *байновка*, *байновичка*. Лексикалното значение при тях явно е съсредоточено в основата, която е много прозрачна по съдържанието си, а експресивният елемент е в умалителната наставка, взета от названията *булка*, *булчица* (вж. и *радованка*, *ратка*). Този начин на образувание на нови думи чрез семантична кондензация¹, при което „се съкращава“ описателното название, не е чужд на българския език.

Название *радева булчица* се среща в с. Климентово (Варненско), с. Смядопо (Шуменско); название *радово булчи* е присъщо на говора в с. Аспарухово (Варненско). В тясна връзка с тях са названията *радованка*, *ратка*, които имат ясно очертан ареал в Шуменско и Преславско (вж. картата). За образуването им вж. по-горе *байновичка*.

¹ Вж. А. В. Исаченко, К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков, *Slavia*, год. XXVII, 1958, кн. 3, стр. 339—340.

Останалите описателни названия във II ареал имат много ограничено разпространение: *ен'ова булчица* (с. Ботево, Ямборско), *бабина булчица* (с. Буря, Севлиево), *пднова булка*, *пднова булчица* (с. Мерицлери, Троян, Хасковско, с. Драганово, Великотърновско, с. Драгановец, Търговищко), *иванчева булчица* (с. Войново, Силистренско).

3. Названия от заети думи

В III ареал на названията, образувани от заети думи, са разпространени названията *кал'манка*, *миша кал'манка*, *гел'вн'жик*. Както личи от картата, този ареал обхваща най-южните части на българската езикова територия — Петричко, Гоцеделчевско, Девинско, Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Първомайско, Хасковско, Крумовградско.

Название *кал'манка* е най-широко разпространено в Петричко, Гоцеделчевско, Девинско, Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Първомайско, Хасковско. То е образувано от разпространената в тези говори дума от гръцки произход *кал'мана* 'кръстница' и умалителната наставка *-ка*. Название *миша кал'мана* е известно в селата Борино, Широка лъка, Стойките (Девинско), Полковник Серафимово, Търън, Левочево (Смолянско). В гр. Девин пък се среща название *мишкина кал'манка*. Този тип описателно название е образувано въз основа на убеждението, че невестулката се явява там, където се събират мишки („на миша сватба“) и тя им е кръстницата. Срв. напр. *кал'манке, йала у нас, че има мишкина свадба* (с. Преславен, Харманлийско) и др.

Название *гел'вн'жик* (с. Нова Надежда и Свирково, Хасковско, с. Аврен и Делесилово, Крумовградско), и фонетичният вариант *гил'унцук* (с. Черноорец, Бургаско, с. Мерицлери, Хасковско), е пряко заето от турски език.

Между названията *кал'манка* и *гел'вн'жик* има съществена разлика. Докато първото е възникнало на българска почва въз основа на заста вече в говорите гръцка дума, то второто е заето заедно със значението си от турския език. В гръцки език основа на названието на невестулката е друга дума, а не названието на кръстницата (срв. *νδφη* 'булка, невеста' > *νυφίτσα* 'невестулка').

4. Единични и с по-ограничено разпространение названия

Във II и III ареал са известни още цяла редица единични и ограничени названия. Някои от тях са засвидетелствувани за сега само в едно-две селища и то често наред с друго название. Такива са названия като *благовче* (с. Ляски, Гоцеделчевско), което се среща наред с название *невестулка*; *бладу-медену* (с. Момчиловци и Могилица, Смолянско); *сладка* и *медана* (с. Ново село, Троянско). Трите названия са възникнали от убеждението, че невестулката трябва да бъде тачена¹. В друга група имена много ярко се разкрива схващането, че за да бъде омилостивена

¹ Вж. С. Загорчинов, Басни закрилицы, сп. Родопи, год. I, 1966, кн. 9, стр. 35. Авторът отбелязва: „Затова не само трябва да се бои от него човек, а и да го тачи. И дето минава, захарен сироп да му сипва — да си иде „благо-медено“. А после на мишина сватба да го покани, та да изчисти дома от пакостниците. Така именно е и другото название на невестулката в Момчиловци — „благо-медено“.

невестулката, не бива да ѝ бъде споменавано името. Такива са названия като *бизимник* (с. Илинден, Гоцеделчевско); *незиденче* (с. Брезница, Корница, Лъжница, Гърмен, Гоцеделчевско), *незидник* (с. Гърмен, Гоцеделчевско) наред с название *червената мишка*; *што си нема име* (с. Делчово, Гоцеделчевско). Този тип названия много ярко изразяват народното вярване, че съществува непосредна, физическа връзка между названото и предмета. С ярко омилюстивяващ характер е и название *медна устичка* (с. Г. Ябълково, Грудовско).

Няколко названия са свързани със семантичния кръг на женските роднински или лични названия: *кумичка* (с. Болярино, Пловдивско) — то е в несъмнена връзка с название *кал'манка*, за което свидетелствува и географската близост с ареала на *кал'манка*; *леличка* (в някои махали на с. Беброво, Еленско); *кадънка* (с. Верен, Чирпанско, Треве, Лъджа, Ардинско) — образувано от *кадъна* 'жена туркиня' и умалителна наставка *-ка*; *фатмичка* (с. Аврен, Крумовградско) наред с название *гелинчик* е производно от широко известното сред българите мохамедани женско име *Фатма* и умалителната наставка *-ичка*. Твърде вероятно е то да има ocasionален характер, но е специфично по семантиката си и по словообразователната си структура. То не е настрана от названия като *радованка*, *ратка*, *иванчева булчица* и др., в които личните имена играят важна роля за създаване на табуистично, защитно название.

В названията *воденчно коте* (с. Давидково, Ардинско), *първо коте* (Батак, Пещерско) се съзира приликата на невестулката с котката като враг на мишките.

Название *гадѐнце* (с. Ряхово, Русенско) има защитен характер, защото от общо название за животно *гад* с умалителна наставка е образувано название на конкретен животни. Название пък *гръмадулка* (Банско) е във връзка с местата, където обитава невестулката.

Особен интерес представя название *ластовица* (с. Нова махала, Велинградско¹). То е единственото, което се намира във връзка с рус. *лавица*, *ласка*, пол. *łasica*, чеш. *lasice* и т. н. При българското название е очевидна контаминацията с название *ластовица* и е възможно тъкмо тази контаминация да се дължи на табуистични причини, тъй като названия на невестулката от основа *ласк-* нямат табуистичен характер и са първичните названия на невестулката преди да бъдат подложени на забрана.

Една група названия на невестулката са свързани с нейните прояви като враг на мишките. Те са разпространени предимно в Южна България. Такива са названията *гиздава мишка* (с. Брезница, Добротино, Корница, Лъжница, Гоцеделчевско); *дѐва мишка* (с. Средна, Гоцеделчевско); *червената мишка* (с. Гърмен, Гоцеделчевско); *хубавата мишка* (с. Тихомир, Крумовградско); *мишкина чума* (с. Настан, Ягодина, Девинско); *миша чума* (с. Лъджа, Ардинско); *мишкина свадба* (с. Соколовци, Смолянско); *мишкиното* (с. Върбина, Смолянско); *мишето* (с. Мадаи, Страшимир, Смолянско); *мишкарка* (с. Ерма река, Смолянско, и с. Тонско дабе, Петричко) наред с название *невестулка*; *мишкарник* (с. Неделино,

¹ Вж. Т. Стойчев, Родопски речник, Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. II, 1965, стр. 199.

Мървян, Смолянско); *мишкино коте* (с. Лъджа, Ардинско — наред с название *миша чума*).

Във II ареал се среща и название *попадийка*, което има доста ясно очертано и локализирано разпространение (вж. картата). То се среща в южно Ловешко, Троянско, Севлиевско, Дряновско, Габровско, Еленско, т. е. присъщо е почти на целия централен балкански говор. Образувано е от основата на думата *попадийа* 'съпруга на поп' и умалителната наставка *-ка*. И то има несъмнено защитен характер и е свързано с вярването, че ако се нарече невестулката по този начин, това ще бъде израз на уважение и почит. В Еленско — гр. Елена, с. Разпоповци, Беброво, Шилковци — се среща интересен вариант на название *попадийка* — *пшипопадийка*. Само в Беброво пък има и вариант *бабь пльшипопадийка*.

Във II ареал е разпространено название *хубавичка*, което има подчертано омилюваещ характер. То се среща в Котленско (Жеравна, Градец, Котел), Сливенско (Стралджа), Карнобатско (Венец, Деветинци). Много близко до него е название *хубавкото* (Славейно, Върбина, Смолянско, Долен, Маданско, Златоград). Умалителният характер на названията и съвсем прозрачната им вътрешна форма свидетелствуват недвусмислено за подбудите, които са предизвикали този тип названия. Много отчетливо изпъква и характерът на народното мислене, въз основа на което са възникнали горните названия.

*

Както личи от приведенния материал, всички названия на невестулката в българския език имат табуистичен характер. В тяхната основа лежи убеждението, че съществува непосредствена природна, физическа връзка между названието и предмета, който се назовава¹, т. е. явлице е класически пример на явлението табу. По-голямата част от названията са възникнали въз основа на широко известното и сред другите изроди и много древно вярване за превръщането на „една девица в животното *Mustella*“². У нас това вярване е все още извънредно живо и съществува в многобройни варианти в народната памет. Тези варианти се отразяват върху характера на някои от названията³. Изобщо важно е да се изтъкне, че цялата поредица от названия на невестулката се гради на противоречивата представа за това животно — ту като зло и отмъстително, ту като благодетел на дома, в който се появява. Трябва специално да се подчертае, че у народа се създава убеждение за нейната справедливост. Тя отмъщава лично само на оня човек, който ѝ е напакостил, а не и на членовете на неговото семейство: изгризва му дрехите сред общ куп дрехи (Ботево, Ямболско); плюе отрова в яденето му, и т. н.

¹ Вж. Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, II изд., М., 1965, стр. 104, 110; А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стр. 74.

² Вж. Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 625—626.

³ Поради ограниченото място не можем да се спираме подробно на разновидностите на предането, въпреки че то има пряко отношение към характера на названията. Вж. макар и непълно по този въпрос у Д. Маринов, Народна вяра и религиозни народни обичаи, СБНУ, кн. XXVIII, 1914, стр. 85—86.

Названията на невестулката представят интерес и в лингвогеографско отношение. От приложената карта става ясно, че характерът на отделните названия и тяхното географско разпространение са в зависимост от наличието на едни или други основни думи, от които те са производни. В български език има две думи със значение 'млада омъжена жена': източнобългарската и специфично българската дума *булка* и западнобългарската дума *невеста*. От тяхното разпространение зависят и съответните производни названия за невестулката. От географската отнесеност на заемката от гръцки *калимана* 'кръстница' зависи и разпространението и на производната *кал'манка* и т. н. Така на нашата територия, както бе вече изтъкнато, се очертават три основни ареала. При това тричленно най-обобщено противопоставяне има интересни и характерни особености. Във всеки ареал има известни вътрешни различия, които се дължат на вторични, най-често словообразователни причини. Всички тези различия обаче заедно, вкупом се противопоставят на другите ареали, които също си имат свои вътрешни различия. Трябва обаче да се посочи и още едно противопоставяне, което не личи на приложената карта: ареалите на названията от *булк-* и от *невест-* се противопоставят заедно на ареала на *кал'манка*. В първите два ареала диференциален признак на названията е значение 'млада омъжена жена', а в третия — значение 'кръстница'.

Очертаването на сравнително малко, но компактни по най-съществените си признаци зони, свързани с названията на невестулката, дава възможност да се направи извод, че в хронологично отношение тези названия, а също така и очертаните зони, са твърде старинни.

Ако сметнем, че название *кал'манка* е по-късно, тъй като е заемка, и като изключим останалите единични и с ограничено разпространение названия, то на българската езикова територия се очертават фактически два основни ареала при названията на невестулката: зона на названия, образувани от *невест-*, и зона на названия, образувани от *булк-*. Това двучленно противопоставяне придобива по-дълбок и по-важен смисъл, особено като имаме пред вид, че двучленните лексикални противопоставяния обикновено отразяват по-старинни отношения¹.

Във всеки случай сегашните основни названия на невестулката в българския език трябва да отнесем към една много ранна епоха. Ако се приеме, че думата *булка* има прабългарски произход², то трябва да отбележим, че названията, свързани с нея, имат старинен характер. Те са специфично български, т. е. те са българизми³ по конкретния начин на възникването си от лексикална единица, която е българизъм (в сравнение с другите славянски езици). Думата *булка* и нейните производни е само източнобългарска и с това се увеличава броят на типичните българизми в българския език. Названията пък, образувани от основа *невест-*, свързват българско-македонския езиков ареал със съседния сърбохър-

¹ Вж. И. А. Дзедзевски, Някои въпроси интерпретации лингвистически карт, Въпроси езиковедения, год. XII, 1963, кн. 4, стр. 100.

² Вж. Е. м. Боев, За предтурското тюркско влияние в българския език, Български език, год. XV, 1965, кн. 1, стр. 11-12.

³ За други българизми в централните говори вж. Ст. Стойков, Основното диалектно деление на български език, Славянска филология, т. III, С., 1963, стр. 112.

ватски език и с румънския език (в който повсеместно са разпространени заети от българския език названия от основа *невест*). Така че не може да се приеме за правдоподобно твърдението на Ол. Яшар-Настева, че название *невестулка* е калка от турски език¹ или пък от гръцки език, както ѝ възразява М. Филипова-Байрова². Наличието на еднотипни названия в балканските езици (пък и не само в балканските) трябва да се търси не във взаимни влияния и евентуални калкирания (които общо взето не са изключени), а в наличието на еднотипно извънезиково явление (табу), свързано с названията на невестулката. На този факт обръщат внимание редица изследвачи, които посочват, че в основата на този тип названия лежи много старо предание за превръщането на млада жена в невестулка³.

Най-сетне трябва още да се каже, че по основните названия на невестулката (както личи от картата) българската територия се дели на три относително равномерни зони, което е най-общо казано в съгласие с основното диалектно деление на българския език⁴. Не е трудно да се види, че направлението на основните изоглоси съвпада с приведените в труда на Ст. Стойков изоглоси.

От прегледа на названията на невестулката в българския език става ясно, че почти всички от основните названия имат единен семантичен признак. Основен принцип за възникване на названията, мотивировката им има обикновено извънлингвистичен характер. Особеният начин на мислене е създал основа за възникване на редица названия, които са самобитни, български само по конкретната си лексикална реализация, а не по семантичната си същност. При това съвсем жизвени са в съзнанието на народа мотивите за появата на отделните названия. Важно е да се отбележи, че българският език е сроден в това отношение с почти всички езици, в които има названия за невестулката по семантичната общност, която съществува между тях. Ограниченото място не позволява да се дадат изчерпателни успоредици, но може да се спомене, че идеята за 'невеста, булка' е в основата на названия за невестулка в албански *pusë* < *pusja*, новогръцки *νυφίτσα* < *νύφη*, турски *gelingik* < *gelin*, сърбохърватски *nèvjestica*, *nèvestika* < *nèvjesta*, румънски *nevăstucă*, *neviscă*. Тук трябва да отнесем и италианското *donnola* < *donna*, баскското *andereirra* < *andrea* 'госпожа, жена'. Пълна успоредица се съзира между българските *хубавичка*, *хубавкото* и френското *belette* < *bel*, немското *Schönl-tierle* < *schöne* + *Tierle*. Семантична общност има също така между испанското *comadreja* < *comadre* 'кума, кумичка', немското *Mühmchen* < *Mühme*

¹ Вж. Ол. Яшар-Настева, Македонските калки от турскиот јазик, Македонски јазик, год. XIII—XIV, 1962/63, кн. 1—2, стр. 120.

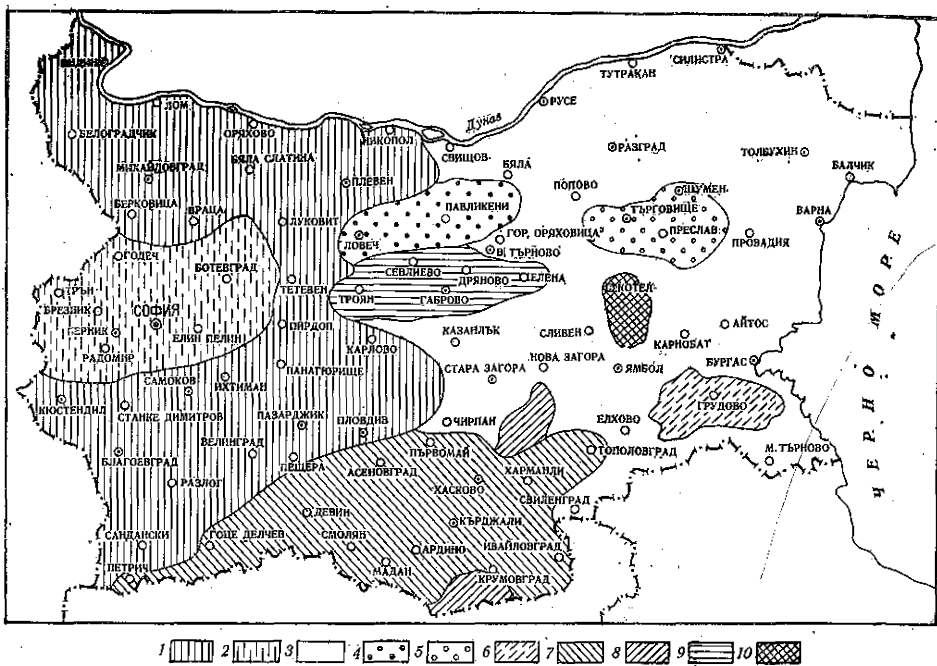
² Вж. М. Филипова-Байрова, Принос към проучването на балканските езикови взаимосврзки [рецензия за горния труд на Ол. Яшар-Настева], Български език, год. XIV, 1964, кн. 6, стр. 558—559.

³ Вж. Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 625; Кт. Vulat, пос. съч., стр. 476.

⁴ Вж. Ст. Стойков, пос. съч., стр. 105—119.

'кръстница' и българските *кал'манка*, *кумичка*¹. Би представляло специален интерес например да се картографират всички названия от всички езици и особено да се картографират названията по семантичния признак, залегнал при тяхното образуване. Резултатите навярно биха ни отведи до интересни изводи относно развоия на мисленето и на миогледа на цели групи народи.

При разглеждане на названията на невестулката може да се допусне че някои от тях, които имат крайно ограничено разпространение, са навярно с о ка з и о н а л е н характер. Такива биха могли да бъдат названия като *блaго-медено*, *фaт-мичка* и др., които често се употребяват наред с други названия с по-широка известност. От материала, с който разполагаме, е мъчно да се установи до каква степен при тях има пълна лек-

сикализация, но те се привеждат, защото свидетелствуват както за извънредната живост на явлениято табу, свързано с невестулката, така също и за разкриване същността на редица названия. В едни и същи селища понякога се употребяват по две и повече названия. Често обаче се касае за названия с различна степен на експресивност. Така в с. Берброво (Еленско) се срещат названията *байновичка*, *пъшпопадийка*, *байевичка*, *дълничка*, в с. Гърмен (Гоцеделчевско) — *незнайник*, *незнаенче*, *червената мишка* и т. н.

¹ За тези названия споменават и Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 625—626; Кг. Viat, пос. съч., стр. 476.

Една част от названията (двусъставните, описателните) са интересни със семантиката на съставлящите ги компоненти. Почти винаги определението има ласкателен характер: неговата функция е да се спечели разположението, благоволенieto на животното¹.

Сред материалите на много широко организираната анкета, въз основа на които е направено това изследване, няма някои названия, които са записани по-рано и които Н. Геров привежда в своя речник. Такива са напр. названията *власица*, *ласица*, *царева невеста*, *царева невестулка*, *царева щерка*, *чюмова сестра* (вж. Речник на българският език, т. III, стр. 258). От Родопската област не бе отбелязано название *чумува сестра* (вж. СБНУ, кн. I, 2, стр. 77; СБНУ, кн. XXVIII, 1, стр. 86).

В замяна на това обаче анкетата разкри, че българските говори познават още много голям брой названия, които не бяха известни досега. Между тях може да бъдат споменати названия като *убава невестка*, *хубавичка*, *хубавкото*, *булчица*, *бабина булчица*, *радованка*, *ратка*, *мишкарка*, *мишкина свадба*, *миша чума*, *пшипопадйика*, *гелинцик*, *незнайник*, *бизймник*, *незнаенче*, *благовче*, *благо-медено*, *медна устичка*, *фатмичка*, *кумичка*, *леличка* и др. Този факт показва, че в говорите навярно съществуват и други названия, които биха ни разкрили нови страни и черти от народната психология.

¹ За подобни типове названия, свързани с табу, в други езици вж. у W. Havers, *Neuerer Literatur zum Sprachtabu*, Wien, 1946, стр. 145—146.

СЕМАНТИЧНО ГРУПИРАНЕ НА ДИАЛЕКТНАТА БИТОВА И ПРОИЗВОДСТВЕНА ЛЕКСИКА В КЮСТЕНДИЛСКИЯ ГОВОР

Иван Умленски

Семантичното групиране на речниковите единици на българските териториални говори разкрива интересни особености на диалектната лексика. То дава възможност да изпъкне ясно говорното своеобразие и богатство, което в отделни случаи е даже по-голямо от това на книжовния ни език, напр. в някои области на битовата и производствената лексика, да се види в кои семантични области са по-отдалечени и в кои по-близки думите от диалектния и от общобългарския речник и т. н.

Тук ще направя опит да разпределя по-голямата част от познатите ми типично диалектни думи от български произход в кюстендилския говор във връзка с бита и производството според значението им в семантични групи. За целта използвам речника, приложен към изследването ми „Кюстендилският говор“¹, в който са обхванати и обяснени със съответни примери към 3600 диалектни думи. Сравнително големият им брой ми позволява да разкрия отделни семантични групи и подгрупи, думите в които разделям и в морфологично отношение.

Основната част от речниковия състав на кюстендилския говор е общобългарска и по форма, и по значение. След това по брой идат българските думи, характерни за повечето западни говори и отчасти само за кюстендилския. Има твърде много (но не колкото в източните ни говори) турски думи, по-малко гръцки и по няколко думи от други езици, както и нови културни думи. Безспорно най-голям интерес представят българските по произход думи, които във фонстично и словообразователно отношение повече или по-малко се различават от общобългарските си съответствия. Те, от една страна, допълват представата ни за словотворческите възможности на българския език, а от друга — често пъти крият в себе си старинни езикови форми.

Синонимите поставям в скоби след съответната поредна дума. Поставям в скоби също синонимите на съответната поредна дума. Поставям значението на по-трудните за разбиране думи, както и на тези, при които може да се допусне неправилно разбиране. За другите, ако значението им е неясно, би могло да се прави справка в речника към „Кюстендилският говор“.

¹ Ив. Умленски, Кюстендилският говор, София, 1965, 282 стр.

1. Дом и домакинска работа

а) Жилище, строеж

Съществителни: *сидинка*, *кашита* 'кухня', *обграда*, *плот* 'плет', *плотница* 'плоча', *префаталиште* (*прифаталиште*) 'помещение за предмети от покъщнината', *просърка*, *пуърник* (*пувърник*) 'схлупена къщурка', *студен'ак* 'студено жилище', *штица* 'дъска'.

Глаголи: *претришам* 'пренареждам' (— керемиди на покрив).

б) Селскостопанско производство у дома, домакинство

Съществителни — лица: *каштодобник* 'добър домакин', *стопаница*; уреди, съдове и техни части: *баден* 'голяма каца', *бийач* 'дърво за чукане на коноп', *букъл* 'бъклица', *бутен* (*бутенка*, *бутим*, *бучка*) 'тесен съд за биене на мляко', *водник* 'дъсчена поставка за стомни', *врѣка* (*врѣча*) 'чувал', *врѣва*, *дудула* (*дудулка*) 'стомна с дупчица', *затискодл* (*затка*) 'запушалка', *йатор* 'жлеб на каца', *миачка*, *ношварки*, *обрамка* 'кобилица', *острушка* 'уред за изстъргване на ношви', *ператник*, *пиралка* 'бухалка', *помиялник* 'съд за помия', *прѣмит* 'дворна метла', *ракатка* 'гърне с дръжка отгоре', *сукалка* 'точилка', *точилник* 'пръстен съд с дупчица за вино', *тутак* 'парцал за метене на домашна фурна', *урденик*, *утричка* 'парче сапун', *цадил'ак*, *црѣк* 'чирен', *црѣнка*, *цуцурка* 'дупчица на пръстена стомна', *чебар* 'буре', *чурилка* (*чурило*) 'уред за биене на мляко'; продукти: *белка* 'белтък', *благина* (*благнина*), *воштин'е*, *тук* 'мазнина', *цвѣка*; ястия, пития: *вариво* 'свинско със зеле', *гушка* 'сарма', *дронка* 'мръвка', *жмѣрка* (*клияса*) 'пръжка', *завиток* (*рубок*) 'зелник', *мешаница* 'гозба от боб и зеле', *прекорник* 'тутманик', *прѣчка*, *скробок*, *тр'аница* 'салата от домати, чушки и лук', *уломок* (*улом'ак*), *урда*; гориво, огън: *делутка* 'треска', *цигол'ак* 'прът за разбъркване на огън', *жѣрка*, *живождър*, *лисниковѣца*, *огин*, *пламник* (*плавник*, *пламен*), *фѣки* 'вейки; гравки', *чурѣш* (*чур'ава*) 'пушек'.

Глаголи: *вал'а* (*кладѣм*, *спотнувам*) 'паля', *возбучува* (*зовѣра*), *насътам* (*приставувам*) 'слагам да се вари гозба', *отсътам*, *уварува се*, *угорювам*, *утварам* 'затварям добре', *чакам* (*чракам*) 'удрям огнило с кремък'.

2. Селскостопанска работа вън от дома

а) Земеделие, градинарство

Съществителни — лица: *вржувач*, *момък* (остар.) 'ратай', *пдл'ак* 'пъдар', *чукач*; оръдия, инвентар и съставните им части — на рало: *брѣца* (*брѣце*), *войште*, *забойник*, *заглавка*, *задрок*, *крстина*, *ноктец*, *палечник*, *рачѣца*, *сапѣц* (*слѣп*); — на кола: *гарван*, *градник*, *жлѣпка*, *заврн'а*, *заносник*, *лисичн'ак*, *оплѣн*, *пйшл'ак*, *прак*, *привдѣй*, *ражн'иште* (*режн'иште*, *рожн'иште*), *сани*, *слапѣц*, *срѣйка* (*стрѣйка*, *стрѣйга*, *страчѣга*); — за работа в градина: *гребул'а*, *држѣл'а*, *матѣка*, *прѣтка*, *решѣтало* (*решѣтка*) 'лейка'; — за други цели: *важѣца* 'стиска ръжени класове за вързване на снопи', *вржѣч* 'уред за вързване на снопи', *острук* 'дървен кол за средата на кола сено', *поврзлѣ* 'врѣв на торба', *сойа* 'за-

бито дърво до каца, в която млякото се вари с горещи камъни, *цадилка* (*цадил'ка*) 'педило за носене багаж на гръб'; продукти: *бобовин'е* 'обрано стъбло на боб', *брст'ина* 'клони с пъпки за храна на добитъка', *бус* 'чим', *вгешело* 'грозд от закачени на пръчка череши', *вра^h*, *газърка* 'коренище на коноп', *граор'ина* 'жито с чужди примеси', *застава* 'копа снопи за вършитба', *капушка*, *кокал'ашка* 'обелен цареничен кочан', *коп'ен*, *млад'ика* 'дръвче за разсаждане', *набод'иница* 'набит плод', *над'абн'ак* 'листник върху дъб', *опаш'ина* 'житни класове със зърна', *п'аберок*, *пласк'одница* 'ран коноп', *пол'ежина* (*пол'ек*, *сврт'ина*) 'полегнало жито', *п'длок* 'няколко ръкойки — за сноп', *п'орин* 'много попадали плодове', *пузд'ер* 'дървесина на коноп', *рак'д'л'ка*, *с'ен'ак*, *слам'ор'ак*, *сток* (*стог*) 'побит житен сноп', *стр'н* 'отрязаното стъбло на житен клас', *сурушка* 'смес от пшеница и ръж', *царевичин'ка* (*царевичин'ок*), *цафт'ок*, *чесн'е*, *ш'ашин'е* 'царевична шума', *шум'д'лак*, *шут'ица* 'обелена царевица'.

Прилагателни: *вододр'ажен* (*вододр'ачен*) 'мочурлив', *г'л'ден* 'обрастъл с плевели', *граор'л'во* (— жито), *кишов'ен* (*кишов'ит*), *розул'ава* (— земя) 'рохкава', *суш'авен*.

Глаголи: *гр'лим* 'копая втори път царевица', *длаб'ем*, *клив'и* 'кълни', *крас'тим* 'кастрия', *крат'им* 'къргя', *напр'итуюем* 'гурям прътове на боб', *м'ешам* 'ора втори път', *оттур'ам*, *отф'р'лам* (— слама), *п'ершим* 'късам пера на праз лук', *пл'ивне* 'залее се обилно с вода', *плит'им* 'ора плитко', *подв'ира* 'изтича отдолу вода от вир', *подм'етам* 'ора пръв път ожъната нива', *подрувам* 'изоравам', *претурувам* 'премятам с вила овършано жито', *рогувам* 'насиивам на редове около стожера полуовършано жито', *стрич'кам* (*стриш'кам*) 'леко подрязвам растение', *тр'асим* (*тр'сим*) 'почиствам харман от трева', *уг'он'увам* 'вършея с коне, додето стане време да се обърне сламата', *чуш'тим* 'бели царевица'.

б) Животновъдство, птицевъдство, пчеларство, бубарство

Съществителни — лица: *бран'ич'ар* 'овчар на малко овце', *гаи'ч'ар*, *изган'ач* (*погин'ач*) 'който подкарва овцете при бачуване', *магар'иш'тар*, *музнич'ар*, *офчар'ица*, *свин'ар'ица*, *сток'ар*, *стриж'ач*; домашни животни и птици според вида, възрастта и характерните им черти — волове, крави: *крав'етина* (укор.), *кр'бак* 'остарял вол', *одв'имче* (*уз'имче*) 'теле на година', *озенкул'а* 'крава, не отелвала се две години', *петач'е* 'петгодишен юнец'; овце: *ш'итер'ица* (*ш'тир'ица*, *ш'т'ирка*) 'безплодна овца', *копел'арка* 'овца, обягвила се, преди да навърши две години', *муз'ница* (*маз'ница*), *м'атор* 'нескопен овен от две до три години', *мр'кал'ец* 'коч', *п'рематор* 'овен от три до четири години', *ранич'е* (*сугар'енце*) 'рано родено агне', *руд'ица* 'овца с мека и къдрава вълна', *йалов'ина* (събир.) 'ялови овце'; кози: *й'ар'ец* 'козел, по-стар от две години', *й'арч'е* 'козел на една година'; свине: *гуд'е* 'прасенце', *к'рм'ак* 'нескопена мъжка свиня', *м'аторица* 'свиня-майка', *свин'ка*, *свинч'е*; буби: *буб'ица*, *кобач'е* (*кожур'ец*) 'пашкул'; птици: *мис'ирка*, *мисир'ок*, *тал'анка* 'вид кокошка', *ш'атка* 'патица'; органи и части на животинско и птиче тяло — на животинско: *в'илица* 'кост от долната челюст', *в'исменка* 'сланина от коремната област', *дулица* 'зурла', *с'иска*, *ч'апанец* 'едната част от копито', *ч'ашка* 'хълбок на говедо'; — на птиче: *жел'удок* (*жел'ут*, *ж'ел'ут*) 'стомах на птица', *кл'ув'ница* (*кл'уница*), *ул* 'гребен на петел'; съоръжения на домашен добитък: *г'лагор'ец*

'чукче на звънец', *конопец* 'дълго въже', *наметач* 'въже на самар', *оглавие* 'оглавник', *поводило*, *подгазница* (*покръвец*) 'покривало на кон за зад самара', *попрак* 'колан под гърдите на кон', *порожва* 'късо въже', *пръшка* 'стреме на самар'; стопански постройки: *загон* (*замет*) 'кошара за овце на полето', *котер* 'лека дъсчена постройка в двора', *послон*, *пресек* (мн. ч. *пресеси*) 'отделение на хамбар', *трла* (*трла*) 'покрито помещение за овце', *туле* (*тулиште*) 'стар тип кошери'; храна: *пресол* 'осолена слама', *угризина* 'остатък от растителна храна'.

Прилагателни — за животни: *грмес* 'който е с голямо руно', *опашес*, *патандк* (— бивол) 'с бяла козина от коленете надолу', *пашитен*, *паштовен* (*паштом*), *стрижачки* (— ножици); — за птици: *гаштерес* (— петел), *мучко* (— яйце) 'вмирисано', *пердушак* 'пухест', *прлак* 'разрошен'.

Глаголи. Прояви на домашни животни във връзка с оплождането — влизане в период на заплождане: *бесува се* (— кучка), *бука се* (— свиня, Краище), *вица се* (свиня, Полето), *гони се* (*разгонува се* — овца, коза), *марука се* (— котка, Пиянец), *маркува се* (— котка, Полето), *пасе се* (*распасува се* — кобила); оплождане: *мрка се* (— овца), *преоудува се* (— крава), *прца се* (— коза), *йари* (— животно, птица); други прояви на домашни животни: *буца* 'мучи', *вишты* 'цивли', *грне* (— овца) 'издава специфични звукове поради изплашване', *грди* (*грдише*) 'грухти', *ерчи се* 'ежи се', *обрскува* 'изяжда листа и клонки', *пршти се* (*пршчи*) 'пръхти', *ржй*, *рика* 'реве', *узлауе*; — на домашни птици: *кл'офа* (*кл'увё*, *к'ца*) 'кълве зърно', *нда* 'пърха, размахва крила', *прпешка се* (*прета се*) 'къпе се в пепел, в пясък'; — на пчели: *разаражая се* 'разлитат се разсърдени'; действия с домашни животни и птици: — с животни: *отсоднувам* 'развързвам краката на спянат кон', *прёгам*, *сопй'ам*, *увртувам*, *упорожувам* 'с едно въже вързвам два вола за рогата'; — с птици: *пй'им* 'въдя пилета', *пршужувам* 'лъдя птица'.

3. Тяло, облекло, лични принадлежности

а) Човешко тяло — части и органи: *белко* 'бялата част на очната ябълка', *газйца*, *гладгорче* 'мъжец', *горна уста*, *долна уста* ('уствна'), *жл'абина* 'венец', *катн'ак*, *кык* 'кълка', *котрул* (пренебр.) 'коса', *лакот* (*лако*), *мешйна*, *мишка* 'мишница', *немце* 'небце', *обрас* 'буза', *оче* 'око', *седйни* 'посивели коси', *стапалк'а*, *страга* 'разширение между горните предни зъби', *трёпка* 'клепач', *умн'ак* 'мъдрец', *уше* 'ухо', *црво*, *човече* 'зеница', *шак'а* 'шепа', *шл'анок* 'глезен'; — отпадъци: *мочка*, *пл'умка*, *ракол* 'хрчка'.

б) Облекло, тъкани и техни съставни части

Съществителни. Приготвяне на тъкани и облекло — лица: *везарйа*, *ткал'а* (*ткалиця*, *ткарйа*), *шивачйца*; уреди и техни части, материали: *бабул'ка* 'къделя', *вазол* (*врзол*), *вртено*, *вртешка* 'уред за размотаване на прежда', *грёбеници* 'уред за влачене на вълна', *клубё* (*клобе*, *клопчё*), *котл'ак* 'нишка на нишелки', *куклец* (*кукл'ай*) 'възел с примка', *навдй* 'уред за навиване на прежда за основа', *напрсток* (*напрш'ак*), *пекл'а* 'телено копче на сая', *повесмарка* (*повесморка*) 'хурка за предене на коноп', *свиларка* 'цев за коприна', *снователник* 'уред за насноваване

на прежда, *совалк'а* (*софалк'а*, *софел'к'а*); *удефка* 'вдяване на конец в нищелки', *уредала* 'изрязаните краища на основата за вдяване в нищелките', *цафка*, *чешелница* 'нишка от три жички на прежда', *штим* 'късите косми на овче руно'; части на домашен стан: *крайници*, *повратал'к'а* (*повратул'к'а*) 'тояжка за запъване на кросното', *подношка*, *распдка* 'plosка желязна пръчка за опъване на изтъканото платно'; тъкани: *бало* (*пъртено*) 'шаяк', *дебелишите* 'конопено платно', *самоцрмка* 'шаяк от черна вълна с малко бяла', *труба* (*трбушка*) 'топ платно'; облекло: *дорамок* (*дорамче*), *к'улиця* 'качулка на аба', *лесия* 'горна женска дреха с лисича кожа', *навивач* 'навой', *нарлак* 'дрипава дреха', *порче* 'горна женска дреха с кожа от пор', *преклонник* 'дреха, която се закопчава отпред', *скута* 'делнична престилка от двойно платно', *скутачка* 'празнична престилка от единично платно', *пканция* 'пъстър тесен тъкан пояс', *тракло* 'колан от вълнена прежда'; части на облеклото: *арач* (*арч*) 'везмо със сърма на сая', *бок* 'плисе', *бочник* 'странично триъгълно парче за снаждане на долна риза', *грдник* 'нагръдник', *нарквичи* 'ръкавели', *обус* (*обуз*) 'място за напъване на ремъка в горния край на потурите', *пролабция* 'фалшив джоб на потури за ходене по малка нужда', *расцандрок* 'цепка на деколтето на долна риза', *ремик*, *спан* 'предната и задната част на долна риза', *скут* 'широката предна част на потури', *търтка* 'пета на чорап'.

Прилагателни — цвят: *алоф*, *мдроф*, *седин'аф* 'сив', *сурусинк'аф*, *црвенишкаф*, *царевичес* 'пъстър — черно-бял'; форма: *грчен* 'надиплен', *тракалес* (*тркалес*), *тупаф*, *четвртен*, *шил'аф*; плътност, здравина: *гасток*, *убит* 'сбит', *царе* 'здрав'; количество, тежина: *дробен* (фолкл.) 'дребен', *касок*, *лечок*, *ускутен* 'оскъден'; качество, вътрешен белег: *вѐот* (*вет*, *вѐ'ток*), *меришил'иф*, *празнич'аф*, *стърски*.

Глаголи: *запѐк'увам* 'закопчавам', *здрѐна се* 'скъса се на парчета', *излитѐе* 'овехтее', *облѐчам*, *потрѐби се* 'унищожи се', *преклонпувам* 'закопчавам отпред дреха', *соблѐчам*.

в) Украса, украшения

Украса на тялото: *балка* 'черупка от морско охлювче за в женски коси', *витшица* (*косийци*) 'плитка на дълга коса', *гримн'а*, *коцал*, *мигало* 'изкуствено цвете', *мрндол'е* 'накит на женска коса', *мртваци* 'плитки от чужда коса', *окдѐвка* 'украшение от жълтица всред извезани позлатени медни нишки', *патѐц* 'вид мъжка прическа', *перчик* 'перчем'; украса на облекло — видове везмо на сая: *гроздетата*, *палечниците*, *петтѐ врѐшки*, *пупул'ѐта*, *трѐпчици*; — шѐпки („пупки“) на ръкави на долна риза: *пушѐта*, *раклите*, *трѐпчици*; — шарки на долна риза, на чорапи: *буквите* (като буква Ш), *возрѐче*, *мѐсечинка*, *очѐтата*, *патѐц*, *петлѐци*, *петлѐта*, *подвѐзок*, *рѐбра*; копчета: *галабийк'а*.

г) Обувки и части на обувки

Обувки: *црѐвик*, *опѐнок*; части на обувки: *жѐло* 'закопчалка на сандал', *опинчѐлки* 'върви на цървули'.

д) Лични принадлежности

Закланич 'ножче', което се затваря, *мантра* 'манерка', *наштилък* (*наштулок*) 'кокил', *пуштало* 'бъзова тръбичка за изстрелване на кълчицни патрончета, *чешел* 'гребен'; музикални инструменти и техни части: *брчало* 'ручило на гайда', *гайди* 'гайда', *гайдурка*, *пишток* 'пищялка', *сворче* 'малка дървена свирка с дупчици'; общи названия: *оружие* 'необходимы принадлежности', *тарасийни* 'разнообразни дребни неща', *урутка* 'съставна част'.

4. Прояви, отношения между хората

а) Любов, женитба, семейство

Съществителни — лица: *бежанка* 'пристануша', *гонгалца* 'смешник на сватба', *званък* (*звонък*, фолкл.) 'поканен гост на сватба', *запорник* (*зговорник*) 'кандидат за женитба', *кан'ацка*, *младенци* 'младоженци', *младожен'а*, *намескина* 'втора жена на мястото на починалата', *преткоче* '2—3-годишно момченце, което се подава на новодошлата невеста', *призеток*, *родил'а*, *такменция* 'годежар', *утич'ак* (*утрч'ак*) 'младеж на кон, който известява, че сватовете приближават'; роднински названия — кръвно родство: *братанец* (*братучет*) 'братов син', *вук'а* (*уйк'а*, *ук'а*), *дѣда*, *дѣда* 'кака', *ма'к'а* (*мак'а*), *на̀на*, *от тетка брат*, *от тетка сестра*, *от ук'а брат*, *от ук'а сестра*, *от чича брат*, *от чича сестра*, *параунук* (*парафнук*) 'праправнук', *пренераунук*, *сестричник*, *тата*, *тѣта* (*тетка*), *унук* (*фнук*), *унука* (*фнука*, *унуковица*), *чича*, *штерка* (*кѣрка*, *чѣрка*); — некръвно родство: *големйца* 'по-стара етърва', *дверич'ак* 'син на девера', *затеченик* 'заварено от машеха дете', *золотчик*, *крштенйк*, *кумашин*, *очу* 'пастрок', *свак'а*, *сватйца* 'жена-сват на сватба', *сестрице* 'обръщение към зълва', *старойк'а* 'втори по значение след кума на сватба', *старойкиница*, *тетин*, *убафка* 'зълва', *шѣра*, *шурн'аа*; дете: *доалче*, *заглафче*, *к'упарѣ* (*чупарѣ*), *млечниче*, *пеленче*, *повйфче*, *порѣтци*, *посмѣче*, *првенче*, *роѣба* (*рожден'е*), *сисаче* (*цицалче*); галовни обръщения на възрастни към деца или младежи: *маце* (с. Брест), *меде* (с. Сушйца), *на̀не*, *на̀нке* (с. Полетянци), *но̀не* (с. Злогош), *сѝне* (за момче и момиче, Полето); сватбени обичаи и забави: *мен'авник* (*мендоник*, фолкл.) 'годежен пръстен', *поврашток* 'гостуване на младоженците в понеделник след сватбата', *пѣкл'он* 'дар в ядене на сватбено или друго угощение', *предаван'е* (*предаф*) 'помиряване между бълешите сватове след приставанс на мома', *прит* (*прид*) 'дар на мома, чеиз', *рамен* 'откуп, който давал момковият баща на моминя за момата', *руба* 'дар на мома в дрехи', *такмѣш* 'годеж'.

Притежателни прилагателни от роднински названия: *дѣдин*, *момчѣф*, *на̀нин*, *тѣтин* (*теткин*), *уйкин* (*укин*), *чичин*.

Глаголи: *отпрѣстувам* 'напускам жена си', *такмѣм се* 'годявам се'.

б) Календарни празници и други празници и обичаи

Лица: *вайваруша* 'момиче, което честити по къщите празника *Вайвара*', *винопйвец*, *гледарйца*, *гдепоѣца* 'жена, извикана да готви за някакво угощение', *дудулица* 'момиче-сираче, накичено със зеленина, което заливат

с вода — за дъжд, *изводач* (*извотчия, танчар*) 'хороводец', *извртач* (*опашкар*) 'последен играч на хоро', *пойария* 'певица', *слагария* 'певица, която огпява', *станчиняр* 'участник в джамаларска дружина, причудливо маскиран'; празници, обичаи и вярвания: *брада* 'стиска жито' — земеделски обичай, *Вайвара, Василица, веселбиа, Водйци, оучлаци* (*мратинци*) 'вълчи празници', *горещлаци* 'дни, през които не се работи заради пожар', *Цурцовден* (*Гурговден*), *заемлаци* '1, 2 и 3 март, заети някога от *Марта на Сечко, Йованден, истровушка* 'урочасване, хващане на магия', *кукулник, мишлаци* (*Мишоровден, Миштровден*) 'неработни дни заради мишки', *Младенци* 'празникът Свети 40 мъченици', *мратинци, Ората-копата* 'палене на огънове вечерта срещу заговезни', *оратник* 'толга с пяхната в единия ѝ край слама, която се запалва и оратникът се върти; *освешке* (фолкл.) 'освещаване', *плетиво* 'обичай във връзка със застригване на едногодишно дете', *попредул'ка* 'събиране на предене', *премус* 'пробно доене на овцете при бачуване', *престапулка, пречес, провиралка* 'тунел в бриг, през който се провират добитъкът при епидемия', *седелка, слуга* 'домашно или селско тържество в чест на някой светец-покровител', *сповойница* 'женско угощение по случай раждане на дете', *Стредопосница* 'денят средя на велики пост', *сукареще* 'тънка жичка от тесто за правене на различни фигурки върху обредния хляб на Бъдни вечер', *танец* 'началото на хоро', *Иандовден* 'Еньовден' свърхестествени същества: *навйак, омайушка, речници*.

в) Болести и други страдания

Съществителни: *бедотия* 'червен вятър', *бол'ешка, бунитърки* 'пънк по лицето и тялото, които се разраняват', *вал'уга* (*тантарица, чамуга, чумуга*) 'подутина', *врга* 'подутина на главата поради удар', *гадилеш* (*гноиник*) 'рана с гной и кръв', *джавгца* 'тръпка', *зади*^h, *изметшисте* (*подлут, усобф*) 'инфектирана рана', *крупница* 'болестно състояние поради преяждане', *модрик'а, набой, нагазушка* 'болест поради нагазване на някоя животинка', *очибол* 'зачервяване и съзене на очите поради нахлуване на пот в тях', *перитещ* 'изприщване по тялото', *петлещ* 'рани по брадата', *пл'укавец* 'мехур на ръка или крак', *сосадено* 'болки в кръста поради вдигане на голяма тежест', *сугреби* 'изрив по тялото поради нагазване на ровено от някакво животно или птица място', *трт кокошин, убйфка*.

Прилагателни: *бубрачка* (— болест).

Глаголи: *спянува* 'спада оток', *стажнува ми се* 'става ми зле'.

г) Други човешки качества и прояви

Съществителни — лица: — лични качества, произход: *брзак* 'пъргав човек', *врсн'ак, горчанин, едоймци, левукар, лудосиа, приоданец* 'пришелец', *селчанин, тун'ина* 'лош човек'; — професия: *печенар* 'лекар на тухли', *снимач* 'фотограф'; — семейно и обществено положение: *момиче* (*момл'аче*), 'момиче', *прдиш'ак*; — изразяване на симпатия: *бабица, другачка, сиротичка*; — иронизиране: *бабетина* (*бабишкер, бабушия*), *боботало, вал'уга* (прен.) 'дребосък', *дрт'ак, истришак* 'последно дете на родители', *кланало* (*пл'ампало*) 'бърборко', *котруши* 'жена с про-

тивен вид, криводелник, лѣжѣак, мажурка, машкудан, машкуданка, *мрл'о* 'който много се цапа', *синица* 'лоша дѣщеря', *слутник* 'скитник', *сопетан* 'който често се спѣва', *старчуга*, *утка*, *глупак*, *чеперко* 'който се пери', *шашавец* 'обидна дума за закачлив човек'; отвличени съществителни имена във връзка с човешки качества и прояви: *жел'а* 'пощявка', *злопатиа* 'тегло', *купло* 'купуване', *мешавина* 'нещо общо', *надѣвок* 'нещо прибавено, преувеличено', *надѣжба*, *обмѣнушка*, *ок* (*окот*) 'викане', *патил'ка*, *пштанница* 'олелия', *пѣплака*, *пѣтрес*, *прекрѣба*, *разбуна* 'размирица', *трч* 'тичане с олелия', *убавин'а*, *чепел* 'врява'; „смърт“: *мрѣшка*, *умирачка*, *умреш* (чл. ф. *умрежо*).

Прилагателни — физическо състояние: *грчаф* 'слаботелесен', *дебѣла* 'бременна', *доден* 'позастарял', *монат* 'неиздрѣжлив', *мрл'аф* 'изцапан', *раздкаф* (*шашаф*) 'разноглед', *рг'аф* (*рчаф*) 'мръсен', *сулдогаф* (*улдогаф*, *улѣк*) 'недѣган', *шатраф* 'който ходи с измятане на краката'; душевно състояние: *жел'ен* (*страдаен*) 'петимен', *л'утен* 'сърдит', *мршитаф*, *смѣшен* 'вссел', *сонит* 'сънен', *йаден* (*йадит*); външен белег: *грубен* 'едър', *малѣчок* (*манѣчок*'), *нисенок* 'нисичък', *одрасен* 'висок, израснал', *пърл'аф* 'дрипав', *прилегат* 'строен'; обществено положение: *возможжен* 'заможен', *странен* 'чужд, външен', *чуен* 'прочут'; вътрешни качества — положителни: *вреден* 'работлив, пѣргав', *жалостивен*, *иста* 'същински', *крѣпен* 'скромен', *прагаф*, *радежл'иф* 'старателен', *смешл'иф* 'който често се смее', *уфатен* 'сръчен'; отрицателни: *бажл'иф* 'страхлив', *брзорѣкаф*, *затегл'иф* (*несвидл'иф*, *скрѣжаф*) 'стиснат', *опет* 'неразбран, опък', *побѣжл'иф* 'мълчалив, затворен', *прекорен* 'който обича да укорява', *приулаф* 'глупавичък', *прокажл'иф* 'склонен към изказване', *смотан* 'смахнат', *сулудничаф* 'малко луд', *съпѣтничаф* 'който често се спѣва', *трклес* 'много подвижен, неспокоен', *улаф* 'глупав'; „приказлив“: *вревл'иф*, *глагорес*, *думл'иф*.

Глаголи. Прояви на човек: *брѣам* (*дѣам*) 'дишам задъхано', *грѣдѣвим* (*гркавѣем*, *загркавѣвим*) 'говоря прегракнало', *гудѣшкам* (*скокодѣшкам*) 'гѣделичкам', *дуби* 'бебе се учи да пристѣпва', *ждка* 'коприва жули', *завѣруем се* 'заглеждам се', *засил'авѣем* 'стана нечист', *залѣпнува ми* 'влиза ми течност или храна в трахеята', *занишам се* 'залюбявам се', *заушнувам* 'чувам', *здѣвам се* 'задявам багаж на грѣб', *издѣшам* 'въздишам', *изѣмнувам* 'измръзвам', *истопувам* (*се*) 'намокрям се', *клѣнгам* (*кѣлѣкам*) 'куцам', *лупам* 'лапам', *мочам* 'пикая', *мрл'ам* (*се*) 'цапам (*се*)', *навѣтувам се* 'изцапвам се много', *начѣвам се* (*расчѣнувам се*) 'глася се, оправям си тоалета', *обзѣнувам* 'обхващам с широко отворена уста', *огадѣтувам се* 'облажвам се, измърсявам се', *одневѣдувам* 'започвам да не дишам', *опрѣкнувам* 'заяквам', *позазѣмувам се* 'съвземам се след боледуване', *помѣлкувам* (*помрѣккувам*) 'ям по малко, послаждам', *помреме* 'измрем', *попѣцаме* 'изпукаме, измрем', *потсѣтам се* (*подвѣрам се*, *свѣрам се*) 'настанявам се как да е, при нестоди', *прекарувам се* 'изгубвам се', *прѣтам се* 'ровя се', *раздѣнувам се* 'свалям багаж от грѣб', *рапам* 'хруцкам', *расчѣкѣрувам се* 'раакрачвам се', *рѣшл'ам* (*се*), *чѣшл'ам* (*се*) 'вчесвам (*се*)', *рѣнам* 'хроча', *рѣчам* 'ям', *сѣсам* 'пицам', *скѣнчим* 'вкоченясам', *слогдавувам се* 'ставам недѣган', *уздѣуем* 'въздишам', *укал'увам се* 'изцапвам се с кал', *ул'утувам се* 'пари ми на устата от лютивѣ', *ураcнувам* 'обраствам', *ураcуем се* 'влиза ми пращинка в око', *утѣнувам* 'потѣвам', *утрѣнувам*

се 'закривам се, затрупвам се', шатрим 'ходя с измятане на краката', шепелк'ам 'Фъфля', шукнем 'шепна', ъцам 'хълцам'.

Прояви на човешката душевност: бланувам (тланувам) 'бълнувам', врѣвим (вѣлим — фолкл, зборувам, зборѣвам) 'говоря', дрънда се 'сърдя се', цивѣйка ми 'смея' (не ми цивѣйка 'не смея'), свѣрим се 'чудя се', желувам 'жадувам, копнея', зааѣтувам се 'заплесвам се', пѣчем (забирам, зафаѣштам) 'почвам', заврѣтувам 'говоря по-другояче' завѣрувам 'настоятелно питам', заѣцнувам (замѣцнувам) 'заеквам', замлѣтуем се 'права се на „ударен“, халосвам се', замрѣтувам 'започвам да празнувам „мра-тѣйници“ (вълчи празници)', зачѣтувам се 'заплесвам се', зѣѣем 'говоря празни неща', изумим (заборѣвим, забовѣрим) 'забравя', ѣлим се (уйлу-вам се) 'угрижвам се', ѣдуем 'ядосвам се', лѣта 'силно желая', молит-вим се 'вземам молитва (напр. за родилка)', огрѣдува ми (урѣзува ми се) 'омръзва ми', одбѣрам 'разбирам', окам 'викам', пѣзим (запазувам, пѣона, пѣним, пѣмтим, пѣмптим) 'помня, запомпям', потрѣшам се 'много се грижа', тѣшкам се 'тюквам се', трѣем (трайм) 'мълча', улѣвим се 'мотая се глупава', устрѣва ми се, учѣнува ми се 'чини ми се', утрѣйувам се 'замълчавам', уштѣкувам се 'суеѣ се, обѣрквам се', ѣбукам се (чепѣрим се) 'пъча се, гордея се'.

Отношениа между хора: бабѣрим 'забавлявам', балдсувам 'откло-нявам вниманието', биркам 'гоня', дрѣчим 'закачам, безпокоя', засѣтам 'преча на някого да вижда', згрѣчувам 'притискам', кудим 'коря', лебѣдим (лѣвим) 'добре гледам, обслужвам', мракам 'тормозя', надѣгам (надѣкуем) 'карам се', нарѣчам (натѣкувам) 'поръчвам', нафѣлувам се 'заканвам се', обѣждам 'спохождам', опѣтѣсувам 'изнаѣмам', опепѣлк'увам 'окрадвам', опѣшам 'браня', опѣасувам 'удрям силно (някого)', опѣпувам се 'бия до насита', поднѣсам 'подигравам', поднѣсим се 'сработвам се', потсмѣем се 'присмея се', прѣсѣдувам 'съдя, отсѣждам', прѣтрѣлуем 'пречукавам, уби-вам', пригрѣтам 'прегрѣшам', приѣцуем се (уѣцуем се) 'присламчвам се', разбѣнувам 'размирявам', разрѣчувам 'разтурям уроки', сѣкам 'искам', со-пѣн'ам 'спѣвам', спѣшчувам 'хващам някого на тѣсно място', стрѣпнеме се 'скараме се', срѣштам 'срещам', стѣвѣям се 'събирам се', старѣе 'на-режда (жена на мъж)', тѣпам (мѣзгам, мѣскам) 'бия', трѣжим (тѣрам) 'търся', увѣдим 'въвеждам', удѣивам (надѣвѣам) 'надвивам', удѣмуваме се, узѣкуем (узѣкуем) 'извиквам', укрѣднувам, укѣнуем 'прокѣлвам', ус-лушчувам се 'услужвам си (с нещо заето)', усмрѣтувам (утѣпувам), ца-неѣвам (се) 'главявам (се)', чекам, шекачим се (шакѣчим се) 'шегувам се'.

Движение на човек: вѣркам 'бързам', докѣчувам се (укор.) 'идвам нежелан', допадам 'пристигам', загна се 'затичам се', заоблѣтам 'заоби-калям', зацападрувам 'трѣгвам напрако', изѣдам 'излизам', излетѣм се 'втурна се', измачѣн'ам 'измѣквам', крѣна (пѣйдем) 'трѣгна', лутам 'ходя далече', облѣтам (заоблѣтам) 'обикалям', одѣчувам 'закѣснявам', плѣ-вам, прѣйда (прѣйда) 'премина', прѣтѣчам 'превѣрям', прѣчекѣрувам 'пре-крачвам', пристѣгам 'настѣгам', пузѣл'ам се (музѣл'ам се, лѣзгам се, лѣзгам се) 'пързѣлям се', рѣгам 'шетам', слѣтам (слѣтѣвѣям се, сѣрам се) 'лутам се', спѣдѣл'ам 'слизам', стапѣн'ам 'стъпвам', трашѣл'ам (се) 'търкалям (се)', траштам се 'трѣшкам се', урѣпуем 'скачам, хлѣтвам', утѣчам 'избягвам', ѣцуам се 'мотая се', штрапам 'стъпвам по кална земя', штѣцуам 'штукувам, изчезвам'.

Въздействие на човека върху външната среда: *змечим* 'мачкам', *цобркам* 'удрям със сила', *зажйжам* 'обгарям', *раметарувам* 'замятам (някъде)', *затйн'ам* 'затъквам', *кйнем* 'късам', *к'ускам* 'блъскам', *к'утнем* 'катурна', *лйем* 'наливам', *л'удим* (*ул'удувам*) 'добре се грижа', *ол'удувам* 'оправям', *набйнкувам* 'натъпквам', *навал'ам* 'навеждам', *нагрйбам* 'нагребвам', *насийнувам* 'поливам', *намачам* 'намъквам', *натйн'ам* 'натъквам', *одзйткывам* 'отпушвам', *опйн'ам* 'опъвам', *опсйдувам* 'насаждам', *погаждам* 'улучвам', *помёрувам* (*потргам*) 'помествам', *поткёл'уем* 'поколвам, кола от време на време', *смачйн'ам* (*сметйн'ам*) 'смъквам', *смрсувам* 'разбърквам', *стрўпам* 'поваля', *стрўпим* 'срежа', *тдскам* 'тъпча', *унйшувам* 'запушвам отвсякъде', *ускўпчувам* 'загърлям'.

Глаголи със значение 'прекарвам някак живота си': *извёл'к'ам* (*извйл'к'ам*), *издэксувам*, *прескрўцам*, *претрўкам*; със значение 'капвам, изнемопявам': *заклєкнум*, *квйкнем*, *кдпнем*, *рдпнем*.

Какви общи изводи бихме могли да направим въз основа на това семантично групиране на диалектната битова и производствена лексика в кюстендилския говор? От около 3000 думи от български произход в приложения към изследването „Кюстендилският говор“ речник в разгледаните два семантични дяла са извадени към 800. От тях в четирите семантични групи съотношението между думите, които стоят по-далече от общобългарския език (не са еднокоренци със съответните по значение общобългарски думи или пък такива понятия изобщо няма в общобългарски) и тези, които стоят по-близо до него (еднокоренни, близки по форма и значение, но не се покриват с тях, и то не само във фонетично отношение) е както следва: За групата „Дом и домакинска работа“ — 64:26 (100:41), за групата „Селскостопанска работа във от дома“ — 101:56 (100:55), за „Тяло, облекло, лични принадлежности“ — 54:38 (100:70) и за „Прояви, отношения между хората“ — 254:204 (100:80). Общо за цялата дадена тук диалектна лексика това съотношение е 473:324 (100:68).

Както се вижда, броят на по-специфичните диалектни думи е най-голям в най-типичната за всеки диалект семантична група, свързана с дома, домашния бит и с домакинството. Следва групата „Селскостопанска работа във от дома“, която е също свързана със специфични за селскостопанския труженик дейности. По-малък е този брой при понятия във връзка с тялото, облеклото и личните принадлежности на човека, вероятно тъй като такива понятия са характерни за хора от различни социални групи, а най-малък — за семантичната група „Прояви, отношения между хората“, с понятия, необходими за всички хора и затова с по-ясно изразен общобългарски характер. Средното съотношение (100:68) за всички 798 речникови единици, предмет на това изследване; между специфични диалектни думи и думите, по-близки до общобългарския език, показва, че две трети от думите в битовата и производствена лексика на кюстендилския говор са близки на общобългарските си съответствия по корен, форма и значение.

ЕДИН ВАЖЕН МОМЕНТ В РАЗВИТИЕТО НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Любомир Андрейчин

Твърде съществена страна в процеса на изграждане на съвременния български книжовен език е постепенното преодоляване на първоначалното силно черковнославянско влияние. В Паисиевата история то е до толкова голямо, че някои изследвачи са определяли езика на Паисий повече като черковнославянски (вж. в моята статия „Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език“, сп. Български език, XII, 1962, кн. 6, стр. 491—90). Все пак и езикът на Паисий Хилендарски, както и езикът на Софроний Врачански трябва да се разглежда като български, а не като черковнославянски в своята основа.

Черковнославянското влияние върху езика на българската възрожденска книжнина до средата на XIX век е разностранно. Различните негови прояви се срещат в различни съчетания и в различна степен в езика на всички възрожденски писатели от този период. То е характерно и за езика на Рибния буквар на П. Берон, въпреки че обикновено той се определя като чист народен език.

Черковнославянските елементи в езика на нашите възрожденци от този период не трябва да се разглеждат механически. Те се намират в различно отношение към българската основа на езика на отделните автори и играят различна роля от гледище на обогатяването и литературно-стилистичното издигане на българския народен език за книжовна употреба.

1. Авторът на „История славеноболгарская“ — Паисий Хилендарски — съзнателно се стреми да постави за основна употреба народния език на мястото на официалния и авторитетния черковнославянски, макар и да не успява напълно. В основата си езикът на Паисиевата история е новобългарски народен език, а не черковнославянски, макар че е наводнен с твърде много черковнославянизми. Естествено, издигането на народния език до литературна употреба не е можело да стане механически и изведнъж. Паисий си служи размесено и успоредно с елементи от народния език и с черковнославянски елементи. Той не е можел да не се съобразява с богато обработената черковнославянска езикова форма, тъй като тя е разширявала значително изразните средства на народната реч и е притежавала стилната висота, необходима за книжовно творчество. В езика

на Паисий няма единство, почти няма последователна практика и норми. Падежни и безпадежни конструкции съжителствуват най-често без никаква последователност. Също и други елементи, напр. формите на личните и други местоимения. Отсъствуват последователно членните форми, но от друга страна последователната употреба на преизказно наклонение в историческия му разказ придава характерен български народен тон на неговия език и стил. Също и в областта на речника Паисий обича да си служи с много книжовни думи (напр. *одолея, повелея, разумя, послая, възвратил, окончал, бран, отец, велми, абие* и др.), които са чужди на народния език. Употребява много български думи в черковнославянска фонетична форма, за да им придаде книжовен характер, напр. *болгари, болгарски* (но и *българскоя*), *греци* (но и *грци*), *сербие* (но и *србски, србие*), *удержал, делбоки* (!), *задолжил* и пр. В езика на Паисий българският народен езиков материал получава употребимост и утвърждение наред с черковнославянския.

Оттук нататък българският езиков материал ще се възмогна, ще се разраства и ще стеснява употребата на черковнославянския елемент до границите, в които той е конкретно необходим при изграждането на българския книжовен език. Характерно е, че през 1781 г. Софроний Врачански при повторното преписване на Паисиевата история (16 години след първото) е увеличил значително българските думи и форми за сметка на черковнославянските. В творчеството на самия Софроний българският народен езиков елемент е по-широко застъпен, отколкото в Паисиевата история.

2. Нов етап във формирането на новобългарския книжовен език намираме в езика на Рибния буквар на П. Берон от 1824 г. Това е първото произведение, в което българският книжовен език става изцяло и последователно народен по своите структурни особености. Тук вече народният български език се издига до самостоятелна книжовна функция. Народната реч тук прозвучава с пълния хор на всички свои характерни особености и закономерности. Тук редовно се среща употребата на членни форми при имената. Отсъствуват черковнославянски падежни форми, а се срещат само остатъци от стари падежни форми, още употребявани в народната реч („Платона попита един“). Отсъствуват и инфинитивни форми при глагола, и черковнославянски причастия на *-ящ, -ущ, -ющ*, а самото глаголно спрежение по лица, времена и наклонения е напълно съвременно, както в устата на народа. Същото трябва да се каже и за формите на прилагателните и на местоименията. Постройката на речта е естествена и жива, също съобразена с особеностите на народната реч.

В речниковия състав също се забелязва основната лексика на живата народна реч. Тук не се среща употреба на традиционни „литературни“ (черковнославянски) думи. Няма и колебания между „литературен“ и народен начин на изразяване. Основният начин на изразяване е народният. Самата задача да се дадат на българските ученици в новия тип (светски) училища нови знания предполага нуждата от въвеждане на някои нови изразни средства (главно лексикални), които не са налице в народната реч. Затова Берон използва не малък брой думи от книжовен произход, предимно черковнославянски, а отчасти и от руски език, като напр. отглаголни съществителни на *-ние* (*приложение, умножение, создание, състояние, удаление* и др.), деятелни имена на *-тел* (*мучител,*

победител, слушател, делител и др.), а също и различни още други думи. Чрез тези „книжовни“ думи (с големи възможности за употреба и извън сферата на религиозното мислене) Берон само допълва изразните средства на народната реч, която сама по себе си вече е издигната на литературна висота, без да прибегва към черковнославянски с литературно-стилистична цел, както Паясий. Това е един съществен етап в развитието и изграждането на нашия съвременен книжовен език.

В синтаксиса се забелязва известна книжовна обработка очевидно по примера на други литературни езици, което е положително явление. Така напр. забелязва се употреба на обособени части, разширена употреба на подчинени изречения с връзка „който“ и др.

Петър Берон не само показва, че може да се пише на съвременен български език, но и сам има определена и значителна заслуга в много отношения за устакотяването на звуковите, граматически и лексикални особености на съвременния ни книжовен език. Нека тук да посочим само, че от него води началото си употребата на съвременните форми на личните местоимения *той, тя, то*, формата на частицата за образувание на бъдеще време *ще* (а не друга диалектна разновидност), употребата на звуковите съчетания *вр, ъл, рь, ль* съобразно с изговора в северозточните говори (доколкото не са заменени с черковнославянски съответствия, вж. по-долу), употребата на член-ът в м. р. ед. ч., -те в мн. ч. и пр. Изобщо за пръв път в езика на Рибния буквар е установена съвременната народнодиалектна източнобългарска основа на нашия днешен книжовен език.

Разбира се, в неговия език се забелязват и редица тясно диалектни особености, които са отпаднали по-сетне в книжовната практика, напр. потъмняване на неударени гласни в някои случаи, фонетични отклонения като „нокти“ вм. нокти, отделни думи като *гуждам, сякам* и др.

И все пак в езика на Берон още се срещат не малко остатъци от черковнославянската „литературна“ форма на думите. Той пише *перво* вм. *първо*, *долг* вм. *дълг*, *често* вм. *често*, *мудрост* вм. *мъдрост*, *землята* вм. *земята* и пр. Очевидно изговор *долг, първо, често* и пр. за него е звучал по-литературно, отколкото *дълг, първо, често* и пр.

3. От това гледище особено важен момент в развоя на българския книжовен език представлява практиката на Ив. Богоров. В неговите произведения думи като *български, дълг, първо, мъка* се употребяват в своята народна звукова форма. Своята граматика от 1844 г. той нарича „първичка“ („Първичка българска граматика“), защото е „основана на народен изговор“, както сам той отбелязва в предговора. Постепенно от тогава насетне влиянието на черковнославянската фонетика върху звуковия облик на българските думи („болгарски“, „долг“, „перво“ и пр.) изчезва. Повратният момент на този важен процес се намира още в първите произведения на Богоров.

Заедно с това започва, още у Богоров, и процес на приспособяване и на редица черковнославянски думи към българската фонетика: *съобщение* вм. *сообщение*, *въсточен* вм. *восточен*, *съставлява* вм. *составлява* и пр.

Покрай тази основна линия в оформянето на българския книжовен език до средата на XIX в., утвърждаваща прогресивно и последователно народната му основа, се наблюдават и опити да се запази в една или

друга степен ролята на черковнославянския език. Тези опити обаче имат страничен характер.

Целта ми тук е да обърна внимание на този именно момент в развоя на нашия книжовен език, свързан с името на Ив. Богоров. Ролята на Ив. Богоров за окончателното очистване на книжовния ни език от влиянието на черковнославянската фонетика не е била до сега достатъчно изяснена. М. Арнаудов признава главна заслуга в това отношение на Иларион Стоянович (Макариополски)¹. Макар и с някон оговорки, Ст. Младенов също набляга силно на ролята на Ил. Стоянович-Макариополски². Обаче Ив. Богоров изпреварва Ил. Макариополски както по време (неговите произведения започват да излизат от 1842 г., докато преводът „Православное учение“ на Ил. Стоянович излиза през 1844 г.), така и с последователността на застъпването на българската фонетика (у Ил. Стоянович все още се срещат форми като „сочинение“ и „возраст“). К. Мирчев в своята Историческа граматика на българския език (II изд. 1963, стр. 85) изтъква правилно ролята на Ив. Богоров. Буди обаче възражение неговото схващане, че форми като *скорб*, *муж*, *перво* в езика на Богоровите предшественици са „руски думи в непроменен вид“. Трябва да се приеме, че форми като *скорб*, *муж*, *перво* и пр. в езика на нашите възрожденци не са черковнославянски или руски думи, а са български народни думи, приспособени към една литературна фонетична традиция, възприета от черковнославянски език. Ролята на Ив. Богоров се състои не в „съзнателно побългаряване на русизмите“, а в съзнателно освобождаване на книжовния облик на българските думи от влиянието на руската (по-непосредно — черковнославянската) фонетика, което довежда и до съзнателно побългаряване на действителните лексикални черковнославянизми и русизми в езика ни. Създаването на така наречената новобългарска школа трябва да се свърже с Рибния буквар от 1824 г., а делото на Ив. Богоров бележи един по-нататъшен етап в нейното развитие.

¹ Б. Пенев, М. Арнаудов, А. П. Стоилов, Г. С. Раковски, 1867—1917. София, 1917, стр. 195—197.

² Ст. Младенов, Езикословни бележки върху „Православное учение“ на Илариона Стоянов“, в: Иларион Макариополски, митрополит Търновски (1812—1875), под ред. на М. Арнаудов, София, 1925, стр. 169—177.

ТУРЦИЗМИТЕ В „ОГЛЕДАЛО“ (1816) НА К. ПЕЙЧИНОВИЧ

Христо Първев

Напоследък интересът към българската възрожденска книжнина се задълбочава и във връзка с живо обсъжданата у нас и в чужбина проблема за началото на книжовния новобългарски език¹. И това е напълно естествено, тъй като убедително и обективно решение може да се очаква само след цялостно проучване между другото и на паметниците (ръкописни и печатни), предшествуващи интензивния книжовен живот по нашите земи от 30-те години на миналия век насам. Тези бележки се приобщават към бидещата обстойна езикова характеристика на ранната възрожденска книжнина от началото на миналото столетие.

Знае се, че ранните възрожденски издания (от първата четвърт на миналия век) са в езиково отношение много близки с дамаскинската книжнина². Техните автори използват по начало живия народен език с повече или по-малко книжни примеси³, които отвеждат не само към черковнославянски източници, но и към „незаглъхнала още среднобългарска книжовна традиция“⁴. Механичното смесване на книжни с народни езикови

¹ Началото на книжовния новобългарски език занимава още първите наши филолози, срв. напр. Б. Цонев, *Новобългарска писменост преди Паисия*, отд. отп. от сп. *Български преглед*, I (1894), кн. 8, стр. 1—15; *История на българския език*, т. II, 1934, стр. 257—310; А. Теодоров (Балан), *Паисий Хилендарски, История славеноболгарска*, 1898, стр. 1—12. От по-новите работи вж. напр. В. Георгиев, *Опит за периодизация на историята на българския език*, *Известия на Института за български език*, кн. II, 1952, стр. 114—116; К. Мирчев, *За периодизацията на историята на българския език*, *Известия на Института за български език*, кн. II, 1952, стр. 194—201; *Историческа граматика на българския език*, II изд., 1963, стр. 8, 20, 23; Л. Андрейчин, *Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане*, *Български език*, V (1955), кн. 4, стр. 310; *Езикът на Паисиевата „История славяноболгарска“ и началото на новобългарския книжовен език*, *Български език*, XII (1962), кн. 6, стр. 489—490; Л. Теодоров, *Езикът на Паисий Хилендарски, Език и литература*, XVII (1962), кн. 6, стр. 5—15; С. Б. Бернштейн, *К изучению истории болгарского литературного языка*, *Вопросы теории и истории языка*, 1963, стр. 37; Г. К. Венедиктов, *К вопросу о начале современного болгарского литературного языка*, *Краткие сообщения Института Славяноведения АН СССР*, 1965, № 43, стр. 3—16; Е. И. Демина, *Место дамаскинов в истории болгарского литературного языка*, *Советское славяноведение*, 1966, кн. 4, стр. 28—33.

² Вж. напр. А. Селищев, *Полог и его болгарское население*, 1929, стр. 130.

³ Вж. А. Селищев, *К изучению старопечатных болгарских книг*. По поводу „Описки“ проф. В. Погорелова, отд. отп. от *Slavia*, V (1926), кн. 2, стр. 261.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, *Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език*, *Български език*, VIII (1958), кн. 4—5, стр. 313.

елементи проличава много ярко в областта на лексиката, където освен български и черковнославянски лесно може да се отделят още гръцки, сръбски, албански и особено турски речникови средства.

2. К. Пейчинович е един от няколко възрожденски книжовници, работили активно през първите десетилетия на миналия век. Заедно с Йоаким Кърчовски и с други възрожденци от западни български области те поставят началото на оживена издателска и книжовна дейност, с основание оценявана високо от наши и чужди ренесансолози¹. Софроний Врачански има своите първи последователи от западни български краища поради трайните стопански връзки с Австрия, Сърбия и Унгария, поради близостта на Гърция и Атон, поради многото манастири — средища на стари книжовни традиции². Сред тази група ученици на Софроний се отделя особено името на К. Пейчинович³, който е имал за своя настолна книга и „Неделника“⁴.

Първата отпечатана книжовна проява на К. Пейчинович⁵ носи характерно за времето заглавие: Книга сѣд зовомаа | ѡгледало | ѡписаса ради потребы и ползованїа | препростѣйшымъ ѿ не книжнымъ ѡзыкомъ Болгарскимъ долна Мѣссїи, много-|грѣшнымъ во ѿеромонасѣхъ ѿ недостой- | нѣйшымъ ꙗзменомъ Краль Мѣрко-|ваго Монастыра; ꙗже во Скопле | оу Мѣркоа река храма стѣго ве- | ликомѣченика Димитрія Курїлль Тетоець Пѣйчиновићъ | ѿ издаса на тѣпъ ꙗждивенїемъ ѿ потшанїемъ Блгоговѣнаго во Сващенницѣхъ | Гдиа Кбсте Стошића | Попа ѡ Призрена града. | Въ Бѣдинѣ градѣ | 1816. Книгата представлява сборник от молитви и проповеди, предназначени за четене в различни случаи (когато се подстригва монах, когато дете тръгва за пръв път на училище, когато някой се разболее и пр.). Молитвите са писани на черковнославянски и заемат една трета (около 50 страници) от книгата, а обясненията към тях, т. е. проповедите, са писани на „препрост и некнижен език“⁶ и обхващат останалите две трети (около 100 страници). Естествено, за историята на книжовния новобългарски език

¹ Вж. напр. А. Селищев, Полог и его българское население, стр. 128—117; Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, 1933, стр. 344—384; П. Диневков, Периодизация на българската литература през Възраждането, сб. Възрожденски писатели, 1962, стр. 24—25.

² Вж. Б. Пенев, цит. съч., стр. 348, 969—972.

³ Жив интерес към личността на К. Пейчинович и към неговата цялостна книжовна дейност се проявява в Югославия, вж. напр. Бл. Конески, Писмата на Пейчиновича до кнез Милоша, Македонски јазик, VII (1956), кн. I, стр. 25—40; Х. Полемаковик, Епитафот на Кирил Пейчинович, Македонски јазик, IV (1953), кн. 9, стр. 209—216.

⁴ Вж. Б. Пенев, цит. съч., стр. 361.

⁵ В „Българска възрожденска книжнина“, I, 1957 (М. Стоянов) стои заглавието на още една Пейчиновичева книга — „Книга, глаголемаа утешение грешным“, 1840. За цялостната книжовна дейност на К. Пейчинович и по-специално за неговото ръкописно наследство вж. А. Селищев, Полог и его българское население, стр. 162—164.

⁶ Твърдението на Б. Пенев, цит. съч., стр. 361, че „както поученията, така и молитвите в „Огледало“ са написани на простонароден език“, е резултат от недоглеждане.

интерес ще буди преди всичко авторската реч в проповедите и в разсъжденията върху молитвите.

3. Езикът на К. Пейчинович е сам по себе си твърде интересен. В основата си това е живата народна реч, примесена с книжни елементи. Сам авторът казва в заглавието на книгата си, че е използвал простия български език от „Долна Мизия“, т. е. от западни македонски области. Но няма съмнение, че изложението е било достъпно „за българите от всички области“ и че в основата си то не се е отличавало от „общия, зараждащия се през негово време литературен български език“¹. Едно по-обстойно изследване² сигурно ще потвърди приведената мисъл на Б. Пенев.

Турцизмите в „Огледало“ са много характерни за повествованието на К. Пейчинович и тяхната употреба несъмнено отразява облика на живата народна реч в западните краища, които открай време са известни със силно езиково смещение³. Ето откъс от изложението на автора:

„...ако немашъ цѣква оу селѣ а ты иди оу градъ, иди оу дръгий градъ, иди оу некой манастирь, а не ѡстани на той големъ дѣнь, не ѡстани бѣзъ законъ зере рыба жива стойтъ со вода, Хрїстіани со законъ, хичъ акъ не си кадаръ не можешъ ништо да оучинишь законъ, баре не чини и беззаконїе такъ баре седи оукааренъ и речи: на денѣпний дѣнь сви Хрїтіани оу законъ стоагъ, Бѣга молатъ, Бѣга хвалатъ оу цѣкви и по Бѣжий кѣни, а мы принѣждени есмѣ всегъ тогъ лишитисе, и помолисе Бѣга со слъзи и речи, избави Бже ѡ ѡвѣой есапъ лошъ що го имамо, настави насъ Гди на истинѣ твою, исправи стопѣ наша къ дѣланїю заповѣди твоа, а ты не седи ни кахарма ни касаветъ не ти е за своѣй селаметъ пости ти дошле...“ (Ѣс—Ѣз)⁴.

От приведения пасаж личи добре между другото, че употребените турцизми са органично свързани с живите народни лексикални средства. Освен това нужно е да се подчертае, че обикновено турските лексикални елементи се характеризират със съответно нашенско словоизменение⁵ (напр. *башарисал*), пък не са рядко и случаите, когато такива думи се свързват естествено с български афикси⁶, в резултат на което заемките се побългаряват и „словообразователно“ (напр. *укаарен*, *касапница* и под.). Не липсват и примери, в които турски наставки се свързват с български основи, срв. *мрзешлия* = *мързелив* („да не будем както той мрзешли-от раб; рли“).

¹ Вж. Б. Пенев, цит. съч., стр. 369.

² Такова изследване за друго издание направи Вл. Георгиев, вж. Езикът на „Български народни песни“ от Братя Миладинови, Български език, (XI) 1961, кн. 5—6, стр. 385—401.

³ Вж. Вл. Георгиев, Езикът на „Български народни песни“ от Братя Миладинови, стр. 397.

⁴ Откъсът е предаден с оригинална графика и пунктуация.

⁵ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, Известия на Института за български език, кн. II, 1952, стр. 121.

⁶ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите . . . , стр. 120—122.

Етимологията на лексикалните единици, определяни тук като турцизми, няма да е обект на внимание. Както се знае, в речника на турския език има много думи от арабско, персийско и друго потекло¹ (напр. араб. *аманет*², пер. *бостан*³, итал. *манджа*⁴); в случая по-важното е, че заемките са правени от турски, където са били вече напълно адаптирани.

Отпечатана с традиционните черковнославянски букви, книгата предоставя — макар и непоследователно — и всички останали графични средства, характерни за богослужебните издания на черковнославянски (придихания, ударения, гръцки букви, съкращения и пр.). Твърде често отделни думи са механично разкъсани, срв. напр. измежду турските: *да* *вѣа* = *давиа*, *ѣѣи ми* = *ѣѣими*, *каба ѣтъ* = *кабаѣт*. В такива случаи, когато се привежда илюстративен материал, формите са възстановявани.

4. Най-много от гледище на количеството и фреквенцията се наблюдават съществителни имена. При това наред със съществителните за конкретни предмети много са употребявани съществителни за абстрактни понятия. Не е без значение например, че турската дума с най-голяма честота на употреба е *курбан* (срещана 30 пъти), измолзнана наред с *жертва*. Изобщо може да се изтъкне, че големият брой турски съществителни имена за абстрактни понятия показва между другото колко здраво са били заседнали в речника на народния език от тези краища турските лексикални средства.

Съществителните имена, както и останалите думи от турски произход са представени тук по азбучен ред: *ага* 2 = господин, началник, чорбаджия (най-харното да го дадеш на некоя ага, рнв)⁵; *аманет* 2 = залог (а него остават аманет на сайбиет, рлд); *бахча* 2 = градина (или некаква напаст го нашла о грехот свой или во стоката... или во бахчата, с); *бахчалък* = градинн, зеленчуци, плодове (ако сакаш да ти се раһат бостан, бахчалак, рмл); *бекчия* = пазач (паки сакаш ли да имаш бекчия на стоката, рна); *берекет* 8 = плодородие (да бидет берикет по земля, рлд-рм); *бостан* 2 (ако имаш бостан, най-сефте най-големата лубеница на просяци да я дадеш, рме); *будала* = глупак, простак (или сиромашу, или... будалому, грешному се смеете, рнг); *вересия* = на кредит, на заем (см вересие неет, ра); *гараз* = злоба, ненавист (а той држит гараз на чоек, рке); *гурбет* = чужбина, тук: чужденец (така ранит и цигани, гурбеты, рка); *давиа* = тъжба, съдебно дело (на забита се увеаат, давѣа чинат, р); *джехнем* 5 = ад, пъкъл (душа негова му га отнесоа во ѣхнем во вечна мука, ое); *дженк* = сражение, бой (гой стопан силен е на ѣенк, ри); *еглендже* = забава, развлечение (со него егленѣе чините, рнд); *емии* 2 = овощия, плодове (ако ет емии от по-лошото най-челното нему даваш, рна); *забит* 4 = офицер, началник (или на некоя забит да го покलोंиш, рна); *зайре* 2 = зърнени храни (има ли некоя гладен,

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите... стр. 121.

² Вж. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Н. Костов, Ст. Илчев, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, Български тълковен речник, 1955.

³ Пак там.

⁴ Пак там.

⁵ Арабските цифри означават фреквенцията на думите. Буквите след примерите бележат съответната страница в книгата. Възстановени са в примерите съкращения от типа Гдъ, Бгъ, стѣи и под. Съответните турцизми в илюстративния материал са запазени с оригиналната си графика (без краесловните ероне).

иди види га, отнеси или заире, или дрва, ξд); *заман* 2 = време, срок (господи Исусе Христе наш, ти що си приемал еден заман на тая жена вдовица, рм); *захмет* 2 = труд, безпокойство (защо голем захмет тебе да тегнеме на него, чг); *зефк* = удоволствие, наслаждение (нема кои да слушат идат свстот по зефк, по сефа, пи); *изин* = позволение (зере духовник има власт изин от Христа Бога, чс); *измекяр* = слуга (лежаше на портата, чекаш кога ќе истресета трапеза измекарите, ое); *икрам* = чест, почит, уважение (му чинеа икрам шчете, ое); *кабахат* 4 = вина, грешка (а не познаате свой грех, свой кабаат, рнг); *калдърма* 2 = неподчинение (защо от калдрма долу слезуемо, ξв); *касавет* 2 = грижа (гледам касавет не му е за нуариата¹, рд); *касапница* = кланица, месарница (токо со крв и со месо како пци на касапница, оа); *кахърма* = скръб, грижа (а ти не седи ни кахарма ни касавет не ти е, ξс); *кеф* = добро настроение, удоволствие (така му беше кеф Господу, остави едни люди да скитаат, рмз); *кьотек* = бой, удар (да му алаверисама кутек, ра); *курбан* 30 = оброк, жертва (курбан ќе речет нашиски жертва, рмд); *манджа* 2 = ястие, ядене (а богатиот... мало манджа већеше да му дадет, ое); *миллет* = нация, народност (цигани, гурбети, чергари и други милети безверници, рка); *меинзил* = кърпа от тур. *мендил* (трчат от село на село со меинзил носит святий тайн, р); *мурафет* = умение, майсторство (шо не можеа болест да оздрават некои ећими со триста марифети, Христос со една реч..., ч); *ниет* = намерение (от прво кога ќе сторит ниет да чеет², рм); *пара* 5 = монета (защо он гледа да земет некоа пара или патвица месо, ов); *паша* = гражданска или военна титла (да отнесемо овен на агат или на паша та, ра); *пелтек* = който заеква, който пелтечи (или сиромуаху..., пелтеку... се смеете, риг-рнд); *пешкеш* 4 = подарък (и пак пешкеш да ти праћат, рн); *рахатлък* = спокойствие, безгрижие (да имате бернћет и рахатлик, рнд); *сайбия* = собственик, стопанин (а него остават амалет на сайбиет, рлд); *саклет* = притеснение (кой е мощно болен или во голем саклет се наокат, е); *сарай* = богата къща, палат (нека идет во мой сарай у моя кућа, пз); *сахат* = час (грехове, що се чинат свакий сахат, чз); *селямет* 3 = благополучие, спасение (той чоек селамет имат, спасение наћат, ркд-рл); *сефа* 6 = радост, веселие, безгрижие (тако нека си чинит сефа Лазар, пд); *сефер* = пћуване (со нас барабар да идет... на лов, на сехер, рд); *сюнгер* = гъба (ће се упиеет во него како во свнћеръ, рси); *тамах* 3 = алчност (на свите лошотие кореном му е тамах, ог); *темел* = основа (темел на кућа кога ќе заправиш, ла); *теслим* = предаване, връчване (он ќе остави петрахил що му е даден от Бога, и ќе го теслим стори Богу? рмд); *теферич* = веселба с гошавка сред природата (со нас барабар да идет свадби, на теферич, рд); *турлия* = вид, род (сам Христос... скита по земля и турли, турли чудеса правеше по люди, пд-ч); *файда* = полза (ама кой не разбира нема файда, д); *хабер* 2 = известие, *прен.* поятие, знание (и пиет вино, от каде Христа Сина Божия хабер нема, чи); *хазна* = каса, државно съкровище (молим ти се Боже наш отвори твое хазно преблаго, рма); *хак* = възнаграждение (другиот пол со турци си земат хак, ра);

¹ Еворията.

² Да четет.

хамайлия = муска (и поа ако ти речет да ги запишем хамайлия да не го веруват, рлв); *хамбар* = житница (еле от гумно и от хамбар может да го земет Господ, рмг); *ханус* = затворник, затвор (помисли имаш ли некој преател, или непреател, имаш ли некој хаф, вд); *харамия* = хайдутин, бунтовник (смрт чока идет како арама кришом, ркд); *харч* = парични разноси, разход (и нафиле си арчите арчот, ξг); *хатър* = угода, желание (да им простим заради хатир денешном, рка); *хежим* = лекар (що не можса болест да оздрават никои еними со триста марифети, ч); *хесап* 4 = сметка (а во них никаков есап нема, рка); *чешма* (и на поа хулат и при чешня чекаат до полдне, рв); *чирак* = занаятчийски ученик, прислужник (и он узедат хлеб и откриши, и стави и даде на чирацѣтѣ свои, раі); *чифут* 5 = евреин (нека седат чифутите настрана, ов); *чорбаджия* = богаташ, стопанин (а едни чорбаѣе што сат мало, ра); *шехетлък* 4 = свидетелство, доказателство (тия сат шаитлаѣи и имат хиляда други, ов); *ябанджия* = чужденец, другоселец (имаше един абандѣа сиромо болен, од).

Сравнително повечето турски заемки за отвлечени понятия у К. Пейчинович могат да се објаснат и с по-малката сила на руското влијание в западните македонски краишта¹.

5. Значително по-малко на број са наблюдаваните прилагателни имена -- факт, којто важи изобшчо за турските заемки в българскиот език². И прилагателните имена се карактеризират с някои структурни (словообразователни) и словоизменителни особености. Така многу от тях са употребени с типичната си неизменна турска форма (напр. *кескин*) и тоа свидетелствува между другото за силата на турското влијание върху българскиот език³; други са сврзани с български словообразователни елементи (напр. *фудулски*), а трети како обикновено приемиат български словоизменителни черти (напр. *гаразлите* от *гаразлия* > *garazli*). Ето употребените в „Огледало“ турски прилагателни имена: *гаразлия* 2 = враждебен, злобен (а не се прощеват со гаразлие те, чд-че); *кадър* 7 = моѣш, всемоѣш, способен (пошо не си кадир да го жнееш, рлд); *каил* = склонен, съгласен (попот виде не виде стори се каил, рлс-рдз); *кескин* = силен, лют (защо видох тебе еле си кескин чоек, рле); *макбул* = (и пеговиот курбан беше магбул приятел пред Бога, оа); *укахарен* = угрижен (тако баре седи оукаарен и речи, ξs); *сакат* = хром, куц, безрѣк (или сакатому... се смеете, рнг-рнд); *сефалия* = безгрижен (а фаволи му узедат душата, сефалиа та душа негова, ое); *фудулски* = горделив (со фудулско срдце, ри); *хаирлия* = благополучен (ден хаирлиа или лош, рл). Тук е причислена и причастната форма *баришцисан* = помирен (да сме мирни еден со другото, баришцисани погодено и со Бога и со светца, ри).

Може да се отбележи и трикратната употреба на единствената местоименна форма *хер* (= всеки), којто се отличава с по-особена семантика, срв. напр.: „... ако сакааш да ти раѣат бостан, бахчалак..., хер шо да билет“ (рмд).

6. Още по-малко са на број глаголите, којто могат да бѣдат отнесени към турски основи. И тоа е особеност, карактерна изобшчо за тур-

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите..., стр. 124.

² Пак там, стр. 120.

³ Пак там, стр. 120.

ските лексикални заемки в български¹. Обикновено тук наблюдаваните глаголи имат български наставки и повечето от тях принадлежат към III спрежение. Срещат се по правило еднократно, ако не се брой двукратната употреба на *почифутя се*. Турски произход имат следните глаголи: *алишверисам* = запламя (да отнесеме овен на агата или на пашата да му аливерисама हुтек, ра); *бегендисам* = одобря, харесам (и я грешний видох така, каде зборат, видох не берендисах и им рекох, рг); *кондисам* = настаня се, *прен.* дойда (и да го учуят от свако зло по кивдисало, рма); *кусурдисам* = намирам кусур, не одобрявам (не ги кусурисует, ркв); *почифутя се* 2 (ела да гледаме вие що сте се почифутиле, ов); *харча* (и нафиле си арчите арчот, ѓг).

7. Сравнително повече и по-често могат да се видят наречия, някои от които гравитират към модалните думи. По всяка вероятност това е така, защото те са предпочитани в изложение, което предполага по-голяма непосредственост (такива са напр. *баре*, *белки* и под.). Ето пълния списък на срещаните наречия: *апансъз* = внезапно (смърт чоека идет како арамии кришом, апансис не се знает кога ће дойдет, ркд); *артък* = напразно, излишно (защо от турци по-мало зборимо, каде не яхат и газат трпимо, зашо! не ли за арта, ѓв); *барабар* 2 = заедно, наравно (нему кажи му со нас барабар да идет свадби, гд); *баре* 5 = яоне (овай по-се забвват, ама баре по-мало земат, ра); *баш* 2 = тъкмо (баш на денем вардио да се опиемо, ѓг); *башка* 2 = отделно, настрана (да оставиш воден суд башка най-крупно, рме-рмс); *белки* 2 = (така кажуе, ама белки не ет, рли); *дайма* = постоянно (христиани божиин требет да сме дайма на богомолство, рла); *дил* = твърде, доста (да чува Господ дил грубо, р); *нафиле* = напразно (и нафиле си арчите арчот, ѓг); *рахат* = спокойно, безгрижно (сиреч да умре рахат, s); *сал* 5 = само (никоа субота не се постит, салт велика субота се постит, чд); *санки* = впрочем, 'дето ще рече (тако ги зовет миряни, санки во мир родили се и живуат, ркв); *сефте* 2 = за пръв път (у нова кућа сефте кога улегнеш, лз); *хелбетте* = разбира се, навърно (па другий безумен му велит: Елбетте е дал Господ ум повише, рле); *хеле* 9 = особено пък, най-сетне (а не знаете еле тия курбани идолска жертва, си); *хич* 2 = никак, ни най-малко (кому се прославил Христос ала елем от тебе, хич во тебе ни мало, ѓи); *чак* = дори, точно, едва (и моето умирање ће поминяте чак дури да дойдам, рви).

8. От служебните думи сравнително малко, но често употребявани са някои съюзи — между тях се намира и втората по фреквенция дума в „Огледало“ (*зере*, 29). Следните съюзи от турски произход са използвани от К. Пейчинович: *ама* 3 (похвалних мужи да сат по-умни, ама сега..., рлз); *герек* = или—или (свака работа без молитва не се почнуе, ћерек семе кога ће ваћат ни нива, ћерек, гумно кога ће насадиш, лs); *зере* 29 = (нека ми прохлядит уста моя, зере изгорех за вода, ос); *хем* 23 (тако ги жални ем ги учим, ем се молим Богу Христу, рв).

9. Някои от срещаните в „Огледало“ турски думи, преди всичко съществителни имена, се употребяват в състава на устойчиви словосъчетания, обикновено свързвани с български глаголи. Такива са например: *алиш-вериш* (алиш вериш да прекупи, рд); *държа гараз* (а той що држит

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите . . . , стр. 120.

гараз на чоек, ркс); *чиня давия* (давѣа чинат, р); *чиня захмет* (да чинимо захмет, ркс); *чиня икрам* (чинеа икрам, ое); *сѣм кадѣр* (не си кадар, ξs); *сторя се каил* (стори се каил, рлс-рлэ); *кабавет ми е* (касавет не му е, рд); *кеф ми е* (му беше кеф, рмз); *коля курбан* (коле курбаны, ξи); *чиня курбан* (чините курбан, ра); *правя курбан* (праат курбан, оа); *сторя ниет* (сторят ниет, рм); *имам селамет* (селамет имат, ркд-рл); *чиня сефа* (чинит сефа, пд); *сторя теслим* (го теслим стори, рмд); *пратя хабер* (прати хабер, ч-ча).

Тук в същност стои поставената още от Б. Цонев¹ проблема за турските калки в българския език — проблема, която се нуждае днес от обстойно изследване².

10. Внимание заслужава по-специално и стилистичната характеристика на употребяваните в „Огледало“ турцизми. Приведеният в началото откъс, както и илюстративният материал при систематизираните заемки недвусмислено сочат, че в стилистично отношение турцизмите са носители на такава характеристика, на каквато са носители изобщо лексикалните средства, присъщи на живата народна реч. Казаното се потвърждава — в различна степен, разбира се — от цялото изложение на автора, срв. още: „И я грешний видох така, каде зборат и им рекох: „Защо, християни, чекате до полдне, не ли надробите леб и сипете вино или лебац, да ни попа чекайте, ни шуйте го, ни тепайте го, ни глоба дадите стоката, идите си я сами, защо на забит да я дадете глоба.“ Тия ми велат: „Попот, що носит на велий ден, що ни дават нам тоа, не ет леб и вино, тако ест крв Христова, зато ви чекаме до полдне, зере сме чули от стари, без неа не може чоек да биде жив.“ Я им велим: „Кой ви кажуе таки, дали попот?“ Той ми велит: „Баре попот досега никаква реч не ни казал, от негова уста това не излагат никогаж, нему кажи му со нас барабар да идет свадби, на теферич, на хора, на лов, на сехер, на потера, на алиш-вериш да прекупи, да препродаде, а за поучение ни ми его праваме, ни он сам ни кажуе.“ (стр. рг-рд)³.

Органичната спойка на турските заемки с речника на живия народен език е несъмнена и тя показва, че в стилистично отношение не е съществувала диференциация между тези два лексикални пласта. Такава диференциация настъпва значително по-късно и се извършва особено интензивно през втората половина от миналия век, макар и неравномерно с оглед на българската езикова територия.

11. Интересни данни се получават от количествената характеристика на турските лексикални елементи в „Огледало“. Най-много са съществителните имена — 74, следвани от наречия — 18, прилагателни имена — 11, глаголи — 6, съюзи — 4, местоимения — 1. При това от съществителните имена преобладават означаващите абстрактни понятия; за прилагателните и наречията може да се каже, че означават признаци не толкова за конкретни предмети и действия във физическия смисъл на думата, а за предмети и действия, отнасящи се към обобщаващата, към умствената дейност на човека. Едно по-детайлно изследване на турските

¹ Вж. История на българския език, т. II, стр. 334—335.

² Вж. О. Јашар-Настева, Македонските калки од турскиот јазик, Македонски јазик, XIII—XIV, кн. 2, стр. 109—172.

³ Откъсът е нормализиран графично и пунктуационно.

заемки в българския език ще покаже какъв е характерът им от гледище на означаваните конкретни и абстрактни понятия; във всеки случай „Огледало“ дава основание да се допусне, че думите за абстрактни понятия и за действия от по-висок ранг съвсем не са били малко.

Интересни данни показва и фреквенцията на думите вътре в пределите на отделните части на речта. Така например измежду съществителните имена най-честа употреба има *курбан* (30), следвана от *берекет* (8), *сефа* (6), *джехнем* (5), *пари* (5), *чифут* (5), *забит* (4), *кабахат* (4), *пешкеш* (4), *хесал* (4), *селямет* (3), *тамах* (3); много са двукратно употребени (напр. *ага*, *аманет*, *бахча*, *бостан*, *заман*, *зайре*, *захмет*, *кал-дърма*, *касавет*, *манджа*, *хабер*), а останалите са използвани еднократно. От прилагателните имена най-много употреби имат *кадър* (7) и *гаразлия* (2), останалите се срещат еднократно. Както се вече каза, с изключение на *почифутя* се всички глаголи имат еднократна употреба. От наречията най-често се наблюдават *хеле* (9), *баре* (5), *сал* (5), *барабар* (3), *баш* (2), *башка* (2), *бели* (2), *сефте* (2), *хич* (2); останалите са използвани еднократно. Съюзите се нареждат сред най-често употребяваните думи: *зере* (29), *хем* (23), *ама* (3), *герек* (1).

Следователно честотата на употреба увеличава още повече относителното тегло на турските абстрактни съществителни имена, а така също на турските прилагателни и наречия, означаващи признаци за предмети и действия, присъщи на абстрахиращата, на умствената дейност. Наистина характерът и съдържанието на „Огледало“ обуславят големия брой и голямата употреба на думи от „по-високите стилове“, но прави впечатление, че наред с книжните (черковнославянските) се използват и много турски лексикални средства.

Заслужава да се отбележи и друго — една малка част от турските думи в споменатата книга са възприети в речника на съвременния книжовен български език. Може да се каже, че повечето са ограничени днес в сферата на народно-разговорната реч с неутрално или с по-особено стилистично съдържание¹.

12. Какво по-съществено може да бъде резюмирано, когато е дума за турските лексикални заемки в „Огледало“ на К. Пейчинович? Преди всичко значително е количеството на турски думи в авторовата реч, която отразява особеностите на живия народен език в западни македонски краища. Сред турцизмите особено ярко се открояват съществителните имена със своето количество и честота на употреба — от всичко 114 думи 74 са съществителни имена, а останалите са прилагателни, глаголи, наречия и служебни думи. Трябва да се отбележи големият брой на абстрактните съществителни имена, а така също на прилагателните и наречията, които се отнасят до понятия, действия и признаци, присъщи на категории от абстрактно естество. Стилистичната недиференцираност на турцизмите от живата разговорна българска реч е друга тяхна характерна черта. В същност стилистичният синкретизъм на „Огледало“ се наблюдава още в дамаскините и важи в една или друга степен за ранната българска книжнина, за да се разколебае категорично през втората половина от миналия век.

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите, стр. 126.

Всичко, което предоставя „Огледало“ на К. Пейчинович от гледище на лексиката и по-специално от гледище на турските лексикални заемки, характеризира общо взето повечето наши издания през първата четвърт на миналия век. Разбира се, разглежданата книга е от западния кръг, но по начало тя не се отличава от книги, издавани по същото време от източни български книжовници. Достатъчно е само да споменем за Софроний Врачански и за неговите издадени и неиздадени съчинения, за Неофит Бозвели и за неговите диалози и особено „Мати България“, а така също и за много от изданията, излезли през 30-те и 40-те години от миналото столетие. Изобщо лексиката на „Огледало“ предоставя много благодарен материал за историята на книжовния новобългарски език.

БЪЛГАРСКИТЕ ФАМИЛНИ ИМЕНА

Стефан Илчев

Предосвобожденски фамилни имена

Днешните български фамилни имена са сравнително ново явление — те се оформяват главно през XIX в.

Образуваните от лични имена прилагателни на *-ов*, *-ев*, *-ин* са стари може би колкото самият език, от много отдавна се срещат редом с личните имена или самостоятелно, но те не са били същински фамилни имена, а само пояснения към личното име. Еднаква е била функцията на прилагателното Драганов в съчетанията Драгановата нива, Драганови овце, Петко Драганов, Рада Драганова и др. Защото преди години обикновеният българин не е имал нужда от официално фамилно име. Околните са го назовавали с малкото му име или с прякор, който загатва за поминъка, занаята, родното място или някои лични особености, а покрай това с бащино или дядовото име. Дори в 1872 г. българинът Иванчо хаджи Пенчович, който участвувал в разпита на Васил Левски, се е подписвал на протоколите само Иванчо. А другите лица, обвиняеми или свидетели по същия процес, са записвани различно: Стаичо, Станьо, Анастас от Плевен, Божил Генчов, Стоян Пандурина, Доктор Иван, Учител Васил, Ваньо Шивачът.

Нашите предосвобожденски книжовници често пъти са търсили и възприемали някое измислено или видоизменено име, което да им служи като фамилно. Така Петър Берон на корицата на Рибния буквар се е подписал Петър Х. Берович, а сетие става Петър Берон, Съби Стойков става Г. С. Раковски, Сава хаджи Илиев — Сава Доброплодни, Добри поп Василев — Добри П. Войников, Димитър Великов — Димитър Великсин, Никола Савов — Никола Пиколо, Александър Стоилов — Александър Екзарх (*екзарх* е значело не духовен сан, а почетно звание на избран черковник).

Дори голяма част от спомоществвателите на възрожденски книги не се задоволяват с домашното си име, а гледат да го направят някак по-официално.

По време на Възраждането е добило широка употреба окончанието *-ич* (*-ович*, *-евич*): *Генович*, *Добринович*, *Княжевич*, *Маринович*, *Павлович*, *Попович*, *Протич*, *Радосимович*, *Скорчович*, *Тодорович*, *Холевич*, *Христович*, *Ценович* и много други. Едва ли всички носители на такива имена сами са си слагали това необичайно за българите окончание, още

повече в едни старопечатни книги то се явява много често, а в други съвсем нарядко или никак — дете ще рече, в много случаи са го налагали по свой вкус под руско или сръбско влияние авторите и издателите на книгите. Имената от тоя тип, като всяка мода, към края на миналия век се демодирали и днес са оцелели съвсем малко.

Доста са били разпространени в миналото фамилни имена с турско окончание *-оглу, -олу*: *Денкоглу, Кудоглу, Куцоглу, Сейкоолу, Семкоглу, Тотоглу*; в други случаи турското *ğ* е застъпено с *в*: *Бакърджовлу, Бояджовлу, Дерменджиовлу, Сайджоолу*. В домашния говор на Източна България тези форми живеят и днес, но като официално фамилно име са почти напълно изчезнали. Дори турците у нас вече се пишат с българско *-ов, -ев*.

Познати са и някои имена с гръцки наставки като *Димитриядис, Петропулос* и др.

Между спомоществателите откъм средата на миналия век много често се среща лично име, употребено като фамилно: Г. Анг. *Радивой*, Бабе Я. *Доросия*, Ив. Стоянов *Радон*, Никола В. *Диманка*, Христо Б. *Диманка*, Рале Н. *Радомир*, Николай Г. *Рашей*, Тодор Николов *Рашей*, Трендафил *Слави*, Никола *Момчил*, Х. Никола *Аггел*, Иванчо *Вичу*.

В служба на фамилни имена се срещат и прякори. В разговорната реч прякорите обикновено се членуват, но тук — навярно за по-официално — повече от тях са нечленувани: Димо *Грънчар*, Христо *Крушар*, Йован И. *Врач*, Марко Стеф. *Лекар*, Станчо Ив. *Шарил*, Драгоя В. *Шевец*, Вас. Н. *Кръстеняк*, Хр. П. *Тълчилица*, Димитри Р. *Белопит*, Тихол *Казас*, Трифон *Казасин*, Пенчо *Заим*, Лука Т. *Калъч*, Нено *Тавук*, Минко Витанов *Топозан*, Ник. Хр. *Френгорафт*, Недю Б. *Мудри*, Георги Х. I. *Смрикарий*, Йовко Юр. *Топът*, Иванчо Пенчо *Калпазанче* или Иванчо Пенчо *Калпазанчето*.

Още преди Освобождението тези имена почват да се явяват и с окончание *-ов*. Понякога я една и съща година или за едно и също лице: Г. Х. *Тахо* 1833, Анг. Х. *Тахов* 1833, Христофор В. *Абажер* 1857, Василий Х. *Абажеров* 1857, Станчо Хр. *Тарляк* 1873, Хр. Г. *Тарляков* 1873, Драган Д. *Манджук* 1844, Драган Д. *Манджуков* 1849, Д. Г. *Прашил* 1867, Димо Г. *Прашилов* 1873, Стефан Цон. *Шотряк* 1867, Стефан Ц. *Шотряков* 1873. По-често името с *-ов* се явява няколко години по-късно и по инициалите личи, че е на сина: Цонко Иванов *Хубяк* 1844, Хр. Ц. *Хубяков* 1873, Велико Ж. *Цояк* 1867, П. В. *Цояков* 1873, Гани *Мезю* 1844, Георги Х. *Мезюв* 1867, Ж. *Гюкчеренли* 1861, Н. Ж. *Гюкчеренов* 1870, Минчо Г. *Лъската* 1860, Матей Г. *Лъсков* 1873, Никола *Байно* 1833, Вълчо *Байнов* 1861, Моско Н. *Писар* 1844, *Писаров* 1873, Либен С. *Каравела* 1849, Стойче Л. *Каравела* 1849, а синовете на Стойчо са Любен *Каравелов* и Петко *Каравелов*.

Понеже по-рано не е имало практика да се пишат женски фамилни имена, някои от тях са писани като мъжките — с окончание *-ов* и *-ски*. Във второто издание на Нещастна фамилия, Русе, 1873, издава Д. Великов от Котел, между спомоществателите срещаме следните женски имена: госпожа *Марийка Д. Великов*, *Радка В. Гойков*, *Мария П. Мелушев*, *Гана Д. Пералийски*, *Йовка П. Стойнов*, *госпожица Марийка К. Каснаков*, *Веселина Хр. Калудов*, *Йордана Ив. Пенков*, *Мария П. Владов*.

ученички: Цоика П. Желесков, Минка Хр. Богданов. Останалите женски имена, много повече на брой, завършват на *-ова, -ева*.

Срещат се, макар и доста рядко, фамилни имена на *-ето, -ито*: Кольо *Фичето*, Стоян Н. *Дунито*, Велико Димов *Гуито*, Велчо Върбанов *Юначито*.

От всичко това се вижда, че както в другите области на езика, така и по отношение на фамилните имена в предосвобожденската епоха е имало лутаница и неустановеност. От една страна увлечение по чужди образци и мода, от друга — все по-засилена тенденция да се използват говоримите домашни форми като официални фамилни имена.

Форми и ударение на днешните имена

След Освобождението в 1878 г. под влияние на администрацията, казармата, училището, книжнината почва да се затвърдява очерганата още през Възраждането система на българските фамилни имена, според която:

Най-голям брой имена окончават на *-ов, -ова, -ови*.

Окончанието *-ев, -ева, -еви*, което по-рано се е срещало главно в Югозападна България, а другаде е било значително по-рядко, става така да се каже задължително след *ч, ш, ж, й, ъ, е, и*: Станчев, Мишев, Кожев, Пеев, Колев, Малеев, Русев. Така в много случаи се диференцират притежателните прилагателни от фамилните имена — *Илчов* баир над Шумен, но Боян *Илчев*, *Кольовата* дъщеря, но Пенка *Колева*. Окончание *-ов* вм. *-ев* се среща тук-таме и днес (*Гешов, Данчов*), но като рядко изключение.

Окончанието *-ски, -ска* (още *-шки, -шка, -чки, -чка*), което в домашна употреба е широко разпространено, става официално, а в някои части на страната като Белослатинско и Троянско то е типично окончание за фамилни имена.

Окончанието *-ин (-ина, -ини)* също излиза извън границите на домашната употреба и се затвърдява в официални фамилни имена. Повече от тях напълно са се откъснали от съответното прилагателно и са неизменни, но понякога женското име завършва на *-ина*, а семейното на *-ини*.

Нови фамилни имена на *-ич* вече не се образуват. Колкото ги има днес, те са наследени от миналото.

Представа за численото съотношение на тия групи имена можем да добием от Телефонния указател за София, който съдържа имена от цялата страна. В изданието от 1966 г. (без допълнението) има около 42000 фамилни имена. Понеже повече от тях се повтарят, някои над хиляда пъти (напр. Николов — 1600, Попов — 1800, Петров — 1900, Георгиев — 2000, Димитров — 2200, Иванов — 2400), а освен това голяма част от телефонните абонати са от други народности, българските фамилни имена, броени като форми, са около 6200¹.

От тия 6200 имена над 3000 завършват на *-ов, -ова*, 1800 на *-ев, -ева*, близо 1000 на *-ски, -ска (-шки, -шка, -чки, -чка)*, около 200 на *-ин* и едва 50 на *-ич*.

¹ Броеното е правено на ръка и числата не са напълно точни.

Няколко десетки имена се отклоняват от посочените типове. Едни са псевдоними (*Багряна, Болгар, Волний, Ведър, Привек, Елин Пелин, Кремен, Фол*), други са недоразвити възрожденски форми (*Азура, Балан, Смеркар, Телбиз, Крайничанец, Мичковец*, срещу които има Агуров в 1857, *Баланов* и *Балански, Смрикаров, Телбизов*), трети са фамилни имена на натурализирани у нас чужденци.

При образуването на фамилни имена от лични основната форма на личното име обикновено се запазва: Стойко — *Стойков*, Първан — *Първанов*, Велчо — *Велчов* (домашно) и *Велчев*. Изключенията са много малко. От Георги домашната форма в Източна България е *Георгъов*, литературната би трябвало да бъде *Георгиев* (както *Русев* от Руси, *Добрев* от Добри), а тя е *Георгиев*, навярно покрай имена като *Илиев, Мавродиев* и др. От *Михайл* вм. очакваното *Михайлов* е добила гражданство формата *Михайлов*.

Фонетичните варианти, най-вече поради потъмняване на неударени гласни, са доста често явление. Възрожденските форми *Жечув, Станюв, Генив, Гергив, Русив, Събив* можем да смятаме за плод на малограмотност, но и в официалния Телефонен указател от 1966 г. срещаме формите *Керемедчиев, Керемидчиев* и *Кирилмидчиев, Пъдарев* и *Падарев, Комитски* и *Кумитски, Вакавчиев* и *Вакъвчиев, Бетовски* и *Бетушки, Демирев* и *Димирев, Футеков* и *Футиков, Балауров* и *Балахуров, Хвалджийски* и *Фълджийски* и много други.

Ударението на фамилните имена по начало е на същата сричка, на която пада при личното име или нарицателното съществително: Никола — *Николов*, Пънчо — *Пънчев, дръндър* — *Дръндаров, абаджия* — *Абаджиев, чакъл* — *Чакалов, Чакалски*.

При една неголяма група имена на *-ов, -ова* ударението се измества към окончателното. В градските среди почти редовно се изговаря *Димитров* от *Димитър*, *Иванов* от *Иван*, *Павлов* от *Павел*, *Петков* от *Пётко*, *Петров* от *Пётър*, *Цанков* от *Цаяко*, а може би не така редовно, но с тенденция да се затвърди: *Ванков, Йорданов, Панков, Панов, Пенков, Райнов, Тодоров, Цанов, Цветков* и още някои. Същото става с редица имена на *-овски, -овска* и *-евски, -евска*: *Бобчев*, но *Бобчевски, габровски*, но *Габровски, Дилчов* или *Дилчев*, но *Дилчовски, Димчевски, Марковски, Михайловски, Папчевски, Пауновски* и т. н.

Това се дължи на няколко причини:

Влияние на народния език, дето изговарят *Пётко*, но *Петковден, Пётър*, но *Петровден, петрови пости, Георгви*, но *Гергьовден, гергьовско агне*.

Влияние на някои югозападни говори (кюстендилски, радомирски, ставкедимитровски, самоковски), в които на местна почва изговарят *Санде* — *Сандев, Спасе* — *Спасев, Ванко* — *Ванков, Занко* — *Занков, Мано* — *Манов, Цветко* — *Цветков*.

Влияние на руски език, в който фамилните имена често получават ударение на края: *Гончаров, Кузнецов, Лесков*. Обаче руското влияние не е толкова голямо, защото там изговарят *Павлов*, по-често *Иванов*, отколкото *Иванов*, а имена *Петков, Димитров, Тодоров, Цанков* у русите изобщо няма.

Най-важната причина за това изместване е неволният и не винаги съзнаван стремеж да се различат чрез ударението в отделни случаи обик-

новените прилагателни от фамилията имена: Павловата къща, но Никола Панлов, Петкова нива, но Стоил Петков. Също така и модата, според която ако някой е „нашенец, от наше село“, казват му Иванов, Йорданов, Петков, Козовски, Бѣбовски, но ако е изтъкнат общественик или човек от далечно място, за по-официално става Иванов, Йорданов, Петков, Козовски.

При едни имена изместването на ударението е затвърдено и се запазва и във форми с *хаджи* (Хаджипетков, Хаджипетров), а при други се явява само в простите форми (Иванов, но Беливанов, Деливанов, Ениванов, Кабдиванов, Караванов, Куруиванов, Късаиванов, Попиванов, Саръиванов, Хадживанов).

Обратна промяна, т. е. изместване на ударението към началото на думата, става при редица фамилни имена, образувани от турски заемки на *-джия*, *-чия*. В някои днешни говори, особено на Източна България, все повече се засилва тенденцията да изговарят Бозаджиев им. Бозаджиев, Гемеджиев, Данаджиев или Данаджиев, Кеседжиев, Серкеджиев, Фурнаджиев, Шйшеджиев, Ябанджиев, Язаджиев. Не са редки и такива случаи — бащата е жив и изговаря името си Балтаджиев, а синът или внукът е вече Балтаджиев. Причината трябва да търсим, от една страна, в желанието да се отдалечи фамилното име от „прозаичните“ думи *бозаджия*, *данаджия* 'телчар', *серкеджия* 'оцетар', *фурнаджия*, от друга — в диалектните звателни форми *бозаджи*, *фурнаджи*, най-сетне в общата тенденция на езика да се измества към началото ударението на редица думи, най-вече префигиранни съществителни и прилагателни, като запас, запасен, наука, научен, предел, прѣлом, прѣломан.

Югозападните имена Близнев, Радеа, Костев, Станков, Стойнев в други части на страната получават „нормално“ ударение Близнев, Радев и т. н.

Състав и значение на имената

Най-употребимите фамилни имена са образувани от мъжко лично име: Иванов, Стоянов, Драганов, Илиев, Минчев. Това е името на бащата, дядото или някой по-далечен прадедо. Освен редовни лични имена голям брой от днешните фамилии крият умалителни, видоизменени или галени детски форми, едни от които са вече изчезнали, а други се срещат само в домашна среда (*Ацев*, *Георундов*, *Диринков*, *Жидов*, *Кацунов*). При днешната триименна система — лично име, бащино и фамилно — мнозина са възприели за фамилно име бащиното си: Цветан Тодоров Белчев, Георги Цанев Герговски. Понякога двама или трима братя имат различни фамилни имена: Васил Николов Манов, Георги Николов Манов, Димитър Николов Манов Хъшлашки. При това второто име (или неговият инициал) не е всякога име на бащата. Така поетът П. К. Яворов или Пеѐо Крачолов Яворов в същност се казва Пеѐо Иванов Хаджитоѐев Крачолов — с псевдоним Яворов.

Фамилни имена се образуват и от женско лично име и обикновено завършват на *-ин*: Гейин, Калицин, Марин, Пауниин, Радин. Не всички имена на *-ин* са образувани от женско име. В Софийско, Брезнишко, Трънско, Берковско и другаде се образуват и от мъжки имена на *-а*: *Гоцин* от *Гоца м*, *Додин* от *Дода м*, *Мадин* от *Мада м*. От мъжко

лично име на *-а* могат да се образуват фамилни и на *-ин*, и на *-ов*: от Гопа — *Гопин* и *Гопов*, от Кола — *Колин* и *Колов*.

Една неголяма група фамилни имена на *-чин* съдържат прозвище по мъж на майката, бабата или прабабата: *Андрейчин*, *Ваканчин*, *Дееничин*, *Николчин*, *Петканчин*, *Тодовичин*, *Яновичин* — от Андрейца (Андреица), жената на Андрей, Вакан(и)ца, Дееница, Никол(и)ца, Петкан(и)ца, Тодовица Яновица.

Срещат се наредко из Източна България фамилни имена, образувани от турско лично име: *Абдулов*, *Ахмедов*, *Бекиров*, *Горалов*, *Етемов*, *Кемалов*, *Османов*, *Якубов*. Те са възникнали по различни поводи — купил след Освобождението имота на турчина Горал, а съселяните му прикачили и името Горал, бил дългогодишен ратай на Кемал, с държането или фигурата си напомнял турчина Осман и т. н.

Втори голям дял фамилни имена са образувани от личен или родов прякор. Прякорите са твърде разнообразни по произход и значение. Едни са възникнали от телесна особеност, недостатък или повреда (*алтънармак*, *балабан*, *дебелян*, *кривошия*, *топал*, *чолак*), от отличителна черта на характера или проява на човека (*далкалъч*, *живодер*, *капчил*, *пъргавела*, *никезин*, *стипцар*), от народностно име (*абазин*, *влах*, *татарин*, *черкезин*), от неприсъща на даден говор, неправилно изговаряна или често повтаряна дума (*куги*, *ка върим*, *кардашим*, *магае*, *язе*), от някоя паметна случка в живота на човека (*бръстина*, *почекай*, *премежда*), от някаква проста храна (*кръкиш*, *леца*, *попара*, *скроб*) и много други.

Към прякорите спадат и ония думи, които означават професията или занаята на човека (*биржар*, *боринар*, *джамбазин*, *златар*, *клицар*, *ковач*, *пор*), също родното село, града или страната, където дадено лице е ходило и живяло (*осиковец*, *самоковец*, *казанкалия*, *аргентинец*, *бечлия*, *букурщлия*, *стамболец*, *стамболия*).

Образуваните от прякор фамилни имена носят същите окончания, както образуваните от лично име: *-ов* (*Аксаков*, *Болдишков*, *Кандиларов*, *Тумангелов*), *-ев* и *-ев* (*Абрашев*, *Балджиев*, *Буюклиев*, *Дългошиев*, *Мутафчиев*), *-ски* или *-шки*, *-чки* (*Айналийски*, *Борсучки*, *Гладнишки*, *Мустакерски*), *-ин* (*Булин*, *Дъгардин*, *Скабрин*).

Имена от родно село се срещат най-вече в близкия град или в околните села. При това в Западна България те окончателно повече на *-ски*, а в Източна България — на *-лиев*, *-лийски*. В Михайловград: *Еловишки*, *Железнички*, *Мадански*, *Превалски*, *Чемшиански* (от близките села Еловица, Железна, Мадан, Превала, Чемиш); в Луковит: *Бежански*, *Блъснички*, *Ракитски*, *Ъгленски* (от с. Бежаново, Блъсничево, Ракита, Ъглен); в Стара Загора: *Артепелиев*, *Банлиев*, *Джадъгъболиев*, *Дованджиев*, *Енекчиев*, *Казанкалиев* (от с. Адателе, Бая, Джадъгъбол, Дуванджии, Енекчиево, Казанка).

По езика, от който произхождат, най-голяма част от прякорите са турски (още турски от арабски, турски от персийски), после идват българските, а значително по-малко са гръцките, румънските, циганските и единични случаи от други езици.

Значението на по-голяма част от прякорите днес не е известно дори на носителите на съответни имена. Един *Чакалов* обясняваше, че дяло му от Търново търгувал с кожи и между тях имало и кожи от чакали, отдето възникнало името. Обаче име *Чакалов* и *Чакалски* се среща още

в Самоков, Свищов, Златарица (Еленско), Разград, Варна, Чирпан, Грозден (Карнобатско), Калофер, Славяново (Плевенско), Берковица, Горно Озирово (Берковско). Явно е, че тук не може да се крие животното *чакал*, а турската диалектна дума *чакал* "безхарактерен", която в миналото ще да е била позната у нас, а тъкмо от такива думи най-често възникват прякори. Един *Мекекчиев*, запитан какво знае за произхода на името си, отговори, че никога не се е замислял по този въпрос и нищо не знае. Такъв отговор дават мнозина други. Това не бива да ни учудва. Голяма част от българите са равнодушни към произхода и значението както на личното си име, така и на фамилието. Обаче не са малко и онези, които с готовност и голяма вещина говорят за името си. Понякога дават неприемливи от езиково гледище обяснения, понякога се увличат в странични подробности — какъв е бил родът, къде се е преселвал, с какво са се отличавали отделни негови представители и т. н. — но все пак тия сведения могат да бъдат полезни за правдивото тълкуване на името.

*

Днешните български фамилни имена имат и добри, и слаби страни. Добро е тона, че ясно се различават от личните имена и недоразуменията са почти невъзможни, докато в други езици, да речем френски, една и съща форма служи и за лично име, и за фамилио. Добро е и това, че по окончателния нашите имена не са нито прекалено еднообразни, както у някои други народи, нито много различни. Със самата си форма името подсказва, че носителят му е българин или най-малкото славянин.

Слаба страна е преди всичко честото повтаряне на едни и същи имена — *Иванов, Петров, Димитров, Георгиев* и съчетания от тези имена — Иван Петров, Петър Димитров, Димитър Георгиев. Такива "обикновени" имена по-мъчно се запомнят, по-мъчно се свързват с представата за дадено лице. Задължително въведената триименна система в паспорти и официални документи не разрешава изцяло въпроса, защото повтарянията не могат да се избягнат. В Телефонния указател от 1966 г. има 170 пъти Иван Иванов, от тях 22 Иван Г. Иванов; 162 Димитър Димитров, от които 18 Димитър Г. Димитров. Дори да приемем, че половината от инциалите Г. тук означават друго име, пак остават 11 Иван Георгиев Иванов и 9 Димитър Георгиев Димитров.

Друг, и то много болезнен недостатък на нашите фамилни имена е големият брой турски корени. Понякога се заредят в някой списък *Абаджиев, Авджиев, Айджиев, Айналиев, Айранджиев, Аканджиев, Актарджиев, Алмаджиев, Араджиев, Астарджиев, Бакалбашиев, Балджиев, Балтаджиев, Балъкчиев, Батанджиев, Бахчеванджиев, Бегликчиев, Бегдаваджиев, Бейгирджиев, Биринджиев, Бичкиджиев, Боланджиев, Бунарджиев, Бургуджиев, Бучакчиев, Бюлюкбашиев* — кои от кои по-големи и по-непонятни.

От Възраждането насам голям брой турски думи отпаднаха от нашия книжовен език, в топонимията турските имена на градове, села, планински върхове и местности се сведоха до възможния минимум, само в антропонимията турските прякори и фамилни имена още стоят непокътнати, почти както са били през време на робството. Но тогава много повече българи са знаели турски език, та имената са им били понятни;

днес не е така, а утре ще бъдат още по-чужди и непонятни. Не е достатъчно само да се види и осъзнае това — трябва да се пристъпи по-дейно към побългаряване на българските фамилни имена.

Преди всичко не бива да се държи упорито на някои стари положения и факти, напр. че пращадото бил *кабакчия*, т. е. махленски бирник, който слагал парите в катуна (на тур. *su kabağı*) и оттам фамилното име *Кабакчиев*. Ако е толкова важно да се помни от поколенията, че къщата или кръчмата на пращадото в Беброво е била срещу големия мост, не е необходимо да се поддържа и днес името *Кюпрюбашиев* — почти същото ще значи Краймостов, Примостев или нещо подобно, което е и по-кратко, и с български фонетичен състав.

В името на българщината, в името на националния облик на езика и културата трябва да се пожертвуват тия отживели времето си семейни спомени.

Опити за побългаряване на чуждите фамилни имена са правени още по време на Възраждането. Най-често чрез превод: вм. *Бакърджиев* — *Медникаров*, вм. *Сахатчиев* — *Часовникаров*, вм. *Терзиев* — *Шивачев* и т. н. Много пъти българските имена са възникнали самостоятелно и не са превод на турски.

Превеждане на турските прякорни имена не може да се прилага навред, пък и не е желателно, защото много прякори посочват отрицателни качества или телесни недостатъци, напр. *Бербатов* (мръсен, изцапан), *Битлиев* (въшкав, въшлив), *Джебаров* (потисник, угнетител), *Ирибаджак* (кривокрак), *Камбуров* (гърбав), *Кодошев* (сводник), *Къркеланов* (40 лъжи, голям лъжец), *Тамахяров* (скъперник), *Убуоров* (лаком, ненаситен), *Чапрашиков* (объркан, забъркан), *Чатлаков* (малоумен, смахнат), *Яланджиев* (лъжец). Затова мнозина изоставят старите си семейни прякори — все едно дали са от български, или от чужд произход — и възприемат бащино и дядово лично име за фамилно.

Някои си създават фамилно име от готови топоними. В землищата на нашите села и градове се срещат хубави български имена на местности, долчини, хълмове, рекички и т. н. Който е имал имот на такова място, понякога си образува фамилно име от името на тоя имот, както се практикува в много други страни. Така от местното име Тризлата в северозападната част на Витоша е възникнало името *Тризлински* в с. Кладница и по-сетне *Тризлинцев* в София; от местност и река Орля над с. Врачеш — *Орленски*; от махала Венеца — *Венчарски* в с. Калугерово и Своде, Ботевградско; от местности и стари кошарица около с. Лакатник — *Брезовски*, *Виноградски*, *Капиджарски*, *Малорътски*, *Проходски*. Тук има широк простор за обновяване на фамилните имена.

Най-сетне всеки може да си създаде по свой вкус ново име и да замени старото, ако то е чуждо по произход, непонятно или грозно, каквито често биват натрапените от присмехулни съседи прякори.

За легализирането на такива нови имена са нужни съответни законоположения, които правителството няма да откаже, щом се отнася до нашата национална култура.

ДУМИ ОТ ГРЪЦКИ ПРОИЗХОД В „РИБНИЯ БУКВАР“ НА П. БЕРОН

Ралица Цойнска

Видният наш възрожденски писател и учен Петър Берон издава своя „Рибен буквар“ през 1824 г. със скромна цел — да даде на българските деца интересно и занимателно четиво, написано на разбираем език: „и глѣдах да ги [поученията, преведени от Еклогара на Дарварис] напиша кѡлкото мѡга прѡсто, щотѡ всѣкий да ги разбира“ (3)¹. Запознал се с напредничави за времето педагогически идеи, Берон е съзнавал, че старите възгледи за образование и възпитание на децата трябва вече да се изоставят. Това той е приложил в книгата си, която изиграва голяма роля за изграждане на новото, светското българско училище.

Букварът привлича вниманието ни днес не само с новите си педагогически идеи, но и с езика, на който е написан. Интересът към езика му е оправдан — тази малка енциклопедия е първата новобългарска книга, написана на жива народна реч. Не всички проблеми, свързани с нейния език, обаче са проучени и разрешени. Така например, лексиката на Буквара, която несъмнено е изиграла роля в оформянето на нашата книжовна реч през Възраждането, не е изследвана цялостно. Отделни лексикални въпроси са засегнати в проучвания върху формирането и изграждането на нашия книжовен език през XIX в., както и в специални изследвания на Бероновия език².

Интересен е въпросът за гръцките елементи в езика на Берон. Известно е, че авторът е владеел добре няколко езика, между които старогръцки и новогръцки. Той е учил в Елинската школа (Бейска академия) на Вардалах в Букурещ. Главен извор и образец при съставяне на

¹ Всички примери се цитират по фототипното издание Букваръ съ различни повчѣния, събрани от Петра Х. Беронича. За Български-те училища. Въ годъ 1824. Стъкмия Стойко Стойков, София, изд. Нар. просвета, 1964. Графиката и правописът са новобългарски. Задавени са само ударенията на думите. Цифрата след примера означава страницата.

² Л. Андрейчин, Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, Български език, VIII (1958), кн. 4—5, стр. 309—320; Б. Симеонов, Влиянието на румънски език върху езика на българските възрожденци и революционери-демократи, Cercetări de lingvistică, Cluj, anul III, 1958: Supliment. (Mélanges linguistiques offerts à Emil Petrovici par ses amis étrangers à l'occasion de son soixantième anniversaire), стр. 455—456; Б. Цонев, Д-р Петър Хаджи Беронич — Берон. (Книжовно-просветна дейност), Сборник Д-р Петър Берон по случай стогодишнината на Рибния буквар, 1824—1924, София, 1925, стр. 32—35; Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, София, 1936, стр. 428—429; Л. Андрейчин, Езикът на „Рибния буквар“ и българският книжовен език, Български език, XIV (1964), кн. 2—3, стр. 101—104; В. Попова, Езиковото дело на П. Берон, в. Литературен фронт, 7. V. 1964; К. Ничева, Езикът на Бероновия „Рибен буквар“ и на Софрониевия „Неделник“, Език и литература, XX (1965), кн. 1, стр. 27—40.

Буквара е бил Еклогарът на гръцкия книжовник Дарварис. Предмет на това изследване са само думите от гръцки произход в „Рибния буквар“¹:

А̀г̀гел [ангел] (гр. *ἄγγελος*, стб. ангѣлъ, аггѣлъ): „А̀г̀гел предстател с небесѐ послан бѣст рещѣ бо̀городице...“ (32).

А̀ка̀дѣ̀мѣ̀ [акадѣмѣя] (гр. *Ἀκαδημία*, *Ἀκαδημία*): „В Петербургската академия определѣха да дѣумами словата, А, Бе, Ве, Ге, Де, Е, и пр. ...“ (5—6). Може да се предположи, че думата е заета в езика ни чрез рус. *акаде́мия*.

А̀по̀ка̀лѝпсѣ̀ [апокалипсис] (гр. *Ἀποκάλυψις*): „...за да настоят [епитропите] тѣлкози за претолкованнето Нѣваго завета (евангѣлие, апо̀сто̀л, и апо̀ка̀лѝпсѣ̀)...“ [143].

А̀по̀сто̀л (гр. *ἀπόστολος*, стб. апѣсто̀лъ). Вж. примера при *апо̀ка̀лѝпсѣ̀*. Думата е употребена и от Паисий в „История славеноболгарская“².

А̀рѐса [харѣсам] (гр. *ἀρεσάω*, аор. *ἄρεσα*): „Попѣтаха Сократа: кѣк мѣжи человек да угоди (арѣса) на хѣрата...“ (42). Софроний Врачански също употребява диалектната форма *аресам*.

А̀рѝоп̀а̀г [ареопа̀г] (гр. *Ἄρειος πάρος*): „Судѣлище Ариопа̀г“ (заглавие, 77). Срв. рус. *ареопа̀г*, рум. *агеора̀г*.

А̀рѝт̀м̀ѣ̀тѣ̀кѣ̀ (гр. *ἀριθμητική*, стб. арѣтмѣтѣкѣя): „а подѣр пладне щѣ ѣм кажа вѣториат уро̀к от арѝт̀м̀ѣ̀тѣ̀кѣ̀та“ (8). Думата се среща в Предисловието и в дял VIII, които не са преведени от Еклогара на Дарварис, а са съставени от Берон³. Вероятно този термин, употребен за първи път тук, е зает в езика ни чрез рум. *arithmetică*⁴. Авторът заменя с него тур. *хисап*.

В̀а̀р̀ва̀р [варварин] (гр. *βάρβαρος*, стб. варварь): „Филосо̀фу Анаха̀рсу ся присмѣваше един чи ѣ скѣтянин сѣреч в̀а̀р̀ва̀р...“ (44).

Г̀ра̀м̀а̀тѣ̀кѣ̀ (гр. *γραμματική*, стб. грамѣтѣкѣя): „и подѣре да ги ѣмат за примѣри и по̀мо̀щ на г̀ра̀м̀а̀тѣ̀кѣ̀та“ (3). Срв. рус. *грамѣтѣка*, рум. *gramatică*. Думата е употребена и от Паисий. Среща се в Буквара и прилагателно *грамѣтѣчески*.

Д̀а̀с̀ка̀л (игр. *δασκαλος* от стгр. *διδάσκαλος*, стб. даска̀лъ): „да мѣже всѣкий сѣм, и без д̀а̀с̀ка̀л, да на̀учи кой̀то ѣзѣк щѣ от тѣзи“ [144]. Срв. рум. *dascăl*. Берон предпочита думата *учѣтел*, а *даскал* употребява само веднѣж. Тази дума се среща и у Паисий.

Д̀ѣ̀л̀ф̀ѣ̀н (гр. *δελφίν*, *δελφίν*, стб. дѣлфѣнѣ): „Дѣлфѣнат ѣ най чѣврѣст от сѣчките добѣтаци...“ (114). С тази дума е заменено турското название на животното *домуз бали*. Срв. рус. *дельфѣн*, рум. *delfin*.

¹ Думите се дават според формата им в Буквара, а след това (само когато има акцентна или фонемна разлика) — съвременната им форма в квадратни скоби. Посочва се и гръцката форма на думата. Повече от половината гръцки думи имат старобългарски форми. Това показва, че те са били заети в езика ни рано, а употребата им през XIX в. се е дължала на старобългарска писмена традиция (срв. *ангел*, *апо̀сто̀л*, *варвар*, *евангѣлие*, *зограф*, *идол*, *икона*, *кошба*, *кораб*, *миро*, *поп*, *пѣнакиѣ*, *псалтир*, *тѐмел*, *трапѣза*) или на ново влияние (срв. *арѣтмѣтика*, *грамѣтика*, *дѣлфѣн*, *история*, *филосо̀фия*, *школа*).

² За сега не може да се проследи подробно употребата на изследваните думи у предходници на Берон — проучени са само гръцките думи в Паисиевата История (вж. А. Л. Мидев, Гръцките и латинските думи в Историята на Паисий Хилендарски, сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, София, БАН, 1962, стр. 401—411). Речниковият архив на Възраждането в Института за български език още не е пълен. От него са взети данни за употребата на някои думи в „Неделника“ на Софроний.

³ Срв. Кр. Генов, „Рибният буквар“ на Берон и „Еклогарът“ на Дарварис, Нар. просвета, XVIII (1962), кн. 7, стр. 67.

⁴ Срв. Б. Симеонов, цит. ст., стр. 456.

Евангелие [евангелие] (гр. *εὐαγγέλιον*, стб. *евангелие*). Вж. примера при апокалипсис. Думата е употребена и от Паисий. Тя има ударение на третата сричка в Буквара, както в гръцката и румънската форма — *evangélie*.

Евтина (гр. *εὐθύτης*): „Евтина мѹдрост“ (заглавие, 72). Срв. рум. *estin*.

Еклогар (гр. *ἐκλογάριον*): „Собрах и неколко кѹси и различни поученія от Дарварьовѹт Еклогар...“ (3).

Елеи [елѹй] (гр. *ἐλαίον*, стб. *клей*): „от плодѹ шпешеници, вина и елеа своѹго умножишася...“ (35). Срв. рус. *елѹй*, рум. *илеи*.

Епитроп (гр. *ἐπίτροπος*): „Има и още дрѹги недописани кнѹи, който кога ся свѹршат, тогази щѹт обяви епитропите“ [145].

Етимологѹя [етимологѹя] (гр. *ἐτυμολογία*): „Граматѹческа етимологѹя на тѹзи 4 ѹзйци“ [заглавие, 144]. Ударението на думата е както в гръцката и румънската форма (срв. рум. *etimologie*) и се различава от съвременното.

Захар (гр. *ζάχαρη*, катар. *ζάχαρης*, стб. *захаръ*): „Захарта става от едни трѹсти (камѹши)...“ (92). Софроний употребява в „Неделника“ същата дума, но с руска фонетика — *сахар*¹. Срв. и рум. *zăhar*.

Зограф (гр. *ζωγράφος*, стб. *зографъ*): „а ти днес излѹга мене зографѹ“ (62).

Идол (гр. *εἶδωλον*, стб. *идолаъ*): „Поликлит направи два идола...“ (63)

Икона (нгр. *εἰκόνα* от стгр. *εἰκόνη*, стб. *икона*): „А Парѹс принѹси една икона...“ (62). Думата се среща и у Паисий.

Илѹ [елѹ] (нгр. *ἐλά*, *ἐλάτε*, стб. *кля*): „дойди (илѹ) да го земни“ (44). Повелителните форми *ела*, *елате* са заети в езика ни по народен път², срещат се и в езика на седмоградските бѹлгари.

Илѹктрика [електрика, електричество] (гр. *ἤλεκτρον*): „междѹ тех ся намира и едно дрѹго сѹщество називаемо е илѹктрика...“ (132). Тази дума се употребява и от други възрожденци. Съвременната книжовна *електричество* се среща за първи път в „Извод от физиката“ (1849) на Н. Геров. Формата е идентична с рум. прилагателно *electrică* (ж. р.)

Исторѹя [истѹрия] (гр. *ἱστορία*, стб. *истѹрна*): „Обрекухася нѹкий любѹродни да проводят бѹлгарската истѹрия и дрѹги полѹзни кнѹи да ся тѹпират“ [145]; „Различни истѹрии“ (заглавие, 58). Думата е употребена и от Паисий и Софроний. Ударението на думата е еднакво с гръцкото. То се различава от съвременното бѹлгарско, от руското (*истѹрия*) и румънското (*istorie*).

Ихнѹвмон [ихневмон] (гр. *ἰχθυόμων*): „но ихнѹвмонат му ѹ най голѹмиат враг...“ (107). Ударението на думата е както в гръцки език.

Камѹла (гр. *καμήλα*, катар. *καμήλος*, стб. *камнѹла*): „Спорѹст долгата шѹя, и гърбената гарбѹчка прилѹчна на камѹла...“ (109). Софроний съшо употребява тази дума. В Буквара се среща и относително прилагателно в името на шрауса *камѹлско птиче*.

Кѹта (гр. *κάτα*, стб. *кѹта*): „Една бабичка имаше една кокошка, и тѹя снѹсяше кѹта ден“ (52); „и кѹта година уѹлвят колкѹто две хиѹляди“ (114)

¹ Вж. К. Ничева, цит. ст., стр. 40.

² Вж. К. Мирчев, цит. съч., стр. 66.

Наречието *ката* и досега е присъщо на наши диалекти, а книжовното му съответствие е *всеки*.

Катихис [катехизис, катихизис] (гр. *κατήχησις*): „Катихис на наша православна вѣра“ [заглавие, 144]. Употребената от Берон форма е идентична с рум. остар. *catihis*. Съвременната форма в езика ни е еднаква с рус. *катехизис*, *катихизис*.

Кит (гр. *κῆτος*, стб. *кѣтъ*): „О колкото животни знайм до днѣс кѣтат ѣ най голѣм...“ (113). Срв. рус. *кит*.

Кѣкал (вгр. *κῆκαλον*): „Без кѣкали человекъ щѣше да ѣ каквѣто кѣща без подпѣрки и без темѣли...“ (125). Думата е употребена и от Софроний.

Колиба (гр. *καλύβα*, катар. *калѣба*, стб. *колыба*): „Една гладна лисица ся пѣхна през една дупка в една овчарска колиба и намѣри та ѣде твѣрде много“ (54). Думите *колиба* и *кораб* са заети от славянобългарските племена преди настаняването им на Балканския полуостров¹.

Корабли [кѣраб] (гр. *κοράβιον*, *καράβιον*, стб. *кѣрабль*): „Плѣват [делфинте] покрай кораблите“ (115). Думата се среща със същата фонетична форма (навярно черковнославянско-руската) и у Панасий. Срв. рус. *корабль*.

Крокодил (гр. *κροκόδειλος*): „кога ще рекѣт чи нѣкой ся приструва та плачи, кажат чи той плачи като крокодил“ (108). Думата е употребена и от Софроний². Срв. рус. *крокодил*, рум. *crocodil*.

Лексикѣн (гр. *λεξικόν*): „Лексикѣн малкий на 4 язѣци: бѣлгарски, грѣчески, влѣшки, и росѣйски...“ [144].

Лилица [лицсвам] (гр. *λείψα*, аор. *ἐλείψα*, стб. *липсати*): „но тѣи [болярците] не знаят от щѣ ся лишѣни (щѣ им лилица)“ (45). Думата е употребена и от Софроний. От глагола е образувано съществителното *лицсване* 'затѣмнение'.

Магѣосник [магѣосник] (стб. *магѣосникъ*), стр. 17; по гр. *μάγος* и суфикс *-ник* или от гр. *μάγισ*³.

Мандра (гр. *μάνδρα*): „Нѣкои овчѣри си упѣкоха една овца на мандрата и седнаха да я ядѣт“ (51). Срв. тур. *mandıra*. Н. Геров дава думата като турска.

Матима (гр. *μάθημα*): „Сѣтне пакъ щѣ послѣдова додѣ соверши урокат (матимата, пинакѣдата)“ (6). Срв. рум. остар. *mătimă*.

Мѣнгиме [мѣнгеме] (гр. *μηνγγενη* > тур. *mengene*): „тогѣзи го [лена] стѣскаат в мѣнгиме...“ (95). Н. Геров дава думата като турска.

Миризма (гр. *μύρισμα*): „полѣжиха нѣще на вред всякакви добри миризма...“ (83). Срв. рум. остар. *mirizma*.

Миро (гр. *μύρον*, стб. *миро*): „Миро и точа мироточец“ (27). Думата се среща и у Панасий.

Наливѣсал (гр. *ἀλείψω*, стгр. *ἀλείφα*): „та я [котката] наливѣсал...“ (96).

Панаир (гр. *πανήγυρις*, катар. *пангѣри*, стб. *пангѣръ*): „Дионис сикелѣйскѣи царъ отиде да ся разхѣжда едѣн дѣн из панаирѣт...“ (72).

¹ Вж. К. Мирчев, цит. съч., стр. 64.

² Според К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделик“ в историята на българския книжовен език, София, БАН, 1965, стр. 158, тази дума е заета от руски език.

³ Вж. Ст. Илчев, *Магѣосник* или „магѣосник“, Български език, XII (1962), кн. 5, стр. 460.

Пинакида (гр. *πινακίς*, стб. пинакида): „всякий пишаше на една пинакида както му ся виждаше праведно“ (77).

Пол (гр. *παλις*, стб. попа): „В понеделник щѣ доди един поп или влади́ка да святи вода...“ (5).

Протоггер [протогѣр] (гр. *πρωτογερς*): „Отиде та намѣри протогѣрат (телалинат)...“ (75).

Псалтир (гр. *ψαλτήριον*, стб. псалтырь): „от коле нѣха да оставят псалтирите и часословите...“ (3). Думата се среща и у Паисий.

Ритор (гр. *ῥήτωρ*): „Филип като чуваше чи го корят и осуждават атиняските ритори, рече...“ (67). Думата е употребена и от Софроний.

Сапонисал [сапунисам] (гр. *σαπωνίζω*, катар. *σαπωνίζω*): „ирислал го (каквото ѣ обичай) ачй сѣтне го сапонисал та го убръснал...“ (96). Влияние на гръцкия аористен тип на *-ωσα* (*-ωσα*) има само при три глагола — *наливосам*, *сапунисам* и *щамбосам*.

Скитянин [скит] (гр. *σκήτη*, стб. скнтъ). Вж. примера при *варвар*. Думата се среща и у Паисий.

Синдромитис (гр. *συνδρομητις*): „който инди йще да бѣди спомощовател или стицател (синдромитис) нѣка яви...“ [144].

Стомѣх (гр. *στόμαχ*, катар. *στόμαχος*, стб. стѣмахъ): „там ѣ и стомѣхат (мурата)...“ (124). Думата е употребена от Паисий и Софроний.

Таланд [талѣнт] (гр. *τάλαντον*, стб. таланъте): „Перил поиска от приятелят си Александра дѣсят таланда (дѣсят хиллди рияла) да ужѣни дашерите си...“ (64). Срв. рус. *талѣнт*, рум. *talant*.

Теѣтро [теѣтър] (гр. *θέατρον*): „Единая пѣг бѣха отишли тѣхни послѣдници (елчии) на Атина и отидоха на теѣтрото“ (68). Формата *теѣтро* е употребявана през Възраждането успоредно със съвременната *теѣтър*. Срв. рум. остар. *teătru*.

Темѣл (гр. *θεμέλιον* > тур. *temel*, стб. тѣмѣль): „Там забиват темѣлите и прават еди́н рѣд къщи...“ (105).

Типѣр (по гр. *τύπος* 'образец', стб. тниаръ) и *типаря* (ся) 'печата' (стб. тнпѣмъ *нзобразѣтн*, *-нздатн*): „Мѣля учителите да поправѣят с перѣто гдѣ видѣят погрѣшѣния от типѣрат в тѣя книжка, като да читѣт децѣта право“ [146]; „и за дрѣги полѣзни книги на нѣшият прѣст ѣзык да ся типарѣт“ [143]. За употребата на тези думи в Буквара може би има румѣнско езиково влияние (срв. рум. *tipar* 'печат, печатна машина, матрица' и *a tipări* 'печатам')¹. Други наши възрожденски книжовници не употребѣват тези думи. В Архива на Възраждането има само един пример с глагола *типаря са*, употребен от Р. Попович в „Христонтия“ (1837 г.).

Трапѣза (гр. *τραπέζα*, стб. трапѣза): „На едно момчѣ бѣха зарачѣли да не йши нищо на трапѣзата“ (58). Софроний също употребѣва тази дума.

Философ (гр. *φιλόσοφος*, стб. философъ): „Философат Антистѣн учаще...“ (51). Думата има най-честа употреба в Буквара (в IV и VI дял) в сравнение с употребата на останалите гръцки думи. Тя се среща и у Паисий и Софроний. Съвременната бѣлгарска форма има ударение като рум. *filozof*, а рус. *философ* — като гръцката.

¹ Срв. Б. Симеонов, цит. ст., стр. 455—456. Според Б. Цонев, Езикови взаимности между бѣлгари и ромѣни, ГСУ, ИФФ, т. XV—XVI, 1921, стр. 115, тези думи са заети в румѣнски чрез бѣлгарски.

Философия [философия] (гр. *φιλοσοφία*, стб. философия): „Аристотела попитаха: що испичели от философията“ (49). Думата се среща и у Паисий и Софроний. Ударението на употребената от Берон форма е както в гръцката и румънската (*filozofie*). Срв. съвременната българска и руска философия.

Финёр [фенёр] (гр. *φανέρω*, *φανέρωσις*, тур. *fener*): „повелё на слугата си да запали финёрят...“ (71).

Хартия [хартія] (гр. *χαρτί*, катар. *хартия*, стб. хартия): „простира го [лена] та исъхва и става хартия (книга), който употребява ми за да ся учим да четём“ (95).

Хиляда, хиляди, стр. 133; гр. *χιλιάδα*, стб. хянада, хянада.

Хора (гр. *χώρα*, стб. хора): „Диогена попитаха що забуравят хората най скоро...“ (46). Думата е заета първоначално в старобългарски език със значение 'страна, област' (преди XIII в.), а особеното ѝ семантично развитие за означаване на *люде* става към XV в.¹ Берон предпочита думата *хора* пред *люде*.

Хората, хората (гр. *χορῶν*): „[Крис] смисли Солоновите хората и начена да вика високо...“ (84). Понякога вместо *хората* в Буквара се среща думата *речи* със същото значение — 'думи, приказки'. Софроний употребява също *хората*.

Хорё (гр. *χορῶς*, стб. хорё): „и ся нау́ча [орангутанът] много чело́вечески иску́ства: играй хорё, язди кон, но́си дрѣва и вода...“ (98).

Хортувам (гр. *χορταίνω*): „Ако много хортуваш, много погрѣшки струваш“ (37). Софроний също употребява тази дума. От глагола *хортувам* е образувано отглаголното съществително *хортувание*.

Хунй [фунйя] (гр. *χωνίον*, катар. *хуня*, тур. *huni*): „и като по истини наливат го [сока от захарта] в хунй...“ (93).

Шко́ла (гр. *σχολή*, стб. школа): „трёба да ка́жа каква́ щё да ё шко́лата...“ (4). Наред с тази дума Берон употребява и *училище*. *Школа* среща ме и у Паисий. Срв. рус. *школа*, рум. *şcoală*.

Повечето от собствените имена — лични и географски — в „Рибния буквар“ са от гръцки произход. Те са употребени предимно в дял IV (Умно отбѣсти) и дял VI (Различни истории), които съдържат хитри и остроумни отговори, главно от старите гръцки философи, пълководци, царе и държавници, и по-кратки или по-дълги разкази и анекдоти. Берон е превел този материал от Еклогара на Дарварис, като понякога е променял текста на извора, съобразявайки се с предназначението на своята книга и особеностите на родния език. Ето някои имена: *Арёт, Аристотёл, Дамокл, Дарий, Димокрит, Димостен, Диоген, Дионис, Евклид, Есон, Крис, Ксеркс, Ликург, Перикл, Платон, Сократ, Солон, Темистокл, Филип, Фоклон, Хаврис; Атина, Мегара, Нил, Серяс, Сикелйа, Тива* и мн. др.

От гръцки думи са образувани както някои народности и жителски имена (със суфикса *-янен*, диалектна форма на *-янин*, срв. *атинянен, египтяни, лакедемоняни* и др.), така и относителни прилагателни (*атинянский, египетски, олимпийски, персийски, питагорски*).

Някои от сложните думи в „Рибния буквар“ са полукалки — образувани са от гръцка и славянска дума: *иконобо́рец* (27) — от *икона* и

¹ Вж. К. Мирчев, цит. съл., стр. 66.

борец, срв. гр. *εὐχομαι*; *катадневно* (64) — от *ката* и *ден*, срв. гр. *καθημερινός*; *мироточец* (27) — от *миро* и *точа*; *равноапостол* (26) — от *равен* и *апостол*, срв. гр. *ἰσαπόστολος*; *стихотворец* (86) — от *стих* и *творец*, срв. гр. *σχοποιός*.

Берон употребява и някои семантични калки от сложни гръцки думи с първа съставна част *εὐ-* или *φίλο-*, преведени с *благо-* или *любо-*, напр. *благодарен*, *благодеец*, *благополучен*, *благополучие*, *благороден*, *благородие*, *благодарен*, *благодарение*; *любороден*, *люболюбив*, *люболюбие*, *люболюбив*. Калките с *благо-* се употребяват и сега в нашия език, докато тези с *любо-*, употребявани през Възраждането, вече не са живи форми.

В основната си част лексиката на „Рибния буквар“ е народна българска. Думите от гръцки произход не са много на брой. Повечето от тях са били познати и употребявани в народната реч през първата половина на XIX в.¹

Гръцките думи, употребени от Берон, могат да се разпределят на следните групи: 1. Думи, свързани с религиозния живот — *ангел*, *апостол*, *евангелие*, *елей*, *идол*, *икона*, *миро*, *поп*, *псалтир* и др. Тези думи, употребени в единични случаи от автора, са заети отдавна в езика ни, още с приемане на християнството. 2. Думи от всекидневния живот и бит — *евтин*, *ела*, *ката*, *колиба*, *липсам*, *менгеме*, *паншир*, *темел*, *трапеза*, *хората*, *хортувам*, *хоро* и др. Те са заети в езика ни през време на гръцкото и турското робство. Може би някои от тях са заети в езика ни чрез турско посредничество. 3. Думи, свързани с образованието, обществения и културен живот — *академия*, *аритметика*, *граматика*, *даскал*, *еклогар*, *етимология*, *история*, *лексикон*, *икола*, *хиляда*, *делфин*, *камила*, *кит*, *крокодил*, *Ареонаг*, *електрика*, *ретор*, *театър*, *философ*, *философия* и др. Повечето от тези думи имат книжовен характер и са заети в езика ни през Възраждането чрез посредничеството на руски или западен език. 4. Собствени имена (около 90). Някои от тях вероятно са били познати на Бероновите съвременници от преводи на гръцки съчинения, а други авторът е употребил за първи път. За да се посочат конкретни примери, са необходими допълнителни проучвания.

Интересни са и пътищата на проникване на разглежданите гръцки думи в езика ни. Едни са заети по народен път, чрез диалектите, а други по книжовен път — направо от гръцки език или чрез език-посредник (руски или западен). При разглеждането на отделните думи беше направен опит да се осветли отчасти и този въпрос.

Необходимо е да се отбележи още, че формата на думите от гръцки произход, употребени в Буквара, в повечето случаи съвпада със съвременната. Изключение правят някои думи по отношение на ударението или на фонетично влияние (диалектно — *ареса*, *ила*, *лица*, *финер*, новогръцко — *евангелие*, *етимология*, *история*, *ихневмон*, *катихис*, *протоджер*, *философия*, *таланд*, *Арионаг*).

От употребените в „Рибния буквар“ на П. Берон думи от гръцки произход само няколко не се срещат днес — *еклогар*, *матима*, *протоджер*, *синдромитис*, *типар*. Останалите думи са неделима част от речника на нашия съвременен език.

¹ В Речника на Н. Геров не срещаме следните думи: *академия*, *ареонаг*, *аритметика*, *граматика*, *делфин*, *еклогар*, *елей*, *електрика*, *етимология*, *история*, *ихневмон*, *катихис*, *кит*, *крокодил*, *лексикон*, *ретор*, *скит*, *синдромитис*, *стомах*, *таланд*, *театър*, *философ*, *философия*. Навярно те са имали книжовен характер и по времето на П. Берон.

ПУРИЗМЪТ НА БОГОРОВ

Руси Русев

Пуризмът на Богоров се проявява най-подчертано в списваната изключително от него „Чистобългарска наковалня за сладкодумство“ (1878—1879), защото там Богоров, освен че го проявява, го и обосновава подробно, както никъде другаде в своите работи. Според Богоров литературният език на България в тая нова фаза, в която тя е била влязла след Освобождението със създаването на българска държава, е трябвало да бъде чисто български, в смисъл — основан върху „Българския народен език, който се говори по селата и се намира от памтивека в народните песни“. Идеята за това, че българският език е преди всичко езикът, който се говори по селата, Богоров е застъпвал и по-рано, преди Освобождението. Така през 1874 г. той пише: „Насъде по нашенско селяните говорят по чисто Български и по-добре изговарят думите, когато гражданите размесени с разни народности си са изпоразвалили езикат и употребяват много речи чужди, Турски, Гръцки и др. т., та нам на Българите бащин език е селският народен език, който живее днес“. Тоя език Богоров е искал да бъде единственият език на новоосвободена България: на него не само да се говори, но и да се пише, като чиновниците бъдат задължени да учат него язик и който от тях не ще да знае него народен език, да няма правда да яде народен хляб“. Езикът, който се оформява у нас след Освобождението, не е могъл да бъде така чист, както е бил преди това, защото в него по силата на историческа необходимост са канлезли всякакви чужди думи, на първо място руски, но заедно с тях и от други езици, особено френски. Това са били предимно думи за отвлечени понятия. Много от френските са били в същност общоевропейски — гръцки и латински във френски форми. Общоевропейски в руски форми са били и някои от руските. Така че руското влияние у нас през тая епоха е имало за последица усвояването от наша страна на част от тоя общоевропейски елемент, който е липсвал дотогава на езика ни.

Българският литературен език преди Освобождението е бил чист до много голяма степен. Често той е като че демонстрация на тоаа, до каква степен може да бъде чист даден литературен език, когато е още само в началния си стадий. Затова всячко писано на него има много голяма стойност. Цялата българска възрожденска литература — в която важно място заема журналистиката — е творческа по характер. Тогава не е могъл да не бъде творец почти всеки, който е писал, защото писането е

било почти напълно самостоятелно, неподпомогнато или много малко подпомогнато от установени изрази и обрати; писане, основано върху говора. Така е писал и Богоров, макар и не винаги. Българският литературен език излиза от това състояние на чистота с Освобожданието на България и създаването на българска държава. За състоянието на българския език тогава ни осведомява Вазов в бележката си „Първите дни на свободата“. „Всяки българин — казва Вазов там — говореха руски, т. е. някакъв руско-българско-черковен език“, като дава и забавни образци от тоя език. (В бележката, между другото, се говори и за Богоров, който разпространявал в Свищов своите пуристични брошури). След Освобождението българският литературен език се е намирал в състояние на кипез, което е траяло доста дълго време и резултатът от което е сегашният български литературен език. Той не е такъв, какъвто го е искал Богоров — загубил е ценни свои елементи. Но пък, от друга страна, придобил е нови, също ценни елементи, които са направили от него по-сложно изразно средство и по силата на които той се е наредил до другите европейски езици.

Това състояние на кипез на българския език, за което говорим, може да се наблюдава особено добре по работите на Захари Стоянов. Тоя майстор на народния език си служи охотно, дори демонстративно, като с нещо придобито наскоро, с всякакви чужди думи. Тия чужди думи се отделят рязко от местни, български или турски, които се намират в съседство с тях и това съставя една от най-важните особености на неговия стил. Напр.: но когато апетитите, бомбардирани от няколко сорта ястията, захванали да се гевезят, то и ситуацията влязла в друга фаза“.

Богоров не е бил против това, в българския език да влизат чужди думи. „Ние — казва той в „Чистобългарска наковалня за сладкодумство“ — ще заемваме от людски езици някои речи, които ги нямаме, се като ги любългарим, най-малко в крайщата им.“ Обаче сам върши това рядко. Затова думи като *пост* („служба или длъжност“ според неговото обяснение) стоят уединени у него. Празнотите на българския език той е искал да запълни с нови думи, български или, както казва, „славянски“ по произход не само по отношение на „крайщата“, но и изцяло. Славянският произход е бил нещо важно за Богоров, еднакво когато е било въпрос да се съчини нова дума или да се въведе някоя съществуваща вече чужда. Напр. *цел*: „Какво ли сладкодумство намират нашите учени в реч *цел*... па да ми е и славянска... а немска.“ Така и на друго място в „Наковалня“: „ако ненаправим дума поща, пашапорт, сарай и др. т. български, сиреч славянски, ний ще достигнем да имаме половината от езика ни с людски думи“. При съчиняване на нова дума или при въвеждане на чужда, това, че е славянска, значи тя да не се отделя от общия български езиков фон, да има вид на нещо свое. Именно защото са от славянски произход толкова много руски думи са могли да влязат неусетно в българския език. Разбира се, и в това отношение има закономерност — не всяка руска дума може да стане българска. От руските думи, които са влезли в нашия език, повечето са били, както казваме, думи за отвлечени понятия, тъкмо такива, от каквито е имало най-много нужда.

Богоров не е бил по принцип против въвеждането у нас на чужди думи от славянски произход и специално на руски думи. Но когато е

дошла работата до действителното им въвеждане, той му се противопоставил.

Това, че в езика ни могат да се въведат руски думи и особено руски думи за отвлечени понятия, е нещо, което е било схванато у нас още преди Освобождението. Схванато е било напр. от Васил Чолаков, автора на „Български народен сборник“: в предговора на този сборник той употребява *поправям, полезно, занятие, заключение, отпечатание, прочее, точка*, думи, наистина заети от руски, но от които нашият език е имал нужда тогава, както има нужда от тях и сега. В една своя бележка за сборника на Чолаков Богоров се обявява против тия думи. Но те са влезли лесно в българския език и, като оставим настрана *отпечатание*, са сега най-обикновени български думи. Богоров не ги е одобрявал, защото не били „народни“ — нямало ги нито в песните, нито в гатанките, събрани от Чолаков. А след Освобождението, в „Наковалня“, той отхвърля много руски думи, някои от които са били наистина ненужни и в момента, и изобщо, но други от които, напротив, са били нужни в момента и са се оказали такива и след това — накъсо думи, годни за употреба на български. Между руските думи, които Богоров отхвърля, са: *правителство, посолство, интелигенция, отчет, проверка, зрелище, разочарование, изпарение, произвол, обятия*. Също като думите от предговора на Чолаковия сборник, против които Богоров се обявява, те са за нас сега напълно обикновени.

В „Наковалня“ Богоров дава извадки от вестници, за да посочи небългарското в тях. Напр.: „Норджот опровергава, че Англия и Франция били прилици задружна нота на Кедива, обявява, че двете правителства са счели за нужно да му изразят мнението си колкото за поведението му, и понеже депешата не е още пристигнала до мястото на назначението си не може да изкаже съдържанието ѝ.“ Според Богоров, в този текст имало само четири български думи.

Речникът на народните песни е бил за Богоров средството, с което той си е служил за преценяване нови, влезли в нашия език думи. Това средство не е било подходящо за целта. В момента езикът е имал нужди, които е трябвало да бъдат задоволени. Това не е имало защо да става чрез допитване до народните умотворения — могло е да стане, както е и станало, без никакво такова допитване. В случая Богоров не е разбрал нещо, което са разбрали П. Р. Славейков, Ботев, Каравелов, Чолаков и др. негови съвременници и което не е било много мъчно за разбиране. И все пак пуризмът на Богоров не е бил само своеволие. В основата си той е стремеж към *запазване*. „Нам — казва Богоров в една своя бележка — ни не остава друго, освен да събираме онова щото имаме, щото е наше и да го вардим като един безцен камик“. В това „наше“ той е включвал, разбира се, и съзика.

Такъв стремеж към запазване е проявявал и Чолаков. Но това, което той е искал да запази, са били само народните умотворения. Именно за това ги е събрал и независимо от тия, които е дал на братя Миладинови за техния сборник, е издал други отделно в своя „Български народен сборник“. Чолаков е съзнавал, че българският народен бит, на който фолклорът е проява, не може да остане и занаят такъв, какъвто е бил, поради настъпили нови условия. „Поради това, необходимо е поне сега и от сега, дору още народните ни обичаи не са отстъпили съвършено

мястото си на нови обичаи принесени от науката и цивилизацията у нас, — необходимо е, казваме, да се събират и записват тези народни обичаи, та с този начин да ги запазим за нас-ни навинаги.“ Езикът Чолаков не е смятал за застрашен от някаква опасност. Той, както виждаме, си е служил с руски думи, но, трябва да добавим, е вършил това съвсем не безразборно.

Някои от руските думи, против които се е обявил Богоров, са били възприети у нас, обаче заедно с тях, като равнозначни на тях, се употребяват по-често други, за които е бил Богоров. Напр. *мншество*, вм. която Богоров предлага в „Наковалня“ да се употребява *малцинство*. Усвояването на *малцинство* — е думата има образувано и прилагателно *малцинствен* — е доказателство за това, че в някои отношения пуристичната дейност на Богоров е била не само уместна, но и резултатна. Това, което е станало с *малцинство*, не е станало с *мнозинство*, което също се употребява, но по-рядко от *болшинство*.

Новият език, който е почнал да се разпространява у нас след Освобождението, е озадачавал Богоров не само с чуждите си думи, но и с някои форми, които са се употребявали по-рядко дотогава, но които, в някои случаи под руско влияние, са почнали да се употребяват по-често. Напр. формата за мн. ч. на споменатата вече неприемлива за него дума *цел*. Богоров е бил против въвеждането на тая дума, защото не била славянска, но не тая е била единствената причина той да я отхвърля. Тя наистина се е употребявала рядко у нас преди Освобождението: няма я ни у Дювернуа, ни у Герон. Обаче колкото и да е била неприемлива за Богоров в ед. ч., тя е била още по-неприемлива за него в множествено. Богоров не признава мн. ч. и от *стока* (макар че думата се е употребявала в такава форма: има я у Дювернуа). Според Богоров, като мн. ч. от *стока* било правилно да се казва на български „всякаква стока“, а *стоки* било мн. ч. от съвсем друга дума — *стока* или *сток* „мястото, дето се стичат две реки“ (обяснение на Богоров; думата е дадена у Герон).

Богоров е бил против формата за мн. ч. и на *вид* — *видове*. Той дори иска да покаже в „Наковалня“, че не разбира значението ѝ, и затова поставя след нея въпросителна. Обаче признава мн. ч. от *правило*.

Случаят със *стока* показва колко едностранчиво е било отношението на Богоров към известни думи. Това, че омонимът на дадена дума се употребява в мн. ч., няма защо да бъде пречка за употребяването в мн. ч. и на самата нея. Богоров е искал за известни неща да се употребяват думи, употребявани у нас, но не в обикновените им значения. По отношение на такива думи той упражнява направо насилие: гласка ги в нова семантична посока, без за това да има достатъчно основание. Така иска за „пергел“ да се употребява *чеперек* (мярка за дължина), за „камара“ — *стая*, за „фалшив“ — *нехелит* и т. н., все в името на чистотата на българския език. Забележителен е самият ред, в който Богоров обяснява някои думи в „Наковалня“, напр. *държава*. За него тая дума значи най-напред „преголям шириней земя с нивя, лозя, ливади, гори и др. т., да ти влада един стопанин“ и пр. и само след това „една страна, населена от един народ, който да бъде самовластен“. Тъкмо обратно — както и трябва — постъпва в същия случай Герон, който дава като значения на *държава*: 1. владане, държава; 2. мера на село; 3. всички недвижим имот на едно и пр.

Както обяснява *държава* в ред, обратен на естествения, по същия начин Богоров обяснява и *сновалка* и *яз*, пак за да даде преднина на тия значения на думите, които иска да наложи.

Пуризмът на Богоров е бил насочен и против турцизмите в българския език. Богоров предлага вм. *синджир* да се употребява *верига*, вм. *калабълък* — *навалица*, вм. *одая* — *стая*, вм. *боклук* — *смет*, вм. *бунар* — *кладенец*, вм. *джам* — *цъкло* (т. е. *стълбо*), вм. *кюп* — *делва*. Предложения уместни, защото употребяването на тия и други турски думи у нас е ставало и става често само по инерция, без те да са по-разпространени от българските думи, които им отговарят. Богоров е искал и турското име на един български град, Орхание, сега Ботевград, да се замени с първоначалното му българско име, Зелин.

Наистина е желателно вместо турски думи като приведените да се употребяват български. Но трябва да се има пред вид и това, че някои турски думи са не само синоними на дадени български, а и техни е моционални еквиваленти или пък влизат във фразеологични съчетания и поради това съставят жива част от езика. Напр. посочените от Богоров *калабълък*, *боклук*, *кюп*. Такава е и турската дума *кър*, вместо която Богоров предлага да се употребяват *шириней*, *садина*, *поляна*. *Кър* не би могла да бъде заменена с никоя от тия три думи — и особено не с *поляна*, — защото е била вече широко употребявана дума у нас (каквато е и сега).

Едностраничното отношение на Богоров към чуждите думи в българския език се е обуславяло от решението му да напомня, че, както той сам казва, „има на света български език“, което значи и не непременно известни, но ценни, изразителни негови прояви. Когато през 1919 г., към края на живота си, Вазов наблюдава състоянието на вече достатъчно оформения български език, той изказва пожеланието у нас да има не един, а сто Богоровци. Вазов е виждал смисъл и в тая страна на Богоровия пуризм, която се е състояла в съчиняване на нови думи. Богоров е съчинявал думи и по начин, че те да бъдат напълно годни за употреба. Такива са обикновено цитираните, когато се говори на тая тема, *бележка*, *чакалня*, *часовник*. Някои съчинени от Богоров думи, които не са добили разпространение на времето, са добили разпространение по-късно — съчинени от други хора и предназначени да означават не тия неща, които е искал да означава с тях той, но, във всеки случай, думи напълно същи по форма, което показва, че съчиняването е ставало в духа на българския език. Напр. *калници*, дума, с която Богоров е искал да замени *галoши*. *Галoши* е продължавала да се употребява наред с *ластици* и на края се е наложила като единствена дума за това, което се е целяло да се означава с нея. Обаче с *калници* не се е свършило: думата, употребявана обикновено в ед. ч., се явява отново у нас, макар и за означаване на средство за предпазване от кал не на обуца, а на фаятон, а по-късно и на велосипед и на автомобил. С думата, която Богоров е предлагал за „бакалница“ — *лавица погледни-зъмни*. — той, също както в случая с *калници*, като че е предвиждал нещо от бъдещето, имено това, което ние наричаме сега „магазин на самообслужване“. Пояснението към дефиницията на тая дума в „Наковалня“ заслужава да се приведе, защото то съдържа някои от тия характерни за Богоров сложни, съчинени от него думи, върху една от които — употребена другаде — е главно основана неговата широка — лоша — известност у нас:

„Дълги Стоян има лавица погледни-зъмпи, комуто дойде днес от Свищов пресносоло изплюй-залък риба, нъ от такъв стисни-пустни човек не може са откупи.“

Езикът на Богоров съдържа винаги съчинени думи, едни от които са сполучливи, а други несполучливи (или не много сполучливи). Думите от последния вид се срещат особено често в работите, които той е писал към края на живота си. Но дори и там на места езикът е естествен, основан върху живия говор език, много близък до тоя на П. Р. Славейков. Напр.: „Кога един народ стои в една затворена околоръст страна и няма никакво змване-даване с други, нито пък са учи книга, неговия говорни език остава се на един ред, и много пъти се случева, че той, като изгуби някои от нещата, забравя и думите им, па ако не знае и писмо сякое негово познаване отива в дън-земе“ („Наковалня“).

Недоумението на Богоров пред повечето от новите, навлезли у нас след Освобождението руски и други чужди думи и реагирането му против тях, колкото и да е оправдано то в известно отношение, е характерно за човек, който не може да излезе от границите на своето време, времето, през което се е оформил, макар и той да го е изпреварил в някои други отношения. Това, което той е смятал за понижаване на българския език, е било момент от неговото развитие. Българският език не е могъл да не тръгне по тоя път, по който е тръгнал след Освобождението, защото именно той е бил пътят на неговото по-нататъшно развитие. Когато Богоров казва няколко години преди Освобождението, че „днес общият ни език, речи го говорни или писмовни, е готов“, той не е могъл да знае за промените, които са щели да настъпят скоро в България по отношение на всичко, включително и езика.

По силата на това, че Богоров е искал българският литературен език да бъде самият български народен език, той представя в историята на българската култура случай, подобен на тоя, който представя в историята на сръбската култура Вук Караджич. Много е вероятно, че Богоров е бил повлиян от Вук Караджич — той не е могъл да не бъде запознат с делото му. Кое то, разбира се, не значи, че схващането на Богоров за народния език като първична форма на литературния не е било органично негово.

Вук Караджич е успял да наложи в Сърбия литературен език, който да се покрива с народния. Богоров не е успял да стори това у нас, защото по времето, когато той е правил най-годеми усилия в тази насока — именно, непосредствено след Освобождението — въпросът е бил вече решен: руските и други чужди думи, които са били почнали да навлизат у нас от по-рано, са навлезли тогава в голям брой, като много от тях са останали в езика. И в същност и наложеният от Вук Караджич сръбски литературен език се е променил. Той не е бил без чужди думи още от самото начало, но чужди думи, главно абстрактни френски, почват да навлизат в него в доста голям брой след Първата световна война, поради обусловено от нея френско културно влияние в Сърбия (подобно на руското културно влияние у нас след Освобождението).

Пуризмът на Богоров, който е представлял предварително загубена битка, е въпреки това важен момент от културната история на България. Ако крайните му прояви са нещо, което не може да служи за пример, умерените му прояви, каквито той има немалко, са напротив пример, който ни задължава. За такъв умерен пуризм има винаги достатъчно основания у нас.

ФРАЗЕОЛОГИЧНО НОВАТОРСТВО В БЕЛЕТРИСТИКАТА НА ИВ. ВАЗОВ

Веска Кювлиева

Реалистичният характер на Вазовото творчество определя подчертания стремеж на писателя да доближи езика на своето повествование до живия, разговорен език на народа. А това обуславя широката употреба и на фразеологичното богатство на нашия език във Вазовия слог. Като използва големите експресивни възможности на народно-разговорната фразеология, писателят постига особен емоционален колорит и подчертана самобитност на езика си. Ако фразеологичните изразни средства, употребени от Вазов в белетристичните му творби, се анализират откъм източниците, от които те са почерпени, по безспорен начин се налага изводът, че основното, стилообразуващо ядро в тях е разговорната и фолклорна фразеология, която е обогатена с ограничен брой фразеологизми от книжен произход и с изрази от международната идиоматика.

Наред с утвърдената общонародна фразеология в езика на Вазов откриваме и богата авторска фразеология, която носи отпечатъка на езиковото новаторство. Сложната гама от чувства и преживявания на художествения творец, неговото емоционално-оценъчно отношение към живота, търсят нова и оригинална езикова изява.

Авторската фразеология е индивидуално езиково-изразно средство, което не е утвърдено в общонародната практика. Тя обхваща съчетания, в които един от компонентите под влиянието на новата фразова връзка семантично се преобразува, или такива езикови комплекси, които като цяло добиват ново семантично значение или нова експресия. Авторската фразеология се е появила в езика като резултат от индивидуално оценъчно отношение към действителността. Тя не бива да се противопоставя на общонародната фразеология, защото често изрази от нея добиват характер на афоризми, на крилати изрази и стават достойни на широките народни маси.

Авторската фразеология е важно средство, чрез което писателят постига по-голяма изразителност, образност и индивидуален почерк на своя слог. Основа на авторските индивидуални съчетания е метафоризацията на думите, която се изразява в разширяването на техния смислов обем, в появяването на нови, допълнителни значения.

Едно от средствата, при което думата „обраства“ с нови значения, е пренасянето ѝ в ново лексикално окръжение, в необичаен за нея контекст. Заменянето на традиционния, най-често повтарящ се контекст на

думата с нов контекст води до разширяване на нейните стилистични възможности, до обновяване на функциите ѝ.

Вазов показва тънко умение да създава нови контексти, при които думите се обогатяват с нови значения. Така напр. в съчетанието *сламено сърце* прилагателното *сламено*, употребено метафорично, добива ново значение в този отрязък от контекста, а именно 'слабо, милостиво' — „Бих му изпила кръвта. Ето, не обичам такива *сламени сърца*. Ти имаш *сламено сърце*... Милостива, слаба, нежна, неизлечимо влюбена, с една реч — *сламено сърце*“ (14/247)¹.

В съчетанието *пеперудино сърце* прилагателното от *пеперуда* също се обогатява с ново значение, породено от необичайната фразова връзка, и означава 'лекомислено, непостоянно'. Със своята образност изразът характеризира поведението на повърхностната Тотка от едноименния разказ: „Транков... умееше да задържи *пеперудиното сърце* на Тотка с лъскавината на своята въялност...“ (8/225).

Вместо разпространеното в речта съчетание *пиянски погледи* Вазов използва *спиртни погледи*, което има същото значение, но изразено с по-голяма сила, по-категорично, с подчертана отрицателна експресия: „сѣ тия плоски, лишени от изражение лица и груби смѣхове и *спиртни погледи*, и прозевки на ленив и непотребен живот“ (7/229).

Думи, които в своите обикновени съчетания, използвани в преките си значения, се характеризират с неутрална, нулева експресия, употребени метафорично, в нов контекст, изведнъж се открояват с ярка експресивна сила. Вазов умее да използва потенциалните семантични възможности на думата и от стилистично безцветна да я направи емоционално-наситена, колоритна. Ето един пример с прилагателното *лепкав* — 'който лепне'. В съчетанията *лепкава кал*, *лепкави пръсти*, *лепкава течност* началният компонент изпълнява своята номинативна функция, без да задоволява някаква стилистична потребност. Същата дума, употребена метафорично от Вазов в съчетанието *лепкава любезност*, не само променя значението си — 'досадна' — по става носител и на оценъчно отношение, придобива експресивна багра: „Няколко хлапака начугулиха литератора и той, за да се отърве от тяхната *лепкава любезност*, набъбна си джебовете с листове“ (7/231). Същата дума *лепкав* с нова отсяпка в значението е използвана по-късно от Н. Й. Вапцаров в оригиналното съчетание *лепкав мрак* — „Писмо“.

За големия писател, с усет към езика, често пъти отделната дума се превръща в рудница на многобройни метафорични значения. Това напълно важи и за Вазов, който се стреми към обнова на езиковия материал. Ще приведа като пример думата *лаком*, която авторът използва в редица съчетания с разнообразни преносни значения. В Академичния глосовен речник на българския език думата *лаком* е обяснена по следния начин — '1. който обича да яде много, ненаситен на ядене. 2. прен. ненаситен изобщо, алчен'. В примерите, които ще приведа от Вазов, се вижда как авторът е успял да обогати семантичната структура на думата с нови метафорични значения: *лакоми подробности* — 'любопитни,

¹ Томът и страниците на примерите и цитатите се означават съкратено, напр. 14/247 означава том XIV, стр. 247. Проучването е направено по последното издание на Вазовите събрани съчинения в 20 тома, изд. „Български писател“, 1956-1957 г., София.

заинтригуващи подробности' — „И всички се затекоха при Хаджи Ровоама за *по-лакоми подробности*“ (12/56), „После от тия *лакоми подробности* пак минаха на Ненка и заспаха присмивки и укори на неговата глупост...“ (8/187); *лакоми погледи* — 'желаещи погледи' — „Като нея тя беше център на *лакомите погледи*...“ (13/297); *лаком разговор* — 'интересен, пикантен разговор' — „...па се извърна към събеседника си и продължи *лакомия разговор* (9/158); *лакома новина* — 'сензационна новина' — „Тая *лакома новина* въдвори мигновено тишина в женската част на обществото“ (9/41); *лакомо внимание* — 'голямо, жадно внимание' — „И той гледаше с триумфален поглед другарите си, които слушаха с *лакомо внимание* тая историйка“ (14/24); *лакома пища* — 'пища, която се приема с охота, с желание' — „Той поднася *лакома пища* на низките инстинкти на тълпата, на болното любопитство на улицата и на смрадания вертеп“ (7/123); *лакома покупка* — 'покупка, която събужда апетит' — „Препоръчвам ви: чудесен сом! И Сайков подигна *лакомата си покупка*“ (7/231).

Подобно на думата *лаком* Вазов разширява значението и на прилагателното *пеперлив* — 'който съдържа много лют пипер, който е лют, поради много червен пипер'. Авторът го употребява в значение на 'пикантен, духовит, тънък и др.', напр.: *пеперливи анекдоти* — 'пикантни анекдоти' — „... неизчерпаем разказвач — остроумник на оние *пеперливи турски анекдоти* от Стамбул...“ (9/340); *пеперливи подробности* — 'тънки, интимни подробности' — „мистер Джим се впусна в някои *пеперливи подробности*, но биде принуден да спре...“ (9/295); *пеперлива пища* — 'силна, революционна пища' — „... донесоха се и руски книги, печатани в Женева, с *пеперливата пища* на които се хранеше лакомата юношеска душа“ (13/268).

Вижда се, че обогатяването на семантичната структура на думата води до разширяването на нейните възможности за съчетаване с по-широк кръг от лексикални единици.

Най-често авторът търси оригинално съчетание, с необичайна фразова връзка, за да може по-силно да уязви, да порицае, да отрече. Този стремеж личи в следните изрази: *еластични загатвания* — 'тънки, двусмислени загатвания' — „...вестникът следваше да развива своята благодарна тема, да прави широки обобщения от случая, язвителни и *еластични загатвания* за правителството...“ (7/92); *завяхнала душа* — 'опустошена душа' — „Материализмът свирепо царува и в тая *завяхнала душа*...“ (7/258); *шавливи убеждения* — 'неустойчиви, бързоменливи убеждения' — „...вестникар, с *шавливи убеждения*, поклонник на успеха до цинизъм...“ (13/302). Отрицателна експресия се чувствава и в съчетанието *изхлузена физиономия*. Тук трудно може да се предаде смисловия нюанс на метафорично употребената дума „изхлузена“. Тя говори за умора, съсипаност, съчетаца с наглост — „на прага на някои тунели се мяркат пременени в цветни и зацапани от питие дрехи слугините — черпачки, с *изхлузена физиономия* и безочлив поглед“ (7/234).

Повишената експресивност на някои авторски съчетания се дължи много често на смелото свързване на лексикални единици, които принадлежат към различни стилистични пластове на езика. Такива думи, взети самостоятелно, най-често са стилистично неутрални, с нулева экс-

пресия, но съчетани с лексикални единици от друга сфера на езика, неочаквано придобиват свежа и ярка колоритност.

Вазов, за да постигне силна, саркастична експресия, смело свързва думи от битово-разговорната лексика с книжовни думи. Така напр. в съчетанието *ялов педант*, макар че думите запазват своето смислово значение, се мени стилистичният облик на израза. Стилната пейоративна експресия се носи от разговорната дума *ялов*, породена от фразовата връзка с книжовната дума от чужд произход *педант*. (В съчетанието *ялова крава* същата дума е лишена от подобна експресивност). — „Той даваше надеждица едно време, а излезе един *ялов педант* и надута пуйка“ (7/183).

Следователно, когато писателят свързва думи, които в общонародния език не се съчетават, той променя техния стилистичен паспорт, прави ги носител на силна експресивност, а това предава нов облик на целите съчетания. Такава основа има саркастичното или иронично звучене на следните съчетания от думи, принадлежащи към различни пластове на езика: *грандомански мухи* (7/123), *подплашена целомъдреност* (5/9), *литературна сопа* (11/302), *критическа стърга* (9/126), *исторически мухъл* (10/44), *умствено бунцие* (9/69), *обществено купище* (6/340), *политически помии* (11/210), *партийни шумове* (13/438), *партийна беснотия* (7/279) и др.

Същия стилистичен ефект авторът постига, като свързва думи от турски произход с литературни думи, напр.: *янкеседжии на науката*. Турската дума *янкеседжии* — 'крадци, обирници', в съчетание с книжовната дума *наука* става носител на силна отрицателна експресия, която се предава на целия израз: — „... има доктори знаменити, но има и такива, на които трябва много пари, богати жертви, които да скубят безбожно... те са *янкеседжии* на науката“ (8/206). От този тип са и атрибутивните съчетания *айлъкчийска аристокрация* (от *айлък* — 'месечна заплата') (8/277), *епически юруши* (8/121), *човешки салхани* (10/200) и др.

Разгледаните дотук авторски съчетания можем да класифицираме в две основни групи:

1. Авторски съчетания, в които началният компонент, под влиянието на новата фразова връзка, търпи семантична промяна, изпълва се с ново метафорично значение.

2. Авторски съчетания, в които не настъпва семантична трансформация, но изразът като цяло придобива нова, подчертана експресивност пак под влиянието на новата фразова връзка.

Към авторската фразеология можем да отнесем и перифразите, които заместват обикновените названия на предмети и понятия, за да им дадат образна характеристика, художествено описание. Те представляват образна синонимия по отношение на думите, без да бъдат техен пълен семантичен заместник, защото съдържат в себе си и емоционално-оценъчен елемент. Перифразата фиксира едно или друго качество на предмета, което излъква при дадена обстановка като най-съществено и по такъв начин тя се обособява като експресивно, оценъчно изразно средство. Перифразите като заместници на думи разкриват вярно проникване в същността на явленията и предметите, посочват изцяло емоционално отно-

шение към действителността, говорят за творческото въображение на писателя, за неговите смели асоциации между явленията в живота.

Вазов често използва експресивната сила на перифразата. Тя му позволява да разкрие определен образ откъм негова съществена страна, да му даде социална характеристика, да изясни своето отношение към него, да постигне определен ефект — ироничен, хумористичен, саркастичен, да разнообрази речта си.

Известно е остро критично отношение на писателя към службогонството в новоосвободена България, към бягството от физическия труд, което е намерило израз в редица саркастични и иронични перифрази. Излишествата от служби, които авторът нарича *богато платен мързел*, му позволяват да нарече част от огромната армия от чиновници у нас *гости на държавната трапеза* — „Не! Нам едно трябва: служба, служба, служба!... Да се вредим да бъдем *гости на държавната трапеза*“ (7/150), „Всички, с една реч, идат с най-благородни апетити — да бъдат *гости на държавната трапеза*“ (7/214). Същата перифраза, с ясно изразено оценъчно отношение, писателят използва и като заглавие на един от силно критичните си разкази „*Сладкодуген гост на държавната трапеза*“ (8/274). Чрез думите на положителния герой от същия разказ — Балтов — писателят уязвява хамелеонщината, безпринципността на висшите чиновници, тоя път охарактеризирани като *солидни винтове на правителствената машина* — „... не търси характер у тукашните чиновници, тия *солидни винтове на правителствената машина*“... те са на онова убеждение, на което им кажат да бъдат...“ (8/281).

Друга перифраза, която ясно разкрива емоционално-оценъчното отношение на автора към непрекъснато растящата у нас армия от чиновници, е атрибутивното съчетание от битова и книжовна дума *бюджетни храненици*, наситено със силна отрицателна експресия. — „Бог ‘благослови зърното и цяла България е покрита днес с разкошно бликналата нива на *бюджетни храненици*“ (8/121).

С подобна иронично-саркастична емоционална окраска се характеризират и други перифрази — синоними на понятията чиновник, чиновничество, а именно: *курбанът на българската хазна*, с която Вазов иронизира уволения чиновник от разказа „*Rapet et circenses!*“ (6/363); *паразит на народната снага* (8/24); *чернилная душа* (13/59). Особено силна е перифразата *айлъкчийска аристокрация*, с която Вазов характеризира пашето висше чиновничество в столицата. Свързането на една книжовна дума от чужд произход с турската дума „айлъкчийска“, която е характерна за простонародната реч, ражда силна отрицателна експресия. — „Па и тия балоне, които са на мода днес и разоряват нашата аристокрация — *айлъкчийската аристокрация* — действуват като епидемия за българската кесия“ (8/277).

И така, критичното отношение на Вазов към огромната армия от чиновници в новоосвободена България е намерило израз в следните перифрази, обединени от иронична или саркастична експресия: *гости на държавната трапеза*, *солидни винтове на правителствената машина*, *бюджетни храненици*, *курбанът на българската хазна*, *паразит на народната снага*, *чернилная душа*, *айлъкчийска аристокрация*. Чрез тях авторът изразява не само своята емоционална оценка, а постига едновременно с това и езиково разнообразие.

Демократизмът на Вазов, неговата гражданска чест не пощадва от изобличение оная сбирщина от лумпенпролетарии — митингаджии и превратаджии, които очакват бъдещите облаги на шпионската заплата. За писателя те са *помийна яма, машина за „ура“ и за „долу“* (7/151), *китнеж на калта* (13/437), *птици на нощта, дрипи на обществото, нравствена паплаг* (8/251), *трици на обществото* (8/200).

Освен на иронията и сарказъма някои перифрази са подчинени на целта да създадат хумористичен ефект. Такъв ефект авторът постига напр. чрез израза *нецензурния канал* на Иван Боримечката, към който прибъгва вероятно по евфемистични съображения — „Някой си на смях или наистина каза, че той бил земал тоя шум (б. м. — гърмежа на черешовото топче) за шум, излязъл из *нецензурния канал* на Иван Боримечката“ (12/310).

Гротескно звучат и перифразите, които съдържат думи, образувани по църковнославянски образец и разговорно-битова дума, напр.: *музикословеснейшая патка, сладкогласнейший славею, нежносърдечний папуняк*, с които се окачествява псалтът Мерведенджиев („Под игото“) с цел да се окарикури. Тук насмешливата интонация се дължи на разговорните думи „патка“, „папуняк“, които са олинетворение на глупостта, в съчетание с архаичните по форма думи „музикословеснейшая“ и „сладкогласнейший“.

Перифразите са широко използвани в езика на Вазовата белетристика и се отличават с голямо семантично разнообразие. Те са нелексикализирани единства, образувани по пътя на фразеологичното свързване, които не се намират в готов вид в общонародния език. Родени в езиковата практика на писателя, те носят индивидуален характер и говорят за майсторството на Вазов като творец на нови изразни средства. Чрез авторската фразеология писателят разкрива нови, неизползувани страни на родния ни език. Тя говори за стремежа на писателя да търси по-ефектен, по-оригинален езиков израз, без да се пакърнява с това яснотата на фразата. Така авторът постига по-голяма сила на художествено-естетическото въздействие върху читателите.

Чрез фразеологичното си новаторство Вазов дава своя принос за творческото развитие на речевите средства на нашия език, способствува за обогатяването на смисловата структура на редица думи, за обновлението на техните значения.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА И ВЗАИМНОТО ПРОНИКВАНЕ НА ДВЕТЕ СУБСТАНЦИОННИ ФОРМИ НА ЕЗИКА

Калина Иванова

Между многобройните автори, разкриващи взаимоотношенията на устната и писмената форма на езика, централно място заема Й. Вахек, който в „Two chapters on written English“¹, обосновава схващането, че тези две субстанционни форми представят в същност две съществено отличаващи се една от друга езикови системи. Наличието на двете системи, на двете норми, е необходимо условие за всеки културен език. „Членът на едно културно общество е бинормист“ (стр. 14). Двете норми на езика Вахек дефинира по следния начин: „Устната норма на езика е система от фонично (phonically) манифестирани езикови елементи, чиято функция е да реагира на даден стимул (обикновено настойчив) по динамичен път, т. е. по готов и незабавен начин, своевременно изразяващ не само чисто комуникативен, а също и емоционален аспект в подхода на реагиращото говорещо лице.

Писмената норма на езика е система от графично манифестирани езикови елементи, чиято функция е да реагират на даден стимул (обикновено ненастойчив) по статичен път, т. е. по начин, удобен за преглед и запазване, наблягащ особено върху чисто комуникативния аспект в подхода на реагиращото говорещо лице“ (стр. 12).

Определяйки писмената система като маркирана, Вахек прави уговорка, че двете норми се намират не в съотношение на подчинение, а на по-общо и по-специфично приложение, и изключва възможността едната от тях да бъде представена като по-малоденна. Конкретното прилагане на едната форма се определя от извънезикови причини.

Ако искаме да изследваме паралелизма в структурата на двете системи, необходимо е да се спрем на изявата им в различните равнища на езика. Наблюденията на Вахек над съотношенията в най-нисшето равнище води до заключението, че „правописът е мост между устната и писмената форма на изказване“. Следващите разсъждения ще бъдат обосновани върху наблюдения над по-висшите равнища.

¹ Spisy University v Brně, Filosofická fakulta, číslo 55 (Brno studies in English, volume one), Praha, 1959, стр. 7—30.

Въпросът за взаимоотношението между двете субстанционни форми на езика е извънредно сложен, тъй както е сложна тяхната структура, представлява система от различни стилове със специфични лексикални и граматични особености. При това трябва да отбележим, че стиловете са значително по-обособени в писмената езикова форма, отколкото в устната. Когато се говори за научен стил, за професионално-технически, за публицистичен или делови (административен) стил, има се предвид писмената изява на тези стилове. Това не се дължи на общата слабост на съвременното езикознание, все още значително по-успешно разработващо проблемите на писмената езикова форма, а на обстоятелството, че в двете субстанционни форми на езика в случая действуват две коренно противоположни тенденции: докато в писмената изява е налице стремеж към стилистично диференциране, за устната изява, напротив, е характерна преливността, смесването на стиловете.

Така напр., като оставим настрана обстоятелството, че елементите на научния и професионално-техническият стил са изцяло преплетени и неделими в устната езикова форма, манифестирана в научните лаборатории, трябва да отбележим, че тук се откриват редица лексикални и граматични елементи, говорещи ясно за онова противодействие, което устната реч оказва на стилистичното диференциране. Ето някои от тях.

Казва се: Радиотехническата схема се *лепи* или *налепва* (вм. монтира се с помощта на поаялник); интегралът трябва да се *сметне* (вм.: да се пресметне или изчисли); *вържи* му едно съпротивление на изхода (вм. свържи към изхода); *хвани (качи)* тръбата на струга и *й свали* 1 мм (вм. закрепи тръбата на струга и намали диаметъра ѝ с 1 мм). В последния пример, както виждаме, се засяга и синтактичната конструкция. Ето примери с елипса: *напрежението пада* или дори *мрежата пада* [вм. напрежението на мрежата се понижава (или спада)]; този уред *мери тока* (вм. измерва, показва силата на тока). Един пример от немски език: в устната езикова изява *Brühe* (бульон, отвара, сос, мътилка) заема места *Lösung* (разтвор), така че в една лаборатория може да се чуе: *Was gibt es in der Ampulle—reines Wasser oder Brühe?*

Цитираните примери, които бихме могли при възможност да увеличаваме до безкрайност, ни дават основания за следните разсъждения.

Всички тези лексикални, лексикално-граматични и синтактични особености остават, поне за сега, в сферата на устната изява и не намират място в научните и техническите публикации. Ако трябва обаче да се даде писмен израз на устната езикова форма, недопустимо е те да бъдат заменени със срещаните в стиловете на писмената езикова форма съответствия.

Искам да изкажа тук убеждението си, че възникването на съвременните професионални говори не е резултат от единствената тенденция към езиково обособяване, а по-скоро е проява на взаимодействието на две тенденции, от които втората е стремежът към скъсване с обособяването, проявяващ се в употребата на общонародни езикови елементи вместо термини (независимо от обстоятелството, че в някои случаи това донеща до разширяване или стесняване на значението на думата, дори до деформация на значението ѝ или възникване на ново значение). На пръв поглед противоречиви, тези две тенденции осъществяват съвременния

професионален говор, който има съответствие в писмената субстанциионна изява, принадлежащо към научния или професионално-технически стил.

Тъй като по-горе заговорихме за даване писмен израз на устната езикова система — трябва да напомним за една от най-характерните особености на стила на художествената литература. Тя се състои именно в това, че този стил, който по своята същност е стил на писмената субстанциионна форма на езика, изобилствува с пренасяне на изрази от устната изява. От това се определя особеното му място в системата на езиковите стилове. Отчасти, но в много по-малка степен и не във всички жанрове, тази негова особеност се споделя от публицистичния стил. Сега нашата задача обаче не е в изследването на писмения израз на устната езикова форма, нито в точното предаване на писмената форма със средствата на устната субстанциионна форма, а в съсредоточаване на вниманието върху органичното взаимно проникване на елементи от двете езикови системи.

Имаме пред вид определен етап от историческото развитие на езика.

Както се изтъкна, бинормизмът е характерна черта за литературно обработения език. Неговите наченки се появяват с възникването на книжовния език, но окончателното изграждане и обособяване на писмената система е дълъг процес. На най-ниското равнище този процес се характеризира с установяване на правописна норма, по-нататък, на лексикалното равнище — с организиране на думите в групи, характерни за възникващите стилове на книжовния език и със създаването на терминология. Установяването на по-строга нормативност в писмената система е характерна черта и за морфологичното и синтактичното равнище. В изграждащия се научен стил на българския език от периода на Възраждането се срещат разговорни елементи, срв.: „Французкият физик Борда показва способ да се намира право теглото на някое тяло, ако даже рамената на *кобилицата* са неравни“ (Гюзелев, 1874); „Той (въздухът) не е просто тяло, а е направен от две други *влаги*, които се наричат кислород и азот“ (Й. Груев, 1869); Той (Лагранж) намерил, че ако някой от *таквизи* откъслечи се *метнеше* с първоначална скорост, която *да надминува* 121 път скоростта на гюлето, този откъслек щеше да стане права комета с параболическа орбита“ (Д. Витанов, 1875); „Всичко, що се простира, та държи пространството надлъж, нашир и на дебелина, нарича се тяло или *твар*“ (Й. Груев, 1872); „...тая *заварка* к трябва да се налегне с две очи *нещо*, та да се удържи на мястото си да не изкокне от вътрешний *напор* от водата“ (Н. Геров, 1849). (При последните примери вж. и синтактичната постройка).

В този момент от развитието на езика обаче не може да се говори още за взаимно проникване на двете субстанциионни форми на езика — имаме само проява на тяхното неокончателно диференциране.

Целта на статията е да се изтъкне една тенденция, характерна за език с окончателно изградени две системи, какъвто е напр. съвременният български език. Тази тенденция на вторично сближение и взаимно проникване на двете форми на езика се изявява в различна степен в различните езици и в различните стилове на езика.

Тук най-напред ще се спрем на примери за проникване на елементи от устната изява в научния и професионално-технически стил, т. е. в стилове, които, по своята същност, оказват значително противодействие на подобна тенденция. Особено характерно е проникването на елементи от

устната изява за английски език, което е лесно обяснимо, като се вземе под внимание, че английската терминология използва сравнително по-малко заемки от терминологията в други езици. За нас звучат малко не-обичайно фразеологизмите push-pull driver, означаваш 'двухтактово управляващо устройство' (срв. push — 'бутам, тикам' и pull — 'тегля') или cut and tray в значение 'чисто емпирично, опитно' (буквално — 'режи и опитвай'). Този термин е навлязъл само преди няколко години в американската литература от жаргона на радиолюбителите. Още примери. Flip-flop означава 'импулсна схема с едно устойчиво състояние' (според първото си значение flip-flop е 'вид гимнастическо упражнение'). Този термин също е нов. Все още някои автори го поставят в кавички, а съдържанието му се установява също едва през последните години¹. Можем да отбележим, че елементите от устната езикова изява намират особено добра почва в американския английски. Обикновено авторите — англичани, ги възприемат с известно закъснение от американските си колеги. Един пример. Терминът lock-in amplifier — буквално 'задържан, заключен усилвател' (— lock-in значи 'задържам, затварям, заключвам и не пускам от стаята' — измества напоследък термина phase-sensitive amplifier (фазочувствителен усилвател). Но докато в книгата на американския изследовател Уолтър Горди² lock-in се употребява съвсем естествено, без кавички, три години по-късно английският професор Е. Р. Андрю допуска новия термин, но със специална уговорка и в кавички³. Интересно е, че руските преводачи на Андрю са избягнали изобщо новия, внесен от устната езикова изява, термин, а са запазили само традиционния — фазочувствителен усилвател (фазочувствительный усилитель)⁴.

Проникването на устни елементи, макар и не от такъв вид, се среща и в българския език. В радиотехническите издания вместо характерния за писмената езикова форма израз *лампата провежда* (или *не провежда*) ток срещаме *лампата е отпушена* (или *запушена*). *Разговорва се* в съчетание с *кондензатор* има съответствие в устната изява *изпразва се* и дори, съвсем разговорно, с използване на първичния несвършен, *празни се*. Напоследък обаче в научни и технически издания се среща *кондензаторът С се изпразва (празни) през съпротивление R*. Не може да се каже дали този израз ще се наложи окъвичателно, но неговото проникване в писмената форма на езика е доказателство за активността на разглежданата тенденция.

¹ Вж. по този въпрос разсъжденията на Милман и Тауб: „The bistable multivibrator is also known as the Eccles-Jordan circuit (after the inventors) and as the „flip-flop“ circuit. The authors suggest that, if colloquial expressions are to be used, the designation „flip-flop“ is more appropriate for the bistable multivibrator and that the term „flip-flop“ be reserved for the monostable multivibrator“ (J. Millman, H. Taub, Pulse and Digital Circuits, New York, Toronto, London, 1956, стр. 140).

² W. Gordy, Microwave spectroscopy, New York, London, 1953: „A selective amplifier followed by a lock-in detector and recording meter comprises a lock-in amplifier“ (стр. 60).

³ E. R. Andrew, Nuclear magnetic resonance, Cambridge monographs on physics, Cambridge, 1956: „... For this purpose a phase-sensitive or „lock-in“ amplifier is used and is indicated in the scheme shown in fig. 10“ (стр. 43—44).

⁴ Вж. Э. Андрю, Ядерный магнитный резонанс, М., 1957, стр. 57: „Для указанной цели пользуются фазочувствительным усилителем, или синхронным детектором, как изображено на фиг. 10“.

⁵ В съчетание с *кондензатор* се среща и *разрежда се*, но напоследък вече съзнателно се избягва, като русизъм.

Могат да се посочат случаи, в които характерна за устната изява елипса прониква в научния и техническия стил. Така напр. вм. *Към точките А и В е включена bobина със самоиндукция L* се пише: *Към точките А и В е включена самоиндукция L*. Както виждаме, проникването на елементи от устната езикова форма обхваща не само лексикалното равнище. Още един подобен пример. Има тенденция да се замени *кондензатор с капацитет С* с елиптичния израз *капацитет С*, въпреки че в случая в писмената форма преобладава все още изразът без елипса. В това отношение български език търпи влияние от руски, където подобни елипси са често срещано явление. Да сравним макар съответствието на току-що посочения пример: в руската научна и техническа литература вм. *кондензатор с ёмкостью С* почти винаги срещаме *ёмкость С* (напр. *Подключена ёмкость С*).

По интересен начин, както вече имахме възможност да забележим от някои цитирани примери, се третират глаголите с представки. Докато в писмената езикова форма се дава обикновено предпочитание на префигираните глаголи, в устната, където изискванията за точност не са така големи, често срещаме синонимния първичен несвършен (срв. *Така се мени мощността* срещу *Така се изменя мощността*), при това дори в случай, когато значението, привнесено от изречения чрез представката начин на действие, е съществен компонент от общото значение на глагола (напр. в професионалния говор на моряците — *Корабът легна на левия борт* вм. *полегна* или *наклони се* или *Седнахме* вм. *заседнахме на плитчина*). Тези последни примери едва ли имат бъдеще извън професионалния говор). Обратно, в устната езикова форма можем да срещнем имена, образувани от глаголни основи с представки, които се употребяват обикновено вместо словосъчетание, съставено от съществително име без представка, пояснено от определение, срв. *донастройка* — *допълнителна (фина) настройка*, *доизглаждане* — *допълнително (фино) изглаждане*. Изразите, в които представката се е натоварила със семантиката на прилагателното, в български език са характерни главно за устната форма. Напоследък обаче те правят пробив и в писмената езикова форма. Описаното явление не е независимо от руското езиково влияние. Така *недонакал катода* от руската писмена форма у нас се превежда с *недостатъчно отоплен катод*, но се среща и калкираният израз *недоотоплен катод*.

Както виждаме от всичко, казано дотук, двете субстанционни системи не са отделили една от друга с китайска стена. Дори тези стилове от писмената система, които, по своя характер, са най-обособени и обслужват сравнително тесен кръг от хора в определена сфера от техния живот, не са неуязвими за проникването на елементи от устната езикова изява. При това, като си спомним цитираните определения на Вахек за писмената и устната норма, можем да заключим, че проникването на устни елементи в писмената езикова изява става регламентирано, повече или по-малко осъзнато от пишещите, докато при проникването на писмените елементи в устната езикова изява съзнателността значително отслабва. На практика това се отразява в значително по-бързите темпове, с които писмените елементи се настаняват в устната езикова форма. Най-силно се поддава на въздействието на писмената езикова форма лексикалното равнище. Днес на всяка крачка можем да чуем: „*Констатирах,*

че хлябът не е пресен“ или „Защо ме *игнорирате*“, както и фразеологизми, като „Изказванията *тръгнаха по линията* / на битовите въпроси“. В устната езикова система ще срецнем и граматични категории, които първоначално са възникнали за нуждите на писмената система и дълго са били само нейно достойние, срв. „Вчера срещнах Енева, *новопостъпилата машинописка*“; „Нищо няма да постигнеш, *тропайки с крак*“; „Виждаш ли там оня, *накуцващия старец*? Той е чичо Марин“. Проникват в устната изява някои съюзи, типични за писмената езикова форма: „*Тъй като* ти вчера излъга, няма да ти разкажа приказка“; „Не ми купи орехи, *въпреки че* му бях поръчал“ и т. н.

Разбира се, посоченото явление не е характерно само за български език. В книгата си „Живой как жизнь“, Москва, 1966, посветена на руския език, К. Чуковски посочва много примери за вмъкване на характерни за писмената изява изрази в устната реч. Между другото той цитира думите, с които един младеж се обърнал към плачещо дете: „*Ты по какому вопросу* плачешь?“ Можем да споделим мнението на автора, който се възмущава от смесването на стиловете, но не можем да отхвърлим налагащия се извод, че когато поетът Твардовски влага в устата на своя герой думите: „А что касается меня, / Возьмите то в расчёт, --- / Поскольку я лишён коня, / Ни взад мне, ни вперёд“, той отразява едно повече или по-малко типично езиково явление.

Трябва да обърнем внимание на обстоятелството, че докато в писмената езикова система проникването на устните елементи е в значителна степен канализирано и не търпи големи индивидуални отклонения, в устната езикова система, напротив, индивидуалният фактор има много голямо значение. Така че щом изразът *Лампата е отпуктена* веднаж вече си е пробил път в писмената система, той ще бъде използван почти от всеки автор, докато проникването на писмени елементи в устната изява не е подчинено на строга нормативност и е твърде различно у отделните носители на езика. Тук имаме пред вид проникването на писмени елементи в устната изява на бинормистите, което не излиза извън рамките на езиковата норма. Друг е въпросът с изрази, като „Остави детето да си играе, бе! Голяма работа, дето било падало. Аз моите внуци тъй ги *лансирам*“ или примера, цитиран от К. Чуковски: „Эти голуби-чистые свиньи, надо их отседа *аннулировать*“. Това явно са изказвания на наши съвременници, които обаче не са се приобщили към културата на обществото и, следователно, не могат да бъдат причислени към бинормистите.

Що се отнася до нашите бележки, те показват закономерността във взаимното проникване на елементите от двете субстанционни системи в езика на типичния представител на съвременното общество — бинормиста. От немногочислените цитирани примери става ясно, че това взаимно проникване обхваща, макар и неравномерно, всички равнища на езика. Проникването на устни елементи в писмената реч е обусловено до голяма степен от обстоятелството, че всеки стил на обработения книжовен език има съответствие в устната езикова изява. Това съответствие търпи голямо влияние от разговорния стил. По този път, обикновено съзнателно и регламентирано, в писмената езикова система проникват елементи от устната езикова система. От друга страна, всеки бинормист проявява по-голяма или по-малка склонност към пренасяне на елементи от писмената в устната езикова система. Този процес обаче по-трудно се поддава на регламентиране поради спецификата на устната езикова изява.

ПОЗИЦИОННИ ВАРИАНТИ НА ГЛАСНИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА РЕЧ

Мара Георгиева

Българските гласни, когато се намират под ударение и когато са неударени, но в различно положение спрямо ударената сричка, не звучат еднакво. По слухов път обаче ние долавяме разлика само между ударената и неударената гласна. Схващаме обикновено по-голямата сила на ударената гласна, а понякога и по-голямата ѝ дължина. Експерименталното изследване показва разлики при четирите позиционни варианта на българските гласни не само по сила, дължина и височина, но и по отношение на мелодията им.

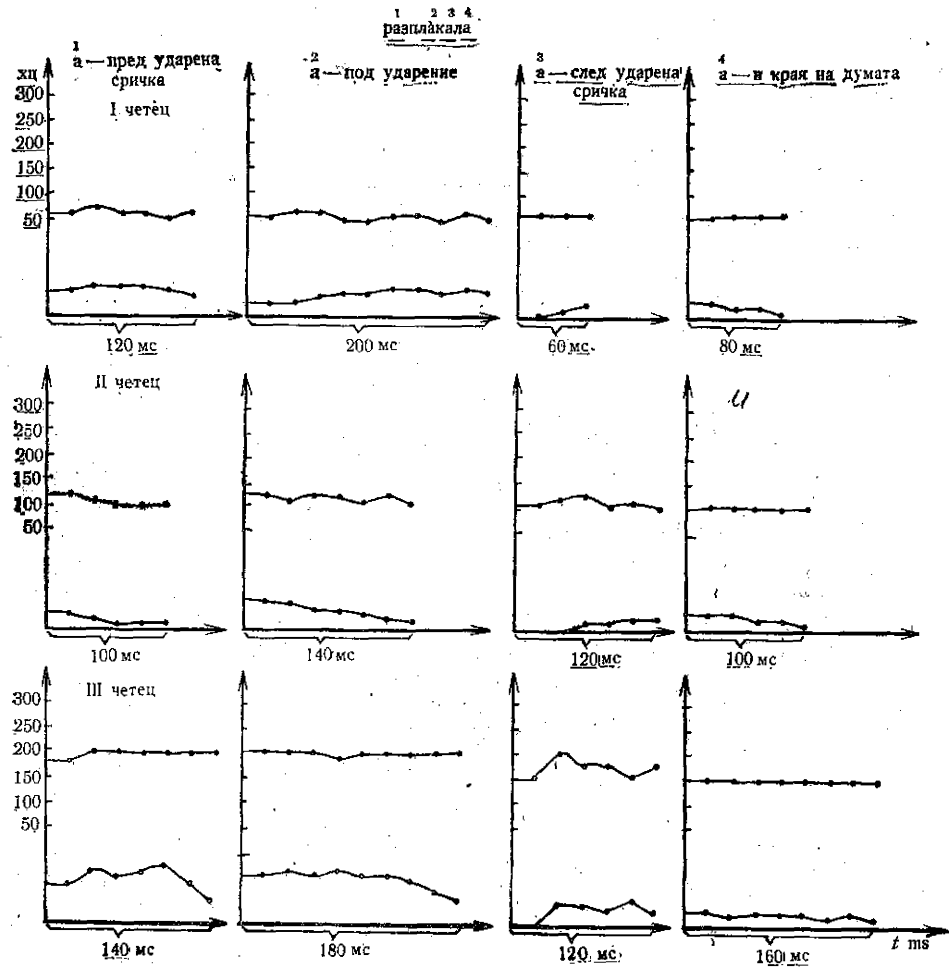
Специално изследване върху позиционните варианти на българските гласни досега не е публикувано. Ст. Стойков в опитното изследване „Български книжовен изговор“ (София, 1942), като определя особеностите на българското ударение, и при въпроса „Мелодия“ констатира, че в български език „ударените срички имат обикновено възходяща мелодия, а понякога — равна. Неударените срички имат винаги низходяща мелодия“ (стр. 128). Примерите в изследването са двусрични думи (Исключение прави думата *свободата* и съчетанието *го_няма*. Техните диаграми обаче не са разчетени пълно). Този факт изключва възможността да се открият всички позиционни варианти на българските гласни, което впрочем не е и цел на автора. В „Увод в българската фонетика“ (София, 1955) във въпроса „Позиционни варианти“ проф. Ст. Стойков отбелязва, че българското неударено *a* се изговаря с по-малка сила и дължина от удареното. Във въпроса „Позиционна дължина“ от същия труд авторът съобщава, че българското ударено *a* с около $\frac{1}{4}$ по-дълго от неудареното.

Многосричните думи в български език показват, че неударената гласна може да има различно положение спрямо ударената — може да бъде пред нея, след нея и в края на думата. В зависимост от това тя носи различни особености.

Особеностите на звуковете на човешката реч могат да се записват от специален апарат — интонограф. Той отбелязва върху кинолента — интонограма, физическите свойства на говорния сигнал: честотата на колебанията на основния тон на всеки звук и интензивността на произнасянето му. Интонограмата се анализира — изчислява се диапазонът на честотата на звука, диапазонът на неговата интензивност и времетраенето му. Данните се нанасят на милиметрова хартия и се съставят диаграми

Така се установява височината на всеки звук от говорния сигнал, неговата сила и дължина¹.

Отгънъците в изговора на българските гласни разкривам, като анализирам интонограми на думи, съдържащи гласните в четирите възможни положения. Думите, използвани за настоящата работа, са част от цели

изречения, произнасяни от четци в контекст. По този начин търся естественост в изпълнението. Целта ми е да разкрия позиционните варианти на гласните, изговаряни в потока на речта, а не откъснато, което налага обикновено низходяща мелодия в края на думата.

¹ Метода на работата излагам подробно в студията „Проблеми на сценичната реч“ — трета статия „Мелодия на разширените части на изречението в българската литературна и сценична реч“, Год. на ВИТИЗ, София, 1966. Част от материала, записан на интонограф за тази студия, ми дава възможност за работа над настоящата тема.

Изследвам оттенъците на гласните в българската литературна реч чрез изговора на трима четци, които са хора с образование и говорят литературно.

За гласната *a* използвам думата *разплакала* от изречението „Мъка разплакала старческата му душа“.

За гласната *o* използвам думата *отново* от изречението „Отчаянието отново го хвърля в огромния му трон“ и думата *изведоха* от изречението „С тътнещи тъпани и гайди момичетата изведоха „вай ду-дула...“.

За гласната *e* — думите *предеше* и *унесена* от изречението „Предеше на хурката, унесена в достинските си мечти“.

За гласната *и* — съчетанията *детинските си* от посоченото по-горе изречение и *из нечистите* от изречението „Из нечистите му очи като на два тъмни кладенци бризнаха сълзи“.

За гласната *у* — думите *шушнещите, слабият му* и *унесена* от изреченията „Спря в шушнещите шубраки край пътя“ и „...слабият му глас се откъсна като на плач“. За третата дума изречението е посочено при гласната *e*.

За гласната *ъ* — съчетанията *със слаб, край пътя* и думата *писъци* от изреченията „...и зариде със слаб глас“ и „Екнаха силни писъци и плачове“. За второто съчетание изречението е дадено при гласната *у*.

Материалът представя изречения от разкази на Елин Пелин.

Диаграмата за гласната *a* от думата *разплакала* дава следните данни:

I четец: *a* под ударение има най-голяма дължина, сила еднаква с *a* пред ударението, височина почти колкото предудареното *a* и равна мелодия със слаби възходящи модуляции;

a пред ударение е второ по дължина след удареното *a*, еднакво по сила с него, с 10 херца по-високо и равна мелодия с възходящо-низходящи модуляции;

a след ударение има най-малка дължина, по сила е по-слабо от предходните две *a*, по височина е еднакво с удареното *a* и има равна мелодия;

крайно *a* има по-голяма дължина от следудареното *a* и по-малка от останалите две, сила и височина еднакви със следудареното *a* и леко възходяща мелодия.

II четец: *a* под ударение има най-голяма дължина и сила, височина еднаква с *a*-то пред и след ударение и равна мелодия с низходящи модуляции;

a пред ударение е трето по дължина след удареното и крайното *a* има по-малка сила от удареното, еднаква височина с него и слабо низходяща мелодия;

a след ударение е второ по дължина след удареното, има най-малка сила, но-малка височина от предходните две *a*-та и равна мелодия с възходящи модуляции;

крайно *a* е по дължина и сила еднакво с предудареното *a*, има еднаква височина с *a* след ударението и равна мелодия.

III четец: *a* под ударение има най-голяма дължина и височина, сила почти равна на предходното *a* и равна мелодия с лека низходяща модуляция;

a пред ударение е трето по дължина след удареното и крайното, има най-голяма-сила, равно е по височина /с удареното и има възходяща мелодия;

a след ударение има най-малка дължина, трето е по сила след първите две, по-ниско по височина от тях и равна мелодия с рязка възходяща модулация;

крайно *a* е второ по дължина след удареното, има най-малка сила, височина равна на *a* след ударението и равна мелодия.

И така позиционните варианти на гласната *a* имат следните особености:

a под ударение има най-голяма дължина, сила и височина (или равна с предходната) и равна мелодия със слаби възходящи или низходящи модуляции;

a пред ударение е с по-малка дължина от удареното *a*, по сила еднакво или по-слабо от удареното (III ч. изключение: по-силно), има еднаква или малко по-голяма височина и равна, низходяща или възходяща мелодия.

Разнообразието в силата на предудареното *a* до голяма степен може да се дължи на логическото ударение, което пада на предходната дума. III четец изговаря с най-голяма сила ударените срички (анализът на диаграмите показва това). Силното учленение на думата под логическо ударение се запазва и в първата сричка на следващата дума. В случая би било интересно да се сравни интонограмата на цялото изречение с интонограма на изречение, в което логическото ударение не пада на предходната дума. Сравнението ще покаже доколко логическото ударение влияе на силата на предудареното *a*.

От друга страна, долавя се и известна зависимост между учленението на съгласната *r* и силата на предудареното *a*. Обикновено предударената гласна има по-малка сила, а тук силата е еднаква (I ч.) или по-голяма (III ч.) от силата на удареното *a*. Съгласната *r* е „енергична“ съгласна и е твърде възможно да засилва изговора на следващата гласна. Същото засилване на гласната наблюдаваме и при думата *предеше*. Специално изследване би ни открило известно влияние на учленението на предходната съгласна върху гласната.

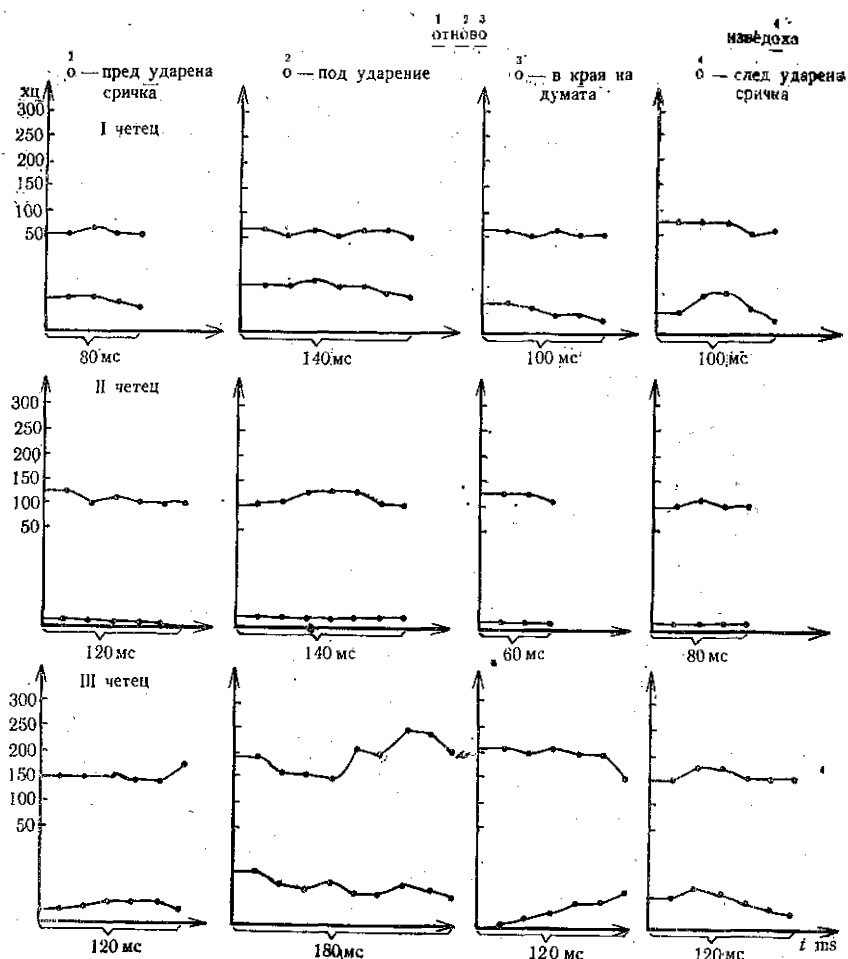
Разнообразието в мелодията на предудареното *a* и специално низходящата интонация също може да се дължи на логическото ударение. В потока на речта думите се изговарят сято и сричката *раз* завършва мелодията на логическото ударение.

A след ударение има най-малка дължина (или е-второ след удареното), по сила е трето или последно, има по-малка или равна на удареното *a* височина и равна мелодия с възходящи модуляции.

Крайното *a* е по дължина по-малко от удареното, има сила най-малка или равна на *a*-то след или пред ударението, височина равна на следудареното *a* и равна или възходяща мелодия.

Възходящата мелодия в случая се явява поради това, че следва нов говорен такт. Синтактичната интонация, както виждаме, влияе върху мелодията на крайната гласна.

Диаграмата за гласната *o* от думите *отново* и *извежда* дава следните данни:

I ч.: о под ударение е с най-голяма дължина, сила и височина и равна мелодия с низходящи модуляции;

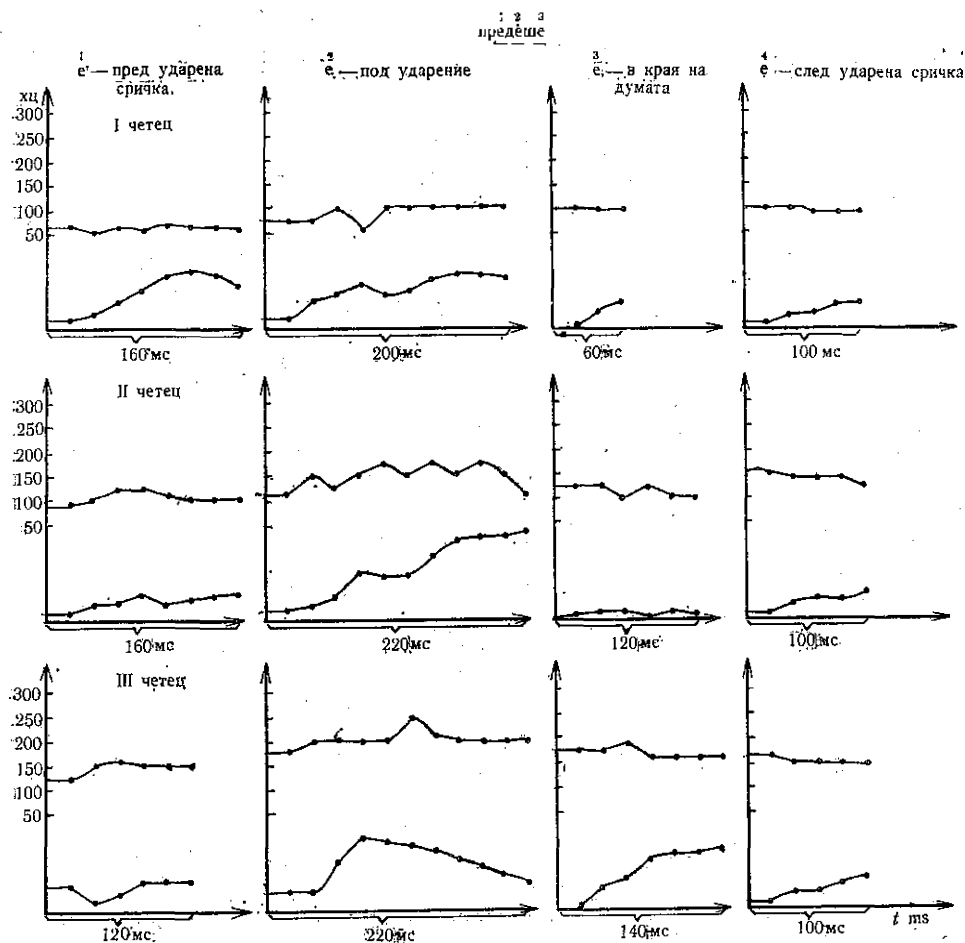
о пред ударение е с най-малка дължина, по сила след удареното о, с по-малка височина от него и равна мелодия с възходяща модуляция;

крайно о е средно по дължина между останалите две, най-слабо по сила и има низходяща мелодия, която започва с височината на удареното о;

о-то след ударение е от дума от друго изречение, поради което не може да бъде сравнявано с останалите гласни по дължина, сила и височина. (Всяко изречение в зависимост от съдържанието има различен темп, сила и основен тон). То обаче може да даде данни за мелодията. Мелодията на следудареното о е низходяща.

II ч.: о под ударение има най-голяма дължина, сила и височина и равна мелодия с възходяща модуляция;

о пред ударение е с по-малка дължина и сила и има низходяща мелодия, която започва с височината на удареното о;
 крайно о има най-малка дължина, сила еднаква с предудареното о и низходяща мелодия, която започва с височината на удареното о;
 о след ударение има равна мелодия с възходяща модулация.

III ч.: о под ударение е с най-голяма дължина, сила и височина и възходяща мелодия с низходящо-възходяща модулация;

о пред ударение има по-малка дължина, сила и височина и възходяща мелодия с низходяща модулация;

крайно о е равно по дължина с предудареното, по сила е след него и има низходяща мелодия, която започва около височината на удареното о;

о след ударение има равна мелодия с възходяща модулация.

Данните от тримата четци показват следните особености на позиционните варианти на гласната о:

o под ударение има най-голяма дължина, сила и височина и равна или възходяща мелодия с възходящи или низходящи модуляции;
o пред ударение е с по-малка дължина, сила и височина от удареното *o* и равна, възходяща или низходяща мелодия, започваща с височината на удареното *o*;

крайното *o* по дължина е по-малко от удареното (понякога равно с предудареното), по сила е най-слабо, еднакво с предудареното или средно и има низходяща мелодия, която започва с височината на удареното *o*;

o след ударение има низходяща или равна мелодия с възходяща модуляция.

Диаграмата на думите *предеше* и *унесена* показва данни (ограниченият обем на статията не позволява да ги предам), въз основа на които правя следния извод за позиционните варианти на гласната *e*:

e под ударение има най-малка дължина, сила и височина и възходяща или равна мелодия с възходящи и низходящи модуляции.

Голямата сила на удареното *e* у тримата четци и особено у втория, който обикновено изговаря ударената сричка с неголяма сила, навежда на мисълта, че тя се дължи на учленението на предходната съгласна *d*.

E пред ударение е с по-малка дължина, сила и височина (изключение I ч.: по-голяма сила) от удареното и възходяща или равна мелодия с възходящи или низходящи модуляции.

Изключението дава основание да се смята, че учленението на *p* засилва учленението на гласната *e*. (Същото наблюдаваме и при *a*).

Крайно *e* е с по-малка дължина (понякога по-голяма от предудареното), сила и височина от удареното (в един случай равна на него) и низходяща или равна мелодия с възходящи или низходящи модуляции;

e след ударение е най-малко или трето по дължина и сила и има низходяща мелодия, започваща с височината на удареното *e* или е около височината на крайното *e*.

Въз основа на диаграмите на гласните *и*, *у* и *ъ* правя следните изводи, без да привеждам подробно данните поради ограничения обем на статията.

Позиционните варианти на гласната *и* имат следните особености (IV диаграма):

и под ударение има най-голяма дължина (понякога равна с крайното), сила и височина и равна мелодия с възходящи или низходящи модуляции;

и след ударение е с най-малка дължина и сила, с низходяща мелодия, започваща с височината на удареното или равна на крайното *и*;

крайно *и* е равно по дължина с удареното (или по-малко), по сила след удареното или най-слабо и с равна или низходяща мелодия, започваща с височината на следудареното *и* или равно на него;

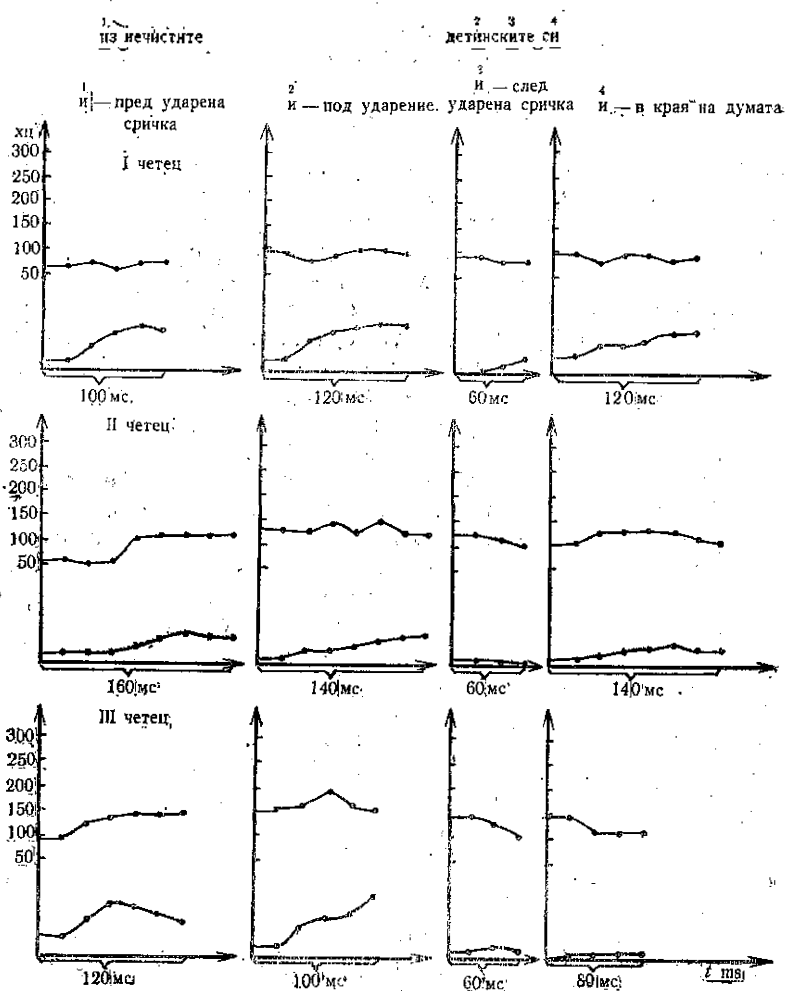
и пред ударение има възходяща мелодия. (Дължината, силата и височината не сравнявам, защото думата е от друго изречение).

Позиционните варианти на гласната *у* имат следните особености (V диаграма):

у под ударение има дължина, сила и височина по-големи или равни на предудареното *у* (изключение I ч.: по-малка дължина, поради

това, че гласните са от две думи) и равна, възходяща или низходяща мелодия;

у пред ударение е с по-малка или равна дължина (изключение I ч.), сила и височина на удареното у и възходяща или равна мелодия с възходящи или низходящи модуляции;

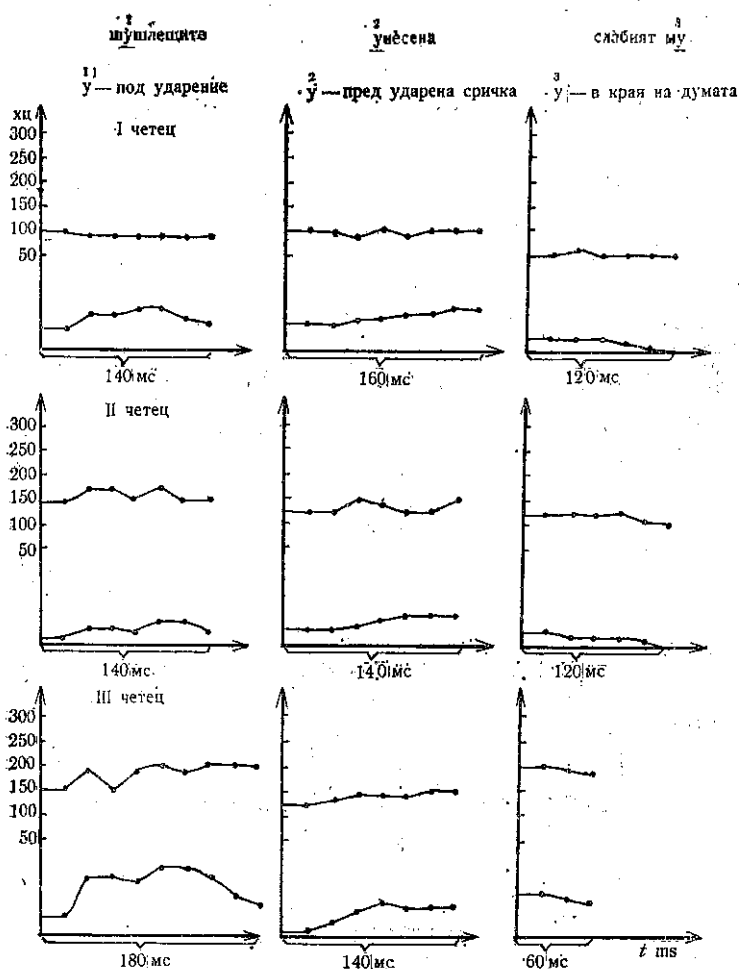
крайно у има най-малка дължина, най-малка или средна сила и височина и низходяща или равна мелодия с възходящи модуляции.

Изреченията, от които са извлечени думите с у в различно положение, са близки по характер, което прави възможно сравняването на гласните по дължина, сила и височина. За съжаление дума с у след ударение липсва в експериментирания материал.

Следните особености, характеризират позиционните варианти на гласната ѝ (VI диаграма):

ѝ под ударение е второ по дължина (крайното ѝ е по-дълго), има най-голяма сила и височина и равна или възходяща мелодия с възходящи модуляции;

ѝ пред ударение има най-малка дължина, сила и височина и низходяща (с възходяща модуляция) или равна мелодия. Думата се на-

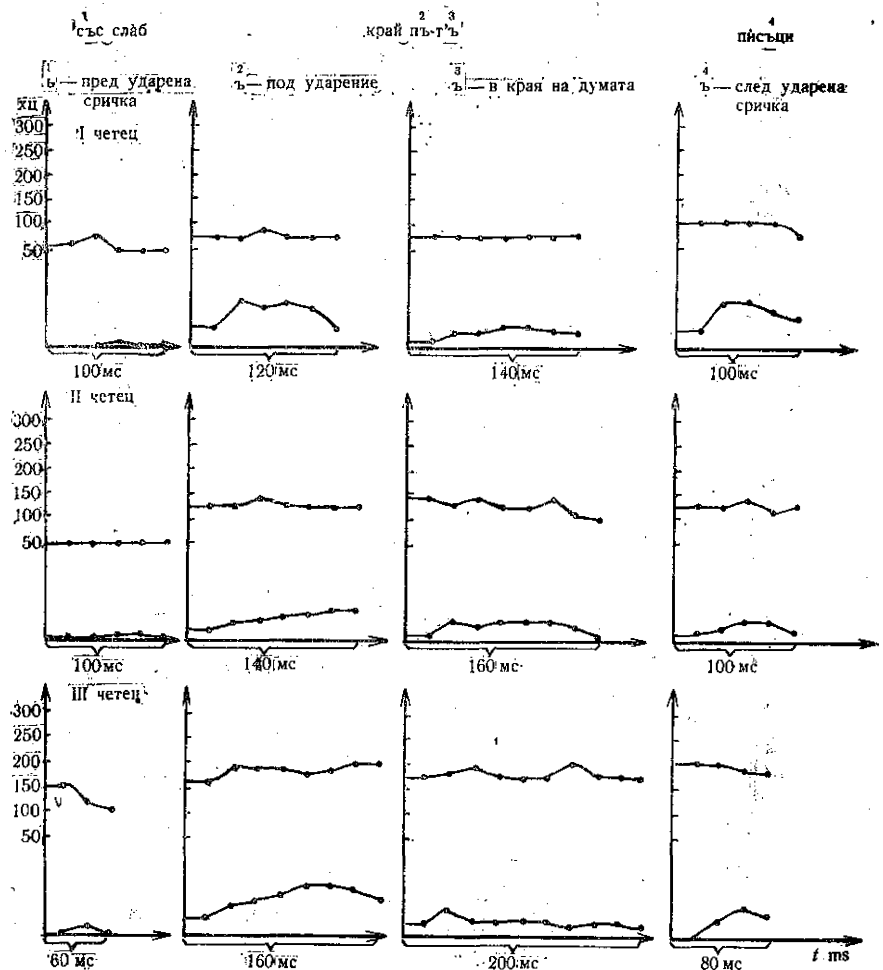
мира в края на изречението и предударената гласна е под влияние на синтактичната интонация — низходяща;

крайно ѝ има най-голяма дължина (защото изречението продължава със същия тъжен характер), сила по-малка от удареното ѝ, височина по-малка или еднаква с него и равна (с възходяща модуляция) или низходяща мелодия, която започва с височината на удареното ѝ;

ѝ след ударение има низходяща мелодия, понякога с възходяща модуляция. (Дължината, силата и височината не сравнявам, защото думата е от друго изречение).

Като сравним особеностите на позиционните варианти на всички гласни в българската литературна реч, можем да направим следното обобщение:

1. Ударената гласна, сравнена със същата гласна в останалите положения, обикновено има най-голяма дължина, сила и височина и равна или възходяща мелодия с възходящи или низходящи модуляции.

2. Гласната пред ударение обикновено има по-малка дължина, сила и височина от ударената гласна и възходяща или равна мелодия (рядко низходяща) с възходящи или низходящи модуляции.

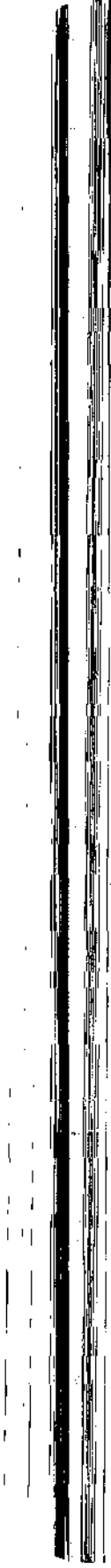
3. Гласната след ударение обикновено е с най-малка дължина и сила и равна или низходяща мелодия, която започва с височината на ударената гласна или е равна на крайната гласна.

4. Гласната в края на думата има най-често дължина по-малка от ударената гласна (понякога равна с нея, най-малка или най-го-

ляма), сила най-малка или равна на гласната след или пред ударението и низходяща, равна или възходяща мелодия, която започва с височината или под височината на ударената или следударената гласна, с възходящи или низходящи модуляции.

Изследването показва и интересна зависимост между дължината, силата, височината и мелодията на гласните и синтактичните интонации — логическата страна на изречението. Също така — между посочените особености и характера на изречението — неговата емоционална страна. Общата интонация на изречението — логическа и емоционална, налага особености в изговора на гласните по отношение на дължина, сила, височина и мелодия.

Освен това изследването дава данни за известно въздействие на предходната съгласна върху силата на следващата гласна.

ПРЕНОСНАТА УПОТРЕБА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГЛАГОЛНИ ВРЕМЕНА И ВЪПРОСЪТ ЗА ИНВАРИАНТНОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ГРАМАТИЧНИТЕ ФОРМИ

Валентин Станков

Известно е, че под инвариантно (или общо) значение на граматичната форма обикновено се разбира значението, налично във всички контексти, в които би могла да бъде употребена формата¹. Известно е също, че в лингвистичната литература са изразени вече в една или друга степен — някои съмнения в ползата от търсенето на инвариантен семантичен елемент, присъстващ във всички употреби на определена форма². В изследването си „Имперфектът в съвременния български книжовен език“ съм посочил основателността на някои от тези съмнения, като същевременно съм подчертал, че, където езиковият материал позволява, търсенето и откриването на семантичен инвариант е наложително³. Напр. между значенията на актуалния, конкретния презент („В момента пиша писмо“) и на неактуалния, обобщения презент („Писателят *Х пише* нов роман“) общи семантични признаци безспорно съществуват. В някои видове подчинени изречения обаче сегашните форми изразяват бъдещи действия спрямо момента на говоренето: „Като *свърши* събраното, ще се прибера в къщи“. Тази употреба на презентните форми, както посочват някои наши лингвисти⁴, е остатък от старобългарската темпорална система — от функцията на старобългарския презент да означава и бъдеще време. И ако съпоставим значенията на актуалния и неактуалния

¹ Вж. А. В. Исаченко, Бинарност, привативные оппозиции и грамматические значения, Вопросы языкознания, XII, 1963, кн. 2, стр. 45; Н. Křížková, Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм, Travaux Linguistiques de Prague, 2, Prague, 1966, стр. 171.

² Вж. напр. М. Dočkal, K otázce morfologických protikladů (Kritika předpokladu binárních korelací v morfologii češtiny), Slovo a slovesnost, XIX, 1958, кн. 2, стр. 81—103; Р. Novák, K otázce obecného významu gramatických jednotek, Slovo a slovesnost, XX, 1959, кн. 2, стр. 81—88; Т. В. Булыгина, Пражская лингвистическая школа, сб. Основные направления структурализма, Москва, 1964, стр. 102—111; Св. Иванчев, За характера на противопоставянето аорист: имперфект в славянските езици, Език и литература, XX, 1965, кн. 5, стр. 17—19, и др.

³ Вж. В. Станков, Имперфектът в съвременния български книжовен език, София, 1966, стр. 9—19.

⁴ Вж. Д. Иванова-Мирчева, Развитие на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век, София, 1962, стр. 61, и Имперфективният процес на про futuro в старобългарски език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 99—100.

презентс, от една страна, и на „сегашно вместо бъдеще“ в подчинени изречения, от друга страна, ще стигнем до извода, че те не притежават общи семантични елементи¹. Ето защо в случая би било неправилно да търсим инвариантно (общо) значение на формите за прекия (актуален и неактуален) презентс и на формите за „сегашно време вместо бъдеще“ в подчинени изречения. Или по-точно — и да търсим, не бихме могли да открием такова инвариантно значение, тъй като то не съществува.

Посоченият пример потвърждава, че в известни случаи би било точно да се говори за омонимия между някои граматични форми, като значенията, изразявани от тях, се разглеждат отделно като успоредно съществуващи.

И така, при определянето на инвариантните значения на дадени граматични форми (което се извършва по пътя на семантичния анализ), към езиковите явления трябва да се подхожда конкретно и диференцирано. Понякога „семантичните отношения между отделните членове на елементарните категории са толкова разнородни и сложни, че е невъзможно да бъдат обхванати с един принцип и с проста формула“². Трябва винаги да се държи сметка за това, че „съвременното състояние на отношенията между членовете на морфологичните опозиции в значителна степен е отражение на тяхната историческа взаимовръзка“³ и че в резултат на това нередко в езика се създават възможности за омонимия на известни форми. Изпусне ли от вниманието си тези обстоятелства, изследователят лесно може да стигне до преднамерено вметване на езиковите явления в априорна схема.

В тясна връзка с установяването на инвариантните значения на граматичните форми стои и въпросът за експресивната преносна (транспозитивна) употреба на тези форми. За експресивна преносна употреба на дадена форма говорим в случаите, когато под влияние на контекста в значението на формата е настъпило изменение, което фактически е довело до смислово (но не и до стилистично) съвпадение на това значение със значението на друга форма. Ако приемем, че първично (главно, специфично) значение е значението, което не зависи (или по-точно — което минимално зависи) от контекста, а вторични значения са значенията, пряко зависещи от контекста⁴, експресивните преносни значения в такъв случай са вторични значения на езиковите форми, съществуващи успоредно с първичните, главните значения на други форми. Или с други думи, докато някои лексикални или граматични значения могат да бъдат изразени само от една форма, други значения могат да бъдат изразени от две или повече форми, едната от които е употребена със своето първично значение, а другите — с вторични значения. Напр. думата *магаре* може да означава 'домашно животно от рода на коня' (главно значение) и 'глупав или упорит човек' (вторично, експресивно-преносно значение). (Значението 'подложка от сковани дървета, върху която се поставя ко-

¹ За темпоралните значения на актуалния и неактуалния презентс и на сегашните форми, употребени в подчинени изречения вместо бъдещи форми, вж. В. Сталков, цит. съч., стр. 27—53.

² М. Докучил, цит. съч., стр. 102.

³ Там там.

⁴ Вж. Е. Курилович, Заметки о значении слова, Вопросы языкознания, 1955, кн. 3, стр. 78.

рито, когато се пере, или на която се режат дърва¹, посочено в тритомния тълковен Речник на съвременния български книжовен език (София, 1957) като преносно значение на думата *магаре*, е неекспресивно).

Както вече отбелязахме, експресивни преносни значения могат да имат и граматичните форми. Това положение се отнася преди всичко за онези граматични категории, които са пряко свързани с говорещото лице. Известна е напр. транспозицията на глаголните лица и числа, вследствие на която се придава особена окраска на изказа. В научния стил е обикновено явление преносната употреба на 1 л. мн. ч. вм. 1 л. ед. ч., напр. „В тази статия *изложихме* нашето отношение към разглеждания въпрос“ (вм. „В тази статия *изложих* своето отношение към разглеждания въпрос“). Чрез посочената транспозиция се избягва неудобното подчертаване на авторската личност. Често срещана е и преносната употреба на мн. ч. вм. ед. ч. при учтивата употреба на личните местоимения за 2 л. — *вие, вас* вм. *ти, тебе*. (В полски език е известна подобна транспозиция на 3 л. мн. ч. вм. 2 л. ед. ч.). В нашия език се наблюдава и употреба на 1 л. мн. ч. на глаголите вместо 2 л. ед. ч., напр.: „Как *сме*?“ или „*Взехме* ли вече изпитите?“. Чрез тази транспозиция се смекчават въпросът или се изразява съчувствено отношение към лицето, на което се говори. Може да се посочат и други случаи на транспозиция, свързани с категориите лице и число, напр. при безличните форми или при употребата на 3 л. мн. ч. вм. 1 л. ед. ч. в изречения от рода на следното: „Слушай, на тебе *ти се говори* [или „на тебе *говорят*“], не на друг!“ На тях обаче тук няма да се спираме.

Преносна употреба се наблюдава и в областта на нашите глаголни наклонения. Напр. индикативните форми за сегашно или за бъдеще време могат да се употребяват вместо форми за императива: „Слушай! Да не се разправяме повече. *Сядаш* на масата и веднага *започваш* да пишеш домашното си!“ или „*Ти ще мълчиш!* Някой не ти е дал думата“. Среща се обаче и обратната субституция — на индикатив от императив, напр. „*Трепи се* от работа по цял ден, *чисти, готви, гледай* децата, а той само се шляе!“ (В случая съществува и транспозиция на глаголното лице)¹. Твърде честа е и преносната употреба на условното наклонение вместо повелителното, напр. „*Би ли ми подал* книгата“ (вм. „*Подай* ми книгата“). Чрез условните форми молбата се изказва по-деликатно. Би могло да се разглеждат като субституция на кондиционала от индикатива и случаите от типа „*Исках* да ви помоля за една услуга“, употребено вместо „*Бих искал* да ви помоля за една услуга“. Както ще видим и по-нататък обаче, такива случаи се тълкуват по-често като преносна употреба на имперфекта вместо презенс, напр. вм. „*Искам* да ви помоля за една услуга“.

Транспозицията на глаголните лица, числа и наклонения е характерна не само за българския език. Тя е често явление напр. и в другите славянски езици².

Особено широко разпространена и характерна за нашия език е преносната употреба на глаголните времена. Обикновено явление е напр. преносната употреба на презентните форми за изразяване на фактически ми-

¹ Вж. К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 62—63.

² Вж. напр. Н. Křížková, цит. съч., стр. 175—176.

нали действия, т. е. случаите на т. нар. сегашно историческо време¹. Известна и описана е и употребата на формите за бъдеще време за предаване на фактически сегашни или минали действия, характеризиращи определено лице (човек или друг активно действащ субект), напр. „Той обича в празник да се разхожда изън града. *Ще* вземе трамвая, та чак в Княжево. *Ще* се изкачи на планината и *ще* ходи по цели часове из гората“, „Тя имаше навик да става рано. Сутрин *ще* се одигне в тъмни зори, *ще* се измие, *ще* закуси и *ще* се хване на работа още преди другите да са станали“. В такива случаи бъдещите форми изпълняват предимно стилистична служба — подчертават повторителността и обичайността на действията и ги открояват².

Специален интерес представлява модалната преносна употреба на глаголните времена, при която темпоралните форми придобиват особени, „неизявителни“ модални функции. Напр. презентните форми могат да изразяват потенциална готовност за осъществяване на действието, свързана с увереност в неговото настъпване („В събота *заминаваме* за Варна“); аористните, имперфектните, перфектните и плусквамперфектните форми също могат да изразяват увереност в неотменимостта на действието („Ако не тръгнем веднага, *отидоха* ни билетите за концерта“, „*Изгоряхме*, боже, *отидохме!*... Само една рожба *си имах*, но и нея *ще* ми вземат тия капасъзи!“), „Като прехвърлим оня баир, лиския, и то, кажи речи, *сме стигнали!*“, „Ако не бяхте дошли навреме, ние *бяхме загинали!*“); имперфектните форми понякога се употребяват за изразяване на скромност („*Исках* да ви попитам нещо, *ще* имате ли време сега?“) или на досещане („*Как се казваше* брат ти? Все забравям“), нюанс на досещане могат да изразяват и формите за плусквамперфекта и бъдеще в миналото („Та сега къде *бяхме тръгнали?*“, „Къде *щяхме да ходим* тази вечер? Ах, да — на гости“); формите за бъдеще време доста често се използват за предаване на предполагаеми действия („— На вратата се почука. — Кой ли *пък ще* е по това време? — Иван *ще* е, кой друг може да бъде“) и др.³

При посочените преносни употреби на времената винаги е налице субституция, т. е. формите за определено време, употребени в специален контекст, изпълняват фактически функциите на друго време. Напр. при *praesens historicum* сегашните форми се употребяват вместо форми за аорист или за имперфект; формите за бъдеще време се употребяват със

¹ Вж. Л. Андрейчин, Роля и употреба на сегашно историческо време, *Език и литература*, VII, 1952, кн. 4; Р. Мутафчиев, Сегашно историческо време, София, 1964; В. Станков, Стилистични особености на сегашно историческо време, *Български език*, XVI, 1966, кн. 3.

² Според Св. Иванчев до разглежданата употреба на бъдещите форми се е стигнало не по пътя на семантичен развой на формите, а посредством стара субституция (вж. Св. Иванчев, По някои въпроси от развитието на видоременната система в славянските езици, *Български език*, XIII, 1963, кн. 4—5, стр. 373—374). Фактът обаче, че формите за бъдеще време в такива случаи се употребяват само при характеристиката на определен субект, направена с оглед на обичайните действия, които той извършва, не е случайност. Той говори, че основната причина за появата на посочената употреба се крие в модалното значение на бъдещите форми — в случая значението на потенциална готовност, способност да се извърши действието (вж. по-нататък).

³ Вж. по-подробно В. Станков, Модална употреба на глаголните времена в съвременния български книжовен език, *Известия на Института за български език*, кн. XV, 1957, стр. 3—46.

стилистична цел вместо форми за презенс и за имперфект; когато изразяват увереност в неотменимостта на действието, презентните, аористните и перфектните форми предават фактически бъдещи действия, имперфектните — сегашни действия, а формите за плусквамперфекта са употребени вместо форми за бъдеще време в миналото или за бъдеще предварително в миналото; при модалната употреба на имперфекта за скромност или за досещане имперфектните форми изразяват фактически сегашни действия; плусквамперфектът и бъдеще в миналото, употребени с цел да се изрази досещане, заместват съответно аориста (и перфекта) и бъдеще време; футурните форми, изразяващи предположение, заместват фактически презентни форми и др. (вж. посочените по-горе примери). (Подобна субституция, както вече отбелязахме, се наблюдава в нашия език и при преносната употреба на глаголните категории лице, число и наклонение).

Дали преносната употреба на времената, при която темпоралните форми могат да изпълняват фактически чужди темпорални функции, ни дава достатъчни основания да говорим в такива случаи за немаркираност на значението на дадена форма по отношение на значенията на други темпорални форми? Някои чужди и наши лингвисти са склонни да отговорят положително на този въпрос. Напр. в студията си „За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“ М. Янакиев въз основа на преносната употреба на сегашните форми за изразяване на минали действия (сегашно историческо време) изтъква, че презенсът е немаркиран спрямо миналите времена¹. В същото изследване М. Янакиев, имайки пред вид някои преносни — стилистични и модални — употреби на формите за бъдеще време, заключава, че в същност бъдеще време в нашия език не съществува, тъй като бъдещите форми могат да изразяват и сегашни, и минали действия. Според него формите за бъдеще време в българския език изразяват наклонение на сегашното време — „категоричен презумптив на континуатива“². Други лингвисти обаче при определяне на инвариантното, общото значение на дадена глаголна форма не вземат под внимание нейните преносни употреби, тъй като смятат, че те не добавят нови семантични елементи към специфичното значение на формата. От българските автори привърженица на този възглед е напр. М. Деянова, според която сегашно историческо и сегашно профетическо време не говорят за немаркираност на презенса съответно спрямо миналите времена (аорист и имперфект) и бъдеще време³.

Експресивният елемент при преносната употреба както на лексикалните, така и на морфологичните форми, се дължи на противоречието между главното, специфичното значение на формите и особения контекст. Като обяснява употребата на сегашните форми вместо бъдещи (в изречения от типа „Утре *заминавам*“), А. М. Пешковски изтъква: „Тук съществува пълно противоречие между значението на формата и реалните условия на речта. Изобщо такива противоречия са много разпространени в езика и това се обяснява с обстоятелството, че реал-

¹ Вж. М. Янакиев, За грамемите, наречени в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, стр. 423—426.

² Пак там, стр. 426—428.

³ Вж. М. Деянова, Към въпроса за функционалния развой на перфекта в славянските езици, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 54.

ните условия често гарантират вярно разбиране и у говорещия се появява желание да се възползува от значението на формата, съзнателно да наложи определена отсенка на неподходящо за него съдържание¹. Стилистичният ефект напр. при сегашно историческо и сегашно профетическо (предсказно) време се дължи на представянето на фактически миналите или съответно бъдещи действия като извършващи се в момента на говоренето, пред нашия поглед. Модалният нюанс на сигурност в неотменимостта на фактически бъдещите действия, изразявани от аористни и перфектни форми, се дължи на противоречието между специфичните темпорални значения на аориста и перфекта и фактическата темпорална принадлежност на действията — говорещият е толкова убеден в неизбежността на бъдещите действия, че ги представя като вече осъществени². На подобни причини се дължи и модалният нюанс при имперфекта, употребен вместо презенс с цел да се изрази убеденост в осъществяването на действията. Отсенката на припомняне при модалната употреба на имперфекта, плусquamперфекта и бъдеще в миналото е резултат пък от свързването, посредстваом глаголната форма, на фактически сегашното, съответно — минало или бъдещо, действие с представата за определен минал момент (момента на „знаене“ на факта). На преносно свързване с миналото се дължи и нюансът на скромност при *imperfectum modestiae*, който се употребява вместо презенс. При футурума въпросът за характера на модалните отсенки е малко по-особен, тъй като в самата природа на бъдещето време се съдържа „някаква отсенка на гадателност“³. Както и в редица други езици⁴ формите за бъдеще време в българския език могат да изразяват и по непреносен път напр. модално значение на потенциална готовност, способност да се извърши действието⁵. Напр.: „*Ще напишеш* ли доклада в определения срок?“ (в смисъл „*Можеш ли да напишеш* доклада в определения срок?“), „*Ти няма да напишеш* домашното си упражнение до довечера“ (в смисъл „*Ти няма да можеш да напишеш* домашното си упражнение до довечера“). При подходящ контекст и интонация футурните форми могат да изразят и ясно доловима отсенка на повелителност, съчетана с наложителност, т. е. те могат да притежават и императивна модалност⁶. Напр.: „*Ти ще мълчиш!* Никой не ти е дал думата“, „*Ще пиеш*, къде се намираш!“. Посочените две модалности не са изразени по пътя на преносната употреба на футурните форми. Без наличието на съответен специален контекст и интонация обаче те, както и посочените по-горе преносни модални значения на презенса и миналите времена, остават незабелязани.

¹ А. М. Пешковски, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва, 1956, стр. 208.

² Експресивният ефект при употребата на аористните форми в такива случаи „се дължи именно на присъствието на специфичното значение на формата и на противоречието между него и ситуацията на говоренето“ (М. Деянова, *Славянската глаголна опозиция имперфект — аорист*, *Език и литература*, XVIII, 1963, кн. 5, стр. 109).

³ Ю. С. Маслов, *Очерк болгарской грамматики*, Москва, 1956, стр. 243.

⁴ За потенциално-предположителната употреба на футурума напр. в руски език вж. В. М. Никитенчик, *Некоторые модальные функции глаголов изъявительного наклонения в современном русском языке*, сб. *Вопросы изучения русского языка*, Алма-Ата, 1955, стр. 190—196 и 208—226.

⁵ Вж. Св. Иванчев, *По някои въпроси...*, стр. 374, и М. Янакиев, *Записки по стилистика на българския език*, София, 1964, стр. 96—97 (циклостил).

⁶ Вж. М. Янакиев, *Записки по стилистика...*, стр. 95.

Когато говорещият изказва бъдещите действия като спокоен регистратор, той не се съмнява в реалността им, т. е. не изразява съмнение в тяхното осъществяване, нито пък ги предава като наложителни за друго лице. Следователно в случая безспорно е налице изявителна, а не условна или повелителна модалност. Разбира се, тъй като футурните форми изразяват бъдещи действия, които тепърва ще се реализират, изявителната реалност при бъдеще време не винаги може да бъде така очевидна и безспорна, както е напр. при сегашно време или при миналите времена, т. е. в самата природа на футурума се съдържа „някаква отсенка на гадателност“. Тази отсенка обаче е от такова естество, че може да се разглежда като „пренебрежима величина“, нямаща надмощие над изявителната модалност на футурните форми.

Факт е също, че, изолирани от всякакъв контекст, формите за бъдеще време изразяват ясно определено хронологично отношение на действието към момента на говоренето — представят го като предстоящо за реализиране спрямо този момент, срв. напр.: „Той *ще чете*“. Следователно главното, специфичното значение на формите за бъдеще време без съмнение е футурно. И тъй като положителните форми за бъдеще време се състоят от частица *ще* + спрегаема глаголна форма в презенс, ясно е, че в случая ролята на футурен детерминатор недвусмислено се изпълнява от частицата *ще*¹.

Наличието на посочените модални отсенки в значението на формите за бъдеще време довежда и до преносна употреба на тези форми — за потенциално или повелително предаване на фактически сегашни или минали действия. Напр. в изречения от типа на следните в значението на бъдещите форми (изразяващи в случая фактически сегашни или съотв. минали действия) изпъква отсенката на потенциална готовност, способност за осъществяване на действието: „Не те е срам! *Ще биеш* малките деца и *ще отговаряш* на учителите си!“ (= „Можеш — способен си, позволяваш си — да биеш малките деца и да отговаряш на учителите си“), „Тогави ти беше малък, къде *ще помниш* всичко това“ (= „Къде можеш да помниш всичко това“). Често в значението на формите за футурума, употребен преносно вместо сегашно време, изпъква и хипотетична отсенка на възможност или предположение: „— На вратата се чука. — Кой ли *ще чука* по това време? — Иван *ще е*, кой друг“². В други случаи при преносната употреба на бъдеще време вместо сегашно или минало

¹ Отричането от някои автори на футурната темпорална функция на формите за бъдеще време и представянето на футурума като наклонение на презенса едва ли е правилно, като се вземе под внимание фактът, че преди всичко формите за бъдеще време в нашия език не винаги съдържат инвариантния за презенса признак континуативност. (За този въпрос, както и изобичае за значението и употребата на бъдеще време, вж. по-подробно В. Станков, Модална употреба на глаголните времена..., стр. 33—42).

² Срв. и следните примери от чешки и руски език, където също е налице подобна преносна модална употреба на бъдеще време вместо сегашно време: „То' děčko si vám bude hrát od rána do večera“, „Děti už budou asi velké, že?“, „До города километров десять будет“. (Примерите са взети от цит. ст. на Х. Кршижкова, стр. 175). Посочените примери на транспозиция на бъдеще време в някой чужди езици потвърждават, че модалният елемент в значението на бъдещите форми се дължи не толкова на произхода и близката семантика на частицата *ще*, колкото на характера на самото бъдеще време. За същото говори и фактът, че бъдещите форми за отричане, които не съдържат частицата *ще*, а се образуват с формата *ням*, притежават по-вече от модалните функции на утвърдителните футурни форми.

време в значението на футурните форми се откроява императивната модалност на наложителност: „Гледай ти, часовникът работи! — *Ще работи*, шом като цяла сутрин го поправам“, „Цетко отиде ли вече на училище? — *Ще отиде* та, няма да те чака цял ден!“. Ясно е, че при разгледаната „нефутурна“ употреба на формите за бъдеще време е налице типична транспозиция. Както споменахме и по-горе, тази модална преносна употреба е първопричина и за похватата на стилистичната употреба на бъдеще време вместо презент и имперфект в случаите, когато се описват типични действия, характеризиращи определено лице.

Транспозиция се наблюдава и при иреалната употреба на бъдеще време в миналото в случаите, когато формите за бъдеще в миналото изразяват фактически сегашни или бъдещи действия, напр.: „Ако не бях закъснял за влака *щях* в момента *да пътувам*“, „Утре *щяхме да замиснаваме*, но се отказахме“. (Когато изразяват иреални минали действия, формите за бъдеще време в миналото не са употребени преносно: „Вчера *щяхме да ходим* на Витоша, но се отказахме“). По същия начин както и при бъдеще време посочената модалност произтича от темпоралното значение на формите за бъдеще време в миналото и изпъква на преден план при наличието на съответен контекст¹.

След казаното дотук едва ли е необходимо да отбелязваме, че на противоречие между специфичното значение на съответните граматични форми и особения контекст, в който те са употребени, се дължи експресивната окраска на изказа и при посочените по-горе случаи на преносна употреба на глаголните лица, числа и наклонения в нашия език.

И така преносните -- модални и стилистични — употреби на граматичните форми не внасят нови семантични признаци в инвариантното значение на формите, тъй като се появяват на базата на специфичното им значение и следователно не противоречат на инвариантното, общото значение, което включва специфичното. Или с други думи, в своите преносни, вторични функции граматичните форми запазват инвариантното си значение, тъй като представят самото специфично значение, но в условията на транспозиция. Доказателство за това е именно стилистичният и модалният нюанс, който се дължи на обстоятелството, че към специфичното значение на граматичните форми се прибавят и елементите на контекста². Следователно трябва да се прави ясна разлика между главните, специфичните, първичните значения, изразявани от определена езикова форма и изграждащи инвариантното значение на формата, и вторичните значения, появяващи се в резултат на особения контекст³.

От казаното става ясно, че субституцията на времената, която е резултат на транспозиция на темпоралните форми, не може да бъде кри-

¹ За характера на иреалната употреба на бъдеще време в миналото вж. по-подробно В. Станков, *Модална употреба на глаголните времена...*, стр. 27—29.

² „Според нас най-важно е главното значение — това значение, което не се определя от контекста, докато останалите (частните) значения прибавят към семантичния елемент на главното значение и елементите на контекста“ (Е. Курлиович, цит. съч., стр. 78).

³ „Смятаме за необходимо... да не се смесват инвариантните значения на равнището на езика с частните модификации, представяни от контекстите. Така наречените частни значения за разлика от инвариантното значение не са съставна част от съдържанието на езиковия знак (форма), те винаги в една или друга степен са контекстуално обусловени“ (Н. Кřížková, цит. съч., стр. 172).

герий за немаркираност на преносно употребеното време по отношение на времето, вместо което то е използвано¹. Ако допуснем обратното, би трябвало да приемем, че напр. презенсът е немаркиран спрямо имперфекта (поради функциите на сегашните форми в сегашно историческо време) и че същевременно имперфектът е немаркиран спрямо презенса (въз основа на модалната употреба на имперфекта вместо презенс за изразяване на скромност, досещане или увереност в настъпването на действието) или пък че аористът е немаркиран спрямо футурума (срв. случаите от типа на „Изгоряхме, боже, отидохме!“) и същевременно футурумът е немаркиран спрямо аориста (срв. „Ще отиде та, няма да те чака цял ден!“). По същия начин би трябвало да определим като взаимно немаркирани и презенса и футурума (срв. случаите от типа на „Утре тръгваме на екскурзия“, от една страна, и „Някой звъни. Това ще е баща ми“ или „Той обича в празник да се разхожда извън града. Ще вземе трамвай, та чак в Княжево“) и др. Абсурдността на подобни твърдения е очевидна.

За немаркираност на значението на определени граматични форми по отношение на значението на други граматични форми, т. е. за привативна, субординационна опозиция, можем да говорим само в случаите, при които е налице възможност за стилистично безпризнакова субституция на маркирания член от немаркирания в позициите на неутрализация². От такова гледище немаркиран е напр. несвършеният вид в опозицията със свършения вид. Немаркирани са и неутралноизказните (свидетелско-неутралните) времена по отношение на личноизказните (свидетелските) времена³. Може да се говори за немаркираност и на индикатива по отношение на иреалните наклонения (условно и повелително). Обаче критерий за тази немаркираност на индикатива не може да бъдат неговите преносни употреби (които посочихме по-горе), а напр. някои от случаите на непреносна иреална употреба на глаголните времена (напр. „Ако знаех, че трамвайът ще закъснее, щях да тръгна по-рано“) или пък изразите от типа на „Да тръгваме“ и др. (Глаголът е в 1 л. Във 2 л. ед. и мн. ч. в такива случаи би имало преносна субституция на императивните форми — *тръгвай, тръгвайте* — от индикативни — *да тръгваш, да тръгвате*⁴).

¹ В работата си за имперфекта, цитирана по-горе, като изхождам от посочените съображения, не вземам под внимание преносните употреби на глаголните времена, при определянето на техните значения. Напр. презенсът е характеризираан като маркирано, положително време спрямо миналите времена и бъдеще време, тъй като сегашно историческо и сегашно профетическо не могат да бъдат критерии за немаркираност на презенса съответно спрямо миналите времена и футурума. (Неактуалната употреба на презенса също не говори за немаркираност на презенса към миналите и бъдещи времена, тъй като при нея, включително и при сегашно абсолютно време, презентните форми изразяват действия, които обхващат момента на говоренето, а не са нито само минали, нито само бъдещи спрямо него (вж. В. Станков. Имперфектът..., стр. 28—29 и 52—54). В посочената по-горе статия от Х. Кржижкова авторката, за разлика от някои предишни свои изследвания, също характеризира презенса положително (вж. Н. Кřížková, цит. същ., стр. 174—175).

² На сложния въпрос за неутрализацията тук няма да се спираме. Ще се присъединявам само (в общи линии) към схващането на Х. Кржижкова, колто изтъква, че „под неутрализация на значението разбираме използването... с изключение на широката сфера на транспозициите — на немаркирания член вместо възможния маркиран, т. е. употребата на неспецифичната форма вместо по-специфичната форма...“ (Н. Кřížková, Pojetí neutralizace v morfologii, Slovo a slovesnost, XXVI, 1965, кн. 1, стр. 23).

³ Вж. В. Станков, Категории на индикатива в съвременния български език, Български език, XVII, 1967, кн. 4, стр. 330—344.

⁴ За това, че в индикативното значение в същност няма експлицитни указания за реалност или нереалност на действието, говори напр. А. В. Исаченко (вж. А. В. Исаченко

Следователно, въпреки че при своята преносна употреба формите почти за всяко време в българския език могат да изпълняват фактически несвойствени на тях темпорални функции, специфичната индивидуалност на отделните времена не се загубва. Разнообразните и преливащи се преносни употреби на глаголните времена не противоречат на съответните специфични значения на времената и не внасят нови семантични признаци в тях, а само доказват, че преносните значения не трябва да се разглеждат като значения на темпоралните форми. Приемем ли преносните значения на времената не за контекстуално обусловени, а за изразявани от темпоралните форми, ще стигнем до пълно отричане на граматичната категория време, тъй като почти всички времена в нашия език могат по преносен път да изпълняват фактически чужди темпорални функции.

Ченко, Грамматическият строй руского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, ч. II, Братислава, 1960, стр. 474-476.

СИСТЕМА НА ГЛАГОЛНИТЕ ВРЕМЕНА В РАЗКАЗ ЗА МИНАЛИ, СЕГАШНИ И БЪДЕЩИ СЪБИТИЯ

Радослав Мутафчиев

Във всеки разказ глаголните действия са разпределени така във времето, че читателят или слушателят получава точна представа за развитието на случките, които го съставят.

При предаване на отделните моменти в разказа глаголните действия винаги се поставят в определена система в зависимост от това дали се разказва за минали, сегашни или бъдещи събития.

В нашата граматична литература въпросът за съвместната употреба на глаголните времена в разказ е разглеждан не един път и за него има твърде интересни наблюдения от различни автори¹. Досега подробно е изследвана системата на глаголните времена в разказ за минали събития. Един разказ обаче може да предава не само минали, но още сегашни и бъдещи събития. Разбира се разказът за минали случки е най-често срещаният в нашата езикова практика, обаче човек изпада и в такава ситуация, когато трябва да ни разкаже за нещо в сегашното или в бъдещето. Следователно възможни са и разкази за сегашни и бъдещи събития.

Тук си поставяме за цел да установим какви глаголни системи се използват в разкази, когато ни се разказват случки от сегашното или от бъдещето. Разказът, който предава минали събития, както отбелязах, е изследван по-подробно. Той е онай основна форма, в която нашата мисъл се реализира, когато е отправена към миналото. Обаче миналото, сегашното и бъдещето са тясно свързани. Те съществуват едно чрез друго, затова когато трябва да се характеризират разкази за настоящето или за бъдещето, разказът за миналото не може да бъде изоставен. Ето защо тук не може да се отмени и неговата характеристика.

Известно е, че във всеки разказ една част от глаголните действия се редят едно след друго и съставят неговата „основна линия на развитие“. Глаголните действия от основната линия на разказа представляват отражение на разволя на събитието, което се описва. Разказът обаче не се задоволява да ни предаде само развитието на събитието, а се спира да ни опише обстановката, сред която то протича, запознава ни с някои

¹ Вж. А. Т.-Балаи, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 165; *Нова българска граматика за всякого*, св. III (глагол), София, 1958, стр. 288—289; Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1943, стр. 259—262; Л. Андрейчин и др., *Съвременен български език*, ч. II, София, 1957, стр. 63—64; Р. Мутафчиев, *Сегашно историческо време в съвременния български език*, София, 1964.

от героите на разказа и т. н. Глаголните форми, които се намират в описанието на обстановката, в характеристиката на героите, не предават действия от основната линия на разказа. Те стоят във връзка с тази линия. Затова, когато авторът започне да описва страничните моменти от основната линия на разказа, той спира развитието на изложението си и тогава това отклонение се предава със специални глаголни форми, а след това отново може да продължи развитието на разказа си.

Нашата мисъл е обусловена от действителността. Всички отношения между предметите и явленията намират отражение в нашето съзнание и получават реален израз чрез езика. Темпоралните отношения между явленията се изразяват чрез глаголните форми в езика. За да се разкрие системата на глаголните времена, най-напред се налага да видим какви отношения намираме в самата действителност. Интересно тук е да се отбележи, че темпоралните отношения между явленията в действителността, погледнати от плоскостта на миналото, сегашното и бъдещето, са едни и същи. Така например в практиката си човек възприема всяко явление в определен отрязък от абсолютното време и винаги го ориентира към определена условно приета точка, взета като осява за ориентация на темпоралните отношения. Така всяко явление в действителността, според нас, има свое място във времето, като се има пред вид тази условно приета ориентационна точка. Според тази ориентационна точка явленията може да протичат така, че да се получат отношения на едновременност, на предходност и отношение на следходност. Тези отношения винаги съществуват както в миналото и настоящето, така и в бъдещето. Трябва да отбележим, че тези отношения не трябва да се смесват с основните отношения, чрез които ние добиваме представа за минало, сегашно и бъдеще. Тук условната ориентационна точка, за която по-горе се спомена, се отъждествява с момента сега. Какво представлява този момент?

Във всекидневния си живот хората се ориентират във времето, като имат пред вид винаги този момент от развитието на действителността, в която техните сетива им дават обективно правилно възприятие за нея. Това е момент, в който човек съзнава, че съществува, момент, в който той мисли или говори. Така възниква понятието за момента сега. Но от гледището на физическата теория за относителността трябва да добавим, че този момент е сегашен само за наблюдатели, принадлежащи към една и съща инерционна система. В различни инерционни системи този момент е различен. И така в зависимост от този момент човек си съставя понятие за миналото, за сегашното и за бъдещето. В същност какво представляват точно тези понятия?

Накратко казано, когато нашата мисъл трябва да установи отношенията във времето, сегашното представлява оная ситуация, когато човек мисли или говори за онова, което възприема в същия момент. Когато човек мисли или говори за онова, което е възприел преди времето на момента на говоренето и го възстановява с паметта си като спомен, е миналото. Когато обаче човек мисли и говори за онова, което не възприема в същия момент, но си го представя мислено като последна от възприеманото в този момент, е бъдещето. Това са трите координатни системи, ако може така да се изразим с езика на геометрията, в които се проектират посочените вече отношения на едно-

временност, предходност и следходност и които са общи за всички хора на нашата планета.

Когато човек разказва за някакво събитие, той винаги го поставя в една от посочените преди малко три координатни системи — минало, сегашно и бъдеще. Както в геометрията едно тяло може да има различни изображения, когато го проектираме в различни координатни системи, така и в нашия случай едно събитие, когато го поставим в разказ в плана на миналото, сегашното или бъдещето, получава различен езиков израз по отношение на глаголните форми. Следователно темпоралните отношения са едни и същи, различни са само техните езикови образи в разказа. И така нека да видим какви са системите на глаголните времена, когато разказваме за събития от миналото, сегашното или бъдещето.

Най-напред да се спрем на характеристиката на разказ за минали събития.

Всеки разказ за минали събития се води по начало в плана на миналото свършено време (аорист). Това е основното разказвателно време в българския език, чрез което се означават само онези действия, които съставляват основната линия на разказа и се намират помежду си в хронологичен ред, тъй както разказвачът ги е видал в самата действителност, напр.:

Еньо *тръгна* безцелно по улицата. При чешмата той *спря* и *отсече* една пръчка от върбата. *Дойдоха* момичета за вода, *казаха* си нещо и *се изсмяха*. Еньо *се спря*, *подхвърли* безучастно някаква дума. *Стори* му *се* глупаво и му *стана* неловко (Ел. Пелин).

Както се отбеляза, разказът не се ограничава да ни предаде само развитието на събитието. Разказвачът много често спира развитието на разказа си, за да започне да описва било обстановката, било някой от героите си и т. н. Загова в нашата езикова или писмена практика, когато чрез глаголните форми искаме да посочим отношенията на едновременност, предходност или следходност покрай основните моменти от развитието на разказа, започват да се преплитат и други второстепенни моменти, които рисуват обстановката, всред която протичат основните моменти на събитието. Тези второстепенни моменти влизат в известни взаимоотношения с глаголните действия от основната линия на разказа. Така например едни от тези второстепенни моменти предхождат по време определен момент от основната линия на разказа, други станат едновременно с него, а трети идват след него по време. Ето защо покрай аористните глаголни форми, които предават редицата на последователните действия, се появяват форми на минало несвършено (имперфект), за да се означат ония действия, които стават едновременно с някой момент от основната линия на разказа. Действията, които предхождат този момент, се предават с минало предварително (плюсквамперфект), а ония, които следват по време след него — с бъдеще в миналото (футурум секулум), напр.:

От извадената хума *натовариха* цял керван и я *изпратиха* някъде. *Казвах*, че било мостра и ако я харесат фабриките, тогаз *щяла* да *почне* истинската работа, а дядо Моско *щял* да *вземе* милиони. И работниците *копяха*. Надзирателът *се разправяше* с тях, а дядо Моско не излизаше от хана, като че *беше се венчал* за Сарандовица (И. Йовков).

От казаното дотук се вижда, че един разказ за минали събития във връзка със съвместната употреба на глаголните времена се изгражда

със следните глаголни времена: минало свършено, минало несвършено, минало предварително и бъдеще в миналото. Това е глаголната система, чрез която се изгражда разказът за минали събития.

Разказ за минали събития, изграден с тази глаголна система, позволява на разказвача да даде и размесено отделните моменти от разволя на събитието, а това означава, че някои моменти от хронологическия разволя на разказа може да се пропуснат и да не се регистрират на съответното място, където те са се намирали в действителността. Това е възможно, тъй като миналото свършено време (аористът) от свършения вид на глагола може да се използва за означаване на събития, предшествувачи някои моменти от основната линия на разказа. Когато разказвачът намери за нужно да ги посочи в разказа си, такъв разказ му позволява да ги постави и на такова място, където аористната глаголна форма означава действие, което по време предшествува моментите, до които е достигнало развитието на разказа. С други думи, разказвачът често пъти може да се връща в повествованието си към изоставени моменти. Такова връщане назад към пропуснати моменти в стилистиката се нарича ретроспекция. Тя е възможна само заради това, че спецификата на аориста позволява да се означат такива изоставени моменти от основната линия на разказа. Информацията, която аористната форма носи, се състои в това да означа едно действие, станало преди момента на говоренето и само толкова. Че действието е станало преди друго минало действие, както това ще се види в следващия текст, читателят се ориентира по логически път въз основа на контекста или въз основа на лексикалното значение на глагола, напр.:

Един от сенебирските братя, по-старият, Петър, който, позастарял и изморен, беше предал работата на синовете си, а сам гледаше пчелите в двора си, *умря* ненадежно. *Умря* от нищо: *ожили* го пчела — кого не е жила пчела. Но той *се поду*, *посини* и за ден-два умря (И. Йовков).

Тук разказвачът, довел разказа си до момента *умря*, се връща малко назад, за да разясни на читателите си как е станало умирането. Затова се появяват аористните форми *ожили*, *поду се* и *посиня*, чийто действия предшествуват по време действието на глагола. Тук не от самата форма, а по логически път ние разбираме, че с аориста се означават предшествувачи действия по отношение на действието на глаголната форма *умря*.

И така разказ за минали събития обикновено се изгражда в разглежданата глаголна система, в която основно разказвателно време е миналото свършено време.

Да видим по-нататък върху каква глаголна система се изгражда разказ за сегашни събития. Трябва да се отбележи, че такъв разказ е по-рядък от разгледания разказ за минали събития. Обикновено човешкото съзнание по-често пребивава в ситуацията на миналото, обаче нашето съзнание е насочено и към ситуации от сегашното и затова разказ за сегашни случки не само теоретически, но и практически е възможен. Това са ония случки, когато човек описва с реч разволя на едно събитие, в момента, когато го наблюдава в самата действителност.

Разказът в такива моменти се води със сегашното време. Понеже разказването съпада по време с говорното събитие, в граматиката такова сегашно време се нарича реално сегашно време. Следователно реалното сегашно време в този разказ се явява като основно разказвателно време.

Както вече отбелязахме, отношенията между явленията в действителността са едни и същи както за миналото, така и за сегашното. Следователно отношенията за едновременност, за предходност и отношението за следходност трябва да намерят езиков израз и в разказ за сегашното.

Независимо от това и тук разказът има свой хронологичен развой, следователно и тук трябва да търсим основната линия на разказа, в която има действия, които се редят едно след друго. Тук обаче глаголните форми са по-малко от броя на формите за минали събития. Затова нека да видим случая, който най-добре ще ни ориентира за системата на глаголните времена.

Такъв разказ често намираме, когато четем произведения от научната фантастика, напр.:

Учителката влезе в клас. Урокът по морско стопанство започна. Светлината угасна. Всички съсредоточиха погледите си в екрана. Учебният филм започна. Сега учителката заговори.

— Ученици, вие *виждате* подводен кораб, който се намира на петдесет метра дълбочина в океана. Той *се движи* над плантации от водорасли. Те *заемат* стоици квадратни километри.

Сега корабът *преминава* край кълбовиден бункер, поставен на висока кула, чиито основи лежат на самото океанско дъно. През прозрачните му стени вие *виждате* двама души. Те *махат* с ръце. Това е едни от многобройните командни пунктове на морското стопанство.

Ето сега *преминават* серия подводни шлепове, пренасящи готовата продукция, която *са произвели* дълбокоокеанските заводи. Само след няколко часа хората от Европа, Америка, Азия *ще имат* на разположение храни, получени от флората на морските дълбини.

.....
Екранът угасна, урокът по морско стопанство завърши.

Ние разширихме нашия откъс твърде много, за да можем да доловим всички отношения от действителността, за които говорихме в началото на нашата статия. Както се вижда, тези отношения се означават от глаголните форми, чиято темпорална характеристика е съвсем различна от онази на разказа за минали събития.

Всички глаголни действия, дадени с курсив, се намират в плоскостта на сегашния план, тъй като разказвачът ги вижда, установява ги по умозрителен път или ги предвижда и в същия момент ни разказва за тях.

Да видим с какви глаголни времена са предадени отношенията на предходност, едновременност и следходност.

Действията от основната линия на разказа *преминава, преминават*, както *виждаме*, стоят във формата за сегашно време от вторичните несвършени глаголи. Известно е, че тези глаголи, поставени в основната линия на разказа от гледището на сегашния план, представят действията като процеси. Тези процесни действия обаче, без да бъдат приключени, ни се представят като прекратени. Затова те стават съставни елементи от основната линия на разказа и се редят едно след друго в хронологичен ред.

Действията, които са в отношение на едновременност с действия от основната линия на разказа и стоят във нея — *виждате, намира се, движи се, заемат, махат, е*, са предадени с трайните глаголи или с вторичните несвършени глаголи. Вторичните несвършени глаголи, като стоят във нея от основната линия на разказа, се проявяват като трайните и означават процесни, неприключени действия. Всички тези действия, ако

бяха предадени в миналия план, щяха да бъдат поставени в минало несвършено време.

Действието, означено с формата за минало неопределено — *са произвели*, стои във вълна от основната линия на разказа и отразява отношение на предходност спрямо момент от основната линия на разказа, точно така, както същото отношение се изразява от миналото предварително в плана на миналото.

Най-сетне действието, означено с формата за бъдеще време *ще имат*, стои също така във вълна от основната линия на разказа и отразява отношение на следходност спрямо някой от основните моменти. В такъв случай тук бъдещето време означава точно такова действие, каквото се означава от бъдещето в миналото в миналия план.

От казаното дотук за разказ за сегашни събития се вижда, че системата на глаголните времена в него се състои от следните глаголни форми: сегашно време обикновено от вторичните несвършени глаголи, които означават действия от основната линия на разказа, сегашно време предимно от трайните, а понякога и от вторичните несвършени глаголи за означаване на едновременни действия с някой от основните моменти, минало неопределено за означаване на предходни действия спрямо момент от основната линия на разказа и бъдеще време за означаване на действия, които следват по време някой от основните моменти.

В разказ за сегашни събития глаголните действия, които съставят основната линия на разказа, винаги съвпадат по време с момента на говоренето. Както е известно, моментът на говоренето постоянно се движи напред по посока от миналото към бъдещето. Когато човек разказва за едно събитие, което става едновременно със самото разказване, всички моменти от развоя на събитието съвпадат по време с момента на говоренето. Ако в разказа се пропуснат някой моменти от събитието, разказвачът не може да ги включи в разказа си, воден в сегашния план. Това се дължи на няколко причини. Първо, защото сегашното време не може да регистрира моменти, които са минали по отношение на момента, до който е достигнало развитието на разказа. Второ, защото, ако разказвачът се върне да описва изоставените моменти, той ще пропусне други моменти от развоя на събитието и разказът няма да бъде пълен. Следователно в разказ за сегашни събития ретроспекцията е невъзможна. Да си представим обаче, че описваното събитие в сегашен план забави своето темпо или за известно време се прекрати. Ако по една или друга причина разказвачът е пропуснал да регистрира някой минал момент, той сега в такава пауза може да ни го съобщи, докато още събитието не е подновило отново развоя си. Обаче съобщението за такива моменти не може да се даде в сегашния план, защото те принадлежат на миналото. Затова той е принуден, ако поиска да ги съобщи, да премести своето виждане в плоскостта на миналия план, т. е. да мине към разказ за минали събития. По този въпрос ще говорим по-нататък.

Каква е темпоралната система в разказ за бъдещи събития? Разказът за бъдещи събития е съвсем рядък в нашата езикова практика. Нашето съзнание твърде рядко пребивава в ситуацията, поставени изцяло в бъдещия план. Тук не става дума за онези действия, поставени в бъдеще време, но проектирани в сегашния план. Тук става дума изобщо всички глаголни действия, цялата глаголна система, отразяваща отноше-

нията за предходност, едновременност и следходност, да бъдат пренесени в плоскостта на бъдещето. Да вземем следния пример:

Ела ми на гости догодина през лятото! *Ще бъде* много приятно, когато тръгнем на път. *Ще приготвя* двуколката. Черният жребец *ще ни грабне* в тръст по пътя за лозята. *Ще започне да се смрачава*. *Ще стигнем* ливадите. Там *ще накосим* меко сено. *Ще седнем* в сеното и *ще гледаме* луната. Звездите *ще са изгрели* вече и *ще трептят* в ясното небе, като че *ще паднат* до нас. После пак *ще поемем* пътя нагоре и *ще дишаме* снежния чист въздух на лятната нощ.

Действията, които образуват основната линия на разказа в горния текст, са *ще приготвя*, *ще грабне*, *ще започне да се смрачава*, *ще стигнем*, *ще накосим*, *ще седнем*, *ще гледаме*, *ще поемем* и *ще дишаме*. Тези действия са наредени в хронологичен ред. Следователно в разказа за бъдещи събития бъдещето време се представя като основно разказвателно време, с което се означават последователните действия в развитието на разказа.

Тук също така съществуват разгледаните в другите видове разкази отношения на едновременност, предходност и следходност. В нашия текст отношението на едновременност се изразява от формата *ще трептят*, действието на която става едновременно с действието от основната линия на разказа *ще гледаме*. Разказвачът и читателят долавят това отношение не в значението на самата форма, а по логически път установяват мястото им в потока на времето. Обаче формата за бъдеще предварително *ще са изгрели* сама чрез своето темпорално значение ни информира, че това действие е станало преди посочения момент от основната линия на разказа *ще гледаме*. Най-сетне формата *ще паднат*, като стои във от основната линия на разказа, означава действие, което евентуално би се осъществило след действието на формата *ще гледаме*.

От всичко това се вижда, че в разказ за бъдещи събития последователните глаголни действия, действията, които са в отношение на едновременност и действията в отношение на следходност спрямо момент от основната линия на разказа, се изразяват само с формата за бъдеще време. Само действията, които предхождат даден основен момент, до който е достигнало развитието на разказа, се изразяват от формата за бъдеще предварително.

В този разказ също както в разказ за сегашни събития ретроспекцията не се среща. Моменти от развоя на събитието може да се пропускат. Но тези моменти не може да се включат в разказа чрез глаголната система за бъдещи събития.

И така трите глаголни системи за трите вида разказа ни се представят в следния вид:

Разказ за минали събития	Разказ за сегашни събития	Разказ за бъдещи събития
минало свършено време	сегашно време	бъдеще време
минало несвършено време	сегашно време	бъдеще време
минало предвар. време	минало неопр. време	бъдеще предварително време
бъдеще в миналото	бъдеще време	бъдеще време

Както се вижда, в плана на миналото глаголните форми в български език са напълно разграничени, тъй като за всяко темпорално отношение — последователност, едновременност, предходност и следходност имаме различни форми. В другите два плана глаголните форми постепенно се на-

маляват с по една, така че в плана на сегашното те стават три, а в плана на бъдещето — две.

Трите глаголни системи отразяват три различни виждания на темпоралните отношения от страна на говорещия. Това са, така да се каже, пряката (директната) употреба на глаголните системи в трите плана. Разказ обаче може да се води не само в тези три глаголни системи. Съществуват и други възможности за водене на разказ за минали и бъдещи събития. Това са ония ситуации, когато говорещият мислено пренася миналото или бъдещето в сегашен план и си създава една своеобразна илюзия с художествена цел, за да вижда миналото или бъдещето като сегашно. При тази преносна (транспозитивна) употреба ние имаме разказ за минали случки, в който основно разказвателно време е сегашното историческо време, и разказ за бъдещи случки, в който сегашното вместо бъдещето става основно разказвателно време.

В такива случаи формата за сегашно време може да бъде употребена в плана на миналото или на бъдещето, за да означава минали или бъдещи факти, като че ли те се извършват пред очите на говорещия. Когато сегашната форма означава минали действия, тогава тя придобива значение, което в граматичната литература наричаме сегашно историческо време (*praesens historicum*). Когато пък тя бъде употребена в плана на бъдещето, тя придобива значение, което обикновено наричаме сегашно вместо бъдеще (*praesens propheticum*).

Такива преносни значения на сегашната форма са възможни само в по-широк контекст, който да посочва миналото или бъдещето, като фон, върху който действията ще се проектират. Така действията за нашето съзнание фактически са минали или бъдещи, но представени илюзорно като сегашни. В тези случаи контекстът изпълнява същата функция, каквато изпълняват морфологичните средства във формите за миналите или бъдещите глаголни форми за означаване на миналото или бъдещето. Тук миналото или бъдещето не се изразяват по морфологичен път, а посредством контекста.

Да разгледаме най-напред разказ за минали събития, предаден чрез сегашно историческо време.

Ние отбелязахме вече, че в разказ за миналото, предаден със системата на сегашното историческо време, се създава една своеобразна художествена илюзия. Такава илюзия е възможна, само ако планът на миналото е посочен в контекста чрез някоя минала глаголна форма или чрез обстоятелствено пояснение със значения на минало, напр.:

Изведнъж той трепна: вървеше някъде каруца. Подрънкваше тежко, глухо, навярно възлизаше някоя байринка. Но ето тя *прогърмява* надолу по навадолнището, *млъква* пак за малко и най-сетне излязла пак на равното, *тръгва* бързо и *запява* (И. Йовков).

Чрез миналите глаголни форми в началото на откъса, които съставят глаголната система на разказ за минали събития, е даден планът на миналото. По-нататък разказвачът сменя глаголната система и всички глаголни форми дава в сегашно време, но действията им фактически са минали, тъй като са проектирани върху плана на миналото. Обаче тук миналото се предава нагледно и самите действия изглеждат, като че ли се намират в сегашното пред очите на говорещия. Така миналите събития се осъвременяват, а разказът придобива по-голяма живост и конкретност.

Трябва да се отбележи, че разказ за минали събития, предаден чрез сегашно историческо време, има същата глаголна система, както разказ

за сегашни събития. Разликата между двата разказа се състои в това, че в разказ, предаден в реалното сегашно време, действията реално съществуват в действителността в момента на разказването, а в разказ, предаден със сегашно историческо време, действията принадлежат на миналото и ние си ги представяме, като че ли стават пред нашия поглед.

Отношенията предходност, едновременност и следходност с някой момент от основната линия на разказа се означават със същите глаголни форми, каквито намираме в разказ за сегашни събития. Ретроспекцията в този разказ също както в разказ в плана на сегашното не се допуска. Сегашното историческо време, също като реалното сегашно време, не може да означава минали действия в момент, когато развитието на разказа вече ги е изоставило назад в миналото. Сегашното историческо време води разказа само напред. Ако обаче разказвачът спре развитието на разказа си и поиска да съобщи нещо, което е пропуснал по една или друга причина, той не може да продължи разказа си в същата глаголна система. С една дума, този разказ запазва всички особености на разказа за сегашни събития.

Характерното обаче е, че разказ за минали събития може да се води в две глаголни системи — глаголна система, в която миналото свършено време е основно разказвателно време, и в глаголна система, в която сегашното историческо време е основно разказвателно време. Обикновено явление е тези две системи да се сменят, да се редуват в един и същи разказ. Това редуване има своите закономерности, които не са предмет за разглеждане в настоящата статия¹.

Разказът за бъдещи събития, предаден чрез сегашното време със значение на бъдеще, създава подобно на предишния разказ същата художествена илюзия, която е възможна пак в широк контекст, където планът на бъдещето е даден чрез някоя бъдеща глаголна форма или чрез обстоятелствено пояснение със значение на бъдеще, напр.:

Той лежи и си мисли. Утре рано ще замине с влак някъде към южния фронт. Рано ще отиде на гарата. Влакът е готов, а локомотивът са *окичили* със зеленина и с цветя, с него *ще заминат* всички мобилизирани. Същинско море от хора *залива* целия перон. Откъслечни разговори, плач, хиляди заръки *се чуват* навсякъде.

Удря последния звънец. Влакът *се разклаца* и тежко *потегля* на юг.

В горния откъс една част от действията от основната линия на разказа са дадени с формите на бъдеще време *ще замине* и *ще отиде*. Те посочват фона на бъдещето. След това останалите глаголни форми от основната линия на разказа са предадени с формата за сегашно време със значение на бъдеще — *удря*, *разклаца се* и *потегля*. Тези действия са бъдещи, тъй като са проектирани върху фона на бъдещето.

Действията, които са в отношения на едновременност с някой момент от основната линия на разказа, са предадени пак с формата на сегашното време, а именно *е*, *залива се* и *чуват се*. Действието, което е станало преди основния момент, е означено с минало неопределено *са окичили*. Най-сетне действието, което следва по време момента от основната линия на разказа *ще заминат*, е предадено с бъдеще време. Следователно формите, които съставят глаголната система на такъв разказ, имат същите форми като разказ за сегашни събития, с тази разлика, че едните действия реално съществуват, а другите действия принадлежат на бъдещето.

¹ По този въпрос вж. моята книга „Сегашно историческо време в съвременния български език“, стр. 70—122.

Темпоралните отношения — едновременност, предходност и следходност с някой от моментите от основната линия на разказа, са означени със същите глаголни форми, с каквито тези отношения се означават в разказ за сегашни събития.

Ретроспекцията в този разказ също не е допустима. С посочената глаголна система разказът се води само напред. Ако се наложи да се предадат пропуснати моменти, авторът е принуден да мине към разказ за минали събития.

От всичко казано дотук за разказ за бъдещи събития се вижда, че разказът може да се води в две глаголни системи — глаголната система, в която бъдещето време се явява като основно разказвателно време, и в глаголната система, в която сегашното време със значение на бъдеще (*praesens propheticum*) се явява като основно разказвателно време.

На края искам да се спра още на един въпрос. Отбелязва се, че в разказ за минали или бъдещи събития, предадени с преносните форми на сегашното време (*praesens historicum* и *praesens propheticum*), последователната редица от глаголните действия е предадена със сегашно време. Тук се използват предимно вторичните несвършени глаголи. В разказ за сегашни събития тая редица се означава пак със същата форма на вторичните несвършени глаголи. Тук обаче откриваме разлика в представянето на действията.

В разказ за сегашни събития всички действия от основната линия на разказа са представени от сегашната глаголна форма като процеси. Тези процесни действия, без да бъдат приключени, трябва да се прекратят, за да може разказвачът да ги нареди в хронологически ред. Това става така, защото разказвачът, като предава тези действия от сегашно гледище, като че ли се движи едновременно с тях и затова той може да ги вижда само като процеси. В миналия план при действията, предадени със сегашно историческо време, положението не е същото. Разказвачът, застанал на позицията на сегашното гледище, не вижда действията пред себе си, а си ги представя, тъй като те вече не съществуват в действителността. В този разказ миналото и сегашното като че ли са събрани на едно място. Миналото обаче се намира в граматичното значение на формата, а сегашното се намира само в морфологичните ѝ показатели. Ето защо разказвачът не може да види тези глаголни действия като процеси, а ги вижда като минали факти. Това обстоятелство дава възможност при пренасянето на същия разказ в плана на глаголната система, в която основно разказвателно време е аористът или бъдещето време, глаголните форми, които съставят основната линия на разказа, да бъдат заменени с формите на миналото свършено време от свършените глаголи или на бъдещето време от същите глаголи. Така вторичните несвършени глаголи в българската глаголна система според условията на текста придобиват способността да изразяват глаголното действие като процес или като факт в зависимост от това дали означават сегашно реално или минало действие.

И така, както се вижда, при изграждането на един разказ всеки разказвач разполага с голямо богатство от глаголни форми, организирани в няколко системи. Да се предпочете едната или другата глаголна система зависи както от самата тема на разказа, така и от вкуса, от стила и от езиковата култура на автора.

ОТНОСНО СЕМАТИКАТА НА ДВЕ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мария Деннова

Между многобройните особености в историческия развой на българския език в сравнение с историческия развой на другите славянски езици — особености, дължащи се преди всичко на взаимодействието му с другите балкански езици — една от най-важните е усложняването на неговата глаголна система чрез възникване върху основата на роден славянски материал на редица новообразувания с темпорални или модални функции. Тези процеси продължават и в нашия съвременен език¹. Безспорно, като най-активна в това отношение се проявява формата на стария праславянски перфект, която, в противовес на обобщаването ѝ като единствено минало време в другите славянски езици, в български не само запазва същественото от своята стара темпорална специфика, но и се оказва „източник“ — както във формално, така и в семантично отношение — за възникване на нови форми със специфично значение. Тук, както е всеизвестно, спадат преизказните форми (обикновени и емфатични), т. нар. адмиратив, бъдеще предварително време в миналото. Предмет на тази статия е семантиката на двете форми, образувани с перфект на спомагателните глаголи, чието място в системата на българските времена и наклонения е дискусионен въпрос: формите от типа *бил е дошъл* и *щял е да дойде*.

В граматичната литература от Ю. Трифонов насам господства мнението, че това са форми, с които се изказва твърдение за ненаблюдавано от говорителя действие. В монографията си „Смислови категории на българското спрежение“, в „Основна българска граматика“ и другаде Л. Андрейчин пише, че те се употребяват „при авторско изказване за минали действия, познати ни само опосредствено“². Срв. също: „Когато е необходимо да изкажем като лично твърдение в минало предварително време дадено действие, без да сме били свидетели на действието или на съответното положение в миналото (положението, произлязло от действието. — М. Д.), ... употребяваме същите форми като за минало предварително преизказано време, но със задържане на спомагателния глагол *e, sa* в 3 лице.“ Приведеният там материал действително свидетелства

¹ Вж. напр. Вл. Георгиев, Възникване на нови сложни глаголни форми със спомагателен глагол „има“, ИИБЕ, кн. V, 1957.

² L. A n d r e j c z i n, Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej, Kraków, 1938, стр. 62.

за наличието на такова ограничение, напр.: „По всичко личи, че отговорните лица не са били взели навреме необходимите мерки“; „Както се вижда, . . . още една стъпка, и Дочо е щял да бъде изправен пред съда“¹. И двете форми с така описано значение се разглеждат в дяловете за съответните преизказни форми; вероятно, това място им е дадено поради частичното им функционално сближение с преизказните форми по семантичния признак наблюдаемост на действието. Но така се получава противоречие с убеждението на автора, че по-съществен семантичен признак в опозициите на глаголните форми е признакът авторско изказване ~ опосредствувано изказване (т. е. непреизказност ~ преизказност), а не признакът наблюдаемост ~ ненаблюдаемост². Следователно, мястото на тези форми, предаващи действието като авторско твърдение, е при непреизказните времена.

Е. И. Дьомина поставя въпроса за евентуално обединяване на тези форми с други посочени от Л. Андрейчин форми с аналогично значение — *пишел е, писал е*, както и с *ще (да) пише* (за сегашно действие) и *ще (да) е писал* (за перфект) в системата на едно особено, намиращо се в процес на стабилизиране „предположително наклонение“. Защото и Е. И. Дьомина намира, че „съществен момент в значението на тези форми е указанието, че говорещото лице, макар и да не е непосреден свидетел на онова, за което съобщава, изказва при все това свое собствено мнение за действието, основано върху знанието на известни обстоятелства и изведено чрез умозаключение“³.

Най-после, относно формата *бил е дошъл* Ив. Кънчев смята, че тя „има качества и на минало неопределено време, и на минало предварително време. Като първото то означава неизвършено действие (явление), за което ние съдим по обстоятелствата (по логически път), а като второто — означава действие, извършено преди друго минало действие . . .“ „ . . . Затова в такива случаи обикновено вмятаме „навярно“, „сигурно“, „предполагам“ и под.“⁴

Нашите наблюдения над разговорната реч свидетелствуват против ограничаването на употребата на тези две форми при изказване на ненаблюдавани, предполагаеми действия. Те са напълно естествени и в съобщения за действия, които са били наблюдавани от говорещото лице в техния резултат или в непосредната им реализация, или пък са били извършени (неизвършени) лично от него. Ето няколко примера: 1. (Бабата на едно малко дете, чиито родители вечер много често закъснхват, докато тя се занимава с него, ги упреква за тяхното невнимание към детето) „ . . . А колко пъти е било вече заспало, когато вие сте се прибирали по някое време! Жал ми е било да гледам как се мъчи да ви дочака! . . .“; 2. (Из разговор между колежки) „ . . . Нали я гледам колко е точна, във всичко: когато и да е дошъл Х да я вземе след работа, винаги е била вече свършила всичко и чака готова“; 3. „Работна жена ти казвам! Колкото и рано да съм отишла у тях, всякога е била вече станала, изкарала козата и почнала друга работа“; 4. (При наблюда-

¹ Основна българска граматика, стр. 281—282, 286—287.

² *Categorie . . .*, стр. 66.

³ Е. И. Дьомина, Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке, сб. Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 324.

⁴ Ив. Кънчев, Бележки върху някои сложни глаголни времена, Български език, 1960, кн. 2—3, стр. 230.

ване приготвянето на доста неприятно за вкус лекарство говорещото лице си спомня живо как и то като дете се е мъчило при употребата му) „Колко пъти съм щяла да повърна от такава!“; 5. „Щеше ли да се радваш, ако имаше като дете такава топка?“ — „Щял съм да я скъсам такава. Виж, да съм имал като другата, кожената...“

В първия пример от контекста (второто изречение) е ясно, че говорещото лице е било свидетел не само на положението, произлязло от предшестващото действие, но дори и на реализирането на самото действие (заспиването). Подобно е положението и във втория пример. В третия говорещото лице е свидетел на непосредния резултат от действието — така, както е много често и при минало предварително време¹. В последните два примера субект на действието е самото говорещо лице.

Както личи от приведенния материал, употребата на двете въпросни форми при наблюдаемост на действието се среща преди всичко в ярко експресивна (дори афектирана) реч; вж. в примерите 1—4 възклицателната интонация на изреченията, съдържащи дадената форма, или на съседното изречение, емоционалните „*колко пъти*“ в смисъл на *много пъти*, „*нали*“, „*винаги*“, „*всякога*“, а също и използването на сегашно историческо време (втория пример) и на перфект за изразяване на емоционално подчертаване на значителността на явно наблюдавани от говорителя действия (в примерите 1, 2, 3 и 5). На второ място, последният пример говори, че тези форми намират приложение и в неекспресивна реч, при спокойно изказано твърдение-заклучение.

Във всички случаи семантичната специфика на нашите форми е резултат от „наслояването“ на специфичните семантични призваци на две категории. При типа *бил е дошъл* имаме съчетание от специфичния признак на перфекта „свързаност на действието със сегашния период“ или, по-право, с една негова модификация — набягане върху важността на действието, неговото емоционално или логическо подчертаване, от една страна; от друга страна, тук е налице и темпоралното значение на минало предварително време: спрямо миналия момент, за който се гонори, действието е предшестващо и свързано — чрез своя материален резултат и под. Получената комбинация за сега ще означим като „перфект на плюсквамперфекта“. В последните два случая имаме, аналогично, „перфект на бъдеще в миналото“. (В нашия случай тези форми са употребени с иреално модално значение. Ако подобни употреби се отделят в особено наклонение — иреалис, както предлага Зб. Голомб², бихме имали „перфект на иреалиса“.)

Сравнително малката честота на разглежданата тук употреба на двете форми вероятно се обяснява с нейната относителна новост. Изглежда, че не случайно тази употреба за сега не е регистрирана в литературни текстове, а само в живата разговорна реч, която, както се знае, е непрекъснат извор на изменения³. Очевидно е, че употребата на нашите форми при наблюдаемост на действието е възникнала като пара-

¹ Kategorie . . . , стр. 60.

² Zb. Gołąb, Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego, PAN, Prace Komisji Językoznawstwa, № 2, Wrocław—Kraków—Warszawa, 1964.

³ Срв. и установения от Вл. Георгиев (цит. съч.) факт, че употребата на съчетанията *имам* + страдателно причастие, които са на път да се превърнат в аналитични темпорални форми с перфектно значение, се наблюдава именно в живата разговорна реч.

лелна на употребата на перфекта за емоционално или логическо подчертаване важноста на (наблюдаваните) действия. Напр.: „И сега ако не ме харесат вашите...“ „Вчера съм прапа, днес готвих, чистих... То работа, работа! Съсипах се“ (И. Йовков, Боряна); „Колко пъти, помня, Стефан е свирил от корията, а хорото играеше долу по кавала му“ (И. Йовков, Старопланински легенди); срв. някои аналогични елементи на контекста — риторичните *колко пъти*. При неутрална интонация вместо перфект бихме употребили аорист или имперфект: „Стефан свирише от корията, а хорото играеше долу...“, „Вчера прапа, днес готвих, чистих...“ По същия начин вместо „перфект на плусквамперфекта“ и „перфект на бъдеще време в миналото“, които от това гледище биха могли да бъдат наречени и „експресивно минало предварително време“ и „експресивно бъдеще време в миналото“, в спокойна реч бихме си послужили с обикновените плусквамперфект и бъдеще в миналото. Напр.: „Понякога, когато вие се прибирахте късно, детето вече беше заспало“, „И аз много пъти щях да повърна от това лекарство“.

И така, както формално — чрез запазването на спомагателния глагол в 3 лице, — така и семантично-функционално — чрез отсянката „значимост на действието за сегашния момент“ — формите от типа *бил е дошъл* и *щял е да дойде* се свързват с перфекта. Следователно, те не биха могли да се обединят с други форми, означаващи само предполагаемо действие, в една нововъзникваща система на „предположително наклонение“, както допуска Е. И. Дьомина. Едва ли можем да очакваме, че и в бъдеще би се осъществила специализация на тези две форми за изразяване на лично твърдение относно ненаблюдавано действие. Защото все по-широката употреба на перфекта като експресивен синоним на имперфекта и, особено често, на аориста в разговорната реч не би позволила и на тези негови паралели да ограничат сферата на употребата си чрез релевантност на признака „предполагаемо действие“.

Както и по други въпроси на взаимоотношенията между общославянските темпорални форми, българският език вероятно и тук ни посочва правилния път за изследване на възникването и спецификата на новия плусквамперфект, образуван с перфект (вм. с имперфект) на спомагателния глагол във всички славянски езици. Така, имаме основание да допуснем, че навсякъде новият плусквамперфект се е появил далеч преди началото на изместването на имперфекта и аориста от перфекта на граматична основа, и то като форма със своя семантична специфика в опозиция със стария плусквамперфект. Тази опозиция е била в сила дотогава, докогато се е назила и темпоралната специфика на перфекта. Така че наличието на плусквамперфект с перфект на спомагателния глагол в паметниците на даден стар славянски език само по себе си не би било доказателство за започнал процес на функционален упадък на имперфекта и замената му с перфект, от който процес то да бъде механична последица. Едва след неутрализацията на опозициите на перфекта с простите минали времена новият плусквамперфект и старият плусквамперфект също са се превърнали в стилистични варианти, а после и във факултативни варианти (както е днес в сърбохърватския книжовен език). Най-после, с постепенното изчезване на формите на имперфекта и аориста като пълни функционални дублети на обобщения *l*-претерит, и плусквамперфектът е започнал да се образува само с помощта на *l*-претерита (както е днес в полски, чешки, словашки и словенски език).

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИЗЯВИТЕЛНОТО НАКЛОНЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

(МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО НЕУТРАЛНО ВРЕМЕ)

Русин Русинов

Значението и употребата на глаголите форми „съм в сегашно време (със запазване на *e, sa* в 3 л.) + минало несвършено деятелно причастие“ и досега не са получили задоволителна интерпретация в нашата граматическа литература, а поради това и самите морфологически образования остават извън установилата се вече темпорална система на българския глагол. В една своя статия Л. Андрейчин отбелязва: „Наистина, в нашата съвременна граматика не фигурира между изявителните времена и време *можел съм, можел е* (несвършено причастие на *-л* + сегашно време от спомагателния глагол *съм*, запазен и в 3 л.), но този въпрос е по-специален и подлежи още на обсъждане“¹.

В тази статия се прави опит да бъде определено мястото на посочените глаголни форми в темпоралната и модалната система на българския глагол. Авторът има съзнанието, че не всички положения, застъпени от него, са еднакво приемливи, но той ще бъде доволен, ако по поставения въпрос се изкажат и други специалисти, та с общи усилия да бъде разрешен един отдавна назрял проблем.

В по-старите граматики на съвременния български език² тези глаголни форми се разглеждат като минало неопределено несвършено време в системата на изявителното наклонение, към което са отнесени и формите, сега отделени в самостоятелно наклонение — преизказно. В по-ново време този възглед се поддържа от Ив. Кънчев. В статията си „Бележки върху някои сложни глаголни времена“ той приема, „че в категорията на минало неопределено време съществува и форма с минало действително несвършено причастие“³. Според него щом „по логически път или

¹ Л. Андрейчин, Още по въпроса за преизказното наклонение, Български език, 1962, кн. 1—2, стр. 97.

² Вж. напр.: М. Иванов, Българска граматика за II клас, Пловдив, 1906, стр. 37; Кл. Карагюлев, Учебна българска граматика за II клас на прогимназиите, Пловдив, 1916, стр. 89; П. Ст. Калканджиев, Българска граматика, 1938, стр. 155; Н. Костов, Българска граматика, 1939, стр. 142—144; Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, 1939, стр. 288—290 и др.

³ Ив. Кънчев, Бележки върху някои сложни глаголни времена, Български език, 1960, кн. 1—2, стр. 230.

по вътрешно убеждение ние можем да смятаме за сигурно настъпването на едно предстоящо действие или да приемем, че е настъпило вече едно минало действие, на което не сме очевидци (Нощес *е валил* дъжд. Куче *е ухапало* детето. Тук *е влизал* крадец), кое ни пречи по логичен път да приемем, че друго действие или състояние е съпровождало извършеното действие, т. е. да твърдим с вътрешна очевидност, че две минали действия са се кръстосали в един момент¹. В подкрепа на своето становище Ив. Кънчев съпоставя примерите:

Колата се обърна, защото шофьорът *караше* много силно на завод. Колата се обърна, защото шофьорът *е карал* много силно на завод.

В първия пример действията са изказани въз основа на лично наблюдение, а във втория — те се изразяват (без да са наблюдавани) по логичен път като напълно уверено предположение. За автора на посочената статия глаголната форма *е карал* е минало неопределено несвършено време. Така той се връща към старото схващане, че в системата на изявителното наклонение в същност има две минали неопределени времена — свършено и несвършено. В наблюденията му има доста верни положения, особено що се отнася до изясняване на сходството между перфекта и глаголните форми от типа „*съм* в сег. време (със запазване на *е, са* в 3 л.) + минало несвършено причастие“, но неправилно това сходство се търси на темпорална основа. Както ще се види по-нататък, то е в областта на модалните отношения.

Освен в системата на изявителното наклонение правени са опити глаголните форми от типа *пишел е* (така ще бъдат наричани те за краткост) да бъдат отнесени към преизказното наклонение. В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин ги разглежда в системата на преизказното наклонение, но все пак не взема категорично становище относно мястото им в системата на глагола. Той пише: „Когато е необходимо да изкажем като лично твърдение в минало несвършено време действия, на които не сме били свидетели, се употребяват същите форми като за минало несвършено преизказно време, но със задържане на спомагателния глагол *е, са* в 3 л.“²

Против отнасянето на глаголните форми от типа *пишел е* към преизказното наклонение се изказва Е. И. Дьомина³. Според нея има достатъчно основания както от модален, така и от граматичен характер, които ни дават право да ги отделим (тук тя отнася и глаголните форми от типа *щял е да пише*) от преизказните форми. Тази констатация на авторката е напълно правилна, но тя малко едностранчиво схваща значението на формите от типа *пишел е* само като форми за изразяване на предполагаеми действия и с известна предпазливост изказва мнение, че в съвременния български език може би съществува тенденция към формиране на ново, „предположително“ наклонение. Авторката не си поставя задача да търси мястото на глаголните форми от типа *пишел е* в системата на българския глагол, нейната задача се изчерпва само с доказване

¹ Ив. Кънчев, цит. съч., стр. 226.

² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 278.

³ Е. И. Дьомина, Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, М., 1959, стр. 319—324.

на необходимостта от разграничаване на разглежданите глаголни форми от преизказните.

Принос към разрешаване на поставения проблем читателят може да намери в монографията на В. Станков „Имперфектът в съвременния български език“. Авторът установява, че между аориста и перфекта няма темпорална разлика, а разликата между тях е чисто модална. Той правилно забелязва, че в системата на изявителното наклонение са обединени глаголни форми с разнородно модално значение и според него глаголните времена от това наклонение могат да се поделат на две групи: а) изявително-неутрални времена — сегашно, минало неопределено (перфект), бъдеще, бъдеще предварително; б) изявително-лични времена — минало свършено (аорист), минало несвършено (имперфект), минало предварително и бъдеще в миналото. Съпоставяйки перфекта като време от изявително-неутралната група с аориста като време от изявително-личната група, авторът стига до извода, че „между изявителния аорист и перфекта съществува корелация от привативен (субординационен) тип. Изявителният аорист е маркиран член. Перфектът е немаркиран. Признакът е свързване на действието с неговото време на извършване. Опозицията е модална, защото признакът свързаност на действието с неговото време на извършване (съответно и липсата на указания за такова време на извършване) пряко произтича от модалното значение на формите“¹.

Авторът на монографията се ограничава само с разглеждане на модалната опозиция аорист/перфект. Но веднага се налага въпросът: нямат ли като едно от изявително-личните времена има корелат в групата на изявително-неутралните времена, как стои въпросът с останалите изявително-лични времена — минало несвършено, минало предварително и бъдеще в миналото. Дали и те имат съответни корелати? Веднага трябва да отговорим, че подобна модална опозиция съществува и при тях, напр.:

Изяв.-лични форми

Изяв.-неутрални форми

1. Мин. несв. вр. *четях*

четях съм, четях си, четях е, четели сме, четели сте, четели са

2. Мин. предв. вр. *бях чел*

бях съм чел, бях си чел, бях е чел, били сме чели, били сте чели, били са чели

3. Бъл. в миналото *щях да чета*

щях съм да чета, щях си да четех, щях е да чете, щели сме да четем, щели сте да четете, щели са да четат

Изявително-неутралните глаголни форми за 1 и 2 л. на двете числа в минало несвършено, минало предварително и бъдеще в миналото съпадат с преизказните форми на съответните времена, но това не бива да ни смущава. Явно е, че тук се касае за частична граматична омонимия. Подобна омонимия съществува и между изявителния перфект и преизказния аорист. Разликата е само в 3 л.: в изявително-неутралните форми спомагателният глагол се запазва, а в преизказните — задължително се изпуска.

Тук ще огранича своите наблюдения само върху изявително-неутралните форми на минало несвършено време. Между перфекта и изявително-неутралните форми на минало несвършено време (глаголните форми от типа *пишел е*) съществува еднотипност в модално отношение.

¹ В. Станков, Имперфектът в съвременния български език, С., 1966, стр. 112.

Изявително-личният имперфект винаги се използва за предаване на лично възприети действия, а при изявително-неутралния имперфект е безразлично дали действието е наблюдавано или не е. В същност истинската функция на изявително-неутралния имперфект е да се предават чрез него ненаблюдавани действия.

Изявителният имперфект (личен и неутрален) е глаголно време със сложна ориентация на действието. Той притежава следните диференциални признаци: а) ориентационният момент (период) е минал; б) действието е сегашно спрямо ориентационния момент; в) действието е прекратено в ориентационния момент.

Употребата на изявително-личния и на изявително-неутралния имперфект се определя от чисто модални причини: от желанието да се предаде или не допълнителен модален оттенък на действието. При изявително-личния имперфект действието се мисли в неговото конкретно протичане (тази му особеност ще назовем с термина некомпактност), а при изявително-неутралния — в по-обобщен, сумарен вид (за назоваване на тази му особеност ще използваме термина компактност), но без да се откъсва от миналия ориентационен момент. Следователно двата вида изявителни имперфекта се различават помежду си само по признака некомпактност/компактност, който пък произтича от модалното им значение. Между изявително-личния и изявително-неутралния имперфект съществува модална опозиция. Тя е от еквиполютен тип.

Изявително-неутралният имперфект има еднотипна модална характеристика с перфекта: и при двете глаголни времена действието приема обобщен, сумарен или резултативен характер и разликата между тях по отношение на този признак може да се разглежда като степенна. При перфекта действието обикновено се откъсва от момента на извършването му и на преден план излиза подчертаването на резултата от действието, а при изявително-неутралния имперфект действието запазва своя характер на съвременност с миналия ориентационен момент, в резултат на което и обобщеността, сумарността, компактността, с която се мисли действието, е от по-слаба степен, частична. Поради еднотипния модален характер на перфекта и на изявително-неутралния имперфект двете времена доста често се употребяват съвместно в рамките на изречението.

Разликата между изявително-неутралния и изявително-личния имперфект може да бъде илюстрирана със следния пример:

Като *е криела* от теб, че ще бъде майка, *криеше* и от нас — отговори Смиловица, гледайки надолу (Ст. Загорчинов, Ивайло, 1962, стр. 444).

Докато глаголната форма *криеше* означава лично възприето действие, което е съвременно на миналия ориентационен момент и е непрекратено спрямо него, другата глаголна форма *е криела* предава действие, за което говорещото лице узнава от своя събеседник и го изказва като ненаблюдавано. Темпоралната ориентация и на двете глаголни форми е еднаква, различието е само в гледището, от което се предава действието: в единия случай като наблюдавано, а в другия като ненаблюдавано. А това обуславя и допълнителния модален оттенък, който се съдържа в съответните форми: формата *криеше* предполага действието да се мисли в неговото конкретно протичане, а другата форма *е криела* — в неговата компактност.

Еднотипният модален характер пък на перфекта и на изявително-неутралния имперфект проличава от примера:

Ние *сме писали* история с юмрук,
когато Пушкин *е пишел* на книга (Б. Божилков, Размисъл по повод на един договор. Каталог на чувствата, 1963, стр. 19).

И двете глаголни форми изразяват действия, на които говорещото лице не е непосредствен наблюдател, обаче докато перфектната глаголна форма *сме писали* изразява действието като факт, т. е. откъм неговия резултат, изявително-неутралната имперфектна форма *е пишел* изразява действие, което се извършва едновременно с първото действие, служещо като минал ориентационен момент и спрямо него е непрекътено, но все пак действието се представя откъм неговия сумарен, компактен характер.

Употребата на изявително-неутралния имперфект в сложно изречение, съдържащо перфектна глаголна форма, е твърде често явление, напр.:

И когато усетих по пръстите си гъстата шума, спомних си как *съм чистил* пръстите си от мазното на чеверметата и колко щастлив *съм се изправял* с пълно сърце над изгрозените кости (А. Дончев, Време разделно, 1964, стр. 268). Наш дълг е да ги [светлите умове на човечеството — Р. Р.] чуваме все по-ясно, защото *са живели* преди нас, но които *са мислели* за нас с надежда и упование (Г. Джагаров, Балканите — зона на спокойствие и творчество, Лит. фронт, бр. 23, 1966). Аз го упреквах за това, че той [Ал. Жендов — Р. Р.], такъв изтъкнат български художник, той, който *е пълен* релактираните от Смирненски перисодични издания с карикатури и различни други рисунки, не му *е направила* поне една-единичка портретна скица от натура (Г. Караславов, Срещи и разговори с Никола Вапцаров, 1961, стр. 5).

Тъй като чрез изявително-неутралния имперфект действието се представя компактно, сумарно, той може да изразява и действия, които предшествуват миналия ориентационен момент, напр.:

Една циганка, която носеше
просяшката торба на гръб така,
както царшите някога *са носели*
своите кадифени мантии (П. Станчева, Година, които оставят следи. Денят е дълъг, 1965, стр. 17).

С изявително-неутралния имперфект могат да се предават не само ненаблюдавани действия, но и действия, извършени лично от говорещото лице. Тук изборът между изявително-личния и изявително-неутралния имперфект се определя от чисто модални съображения — как говорещото лице иска да представи действието. Ако то иска да го представи в неговото конкретно протичане, ще употреби изявително-личния имперфект, обаче ако желае да го представи откъм неговата компактност, ще предпочете употребата на изявително-неутралния имперфект, напр.:

Идеализацията на човека винаги ме *е дразнела* (Ст. Ц. Даскалов, Книгата на живота, Раб. дело, бр. 139, 1966). Срв.: Идеализацията на живота винаги ме *дразнеше*.

Други примери:

А кръвта бучеше в ушите ми и сърцето ми беше неспокойно. Неспойно беше от радост — изведнъж и само в няколко мига бях разбрал, че съм открил онова, което неусетно *съм търсел* през последните месеци (А. Гуляшки, Седемте дни на нашия живот, 1964, стр. 23). *Мислела съм си*, че ще ми бъде утеха на старини, а колко тежко и колко нечовешки е сега да видя, че той не иска и да ме чуе (Отеч. фронт, бр. 6831, 1966). Запомних кончето от малко, много пъти с Тошо сме му давали сено и *сме го водели* на воловой (Л. Стоянов, Избр. творби, 1958, стр. 552). Аз, който години наред съм бил консултант по поезията във в-к „Народна младеж“ и си „Пламяк“ и съм посрещал и изпращал стотици млади автори, аз, който *съм треперел* пред техния неизменен въпрос: „Поет ли

съм или не?“, без сам пред себе си да съм отговорил на този въпрос, не мога да не се възнувам от него (Д. П. Дамянов, Магните на поезията, Пулс, бр. 5, 1966).

Изаявително-неутралният имперфект, подобно на перфекта, се използва във въпросителни и отрицателни изречения, когато изобщо се пита за някакво действие или пък то изобщо се отрича, срв. напр. употребата на подчертаните глаголни форми в следния пример:

Какво е *мисляла* петърпелива
пред мътното прозорче в пролетта?
Ако дочака... Ако бъде жива...
Какво си е *мечтала* пред смъртта? (Бл. Димитрова, Ляляна, 1959, стр. 269).

Други примери:

А при какви условия *са работели* и живели стотиците му работници — малко го е интересувало (Д. Сяров, В борческо Габрово. Виденията на скитника, 1963, стр. 222). За какво е *служела* кравата, деца? — Тя е *служела* некога да оре и дава мляко и месо, а сега... сега... (Ст. Ц. Даскалов, Кравата. Райски птици, 1954, стр. 253). Най-последно да срещна човек, който в чужбина не е *мислял* какво още да си купи (Н. Драганов, Приключенията на Ставри Ставрев, Пламък, 1966, кн. 2, стр. 62).

Изаявително-неутралният имперфект е удобен и за предаване на исторически събития в най-общ вид, напр.:

И всички тия образи го бяха развънзували като старинна приказка за минали времена, които нямаше да се върнат никога.

— Отгук веничанците *са бранели* града — каза той след малко (Д. Димов, Тютюн, 1953, стр. 672).

За обобщено предаване на действието изаявително-неутралният имперфект се употребява и във възклицателни изречения, напр.:

Колко *сме треперели* с тейка ви! — отдъхна си майката (Г. Караславов, Освобождението. Нови пътища, 1959, стр. 278). Ивайло намаля крачката и тръгна бавно. Взе да му се струва, че животът се е върнал назад и той броди из гората със стадото си, с гетата в ръка, както преди. Каю те нищо не е станало, татарите не са нападнали и изгорили селото, баща му е жив, болярският бич плющи безнаказано по гърба на селяните. Колко години е вървял из същите пътеки, *търсел* е жетъди за свинците и гъби и диви площици за себе си и ей в това изворче е *квасел* черния, корав като кирпич хляб! (Ст. Загоричнов, Ивайло, 1962, стр. 339).

Несвидетелската позиция, която заема говорещото лице при употребата на изаявително-неутралния имперфект, позволява да се предават чрез неговите форми и предполагаеми действия, изказани с увереност. За действието тук се предполага въз основа на известни следи, оставени от него, от резултата му или въз основа на умозаключение. Не е правилно да се твърди, както прави Е. Дьомина, че глаголните форми от типа *пишел* е служат за предаване само на предполагаеми действия¹. Както се вижда от анализирания вече примери, с формите на изаявително-неутралния имперфект се предават и категорични, фактически извършени действия, независимо че говорещото лице не е техен наблюдател. Функ-

¹ Трябва да се добави, че предполагаеми действия, изказани с увереност, се предават и с други изаявително-неутрални времена: минало предварително и бъдеще в миналото, напр.: „Навярно много е *бил* чел, но му се паднали трудни въпроси и се объркал“ (из разговорната реч). „Добре, че се не забавих повече, а то *щял* е може би да *отмине*“ (Т. Г. Влайков, Златко, Съч., т. I, 1963, стр. 97). „Долу на земята, както е *щяла* да се *качва*, стоеше Антица“ (Й. Йовков, Чифликът край границата, Събр. съч., т. V, стр. 90). „... да съм ги разделил още навреме, като че е *щяло* да *бъде* сега по-добре за тях и мене“ (Т. Г. Влайков, Чичо Стайко, Съч., т. II, 1963, стр. 99).

цията на изявително-неутралния имперфект да предава предполагаеми действия е само една от неговите функции, и то не основната. Ето примери:

Твърде вероятно е също така, че Наум не само е подбуждал другите да пишат, но и сам *е писал* (История на българската литература, т. I, 1962, стр. 89). Очевидно той беше изхвърчал на тротоара, както си *е работел* (Г. Караславов, Обикновени хора, ч. III, стр. 300). Навярно тук той *деи са зрели* / гнезда от маргарити и над тях / като златни капки *са се гонели* / трудолюбиви, весели пчели (Н. Стайков, Николай Софийски, Лит. фронт, бр. 23, 1966). Той се хвалеше със самотата си, ала навярно *е треперел* пощем (А. Дончев, Време разделно, 1964, стр. 267).

Изявително-неутралният имперфект може да се употреби и за предаване на действие, което протича едновременно със сегашно, а не с минало действие, напр.:

Винаги *съм се стремил*, когато разказвам нещо на децата, да им го представя така, че те да го възприемат чрез някоя поетична подробност (Ем. Станев, За детската книга, Лит. фронт, бр. 15, 1956). И българановците и писанията им — казал той — ме живо интересуват. Следя ги колкото мога. Проявяват качества, които винаги *съм целел* (П. Нейков, Техните образи, 1956, стр. 44).

Между изявително-неутралния и преизказния имперфект поради частичната им омонимия и връзки в произхода настъпва контаминация. Характерно за преизказното наклонение е, че в 3 л. спомагателният глагол *съм* винаги се изпуска. В езиковата практика обаче съществуват преизказни форми за имперфект, при които спомагателният глагол *съм* в 3 л. ед. и мн. число се запазва. Тези форми се дължат на контаминация и сближават преизказния имперфект с изявително-неутралния. Посредством преизказните имперфектни форми със запазен спомагателен глагол в 3 л., на чуждото съобщение се предава характер за лично твърдение, напр.:

Разказът на мама за времето преди и след раждането на брат ми е извънредно подробен и увлекателен. В последните дни на бременността си с него тя *се е криела* в къщи от страх да не роди лак момиче, а баща ми през всичкото време на деня бил в църква на молитва (К. Петканов, Детски години, 1965, стр. 138). В речта си той [Сукарно — Р. Р.] заяви, че някои *са се стремели* да насочат революцията надясно (Раб. дело, бр. 61, 1966). Още в Якоруда ми бяха казали, че тук ще видя най-голямото гробище, по-голямо от Серското военно гробище, родено от чумата в много старо време. Махалиите на юг до границата *са носели* коритата с мъртвите в това чумно гробище, а по-късно поколенията са забрили паметниците (И. Радичков, Хлябът на света. Прости ръце, 1961, стр. 17). Твърде интересно е показанието му [на Ч. Храбър — Р. Р.], че след покръстването си известно време славяните *са правели* опити да си служат с гръцко и латинско писмо (История на българската литература, т. I, 1962, стр. 13).

При задържане на спомагателния глагол *съм* в 3 л. преизказната позиция на автора спрямо действието остава на заден план, тя се омаловажава, а на преден план излиза личното твърдение, убедеността, с която се предава действието. По такъв начин действията, предадени с тези глаголни форми, се схващат като реално осъществени, поради което и чуждите съобщения, изказани като лично твърдение, следва да бъдат отнесени към изявително-неутралния имперфект¹.

Преизказният имперфект предава действията от чуждото съобщение без допълнителна модална отсienка на резервираност, на съмнение в не-

¹ Предаване на чужди съобщения като лични твърдения се среща и при други изявително-неутрални времена, имащи съответствие в групата на изявително-личните времена. Напр. в изречението „Разправи ми след това, как хубаво *е бил наредил* работата и как сигурно *е щял да се свърши*“ (Т. Г. Влайков) се предава чуждо съобщение като лично твърдение и са употребени изявително-неутралните минало предварително време (*е бил наредил*) и бъдеще в миналото (*е щял да се свърши*).

говата достоверност. Споменатата модална отсявка е свойствена само на следните преизказни времена: сегашно, минало неопределено, бъдеще и бъдеще предварително, т. е. на времената, които в изявително наклонение по начало се отнасят към групата на неутралните времена¹. Ако чрез преизказния имперфект е необходимо да се предаде действие, в чиято достоверност говорещото лице се съмнява, то ще използва формите на изявително-неутралния имперфект. За пример ще приведа диалог, записан от разговорната реч:

През цялото време той криеше от тебе истината. — *Криел е от мене истината!*?
Не вярвам.

Тук чрез глаголната форма *криел е* не се подчертава преизказното отношение, което говорещото лице заема спрямо действието, а се акцентува преди всичко върху личното отношение, което лицето заема спрямо съобщеното действие, отношение на недоверие, на съмнение.

Последните две значения на изявително-неутралния имперфект ясно показват, че между изявителното и преизказното наклонение като две отделни системи няма рязка, непреодолима граница, а се наблюдават взаимни връзки и преливания.

От направения анализ на езиковите факти могат да се направят следните изводи:

1. В системата на изявителното наклонение съществуват два вида глаголни форми — изявително-лични и изявително-неутрални: Към втората група се отнасят и глаголните форми „*съм* в сегашно време (със запазване на *е, са* в 3 л.) + минало несвършено деятелно причастие“, които образуват изявително-неутралния имперфект.

2. Между изявително-личния и изявително-неутралния имперфект съществува модална опозиция от еквиполентен тип. Диференциалният признак е некомпактност/компактност на действието.

3. Чрез изявително-неутралния имперфект по начало се предават не наблюдавани (но не и преизказни) действия. Когато действията са лично възприети от говорещото лице, то може да прави избор между изявително-личния и изявително-неутралния имперфект. Изявително-личният имперфект предава действието в неговото конкретно протичане, а изявително-неутралният имперфект — в сумарен, компактен вид, но без да се откъсва то от миналия ориентационен момент.

4. Изявително-неутралният имперфект е патоварен и в някои допълнителни модални функции — да изразява предполагаеми действия, изказани с увереност, и преизказни действия, когато те се предават като лично твърдение, или пък се изразява съмнение относно тяхната достоверност.

5. Изявително-неутралният имперфект е сравнително ново явление в нашата глаголна система. Той е част от системата на изявително-неутралните времена на българския глагол. По тази своя особеност изявителното наклонение на българския глагол се отличава от съответната система в другите славянски езици.

¹ В. Станков, цит. съч., стр. 107 и сл.

БЪЛГАРСКИЯТ ПОВЕСТВОВАТЕЛЕН ИМПЕРАТИВ

Константин Попов

Повествователният императив се среща в произведенията на много български белетристи. Той е присъщ преди всичко на народния език и характеризира повествователната практика на ония автори, в чийто език пулсира жива разговорна реч. Той не се среща следователно във всички стиллове и пластове на книжовния език, неговата употреба не се определя от установени граматически и стилистически норми, но съществува като практика и има важно стилистическо значение. Не може да се каже, че повествователният императив илюстрира една от „мистерииите“ на езика, но трябва да се подчертае, че неговата стилистическа употреба е изпълнена с жива експресия и отразява диалектическия характер на езиковата практика.

— Така е, но като се хванеш, а върни се!

— Не можеш да се върнеш, като си се хванал (Й. Радичков).

Оня ден — *давай* рапорт за убийството на турчина; вчера — *давай* обяснение на военното министерство за срутването на топографическия знак от оногова, утре — *опривдавай се* за набягването на убиеца (Ив. Вазов).

Повествователният императив се характеризира и с особена интонационна структура, която включва паузи, специфично движение на речта и езикова възбуда. Често пъти той добива характер на рефрен или на емоционално обобщение. А може да изразява и оценъчно отношение. Неговата фреквентност е широко застъпена в хумористични произведения, в които преобладава разговорният стил, обаче тя не е изключена и в изящната проза на нашите класици и на някои съвременни белетристи: Ал. Константинов, Ив. Вазов, М. Георгиев, Ел. Пелин, Й. Йовков, Чудомир, Г. Караславов, Ил. Волен, Й. Радичков и др.

И какво заварвам там! Цели три маси засти с българи студенти! Е, *идете да казвате*, че българите нямат вкус за изящност! (Ал. Константинов). „Моля, моля, моля! Сакълъ!“ — навика бай Ганьо и хвана ръката, сетне обърна ребрата откъм гърба, натисна я сам-там и с двата си пръста и тя се разцепи на две половини. Е, *иди че не тържествувай!* (Ал. Константинов). Стоял си Кочо, значи, с качулка на глава, мигал на парцали до края на часа, ама ха, де! *Иди че я разбери*. Просто невероятно! (Чудомир).

Същността на това явление се състои в това, че императивът се употребява вместо индикатив, че глаголната форма за второ лице има обобщено значение, т. е. тя поглъща в себе си значението на I, II и III л. единствено и множествено число, свършен и несвършен вид, напр.:

Щом дойде зимата нашата [вашата, тяхната, моята, твоята, неговата, *К. П.*] е лесна — *сядай* [=сядам, сядаш, сяда, сядаме, сядате, сядат, ще седна, ще седнеш, ще седнат, *К. П.*] на шейната и *се спускай* (*И. Радичков*). За бай Ганя беше важно, още да знае в кой час ще обядва, по-скоро се канеше да иде на разходка, та да не пропуше обяд и сетне *давай* [вм. да даде] пари за ядене, додето има без пари „кърваво“ (*Ал. Константинов*).

Употребените по-горе императивни глаголни форми с обобщено значение са наситени с индикативно съдържание, а модалният им характер до голяма степен е преобразен или неутрализиран и по този начин е засилен разговорният тон на речта. Тук се забелязва своеобразна диалектика на езиковите средства, при които конкретното и абстрактното (обобщението) в значението и употребата на разглежданите императивни форми се намират в постоянна диалектическа връзка¹. Глаголната форма за II лице с обобщено значение дава възможност на говорещия (I л.) да насочва речта към себе си или към всички. Същевременно тя съхранява следи от своето основно и конкретно значение и по този начин прави речта пожива и по-пластична. Стилистичните предимства на тази употреба се състоят в това, че обобщеното (абстрактното) значение на второ лице отстранява натрапчивата персонификация на първо лице и подсилва диалогичния тон на речта. Това явление се среща и при употребата на обобщените индикативни форми за II л. ед. число сег. време, с които императивните форми се намират в семантична и стилистична корелация. Диалектичното противоречие тук между форма и съдържание е твърде подвижно и условно и няма алтернативен или антагонистичен характер. То не дразни слушателя. Напротив, въвежда го в атмосферата на речта и на беседата, приобщава го към предмета на разговора, към оценката и емоционалното обобщение на говорещото лице. Употребата на тези форми крие в себе си особена емотивна сила, която освежава и раздвижва речта, прави словесната комуникация по-непосредствена, по-първична и спонтанна.

Тази експресия на повествователния императив води началото си от народния език, от народните пословици и сентенции. По тази причина повествователният императив придава на книжовната реч особен колорит и примитивнет. Обобщените функции на този императив в народните пословици са напълно мотивирани от съдържанието, от интонационната, семантичната и синтактичната структура на пословиците. Както е известно, пословиците в сбита и лаконична форма отразяват народната мъдрост и наблюдателност, мирогледа и житейския опит на народа. Те не са само философски и познавателни, но и нравствено-поучителни и идейно-възпитателни формули. Те поучават и възпитават, осмиват и предупреждават, внушават определено житейско поведение. Императивната форма за II л. ед. и мн. число е удобно граматическо и комуникативно средство за установяване на непосредствен контакт със събеседника. В този случай обаче чрез нея не се заповядва пряко, а се внушава една съдържателна мисъл, разкрива се една сентенция, поради което тя изгубва първичното, конкретното си императивно значение и се превръща в повествователно средство, в поучителна формула, адресирана към събеседника и към всички. Конкретното значение отстъпва на абстрактното, без да изчезва напълно. То се запазва в смет вид.

¹ К. Попов, Повествователна употреба на глаг. форма за второ лице, *Език и литература*, 1960, кн. 2, стр. 104.

Бий го по краката, да не се бие по главата¹. Вето *кърпи*, конци *хоби*; старо *либи*, дънве *зуби*. Всякого *слушай*, своята не *зобривай*. *Вържи* попа, да е мирно селото. *Дай* си, мъжо, жената, па ти хвани трънето. *Дай* ми късмет и *хвърли* ме на смет. *Ела*, зло, че без тебе по зло. *Иди* му *свири* ти нему с бъзова пищялка. *Накарай* мъзреливил на работа, да те научи на ум. *Направи* добро, че го *хвърли* в морето. Не *гледай* кората, а средата. Не *гледай* ми шапката, а под шапката. Не *питай* пътник, а патник. Не *питай* старо, а патило. *Пази*, боже, от туна беда и зла среща. *Пази* бели пари за черни дни. *Стори* добро, да намериш зло. С деца на дърва не *ходи*, със старец мечки не *лови*. *Слушай* много, *думай* малко. *Търпи*, душо, *черней*, кожо. *Търпи*, бабо, за хубост. *Трой*, коньо, за зелена трева. *Удрий* мъдро, става по-мъдро; *удрий* лудо, става по-лудо. *Хвърли* зад себе си, да наидеш пред себе си. *Храни* куче, да те лае. *Храни* душа, да те слуша.

Поради своята образност много често се употребяват в разговорната реч пословиците „*Обирай* си крушите от тук“, „*Сбирай* си чуковете“. Други пословици съдържат глаголит *ида* и *гледам* и са станали модел, по който в съвременния български език са образувани най-много изрази. Оказва се, че глаголят *ида* е най-продуктивен в това отношение. Характерно за него е, че той влиза в съчетание с друга императивна глаголна форма добива фразеологичен характер или вид на съставно сказуемо. Освен това то може да се употребява като рефрен на ладен абзац или като хумористично или иронично обобщение. И така по модела на народните пословици „*Иди* му *свири* ти нему с бъзова пищялка“, „*Иди* му *свири* с габрова пищялка“, „*Иди* от парите хаир *виж* — и ти от стоката“, „Я си *гледай* хурката“, „Я го *гледай* ти него, кучето му н' едно“ се образуват многобройни нови съчетания, напр.:

„Как ще му дам савдъчето, бе Донко, . . . , ще го задуе из някой кърсокак, па *иди* го *дири* после, ако си някъде работа! (Чудомир). Беше вече седем часа, когато той влезе в кафенето с дисагите в ръка и с калпака на главата. *Иди* че не го *познай* кой е и откъде е (Ал. Константинов). Оно си хортува, ама така, каквото си оно знае — по няхната си вера, — па *иди* та не се *пукай* откъм гърба с такава снаха (М. Георгиев). Като почне да лее своите чувства към „Оногова, който е залогът на нашето щастие и благоденствие. Оногова, когото целият български народ счита за свой спасител, Оногова, когото ние трябва да боготворим, Оногова, когото . . .“ *Иди* го *гоши*! (Ал. Константинов). Благодарим за такова удобство, което не ти дава да седнеш, без да се ступиши и възнеш, като щянина под мократа мрежа. И защо стават тия работи — *иди* им *разбери* (Ал. Константинов). Тази фабрика се отвори само в деня на отварянето на линията София — Роман, за да се даде възможност на нашите големци да разпнат пред очите на сръбския крал стотний бутилки маджарско „шампанско“. *Иди* че *развирай* българска индустрия! (Ал. Константинов). Те си поживяха честито цяла верига години, окръжени от почестите и ласкателствата на безхарактерната робска павлач . . . *Иди* го *разбери*! (Ал. Константинов). Като кога пуснеш врабче у гора. Пуснеш ли го веднъж, *иди* го *гоши*! (М. Георгиев). Трен яма, на 26-и километър брега се изронил и засилвал линията. Ами сега? Сега ако шеш, *троши* си главата, а ако си с анархически темпиремент, *иди* *троши* главите на ония, които са виновни за тия безобразия (Ал. Константинов). Солунската митница! Калифорния да я вземе мъпшата! *Иди* че не *бди* патриот, *иди* после това че не *съчувствувай* на македонците . . . (Ал. Константинов). Дил добре си беше Сан-Стефанска България, защо му трябваше да я цели. *Иди* сега че *мигай* на празни ясли, *иди* че го *чакай* да се усети някой да освободи Македония . . . (Ал. Константинов). — Само ако кайдише с добро — разсъждаваше бай Тошо Челора — оно тогава колай; ще пратим едного от нас да варди на реката, другите ще сме наоколо му, да не би да ждипи да избега, па после *иди* го *гоши* (М. Георгиев). А божем хортуват нашески, ама дѐ, ако е разбрало това, шо мърдаше под мене, та *иди* — *речи*, че и аз съм разбрал нещо (М. Георгиев). Докато бяхме млади, *иди* — *дойди*; ама сега — станали сме по четирйсет лазарника хора (Ал. Константинов). *Гледай* ти късмет! Тъкмо притегнах колата и се канех на лов тая вечер да ида, а то конута ми дойде по бял ден в къщи (Чудомир) *Гледай* какво нещо било туй науката. С такива хора да имаш

¹ Пословиците са взети от „Български пословици“ от П. Р. Славейков, София, 1954, и от „Български пословици“ от проф. М. Арнаудов, София, 1931.

работа — разбирам (Ал. Константинов). — Я *гледай*, дърта вешица, кисели се Деша, колкото ще набере, дважд повече ще излапа. Що ми трябваше да я викам! (Чудомир), *Гледай* го ти, да го видиш, не можеш го позна човек мравка ли е, пък... (Г. Караславов). Вчсрашно хлапе, турило златни копчета, запасало сабя — не можеш да му излезеш настреща. Бре стой! И аз съм човек! — Йок, ти си мужик! *Гледай* ти колкани н' едно! (Ал. Константинов). — Бре, какво сторихте бре, брая, морс, шо би това чудо, бре-е-е, бре-е-е, *гледай*, *гледай*... у лош час... протегна на своя тънък глас дядо Кольо (М. Георгиев). — Хм, шо щех да питам?... *Гледай* какво ми щука из памет! (М. Георгиев). Ама ще речеш: безобразия се вършат — пека се вършат, теб какво ти е? — *Мълчи* си, па си *гледай* кефа. Защото и да дрънкаш — все едно, няма да управиш света (Ал. Константинов). Па и на регистратора носа чунким е стока; да не е брат му — пет пари не давам за него... И *виж* ти сега справедливост; на неговата маса има електрически авънец, на моята няма (Ал. Константинов). И току *виж* че дивия български народ не оценил някое истинско благодеяние, каквото например търговския договор с Австрия — моля ви се с Австрия! (Ал. Константинов). Па и не може, бе джанъм, на всички да се угоди. Когато за „Свобода“, всичко беше светло, за „Прогрес“ всичко беше мрачно; завъртя се, разбираш ли, колелото и *гледай* ти сега: за „Свобода“ всичко е мрачно, за „Прогрес“ всичко е светло. Колело. Но не *мислете*, че това става само от изменението на обстоятелствата (Ал. Константинов). С тази майка — благодетелница на нашата татковина, ..., току *виж*, казвам, че нашия народ не оценил великото икономическо значение на двойната победа (Ал. Константинов). Да стоим, да побелеем, па да те чакам... да ме поведеш прегърбавена у сватове, ха?... *Гледай* го ти, молим те! (М. Георгиев). Такъв ми ти е чичо Денчо, па *иди* та не му *ставай* дост, па макар пет пъти да си министър на тоя свят! (М. Георгиев). Че не ми ли е дозетено, как? Сийке, не ми ли е излепено край огнището, не ми ли е окътано, ами пусти уста Танини, зяпнали като букулукчийска гальота и *иди* ги *пълни* (Чудомир). Ти й речеш пет, а она ти заобърне реч за свата Петка, па *иди* та я *хвани* за лъкарания, де (М. Георгиев). Ама Рада като Рада: жив дявол, па това си е. Извие се из ръцете му като мрена риба, па... хъш! *Иди* я *гони* — отлете като катерница! Ни му китка даде, ни сбогом, ни... господи *помилуй* (М. Георгиев).

От приведените примери се вижда, че императивните форми за II л. ед. число са предпочитани. Не е изключена обаче и употребата на форми за мн. число, напр.:

И какво заварвам там! Цели три маси заети с българни студенти! *Е, идете* да *казвате*, че българите нямат вкус за изящност! (Ал. Константинов). На гладно сърпе можеш ли ги изговори? *И кажете* подир това, че не сме прогресивна нация (Ал. Константинов).

Освен споменатите глаголи *ида* и *гледам* (*иди му се надявай*, *гледай си кефа*) и други глаголи, като *кажа*, *дам*, *зарезжа*, могат да образуват фразеологически съчетания, напр.:

Тук ни поднесоха едно деветгодишно златно вино — *здраве му кажи*! (Ал. Константинов). — Другари, ако на един партиец не му горчи немарливостта за първия партиен дълг и ходи да си подслажда душата с развалени скумврии — *зарезжи* го ти него, *дай* му пътя да си гледа кефа, докато му уври и преври искласосъзнателната чугура (Г. Караславов).

По начало всички глаголи, които се употребяват в беседа и разказ и могат да загатват за отношение между говорителя и слушателя, образуват повествователен императив при определени условия на контекста или ситуацията. Разбира се, степената на тяхната фреквентност не е еднаква. Тя се обуславя не само от обективни условия, но и от индивидуалния стил на автора или от жанра на неговото произведение. Експресивната функция на тези глаголи в много случаи зависи от тяхната семантика и от словесното изкуство на автора. За да стане това по-ясно, привеждам подходящ илюстративен материал.

Тръгнал някой си Стефанаки Савов, един нехрани-майка, по белослатинските села да агитира за някой си Драган Цанков... *Е моля ти се, взели* че *търпи*! (Ал. Константинов). Иак като се ядосам веднаж, че като се залюстя в някой туеца, па *дай* една бира, *дай* още една, *дай* още една; че като се насветкам, че като почна да ги режа за бяс: туй

регистратор, туй архивар, туй подначаник — в дън земя! (Ал. Константинов). Сам виждам какво тегло тегля. *Хубаво ли ми е или не, ама на — кърпи, ший, плати*, ако си нямаш работа и *пуши* червките уста на Гана Папучкина. И да са поне негови очила, той да ги е купувал, *иди-дойди*, а те — бащиния, наследство (Чудомир). Право си казва човекът. Хич по-срамно нещо от това може ли да бъде, да се жалят парите за дворци! *Па остави* дворците, ами да се жалят парите за перачници? (Ал. Константинов). И оно според него — и съдението му! Такова съдени от мене далеч да е! *Прекръсти се, па бегай!* Подбрай ме да ме съди заш съм взел воденицата от агата, оти она била селска! (М. Георгиев). Не те оставя да се изкажеш, ти знаеш да продумаеш, а он хване она звънец, па дѐ, *дрънкай*, като че е на шията на некоя кюмурджийски кон (М. Георгиев). Право казват хората, малки деца — малки бели, големи деца — големи бели! *Отчувай* ги, що е рекъл некоя, от мръвка месо, *кържи* го, *кърпи*, *пери* го, *недей спа* по цели нощи, *трелери* едноман над него, па като порасне, тогава *гълтай*, ако можеш, зелени жабчета и гущери, па пак нищо да не смееш да речеш, пак оно повече да знае от тебе, макар че си го сама родила! (М. Георгиев). А мисл не ще и да знае, гледа ме като добиче, и *остави* че не ми поема палтото, ами се надсмива отгоре (Ал. Константинов). И на, *вземи* че *брънки* кога щеш в кесията й — злато с шепи, моли ти се . . . Па *вземи* и децата й: по-голямото, не го ли знаеш, едно голобрадо таквоз, нищо и никакво хване, взеха че му патрапиха една бузка (Ал. Константинов). Ама па и мома ли беше пустата Рада? *Махни, махни* . . . не е да речеш мома като мома, ами мома и половина! (М. Георгиев). Ако си се накарнал максус за у дѐдо Дачови, па са хаберли, че ще им кондишеш на гости, а оно . . . *махни*, брате, *махни*, от икрам не знаеш къде да се денеш! (М. Георгиев). Село като село . . . Както всъде, така и тук. Има, брате, и старо, па има и младо. Дойде празник, па ако е благ ден, а оно . . . шо да правят? . . . Млада кръв, па *дай*, Пане, казала. Кавалът свири, а младите етѐ, мъжко било, женско било, залюлеят онова кръпно хоро, па де: „зупа-зупа, зупа-зупа“ (М. Георгиев). Ако бехме му отпуснали края — ако не връзвахме всека пара у девет възли, — оно си ни убил господ отдавна? Ама де, ти си *стискай*, колкото щеш, оно па немане и бог нема шо да рече, па и цар нема шо да вземе! (М. Георгиев). Това има да ти кажа, това ти казвам, па . . . *коли* ме, *беси* ме, тоя съм! (М. Георгиев). Он е лош . . . он е много лош . . . Он е мечка . . . Он си изяжда човека кѐто *стой*, та *гледай!* (М. Георгиев). Знаеш, хесапим си, земя иде, храна кѐт, шо ще гладуват, по-добре *продай*, па на лето, ако е здраве, пак ще купиш (М. Георгиев). А Ташо, а Гина, море, гледат го, па весели, па весели. Боже, *да речеш*, че целия свет у пазвата са си турили . . . Ама *питай* де защо им го бил дал господ, като е шяло така да бъде? (М. Георгиев). Па и мене не пожали, таман двесте и тринайсет гроша и зола ми е изел, издеде ми ги като *стой*, та *гледай!* (М. Георгиев). И аргѐтлѐк вършихме, и по чужди кѐщи измет сторвахме, и кръчмарин става, и свирач става, и по мощни работихме, ама дѐ . . . *питай* каква файда?! (М. Георгиев). Дребнички ва глѐд, свички, скромнички, тѐй да се каже, а *клепки* да дойш — канализация! Водопровод! (Чудомир). Настаня немотия, па ха: ни насам, ни натам; дошло, та се зайкнало, па дѐ *върти* го, ако можеш (М. Георгиев).

Както се изтъкна вече, повествователната императивна форма се намира в корелация с повествователна индикативна форма за II л. ед. число. Това се вижда от примери, при които двата вида форми се употребяват паралелно, напр.:

Щом *наближиши* края селото, и ти ще се *спуснеш* низ банчичката, ще *оставиши* надесно хаджи Исманловата воденица с ливадето, ще *отминиш* лѐката на дѐдо Цено Топуза, ще *скривиши* палево покрай орешака и ще *опреш* на Солаковата чешма с трите шопура. Ако си *жаден*, *напий* се; вода като една сълза, колкото *пиеш*, тоякова повече нищак отвара. Не си *жаден*, тогава ще *напоиши* добичето: грех е да *минеш* покрай такава вода, а да не го *напоиш* (М. Георгиев).

Има и преходни случаи, когато повествователният императив добива вид на лирическо отклонение, чрез което авторът разкрива свои чувства и настроения, симпатии и предпочитания. В такива случаи императивът възстановява лѐричната си експресия и добива по-особено звучене, напр.:

Най-отраднo впечатление във Браца ми направя фабриката на Орозова, или по-верно, самата личност на Орозова. *Was ist das?* — ще попита гордия столичанин . . . Я си *снеми* калпака, приятелю, *покломи* се на г-н Орозова и *пожелай* да се народят в България повече такива труженици. Орозов е един беден самоук, който от правене на врачански бастони и табакери е достигнал да построи една фабрика (Ал. Константинов).

Един от източниците на повествователния имсратив е народната фразеология с религиозна основа, свързана с представите за бога и дявола, с някои клетвени формули и пожелания. Най-често той изпълнява функция на вметнато изречение и се изразява не само с помощта на императивни глаголни форми, но и чрез системата на да-изречение. Ето някои народни пословици, които като фразеологически типове са твърде разпространени и служат като модел за образуване на други:

Пази, боже, от белязан човек. Пази, боже, от туна беда, от пияна жена и от бясна свиня. Пази, боже, от погърчен и потурчен. Бог да го прости, добър човек беше. Бог да прости него, а нас да свести. Богу се предай, с дяволо си не играй. Пази, боже, сяпало да прогледа. Дай, боже, дъжд, да се роди пшеница, да си взема женица. Дай, боже, дъжд, да се роди ръж, да си взема мъж. Дай, боже, така да е, ама знам ли.

Тези пословици се използуват за повествователни цели и пъстрят не само речта на героите, но и речта на авторите, напр.:

Елиш единчък си имаме месец — Марта, да ни е живичка, ама *пази, боже* (Ал. Константинов). А пък от кмет управня и добро да чакаш, *пази, боже!* (Чудомир). Радка стана, боже, *опази, галена*, та прегалена (М. Георгиев). Не може да мине като покрай турски гробища, па да не рече ни „помози бог“ (М. Георгиев). Станал е — *опази, боже* — като че с излезнал да иде у цусти гори (М. Георгиев). А оп се изчерви, изчерви, да речеши, боже, *прости ме*, като че кой знае какво му рехох (М. Георгиев). Ама нъ, за бадева ги е мушкал Топо с остена, *вервайте* бога, че бамбадева . . . , така си, за тоя, шо духа (М. Георгиев). Младост — лудост, много му и не мисли, ако нешо — *недай, боже*, — шо ще такава беля, по-харно . . . (М. Георгиев). Защото всяка любеша жена най-напред се грижи за туй — мъжът ѝ да си облича пуловера, за да не настива, и *недай, боже*, да закъснее — и от тези грижи май че време за друго не ѝ остава (Й. Радичков). *Недай* си, боже, мислеше си черказецът, тук да построиш къща и жена ти да поиска да си простира прането! (Й. Радичков). Добър беше този Кочо, за приятеля си главата си даваше, но *недай, боже*, да го раздразниш . . . (Ал. Константинов). *Да пази* господ, оно шо ли човеку не дохожда до глава! (М. Георгиев). Оти им е у ръцете силата, па, знаеш, *да те пази* господ от злия: свет, па се бои, па не смее да шукне (М. Георгиев). А то баш посреди годината такава добрини се посипаха върху главата му, от каквито *нека* бог *да пази* паялото човечество (Ал. Константинов). Тетка Елисавета, бог *да я прости*, беше дошла у нас на гости (М. Георгиев). *Да ме прости* господ, че така хортувам, ама така си беше (М. Георгиев). *Да пази* господ, оно шо ли човеку не дохожда до глава! (М. Георгиев). Боже, боже, брате Лило, ти ли си това? Ух, изплаши ме, страх *да те не срещне!* (М. Георгиев). Хапнала си, сръбнала си за бог *да прости* Станча (Чудомир). Сандъка и кръста ше го направи дедо Първул бадева — за бог *да прости*, — ама дъски треба сами да си купуваме (М. Георгиев). Кукумявка, пуста *да опустее*, хъръкче от вършината — та на връх стрехата: „Буууу — буууу!“ (М. Георгиев). А пък сънища, стрипо Митро, сънища, сънища — *да идат* у цусти гори, страх да те побере (М. Георгиев). Това не може да бъде на добро, та кой шо сака *нека* ми рече (М. Георгиев). И наистина, в неговата двуетажна къща, ако не салтанати, то намрихмех такива удобства, каквито *дай, боже*, да намирамех в много градове из провинцията (Ал. Константинов). Нищо не съм забравила, отче; ами господ *да я убие*, тъкмо завивах при Цигански дол, за да поема равното, и баба Яна врачката ми пресече път (Чудомир). *Слава богу*, върна се! — лочна да плаче щастливата жена (Й. Радичков). Па ете, *слава богу*, у къщи сме всички сговорни (М. Георгиев). Какъв ти херес, какъв ти портвайн — нектар, *да го вземе* дявола (Ал. Константинов). Рукнали ония ми ти сърдечни излияния — какъв ти Ниагарски водопад! Потоп, дявол *да го вземе* (Ал. Константинов). *Да ви вземе* дявола, проклети тунели, лишихте ме от най-възхитителната картина (Ал. Константинов). Бре, дявол *да го вземе*, какво да правя! (Ал. Константинов). Който се навява с подкуп или, *пази, боже*, с голи обещания, той много се лъже, той не познава хората (Ал. Константинов). Свежърва ѝ, *проклета да е*, като не можа да живува с тях, а ония и изпълдиха (М. Георгиев). Бог да го *обворави* и *осакати*, та да не види път към село; сърпе *да го превие*, на плет *да се хване*, кръв *да плюва* и плет слаб *да е* и *да падне!* Клас *да му не израсне* на нива, коман дим *да му не пуши*. Три пътн *да се беси* ѝ пак жив *да остане*: *да се влачи* по ръце за божа личба по сестра! (М. Георгиев). Откъде се научил, чума *да го порази*, взе да се влачи у тях (Г. Караславов).

Фразеологически характер са придобили изрази като *кажи-речи*, *току-речи*, *иди-дойди*, *дума да не става*, *да се не види*, напр.:

Набират се, *кажи-речи*, 120 прааника в годината (Ал. Константинов). Да беа друго-верци, ех, *иди-доди* . . . за вера било, за царство било — все друго нешто, а пък тия . . . (М. Георгиев) Какво ти вървене, брате, и дума да не *става*! (Чудомир). — Прах като на вършачка — уверяваше ги Гоша Герасков. — Брей, да се не *види*! (М. Радичков). Ротата ми, *кажи-речи*, е все от нашеници (А. Каралийчев). Отнесе му *току-речи* целата глава! (М. Георгиев).

Повествователният императив се употребява и във вметнати изречения, които не са лишени от модален характер, обособяват се интонационно в състава на друго изречение и означават отношение на говорещото лице към предмета на изказването или съдържат допълнителни пояснения, напр.:

През онази есен, когато осветаваха паметника на Шипка-балкан, се замъкнахме и ний, цялото село го *речи*, с жените и дечурлигата (Чудомир). Нейното място, *речи*, беше готово (Ел. Пелин). Дядо Кольо е принадлежал към спадилъка по наследство, т. е. по рождение, и е бил привързан при него дори до Освобождението, *речи* го, като момък, *речи* го, като работник, *речи* го, като роб (М. Георгиев). А, *речи* го, всичко той върши, нищичко не похващат женурята (Чудомир). Друг път ще дойде, да *кажем*, правителствен човек (Ел. Пелин). Пеньо писарят, да *речем*, обича печени семки да яде с хляб (Чудомир). Е, право да си *кажа*, туй благородно надпреварване ме поразя! (Ал. Константинов). Дошло му е ред да обикаля свето по селата, за да каидардисва да държат с него, тамек, ти го *кажи*, да теглят окъле неговата партия (М. Георгиев). А за нас нешто, такава де, знаеш, *речи* го де, като за похалване, ще ли имаш? (М. Георгиев). А пък аз ще ви *кажа*, ама между нас да си *остане*, — думат хората, шо са патили, че кога се погледнат мъжко и женско, а оно много често хващало уроки! (М. Георгиев). Българите, *виж*, не им иде отръжи да чинат такъв ихтибар, и затова, види се, нищо не могат да изпросят (Ал. Константинов). Те взеха земята ни, *остави* туй, ами и нас ще избият (И. Йовков). Па хайде, *остави* друго, ама хич бива ли да не бъдеш дома на сам ден на Нова година? (М. Георгиев). Наобиколиха ме двоокати, да *прощиваш*, като бесно куче! (М. Георгиев). Божем го гледаш, дете, а оно, да *прощиваш*, дофтасало и за женитба (М. Георгиев). От жените премине и на мъжете, също като шугата, да *прощивате* (М. Георгиев). Тебе, синко, е прилика, | *чуй*, съседкина Велика. | Хем да *видиш*, домовита. | Знаят всички, даровита (П. К. Яворов).

Повествователният императив в български език е една своеобразна хибридна категория, в която се трансформират и транспонират значенията и функциите на императива и индикатива с цел да се активизира експресивната сила на речта, да се оцвети по специфичен начин нейният повествователен тон. Тук се открива диалектиката на граматическите и стилистическите фактори в речта, обусловена от постоянната диалектическа връзка между конкретното и абстрактното в езика. Това ни напомня за връзката и съвместната употреба на глаголните времена и видове, за диалектиката на модалните и темпоралните значения и функции в контекста. Модалното значение на императивната форма тук е преобразено и отслабено, а глаголното лице (Ш л.) е обобщено до такава степен, че позволява да се използва естествено и непринудено за повествователни цели. По този начин повествованието повишава своята експресивност.

Повествователният императив в български език до сега не е бил предмет на специално проучване. Нещо повече, той дори не е регистриран в досегашната синтактична литература, както трябва, като оригинално граматическо и стилистическо явление. Едва напоследък се говори накратко за него в един труд по синтаксис. А той е същевременно и един интересен проблем на стила.

ЗА НЯКОИ ГРАМАТИКО-СЕМАНТИЧНИ ПРОМЕНИ НА МИНАЛИТЕ
СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК

Елена Георгиева

Прави впечатление, че нееднократно при превод от руски език се стига до необходима замяна на редовно съществуващите в руски сегашни страдателни причастия на *-ж* с форми за минали страдателни причастия в български език на *-н* (респ. на *-т*), произведени от несвършени глаголни основи:

„Порядок слов (*понимаемый* как взаимное положение частей предложения) выполняет несколько грамматических функций в предложении” — Л. И. Илия, Синтаксис современного французского языка, Москва, 1962, стр. 150; превод: Словоредът (*разбиран* като взаимно положение . . .); „*Определяемая* группа образуется подчинением, и в *определяемом* множестве обобщено” — там, стр. 158; превод: *Определящата* група . . . и в *определямото* множество . . .; „*Согласуемое* слово может быть в единственном числе . . .” — там, стр. 158; превод: *Съгласуваната* дума може да бъде в единствено число . . .; „Сказуемое — член предложения, обозначающий признак, предикативно присоединяемый к подлежащему” — там, стр. 194; превод: Сказуемо — член на изречението . . . предикативно *присъединяван* към подлога; „Активной со значением действия, *совершаемого* субъектом” — там, стр. 197; превод: Активна със значение на действие, *извършвано* от субекта; „Пассивной со значением действия, *испытываемого* субъектом в тот период времени, на который указывает глагол . . .” — там, стр. 198; превод: . . . значение на действие, *изпитвано* (*попосвяно*) от субекта . . .; „Сложное глагольное сказуемое образуется сочетанием глагола в личной форме с инфинитивом, *объединяемых* общим значением процесса . . .” — там, стр. 202; превод: . . . *обединявани* от общото значение на процес; „Однако ознакомление с семаснологическим развитием слова показывает, что его отнюдь нельзя отождествить ни с историей становления понятия, ни с историей *обозначаемой* словом вещи” — В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962, стр. 32; превод: . . . нито с историята на *обозначаваната* с думата вещь; „В действительности, однако, *вскрываемые* в данном случае отношения выглядят совершенно иначе” — там, стр. 46; превод: В действителност обаче, *разкриваните* (*отбелязваните*) в дадения случай отношения наглеждат съвършено другояче; „Создание подобного рода абстрактного языка, *конструируемого* на основе формального анализа „конкретных языков . . .” — там, стр. 51; превод: Създаването на такъв абстрактен език, *конструиран* върху основата на формален анализ на „конкретните” езици; „Некоторые гарнизоны сдавались без единого выстрела, по требованию, *передаваемому* через громкоговорящие установки” — Спутник, ежемесячный дайджест, 1967, № 1, стр. 83; превод: . . . със заповед, *предавана* по високоговорители, и много още други примери.

В други, значително по-ограничени случаи обаче се срещат запазени форми на сегашни страдателни причастия, употребени терминологично, субстантивирани или най-често атрибутивно като прилагателни, тъй като посочените руски заемки са се лексикализирали като прилагателни, когато

не се употребяват като термини: „Сказуемое — член предложения, обозначающий признак, предикативно присоединяемый к подлежащему“ — Л. И. Илия, пос. съч., стр. 194; превод: *Сказуемо* — член на изречението...; „Приложение — один из видов определения, выражаемый существительным и присоединяемый к определяемому без предлога“ — там, стр. 258; превод: ... изразяван със съществително и присъединяван към *определяемото* без предлог; „Уважаемое собрание!“ на български остава непроменено, поне за сега — *Уважаемо* събрание!

Когато обаче терминологичният характер на субстантивираното сегашно страдателно причастие се наруши и се замени с описателно название на същото явление, отново се възстановява отбелязаната по-горе замяна на сегашните страдателни причастия от руски в български език, т. е. тя наново се реализира: „В отличии от предикатива определение присоединяется к *определяемому* слову (= *определяната дума* = *определяемото*) без посредства глагола-связки“ — пак там, стр. 250.

Отбелязаните особености на взаимозаменяемост при превода и употребата на сегашните страдателни причастия в руски с минали страдателни по форма причастия в български език в този случай биха имали значение за изясняване на това интересно граматико-семантично явление тогава, когато се набележат онези въпроси, чийто отговор би ни уяснил причините за тяхната поява. И понеже промяната се реализира в български език, естествено е да обърнем внимание на разглежданата категория в български език предимно.

Кръгът на въпросите, нуждаещи се от изясняване пред вид на представените по-горе особености в поведението на българските страдателни причастия (минали по форма), е следният:

1. Каква е съдбата на сегашните страдателни причастия в български език;

2. Може ли в български език да се говори за парадигматична дефективност при тези нелични глаголни форми;

3. Защо заеманите руски сегашни страдателни причастия, когато трябва да запазят граматико-семантичните си особености и на български език, се заменят в него с формите за миналите страдателни причастия от несвършени глаголни основи;

4. Какви граматико-семантични особености на миналите страдателни причастия в български език са предизвикали разглежданото тук явление.

Ще се постарая да поставя и изясня тези въпроси в тяхната последователност, която се налага от изискванията за по-пълно и всестранно осветляване на явлението.

*

Не може да се каже, че разглежданото тук явление не е било забелязано до сега. Така например Л. Андрейчин отбелязва, че „в смисъл на сегашно страдателно причастие в съвременния език може *понякога* (к. м. — Е. Г.) да се използва миналото страдателно причастие“¹. Същата мисъл се среща и у по-късни автори на български граматика².

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 316.

² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, стр. 100; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 404; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 263 и сл.

У посочените домашни автори за отбелязаната употреба на миналото страдателно причастие от несвършена глаголна основа е казано между другото и се изтъква възможността в единични случаи с него да се изразява значение на сегашно страдателно причастие. Както видяхме обаче от приведените в началото примери, явлението има по-широк характер, обхваща значителен брой случаи, които говорят за нарастваща тенденция и за оформяне на нова граматико-семантична употреба, т. е. за създаване на категория и за нейното формално избистряне. Като вероятна пречка на възможността да се види пълният обхват на явлението може да се посочи все още неизживеният навик да се нижда в наличните в българския език форми на *-м* представители на една, макар и нежива и неизбистрена, категория — категорията на сегашните страдателни причастия.

За разлика от всички български автори обаче, Ю. С. Маслов в главата за причастията в българския език въобще не отбелязва формите на *-м*, които у нас по традиция, пред вид на формално-структурните им особености, все още се отнасят към разглежданите тук нелични глаголни форми, макар и направено с уговорка. От това положение косвено съдим, че авторът не вижда основания в български език да се говори за сегашни страдателни причастия, отнасяйки формите на *-м* изцяло към лексикалната система на езика. Затова пък много пълно и прецизно представя значението и употребите на миналото страдателно причастие (у него причастие в страдателен залог — единен, общ термин за този вид глаголни форми). Особено подробна е представената зависимост между значението и употребата на причастията в страдателен залог и ролята на свършената или несвършената глаголна основа, от която то се образува. Авторът установява и конкретизира разглежданата тук употреба на причастията, произведено от несвършена глаголна основа, но не ѝ намира място в системата на неличните глаголни форми: „Примерите показват, че именно даденото значение на страдателното причастие от глаголен от несвършен вид — значение на „причастие за едновременност“, е за повечето такива причастия основно, най-малко обусловено от окръжаващия контекст“ (Ю. С. Маслов, пос. съч., стр. 263).

Но както той, така и другите посочени автори, обърнали вниманието на това явление, не изясняват причините за неговото възникване и онези граматико-семантични особености на миналото страдателно причастие, които са го предизвикали.

*

Струва ми се, че за да се намери мястото на явлението в езиковия механизъм и онези условия, които са го породили, полезно би било да се разгледа положението на страдателните причастия в системата на останалите причастни форми в българския език.

Както е известно, в съвременния български книжовен език съществуват три категории причастия — деятелни, страдателни и деспричастия (последните поради специфичните си граматико-семантични и функционални особености, изолиращи ги в това отношение от останалите форми, които проявяват известна корелативност по общите си признаци, няма да се имат пред вид в изложението). Групите на деятелните и на страдател-

ните причастия са се обособили в нашия език въз основа на начина, по който се създава изразяваният от тях признак, т. е. въз основа на залогов критерий. Темпорално тези причастия също се делят на две групи — сегашни и минали — според възможността да изразяват едновременност или предшествуване спрямо времето на сказуемото в изречението. Както ще видим по-надолу, в до сега съществуващата класификация на причастията по този признак, която взема пред вид само формалните белези на тези части, се налага известна корекция.

Макар и отбелязвам, извън класификационните критерии при представянето на причастните форми в българския език остана признакът произход. Според този признак тези глаголни форми могат да се разделят на книжовни (сегашни деятелни причастия и сегашни страдателни причастия, доколкото за такива, присъщи на българския език форми, може да се говори) и народни (минали деятелни причастия¹ и минали страдателни причастия). Така фактически се схващат причастията в българските граматики², доколкото в тях се дават сведения от такъв характер, като не се набляга специално на този признак, освен ако сегашните причастия се разглеждат като естествено продължение на старобългарската традиция³, без да се взема пред вид продължителното и прекъсването с новобългарския език, в който редица нейни особености не са достигнали въобще.

Смятам, че е важно да се наблегне на произхода на различните причастни форми в българския език, тъй като е възможно това да ни даде ключа за разпознаване на проблемата около необяснимите на пръв поглед различни взаимоотношения между сегашните и миналите деятелни причастия и между сегашните и миналите страдателни причастия.

Без някъде да е казано специално, ясно е, че миналите деятелни и страдателни причастия са характерни глаголни форми за българския език още преди възникването и оформянето на съвременния български книжовен език, т. е. те се включват в него като наследени форми не само от старобългарски, но и от народния български език, поради това че са затвърдени формално-граматически и функционално в народните говори.

¹ Тук става дума само за миналите свършени деятелни причастия, а не за миналите несвършени деятелни причастия, които имат само прилаголна употреба като компоненти на сложни глаголни форми и са въобще по-късно явление в езика ни, непознати на всички говори върху българската езикова територия.

² К. Карагюлев, Ръководство по правописа на българския език, част първа, Казанлък, 1896; П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив, 1937; Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939; Н. Костов, Българска граматика, София, 1939; Ал. Т.-Балан, Нова българска граматика, София, 1940; Нова българска граматика за всякого, дял първи, За думите, свезка трета, Глагол, София, 1958; Д. Попов, Българска граматика, София, 1941; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964; Хр. Първев, Формиране на наставките за сегашно деятелно причастие в съвременния книжовен български език, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, стр. 432—447; Към въпроса за възстановяването на сегашно деятелно причастие в съвременния книжовен български език, Славистични студии, сборник по случай V Международен славистичен конгрес в София, София, 1963, стр. 131—147.

³ Т. Икономов, Българска граматика, Пловдив, 1881; С. Панаретов, Българска граматика, част първа, Цариград, 1881; М. Иванов, По историята на нашата граматическа терминология, София, 1903.

Съвсем другояче стои въпросът със сегашните деятелни причастия и онези лексикализирани като прилагателни форми на *-м*, възприети в граматиките като сегашни страдателни причастия. Те са изцяло книжовно явление, резултат на граматически и лексикални заемки от черковнославянски и руски. Резултатът от заемането на тези категории в български език обаче е съвсем различен и неравнотоен. Докато сегашните деятелни причастия, макар и да преживяват известен колеблив етап на възприемане, налагане и избистряне на употребата и на формално-структурните им особености, успяват да се настанят и наложат в българския език като редовна и жива велична глаголна категория, то сегашните страдателни причастия, проникнали в българския език по същите пътища, не образуват жива и продуктивна глаголна категория и не прекрчават рамките на обикновени лексикални чуждици в българския език¹. Това ни навежда на неизбежния извод, че те или са били, или са излишна категория в българския език, като не създава основа, езикова ситуация, която да предизвика употребата им (а както ще видим по-нататък, това не отговаря на действителното положение на нещата), или пък че е имало друга причина, която е послужила като отпор срещу тяхното настаняване в този вид в българския език.

Като причина за невключването им в състава на неличните глаголни форми в нашия език могат да се посочат две еднакво вероятни основания, които не е изключено да са действували успоредно, във взаимодействие: 1. Поради неудобството на оформящия ги суфикс, който в редица случаи съвпада с някои окончания на личните глаголни форми (срв. напр. *търпим*, *водим*, *любим* като форми на сег. страд. прич. и като форми за I л. мн. ч. на глаголи в сегашно време)².

Тук може би трябва да търсим и обяснението на обстоятелството, че прилагателни на *-м*, сегашни страдателни причастия по произход, доколкото се срещат в български език като лексикални заемки, в по-голямата си част са отрицателни форми за изразяване на невъзможност, което също ги отдалечава от глаголните значения.

С липсата на такова формално съвпадане с други граматични категории пък отчасти може да се обясни широкото разпространение и бързото оформяне на сегашните деятелни причастия като самостоятелна отглаголна форма в български език, които, покрай общото значение на

¹ Съществуващите сега в езика ни форми на *-м* (заети по-рано или заемани сега) не противоречат на това твърдение, тъй като количествено те са отграничени, а по значение и употреба не следват особеностите на останалите причастия форми, т. е. не посочват ясно връзката си със специфичните глаголни значения, присъщи на причастията като нелична глаголна категория. Формите на *-м* в български език са изгубили тези значения, в резултат на което се включват изцяло в категорията на прилагателните имена и затова по-основателно е да се характеризират като лексикални, а не като граматични заемки (както в същност е постановил Ю. С. Маслов). За пълната десемантизация на глаголните значения при формите на *-м* говорят случаите, когато прилагателни с такова окончание (по аналогия на заетите от руски сегашни страдателни причастия) се образуват не вече от глагол като изходна производна основа, а от съществително, както е случаят с прилаг. *неръждаем* (от същ. *ръжда*).

² Така вероятно е възникнало и предположението, колкото и неоснователно да е то от днешна гледна точка, че сегашните страдателни причастия в български се образуват от сегашно време, I л. мн. ч., като се измени окончанието *-м* в *-мид*, тъй като вероятно в началния стадий на заемане между двете форми още не са се били диференцирали познатите ни днес акцентни различия (вж. Т. Икономов, пос. съч., стр. 60).

признак, осъществяващ се едновременно с времето на сказуемото в изречението, присъщо и на категорията сегашно страдателно причастие при необходимото залогово различие, имат ясни и строго специфични за тях окончания.

Ако се погледне традиционно на съществуващите причастни форми в българския език с оглед към суфиксалната пълнота на представените образци, ще се съгласим с наличието на известна успоредност и съразмерност в разглежданите деятелни и страдателни причастия. От този аспект (формално-структурния) двете главни групи причастия в езика ни са представени пълно, макар и в нееднаква количествена степен.

2. Дотук говорихме за една от вероятните причини, довела до ограничаването и до невключването на сегашните страдателни причастия на *-м* в системата на неличните глаголни форми в български език. Но проблемата има и друга страна — функционално-семантична, а не само формално-структурна. Навсякъде се отбелязва, че формите на *-м* само по произход са причастни форми (т. е. глаголни форми), а функционално почти явяват се отъждествяват с прилагателните. Нужно е да се допълни немаловажното обстоятелство, че сегашните деятелни причастия, употребени атрибутивно, каквато е основната им функция, запазват връзката си с изходния глагол и посочват признак като резултат на действие, извършвано от означения с него предмет. Такова значение формите на *-м* не пазят и не изразяват днес, а и в граматиките на съвременния български език няма указания да са притежавали.

По формално-структурни и функционално-семантични признаци първоначално наличните в българския език причастни форми могат да се представят по следния начин (вж. схема № 1 в края). Вижда се, че от функционално-семантичен аспект при оформянето на системата от причастни форми в нашия език може да се говори за неравноправност и дефективност на групата на страдателните причастия по отношение групата на деятелните причастия.

Възниква, естествено, въпросът, как е станало възможно двете сегашни причастия (деятелното и страдателното), възприемани почти едновременно от руски или черковнославянски, да се реализират като глаголни категории в български език по толкова различен начин, че се стига до пълно откъсване и отдалечаване по изразяваните от тях глаголни значения: сегашните деятелни причастия ги запазват, а сегашните страдателни причастия на *-м* ги загубват. Дали българският език не е имал нужда да се изразяват значения на признаци, придобити в резултат на извършено върху означавания с тях предмет действие, едновременни с времето на сказуемото в изречението. Безспорно, имало е нужда от изразяване на признаци за едновременност, шом сегашните деятелни причастия сравнително бързо за едно историческо езиково развитие са се приобщили към системата на езика.

При това положение обяснението на явлението остава да се търси в особеностите на формите, значението и функцията на миналите страдателни причастия. Те, естествено, трябва да се разглеждат в съпоставка с миналите деятелни причастия (предимно минали свършени деятелни причастия). Сравнени, двете причастия също показват редица общи специфични особености на употребата им в морфологична или в синтактична среда, въпреки различните им залогови значения.

Като се проследи исторически употребата на миналите деятелни и на миналите страдателни причастия, забелязва се веднага една очебийна разлика в тяхното първоначално използване. Така напр., докато минали деятелни причастия се налагат преди всичко като компоненти на сложни глаголни форми (останалите негови употреби — като определение или в

обособени части — се проявяват по-късно, без обаче то да загубва чисто глаголните си значения), то миналите страдателни причастия първоначално имат предимно атрибутивна употреба (за разширяването на която нема-ловажна роля играе суфиксалната им близост с голям брой прилагателни на -н в български език) и много по-късно се развива приглаголната им употреба — участието им като компоненти във формите за пасива. Както се вижда, в историята на книжовния ни език тези две причастни форми тръгват от коренно различни позиции на основна употреба, като постепенно ги изравняват — миналите деятелни причастия разширяват атрибутивната си функция, а миналите страдателни — глаголната. Но в случая не това за нас е важно. По-интересно е следното съотношение: докато още не е имало развита атрибутивна функция от страна на миналите деятелни причастия, за изразяване на признаци чрез причастия в деятелен залог много по-бързо и леко са се възприели сегашните деятелни причастия, като противопоставящи се функционално на установените в темпорално отношение минали деятелни причастия, използващи предимно в състава на сложни глаголни форми и поради това наречени от някои автори *спрегателни* причастия (вж. С. Илиев, пос. съч., стр. 94; Т. Икономов, пос. съч., стр. 45).

Не се е чувствувала нужда от възприемането на нова причастни форми с атрибутивна функция в страдателен залог поради употребата на миналите страдателни причастия изключително в такава функция, тъй като използването им като съставки на сложни глаголни форми тепърва се е развивало.

Миналото страдателно причастие изпълнява атрибутивна функция, като посочва признак на предмет в резултат на извършено върху него действие, минало по отношение времето на сказуемото в изречението. Това причастие се образува от основата на глагола в минало свършено време, без да се смята, че е свързано с определен глаголен вид — произвежда се както от глаголи от свършен вид, така и от първични несвършени глаголи при запазване на споменатото темпорално значение на изразявания признак.

Като съставка на сложни глаголни форми — формите на пасива — миналото страдателно причастие по същество не носи признаците и бележите на темпоралната характеристика на сложната глаголна форма, т. е. то е в известен смисъл безразлично към това значение, което се поема от формите на спомагателния глагол. Миналите страдателни причастия свободно образуват пасивни глаголни форми за минало, сегашно и бъдеще време. Може би това предопределя до голяма степен употребата на миналите страдателни причастия от несвършени глаголни основи като изразители на признаци за едновременност със сказуемото на изречението, в което функционират. За тази тяхна особеност, намерила отражение в някои граматички на българския език, се спомена още в началото на изложението. Миналото страдателно причастие, като поема в такива случаи функциите на сегашни страдателни причастия, е завършило по такъв начин в окончателен смисъл съществуващата тенденция да се избегне въвеждането или създаването на категорията сегашни страдателни причастия на -м в системата на неличните глаголни форми. В тази употреба на миналото страдателно причастие изтъква вече ролята на несвършената глаголна основа, която в механизма на семантичните промени на

някои граматични категории има по-голямо значение, отколкото се е предполагало и допускало до сега.

Като се е открила тази възможност на миналото страдателно причастие — да замества неосъществяваната в български език категория на сегашните страдателни причастия, изразявайки признаци за едновременност, езикът е потърсил средства да затвърди набелязалата се тенденция и формално. По този начин можем да си обясним все по-нарастващата и разширяващата се употреба на страдателни причастия на *-н* (т. е. минали по формата на образувалия ги суфикс) в значение на сегашни страдателни причастия, като при това за широка производствена база се използват вече не толкова първични несвършени глаголи, а вторично образувани несвършени глаголи (вж. приведените в началото примери), които много ярко изразяват основното темпорално различие на двата вида страдателни причастия в руски език, съдейки по разгледаните вече примери. Много добре личи същото различие при атрибутивна употреба на такива причастия, образувани от глаголи от свършен вид и от техния вторично имперфективиран вариант: срв. напр. „Обсъжданият днес доклад показва...“ с „Обсъденият днес доклад показва...“; „Докладът, обсъждан тук, показва...“ с „Докладът, обсъден тук, показва...“; *представян* (от *представям*) с *представен* (от *представя*), *разглеждам* (от *разглеждам*) с *разгледан* (от *разглеждам*), *измислям* (от *измислям*) с *измислен* (от *измислям*) и т. н.

Този процес сега се развива и налага и поради това ние не сме в състояние да го обхванем напълно в неговата динамика. Така една различна глаголна категория при запазване на суфиксалното единство в зависимост от характера на произвеждащата глаголна основа (от свършен или от несвършен вид) се раздвоява за мнозинството от случаите (а при вторично несвършените глаголни форми обхваща всички случаи) в изразяването на различни темпорални отсенки при общо семантично съдържание — значение на признак, характеризиращ предмет, като резултат на извършено върху предмета действие. Така се получават два вида причастия в групата на страдателните отглаголни форми, диференциращи се и формално-структурно, и граматико-семантично: сегашни страдателни причастия, образувани от несв. глагол (от вторично несв. гл.) плюс суф. *-н* (не можах да открия причастия от този вид, произведени от вторично несвършени глаголи, при които да е използван суф. *-т*); минали страдателни причастия, образувани предимно от свършени глаголи плюс суф. *-н* или *-т*. По този начин групите на деятелните и страдателните причастия в българския книжовен език се комплектуват цялостно, изравняват се и се уравниават — формално-структурно и функционално-семантично (вж. схема № 2 в края).

При това се забелязва, че страдателните причастия, образувани от вторични несвършени глаголи, обикновено споделят в основни линии особеностите в употребата на успоредните им сегашни деятелни причастия, тъй като се използват в атрибутивна функция като определения и в обособени части много повече, отколкото в предикативна или като компоненти на сложни глаголни форми.

От изложеното дотук стана ясно, че в групата на българските страдателни причастия са се извършили интересни формални и функционално-семантични промени. В резултат на изясняването на различните условия,

предизвикали тези вътрешноезикови промени и преосмисляния, може да се отговори на поставените в началото въпроси.

1. Възприетите от черковнославянски и руски или образувани на българска почва форми на *-м* само по произход и по форма напомнят сегашните страдателни причастия в старобългарски и в руски език. Тяхната употреба в езика капълно ги сближава с прилагателните, тъй като типично глаголните значения при тях са избледнели. Затова днес те се схващат като лексикални заемки или като единично произведени думи в българския език. Ето защо тези форми отпадат от системата на причастията. Досегашното им възприемане като страдателни причастия е ставало само по формални белези, по традиция, без за това да има реална опора в граматико-семантичната им специфика. Затова те са по-скоро лексикална, а не граматична категория.

2. Независимо от елиминирането на формите на *-м* от системата на българските причастия, не може да се говори за наличие на формално-структурна и функционално-семантична дефективност на групата на страдателните причастия по отношение на групата на действителните причастия (освен ако тази дефективност се оправдава с липсата на суфиксално фиксиране на отделните форми), тъй като българският език е успял да намери равностоен заместник или, по-точно, изразител на сегашно страдателно причастно значение чрез използването на суфиксално омонимичните страдателни причастия, произведени от несвършени глаголи.

3. При това положение е ясно, че когато трябва да се изразят на български език значения, равни на значението на руските сегашни страдателни причастия, прибегва се, при необходимост да се отговори с точен граматико-семантичен еквивалент, към страдателните причастия на *-н*, получени от несвършени глаголи и особено от вторично несвършени глаголи, които се оформят като група отглаголни думи за изразяване на признаци за едновременност спрямо сказуемото в изречението, където те функционират.

4. Този процес не е затворен, не обхваща само единични случаи, а е разширяващ се, настъпателен. Възможност за това е получил от особеностите в употребата и значението на миналите страдателни причастия, характеризиращи се с широка атрибутивна функция, участие в образуването на сложни глаголни пасивни форми за изразяване на минали, сегашни и бъдещи действия, което свидетелствува за известно темпорално обезличаване на страдателните компоненти. Особено ясно това проличава при форми, получени от несвършени глаголи, чийто вид в случая е изиграл решаваща роля при по-нататъшната пълна диференциация на групата в зависимост от този признак.

Ето защо, смятам, може да се говори за разделяне на групата на страдателните причастия на *-н* в две различни и самостоятелни категории — на сегашни страдателни причастия и на минали страдателни причастия с изтъкване ролята на вида на образувания ги глагол, който лежи в граматико-семантичната основа на тези причастни форми. При тях се извършва вътрешноезиково разместване, като една от формите поема функцията за изразяване на признак за едновременност със сказуемото на включилото ги изречение, а другата продължава да изразява признак за предшествуване спрямо сказуемото на изречението, в което функционират. Но докато формалните различия първоначално са лежали или са

търсени в суфиксален план, то днес е налице суфиксално генерализиране с преминаване към допълнително или ново формално-структурно различие, което в случая се изразява в използването на глаголи от свършен или несвършен вид.

Схема № 1

Залог \ Време	Деятелни		Страдателни	
	по форма	по семантика	по форма	по семантика
сегашни	+	+	+	-
минали	+	+	+	+

Схема № 2

Залог \ Време	Деятелни		Страдателни	
	по форма	по семантика	по форма	по семантика
сегашни	+	+	+	+
минали	+	+	+	+

БЕЗЛИЧНИ И БЕЗЛИЧНО-ПАСИВНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПОСЛОВИЦИ

Иванка Васена

Пословиците са най-философският жанр народно творчество, представяващ синтез на вековния опит, светоглед и мъдрост на народа. В лаконична форма на просто или — по-рядко — сложно изречение пословицата изразява ясна, точно формулирана, завършена мисъл, широко обобщение и оценка за действителността, отличава се с богата емоционалност и идейно-възпитателна насоченост: тя внушава, утвърждава, поучава, предупреждава, порицава, осмива.

Дори когато изразява конкретен факт или конкретно действие, пословицата го дава обобщено — тъй, че то може да бъде отнесено към много в някакво отношение аналогични случаи в живота.

Целта на пословиците — да дават широки обобщения, изводи, норми, закони — определя и езиковото и преди всичко синтактичното им своеобразие — търсенето на различни начини за изразяване на обобщеност в самата структура на пословицата: а) във формата на сказуемото, която трябва да изразява постоянство, обичайност, закономерност; б) в абстрактността на подлога; в) в максималната обобщеност на второстепенните части, ако има такива.

Предмет на настоящата статия са безличните и безлично-пасивни конструкции в българските пословици, тъй като в тях са на лице всички горепосочени средства за подчертаване на обобщението, обусловени от жанра.

През последните години М. Рожновска и К. Попов¹ дадоха подробна класификация на безличните изречения в български език от гледище на спецификата на безличното „сказуемо“² и връзката му с наличните второстепенни части. В нея фигурират четири големи групи безлични изречения: 1) с глаголно сказуемо без *се* (втресе го); 2) с глаголно сказуемо със *се* (спи ми се); 3) с безлично-предикативна дума — съществително (страх го е); 4) с безлично-предикативна дума на -о (приятно ми е). В

¹ М. Г. Рожновска я, Безличные предложения в современном болгарском литературном языке, сб. Вопросы грамматики болгарского языка, М., 1959, стр. 379—432; К. Попов, Современный болгарский язык. Синтаксис, 1962, стр. 69—81.

² В едносъставните изречения, където субект и предикат не са ясно разграничени, не би трябвало да се говори за „подлог“ и „сказуемо“, а за „главна част“, но за по-голямо удобство се използва условно терминът „сказуемо“.

подгрупи са посочени глаголите, употребяващи се без или със второ-степенни части.

В настоящата статия е възприета тази класификация не само защото тя е научно най-издържана, построена въз основа на един общ за всички безлични изречения критерий, но и защото по такъв начин ще можем лесно да съпоставим наблюденията си от пословиците с изводите на двамата автори, направени главно върху материал от книжовния език. В случая особено ни интересува дали всички типове безлични конструкции, разпространени и продуктивни в книжовния език, се срещат и в пословиците и еднакво ли е граматичното им значение.

Пословиците се разглеждат главно от структурно-граматично гледище, като бегло се засягат семантични и стилистични особености. При анализа на места се дават съпоставки с руски пословици. Наблюденията са правени върху материал от сборника на П. Р. Славейков „Български притчи или пословици и характерни думи“ (изд. Българ. писател, 1954), сборника на М. Арнаудов „Български пословици и гатанки, отбор и характеристика“ (изд. Хемус, 1939) и „5000 избрани български пословици и поговорки“, съставен от М. Григоров и К. Кацаров (изд. Наука и изкуство, 1964). Руският материал е взет от сборника на Вл. Дал „Пословицы русского народа“ (ГИХЛ, 1957). След всеки пример в скоби се дава страницата по посочените издания; за да се отличат трите български сборници, с букви С или А се означават тези на Славейков (С, 25) и Арнаудов (А, 15), а за третия сборник се отбелязват само страниците (29).

Още от началото трябва да подчертаем, че за разлика от литературния и разговорен стил, в които безличното изречение изразява „действие или състояние независимо от активен деятел“, което „като че ли се върши от само себе си, без връзка с действащото лице“¹, в пословиците подлогът е само отстранен, но контекстът достатъчно ясно подсказва един обобщен или неопределен субект на действието. Нещо повече: в редица случаи самата пословица съдържа някакъв формален показател за адресиране на действието към векоконкретен, неопределен или обобщен субект. Това се наблюдава преди всичко в пословици с безлично-предикативни думи, съставляващи около 30% от безличните структури в този жанр.

С тях именно и ще започнем изследването.

I. Конструкции с безлично-предикативна дума

Срещу многобройните (към 70) употребявани в книжовния език безлично-предикативни думи на -о, посочени от двамата автори², в пословиците се повтарят само 8: *добро, добре, по-добре*³, *тежко / тежко, лесно мъчно, лошо, весело, драго*. Това еднообразие на сказуемите се обяснява с характера на пословиците като жанр: в образна форма те дават преценка за различни наблюдавани в човешкия живот отношения и обстоятелства от гледище на определена етични норми: посочват кое е добро, кое — лошо, кое е лесно, кое — мъчно. Така те ясно и недвусмислено

¹ К. Попов, цит. съч., стр. 69.

² М. Г. Рожновская, цит. ст., стр. 425; К. Попов, цит. съч., стр. 77.

³ Такива са половината примери от българския и повече от половината от руския материал. Много по-рядко се срещат *плохо, худо, (не)мудрено*.

внушават, съветват как да живее човек, какво да цени и какво да избягва.

Повечето от разглежданите пословици представляват сложно-съставни изречения, чието главно изречение е изразено само с безлично-предикативната дума (без второстепенни части), а подчиненото е оформено като обобщено-лично (по функция -- подложно изречение). Напр.: *Добро е да знаеш всичко, ама да не правиш сичко* (С, 225). *По-добре с мъдрия да плачеш, а не с лудия да се смееш* (145). *Сит да гостии, богат да дариш, тежко е* (А, 524). *С пълен търбух пост да хвалиш лесно е* (75). Тук различieto на подчинено обобщено-лично изречение като че превръща и безличното главно в обобщено и съвсем ясно го адресира към всички хора¹.

Много чести са пословиците с елипсис на сказуемото в подчиненото изречение: но в контекста и на фона на многото примери с посочената устойчива структура, включваща обобщено-лична глаголна форма в подчиненото изречение, и те се възприемат като непълни обобщено-лични: *По-добре в пъкъл с умните, отколкото в рая с лудите* (А, 130) — подразбира се „да идеш, да бъдеш“. *По-добре в село чорбаджия, а не в град кюмюрджия* (А, 450) — подразбира се „да си, да бъдеш“. *По-добре драм памет, а не сто оки сила* (А, 451) — „да имаш“ и т. п.

Както се вижда, пословици с особено обикнатата безлично-предикативна дума *по-добре* винаги съдържат съпоставяне из кръга на битовите, социални и етични отношения, изразено формално с *отколкото, а не, че да не*. В тях се сравняват или противопоставят преди всичко сказуемите (кое е по-добро, кое — по-лошо, кое е лесно, кое — мъчно), а подир тях и всички други симетрично разположени в двете половини думи с еднаква синтактична функция: *пъкъл и рай, мъдър и луд, сит и богат* и пр.

Между безличните структури това са единствените примери с доста често симетрично и ритмично оформление и вътрешни рими (*бунище — огнище*).

Тук му е мястото да кажем, че широко разпространените в книжовния и разговорен български език конструкции със задължителна употреба на дателно допълнение (*добре ми е, драго ми е*)² се срещат само в поговорки. Напр.: *Добре му е като рак на въглене. Добре му е като цар връз самар* (С, 225). Това се обяснява вероятно със стремежа да се избегне по-голямата конкретност, която би придало едно дателно допълнение.

Само за безлично употребеното наречие *тежко* е характерно косвено-предложно или дателно допълнение: *Тежко на нозете под глупава глава* (132). *Тежко тому, кого бият* (С, 560).

Причастията не се срещат в народната реч. С това се обяснява защо в целия събран материал има само два примера с безлично страдателно причастие³: *Лаки свирено, а сега играят* (311). *Под нога му порасло, а в главата му не посеяно* (135).

¹ Същата функция изпълнява инфинитивът в руските пословици от този тип, напр.: *Хорошо около костра щепу огребать* (65).

² М. Г. Рожновская, цит. ст., стр. 425; К. Попов, цит. съч., стр. 77.

³ В руските пословици тези примери са много чести: *И хожено и вожено да легче нет* (66). *Было и плыто, да не добыто* (64).

Състоянието, изразено с безлично-предикативна дума — съществително: *страх, срам(ота), грях, грижа, беда* — също така бива обикновено адресирано към едно обобщено лице. Напр.: *Да те е страх от хитрия, а не от глупавия* (48). *Кого не е срама, него не е и греха* (41). *Какво те е грижа дали ще изгори пшата, която ще ядат други* (38).

II. Безлични конструкции с глаголно сказуемо

При глаголните безлични сказуеми много рядко се среща някакво формално указание, че действието не е безлично; но и тук контекстът ясно го адресира към един обобщен неназован субект. Единствените примери, в които подлогът наистина е немислим, са пословиците от типа: *Гърми, вали, а не тряска* (С, 185). *Доде не гръмне, не се чува* (С, 228), привидно характеризиращи състояния на природата, но употребявани метафорично за хора.

В повечето от тях кратко, образно и емоционално се търси причината връзка между различни явления в живота [*Къде гърми, къде вали* (С, 328)], посочва се нееднаквата участ на хората [*Доде не мръкне за одного, за другго не съмва* (С, 228)], шеговито се дава характеристика на някого [*Когато много гърми, малко дъжд вали*. 301]] и пр.

Докато в книжовния език тази група безлични изречения (без задължителна употреба на второстепенни части) обхваща много широк кръг глаголи¹, тук се повтарят само 10 глагола (*вали, гърми, светка, тряска, тече, сече, пече, капе, мръква, съмва*), отразяващи в прякото си значение различни резки промени на времето и смяна на ден и нощ. Това се обяснява вероятно с предназначението на пословиците — да представят метафорично преди всичко промени в човешките отношения, характери и съдби.

Същото се отнася и до безличните изречения с глаголно сказуемо без *се* и задължителна употреба на пряко или дателно допълнение. В пословици се срещат само глаголите: *мързи, боли, сърби, няма* — с пряко допълнение — и: *спори, върви, трябва, дошло* — с дателно допълнение. Липсата на така често употребяващи в разговорната реч глаголи от типа: *досмешава ме, дострашава ме . . . ; докривява ми, домъчнява ми, тежи ми . . . ; кипна ми, олекна му* и пр. се обяснява вероятно с това, че те не съответствуват на обобщеното значение на пословиците и твърде пряко отвеждат към моментни, конкретни усещания и лични преживявания, които мъчно могат да бъдат представени като общовалидни или неопределени.

В по-голямата си част тези пословици имат емоционално-оценъчен характер и звучат иронично или шеговито-закачливо по адрес на мързелите, мудните и пр. В безлична форма те разкриват душевното, физическо състояние или преживяванията на неопределен субект, фигуриращ като пряко допълнение, изразено с лично местоимение за 3. л. м. р., които могат да бъдат отнесени към всички. В пословиците тези безлични конструкции най-често влизат в подчинено изречение и не могат да се употребяват както в разговорния език сами, без зависими части (*мързи ме, върви му*). Напр.: *Кога не го мързи, мила му е работата* (15). *Ако го боли, както го мързи, отдавна да е умрял* (14).

¹ М. Г. Рожновская, цит. ст., стр. 395; К. Попов, цит. съч., стр. 70—71.

В пословици с *има* и *няма* липсва това косвено адресиране на безличното действие към хората. Напр.: *Ако има в кошарата, ще има и в попарата* (185). *Няма ъска без чеп* (А, 394).

Към едно неопределено трето лице е адресирано действието и на пословици и поговорки със задължителна употреба на дателно допълнение. Напр.: *Спори му като на костенурка през угар* (24). *Върви му като на краставо куче тоягите* (90).

Във всички разгледани примери безличното сказуемо (без *се*) е в сегашно време (*гърми, вали, тряска, пече, сече; мързи, боли, сърби, спори*), а в подчинените изречения — в сегашно време от свършен вид (*доде не гръмне, ако не светне*). И това е напълно естествено: в пословиците единичните, конкретни факти биват обобщени, а за изразяването им най-много подхожда сегашното време в неговото най-отвлечено, „извънременно“ значение.

До твърде интересни изводи ни довежда и сравнението на пословичния материал с широко разпространените в книжовния език безлични изречения с глаголно сказуемо със *се*. Цели семантични групи, богато застъпени в разговорния и книжовен български език, като напр.: *яде ми се, тие ми се, спи ми се* и т. п., означаващи желание да се извърши някакво действие, или безлични конструкции с незадължителна употреба на второстепенни части от типа: *говори се, вижда се, чува се, струва се* и т. н., или означаващи смяна на ден и нощ (*мръква се*) — в пословиците или съвсем не се срещат, или пък са представени с единични примери. Това се дължи вероятно на обстоятелството, че те не подхождат на целите и спецификата на пословиците: една имат много ясно изразено модално значение на желание, което мъчно може да бъде представено абстрактно или обобщено; други са чисто описателни и почти не се поддават на преносна, метафорична употреба.

Затова пък в пословиците са широко застъпени извънредно продуктивните и много разпространени в художествения, научен и публицистичен стил безлични глаголни сказуеми със *се* и задължителна употреба на второстепенни части¹. Напр.: *Дето се попива, там се и пролива* (С, 219). *Дето се отлива, и не се долива, скоро се изпива* (296). *С чужди пари евтино се купува* (206) и пр.

По съдържание те представляват или изводи и обобщения от многократни наблюдения върху бита и взаимоотношенията на хората (понякога с модален оттенък на възможност), или пък съдържат модален оттенък на необходимост, задължителност и се възприемат като съвет или повеля, отправена към всеки човек, без да има формален показател за това.

В първия случай безличните изречения са почти синонимични на неопределено-личните. Като тях те изразяват често наблюдавани, общоприети

¹ В руски език, както посочва Рожновска (стр. 417), този тип безлични конструкции се среща много по-рядко, отколкото в български език, и то само с безлични глаголи, образувани от преходни.

В пословици те почти липсват, ако не се смятат примерите с модални глаголи в обобщено значение: *Хотелось постричься, а довелось жегнисься* (68). *Думалось попить да попеть, аи плясать заставили* (69).

В малкото примери с безлични глаголни форми почти винаги има субектен дателен падеж: *Богатому сладко естся, да плохо спится* (86). *Досталось свинье на небо взглянуть* (74).

станали норма действия и отношения, отнесени формално към някакъв неназован, неопределен субект. Срв.: *Лето попиват, там и проливат. Дето отливат и не доливат, скоро изпиват. С чужди кон по-скоро се върви (А, 505)* — т. е. вървят. *На чужд гроб без сълзи се плаче (С, 360)* — т. е. плачат.

Тази функционална близост между посочения тип безлични изречения и неопределено-личните е отбелязана и в статията на Рожновска. Авторката дори свързва продуктивността и широката фреквентност на тези безлични изречения в нашия литературен език със сравнително малкото разпространение на неопределено-личните, чиито функции в български език, очевидно, се поемат отчасти от безличните.

В пословиците, обаче, посочените безлични изречения са синонимични обикновено не на неопределено-, а на обобщено-личните — най-разпространения тип конструкции в пословиците на всички народи. За това благоприятствува модалният оттенък на възможност, невъзможност или необходимост, свойствен на повечето от така оформените пословици, и като че насочващ действието към всеки човек. Напр.: *От хубаво се задлъжнява, от евтино се осиромашава (195)*. Срв.: *От хубаво задлъжняват... — но и ... можеш да задлъжнееш, от евтино — да осиромашееш.*

Отрицателните безлични сказуеми със се обикновено имат модален оттенък на невъзможност, неизпълнимост на действието. Срв.: *С един вол не се оре (А, 500)* — не може да се оре, не можеш да ореш, не орат. *Насила в рай се не влиза (174)* — не можеш да влезеш, никои не влиза. *Със зло се на глава не излиза (А, 501)*.

Те могат да означават и необходимост, задължителност: *С лъжа не се поминува (117)* — т. е. не бива да поминуваш. *Без пушка на лов се не ходи (193)* — не можс, не бива да ходиш. *Срецу ръжен не рита (147)* — не може, не бива, глупаво е да риташ.

При отрицателните конструкции модалният оттенък е много по-силен и затова те са значително по-експресивни, възприемат се не само като съвет, но и като настойчиво внушение, понякога — като забрана или предупреждение, отправено към слушателя и всички хора. В тях много по-категорично, по-неопровержимо, отколкото във формите без отрицание, се изразява модалността (като отношение на съдържанието на изказването към действителността и като отношение на говорещия към изказаното). Констатира се невъзможност да се извърши действието, без обаче да се посочи за кого е невъзможно това. Липсата или по-точно, отстраняването на адресата чрез безличната форма на сказуемото не само че не намалява, но напротив — усилва експресивността на изречението, тъй като съдържанието му звучи с непоклатима увереност в правотата на изказаната мисъл и бива отправено към един потенциален обобщен субект.

В контекста придобиват понякога модално значение на необходимост и безлични конструкции без отрицание: *От поп се иска пред хора*

За сметка на това пък в руските пословици са много широко разпространени инфинитивните изречения, имащи същото обобщено значение, както безличните и безлично-пасивни конструкции в българските пословици. Наред с обобщението те изразяват модални отсенки на невъзможност (*Сколько ни искать, а милости у людей не сыскать, 122*) или задължителност (*Кому жить, а кому гнить. Кому лежа работать, кому стоя дремать, 77*).

Понякога в обобщено значение се употребяват и доста разпространените в руските пословици и в руски език изобщо неопределено-лични конструкции.

(155) — срв.: От поп трябва да искаш (искай) пред хора. *И в хамбуря с мярка се сипва* (С, 272) — срв.:... трябва да се сипва / сипвай.

Както показват примерите, във всички случаи пословиците включват второстепенни части — косвени допълнения и обстоятелствени пояснения за начин, време, място, — които имат голяма смислова тежест, особено в пословици, оформени като сложни изречения със симетрично разположени съпоставени или противопоставени словесни форми в еднаква функция и с близък гласеж. Но смисловата хармония, синтактичният и ритмичен паралелизъм са рядко явление за разглежданите пословици (и то само в сложни изречения). Повечето от тях обаче (75%) са оформени като прости изречения с типичен словоред — абсолютна постпозиция на сказуемото. И тук прави впечатление еднообразието на глаголните форми — те всички са в сегашно време от несвършен вид и изразяват действие обобщено като постоянно, привично свойство.

III. Конструкции с безлично-пасивно сказуемо

Много близки по състав и граматическо значение до анализираните безлични изречения, при чието глаголно сказуемо със *се* има непременно някаква второстепенна част, са широко разпространените в пословиците безлично-пасивни конструкции от типа: *В мътна вода лесно се лови риба* (25). *Хубав кон и на ясли се продава* (С, 597).

И в тях, както в разглежданите безлични изречения, е отстранен, премълчан субектът (който обаче е напълно възможен и би изпълнявал функцията на допълнение — от кого *се лови*, от кого *се продава*). Но, за разлика от безличните изречения, тук вниманието е насочено не само към действието, но и към неговия обект, оформен като подлог (*риба, хубав кон*). Наличието на подлог, продиктувано от необходимостта да се посочи обекта на действието, е единствената отлика на разглежданите конструкции от безличните.

В употребата на безличния пасив, елиминиращ един конкретен субект, Х. Кржижкова с основание вижда един случай на транспозиция, на преносна употреба на граматичните форми, и бегло отбелязва различната им експресивност в чешки език¹.

Още по-ярка е споменатата транспозиция в пословиците: тук, както ще видим, последователното отстраняване на допълнението, което би конкретизирало субекта на действието, представлява начин за обобщаване, за адресиране на действието към всички. С други думи, в пословиците безличният пасив, както и повечето безлични форми, се употребява в значение на обобщено-лична конструкция. Освен това пасивните едносъставни изречения са извънредно образни и изразителни.

Преди да преминем към подробно разглеждане на този тип пословици, ще отбележим, че в статията е възприето провежданото от някои съветски лингвисти разграничаване на пасивността като морфологична категория и страдателността — като морфолого-синтактична категория. За страдателност може да се говори само тогава, когато имаме някакво синтактично или семантично указание за субекта на действието

¹ Н. Křížková, Первичные и вторичные функции и т. н. транспозиция форм, *Travaux linguistiques de Prague*, 1966, 2, стр. 177.

или причината за състоянието на обекта. Липсата на каквото и да е указание за вършителя на действието превръща страдателната конструкция в пасивна, т. е. в такава, в която „състоянието на обекта — подлог се възприема като привнесено отвън, а връзката с причината на това състояние е отслабена или загубена“¹.

В целия наш материал няма нито един пример със страдателна конструкция. В пословиците последователно срещаме пасивни — по форма безлични, а в същност неопределено- или обобщено-лични конструкции, в които липсата на допълнение отслабва значението на „състояние“ и като че доближава пасивната конструкция до съответната активна.

Безлично-пасивните конструкции са едни от най-обикнатите структурно-граматични типове в българските пословици². Те се срещат два пъти по-често, отколкото всички безлични конструкции, взети заедно.

Между тях различаваме две групи конструкции: а) с безлично-пасивна глаголна форма без отрицание и б) с отрицание. Първите се срещат четири пъти по-малко от вторите. В по-голямата си част те представляват лаконичен афоризъм с ярка образна форма, изграден върху представи от трудовия и социален бит на селянина (говори се за коня, вола, магарето, за госта, другаря, зетя). Оформени са като прости изречения. Значително по-малко (около 25%) са пословиците, в които във формата на сложно изречение се сравняват или противопоставят сиромашът и богатият, говедото и човекът, капата и умът, доброто и злото. Глаголите, представляващи граматично-семантичен център на разглежданите конструкции, изразяват конкретни физически действия, свързани с бита на българския селянин: *се меси, се гощава, се изеда, храни, бие, върже, разтоварва, купува, продава, лови/хваща*. По-отвлечени глаголи като: *се познава, се забравя, се става* — са единични. Напр.: *Чуждо магаре и на сред пътя се разтоварва* (206). *С чужд кон по-малко хари се прави* (207). *За бързи гости квасник се меси* (262). *Другар се на път познава* (С, 233).

Характерна за тези конструкции е абсолютната постпозиция на сказуемото, благодарение на която то се подчертава интонационно, както и абсолютната препозиция на обекта на действието — пак с цел да се изтъкне по-силно. Много по-рядко сказуемото стои в средата на изречението и не носи основното логическо ударение. В такъв случай по-голяма тежест придобиват допълненията или обстоятелствените пояснения, употребени подир него в края на изречението. Напр.: *Зет се храни с пържени яйца* (247). *Ногача се изеда за приятел* (А, 458).

Около 30% от примерите без отрицание представляват непълни сложни изречения, съставени от две прости, между които съществуват съпоставителни отношения. При това обикновено се съпоставят само обектите (*сиромаш и богат, вол и челяк*), а действието е общо. Във второто изречение наблюдаваме елипсис на сказуемото. Напр.: *Доброто се забравя, злото — никога* (89). *Сиромаш се бие по шията, а богат — по кесията* (281). *Вол се върже за рогата, а челяк за устата* (С, 159).

¹ Н. Э. Беркович, Страдательный оборот в разных стилях современного русского языка, сб. Вопросы русского языкознания, Саратов, 1961, стр. 207.

² В руски език тази структура на пословиците не е популярна, но и там тя има пасивно, а не страдателно оформление и обобщено значение. Напр. *Криком изба не рубится, шумом дело не спорится* (516).

В други примери пък, освен съпоставяне на обектите, се противопоставят самите сказуеми. В такъв случай мястото на сказуемото във второто изречение е маркирано не само от паузата (както в приведените по-горе примери), а и от отрицателната частица *не* — модален спомагателен глагол в безлична форма. Напр.: *Капа се купува, ама памет не може* (А, 61). *Булка се купува, чедо не може* (С, 136).

За тези пословици, дори ако изразяват съпоставяне, не е типична римата, при все че понякога се среща. Много рядко се наблюдава и дори приблизително съпадащо по брой и последователност редуване на ударени и неударени срички.

Отрицателните безлично-пасивни конструкции представяват също така блестящи афоризми в образна форма, в които не само се обобщават богати наблюдения от трудовата дейност на хората (в тях се говори за градеж на къща, тъкане, копаене), но — и това е най-важното — иносказателно се внушават редица добродетели: съобразителност, такт, предпазливост, решителност, сериозно отношение към предстоящата работа, уважение към старите и опитните, и пр.

И тук се срещат изключително глаголи, означаващи конкретни физически действия, най-характерни за трудовата дейност и бита на селянина: *не се яде, пие, прави, сивва / пълни, не се развързва, газя, лови / хваща, гаси, не се сече, не се продава / купува, не се търси / избира* и пр. Много рядко намираме по-отвлечени глаголи, отвеждащи към взаимоотношенията на хората: *не се познава, не се почита, не се слуша*.

Отрицателните безлично-пасивни конструкции са много широко разпространени в пословиците, тъй като те най-пълно съответствуват на жанра им: освен яркото образно съдържание, дадено в лаконична форма, — в едно просто изречение¹ — те винаги имат подчертан емоционално-рече-нъчен характер и дидактична насоченост. От тях блика хумор, смях, или се таи лека закачка, игривост, а понякога хаплива подигравка или сарказъм. Това се дължи на обстоятелството, че почти всички пословици са изградени върху някакво несъответствие между съдържанието на наличните словесни форми. Именно това създава и характерния за тях ироничен ефект. Напр.: *С празна крина хамбар се не пълни* (А, 503). *С едно дърво къща се не гради* (А, 501). *Огън се не гаси със слама* (А, 193). *На върба овошка не се присажда* (191). *На къборав свещ и на пиян вино не се дава* (274) и пр.

Както виждаме, тези пословици не заповядват, не забраняват, а само с ирония и подигравка — най-силното оръжие — предпазват и предупреждават. С това се обяснява извънредно голямото им въздействие и експресивност, — а оттук — и широкото разпространение.

Отрицателната безлично-пасивна форма в тях винаги има ярко модално значение на невъзможност, неизпълнимост. В 50% от примерите в изречението се посочва с какво (като оръдие или като начин на действието) не може да се извърши желаното действие. Напр.: *С дайре се заек не лови* (155). *С игла геран се не копае* (А, 501). *С синат се къща не държи* (А, 501). *С говеене моминство се не връща* (258). *С гладни кучета овце се не вардят* (290).

Тук, както и в повечето случаи, този тъй неочакван, невъзможен и нелогичен, осмиван в пословицата начин на действието, който прави по-

¹ Само 10% от примерите представляват сложни изречения.

следното неизпълнимо, се съобщава в самото начало и с това се изтъква интонационно. Словоредът е: второстеп. част / — подлог — сказуемо. Доста разпространен — в почти 40% от случаите — е и друг словоред: подлог — второст. част — сказуемо: *Гърло с думи се не пълни* (А, 291); *Муха се с оцет не лови* (193).

Заслужава внимание и словоредът в самото сказуемо. Единствено възможната в съвременния книжовен (а и разговорен) език препозиция на отрицанието по отношение глагола (*не се върти*) се среща рядко (в 18 от 62 примера), а в 44 имаме обратен словоред (*се не върти*). Нещо повече: в 33% от примерите препозитивната частица *се* дори е отделена от сказуемата, като между тях е употребен подлогът или второстепенната част. Словоредът е следният: а) подлог — *се* — второстеп. част — отрицат. сказуемо. Напр.: *Зъмче се в пазва не туря* (С, 270). *Муха се мижом не лови* (91). *Агне се в чувал не купува* (155), или б) второстепен. част — *се* — подлог — сказуемо. Напр.: *Пред кум се вода не газе* (252).

И в двата случая *се* разделя обекта на действието (подлога) и противопоставената на него второстепенна част. По този начин пословицата получава по-голяма компактност.

Общо трябва да се каже, че този тип пословици, многобройни и често цитирани, са извънредно кратки: обикновено те съдържат само подлог, една второстепенна част и сказуемо. Дори понякога липсва и второстепенна част, а самият обект на действието е несъвместим с действието. Напр.: *Зъмчата са не милва* (С, 270). *Змийски кокали се не ядат* (191).

Много рядко — само ако го изисква семантиката — подлогът или второстепенната част са изразени с повече от една дума, т. е. имат някакво съгласувано определение, съдържащо в същност жълото. Напр.: *С гола ръка змия не се хваща* (146). *С гладен корем дърва не се секат* (А, 291). *С вързана хрътка зайци не се ловят* (192). *На харизано магаре зъбите не се гледат* (А, 363). *Стар кон се на ход не учи* (20). *Под една мишница две дини се не носят* (А, 458).

И тук, както изобщо в българските пословици, еднородни части се срещат по изключение: *Ум и разум с пари се не купуват* (130). *Силом заек не се лови, ами с колай* (А, 20).

Изключително рядко разглежданите пословици с отрицателно безлично-пасивно сказуемо представляват сложно изречение: а) съчинено: *Болен се не пита — кани се* (269), или б) подчинено: *Кога иде дъжд, на кокошките се вода не сипва* (181).

За всички разглеждани примери с безлично-пасивно сказуемо е характерна най-висока степен на обобщеност. Тя се постига преди всичко с най-последователното отстраняване на едно допълнение, означаващо вършителя или причинителя на действието. С това в контекста на пословиците действието бива възприемано не като безлично, а като обобщено, адресирано към всички. За едно такова тълкуване много допринася и формата на сегашно време, подчертаваща валидността му при всички обстоятелства, както и нечленуваната форма на подлога, изразяващ „обобщен“ обект на действието. Като се прибавят към това и изтъкнатите вече експресивност и модалност, ще стане ясно защо разглежданият структурен тип има толкова широко разпространение сред българските пословици.

И така, анализът показва, че в сравнение с книжовния език, кръгът на безличните глаголи-сказуеми, употребявани в пословиците, е значително стеснен: тук почти липсват глаголи, отвеждащи към конкретни лични усещания или преживявания или не допускащи метафорична употреба. Това се обяснява с характера на пословицата като жанр и с особеното граматично значение, което придобива безличната форма на сказуемото у тях. В пословиците то е един от начините за издигане на частното, конкретното до степента на общо, особена форма за изразяване обобщено действие, не свързано формално с конкретно действащо лице, но потенциално отнасяно към безгранично много възможни субекти, към всички хора. С други думи, безличните конструкции в пословиците почти винаги са синонимични на обобщено-личните, а понякога — на неопределено-личните. Изборът на безлична вместо обобщено-лична конструкция вероятно е обусловен, от една страна, от стремежа към по-голямо структурно разнообразие, от друга — от това, че с отстраняването на субекта на действието вниманието се съсредоточава изключително върху съдържанието на самото действие, което е много експресивно, обогатено с редица модални оттенъци, липсващи в личната глаголна форма, и върху много важните от семантично гледище второстепенни части. Наред с това с отстраняването на подлога се постига и по-голяма краткост на израза, което е един от основните композиционни принципи в пословиците.

Че само по себе си отстраняването на субекта на действието е един от начините за обобщаване и типизация на явленията — потвърждава широкото разпространение в пословиците на безлично-пасивни и липсата на страдателни конструкции.

ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Зара Геннадиева-Мутафчиева

Отстъпителните съюзи в съвременния български език представят част от подсистемата на съюзите за основание¹, към която спадат съюзите за условие, за цел, за причина и следствие и за отстъпване. Всички съюзи за основание показват, че подчиненото изречение съдържа в една или друга степен основание за извършване на действието в главното изречение, а отстъпителните съюзи — че в подчиненото изречение се съдържа недостатъчно основание за извършването на някакво действие в главното изречение.

В граматиките на съвременния български език², както и в историческата граматика на българския език на Ст. Младенов³, като отстъпителни съюзи са отбелязани следните сложни съюзи: *при всичко че, при все че, ако и да, само че, въпреки че, макар че, макар да, макар и да, и да, ако и, макар и, ако ще би, ако ще би (и), дори да, дори и да*, както и простите съюзи *ако, макар*. В тълковните речници на съвременния български книжовен език⁴ се посочват като отстъпителни съюзи и сложните съюзи *ако да, ако би да, даже и*, и се отбелязват отстъпителните значения на простите съюзи *да, ако* и *макар*.

Като отстъпителни съюзи биват употребявани в съвременния български език и някои неопределителни местоимения и обобщителни наречия като *който и да; колкото и да, където и да, както и да* и др.

СЪЩНОСТ НА ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ

Отстъпителните съюзи като съюзи за недостатъчно основание показват, че в подчиненото изречение, което въвеждат, съществува или би могло да съществува известно условие, което обаче е недостатъчно, или недостатъчно силно, за да предизвика извършването на нещо в главното изречение. Поради това в главното изречение става противното на очак-

¹ Приемаме термина „за основание“ на Joh. Erben, *Abriss der deutschen Grammatik*, Berlin, 1959, стр. 131—133.

² Срв. А. Т-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 350; Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 411, 524; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, *Български език*, София, 1955, стр. 263; К. Попов, *Съвременен български език*, Сидтаксис, София, 1962, стр. 310.

³ St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin—Leipzig, 1929, стр. 312.

⁴ Срв. съответните статии на съюзите *и, да, ако, макар* в *Речник на съвременния български книжовен език*, т. I, А—К, София, 1955, стр. 466, 219, 9; т. II, Л—П, София, 1956, стр. 48; Ст. Божков, З. Геннадиева, *Речник на езика на Хр. Ботев*, т. I, А—К, София, 1960, стр. 456, 257, 12.

ваното логическо следствие от условието в подчиненото изречение. Или казано с други думи, условното в подчиненото изречение не е достатъчно силно, за да попречи на извършването на действието в главното изречение, т. е. то му „отстъпва“¹.

Така отстъпителните съюзи са твърде близки до условните съюзи, които показват достатъчно условие за извършването на действието в главното изречение. При условните съюзи в главното изречение имаме очаквания от условието резултат, а при отстъпителните — обратния на очаквания резултат. Срв. *Ако я обича, ще се ожени за нея.* (усл.); и *И да (макар че) я обича, няма да се ожени за нея.* (отст.); *И да (макар и да) не я обича, той ще се ожени за нея.* (отст.).

Отстъпителните изречения съответствуват на условните изречения както за реално, така и за иреално условие. Отстъпителните съюзи следователно могат да изразяват реално и иреално недостатъчно условие. По-често обаче те изразяват реално недостатъчно условие. (Срв. *Ако дойде у дома, ще ѝ разправя всичко.* [реал. усл.] и *Макар че дойде у дома, не ѝ разказах нищо.* [реал. отст.] или *Ако не дойде при мене, няма да ѝ кажа нищо.* [реал. усл.] и *Въпреки че тя не дойде при мене, казах ѝ всичко.* [реал. отст.]; *Да беше по-млада, би могла да се омъжи за него.* [иреал. усл.] и *И да беше [би била] по-млада, пак не би могла да се омъжи за него.* [иреал. отст.]).

От друга страна, сложното съставно изречение с подчинено отстъпително изречение има близост със сложно съчиненото изречение за противопоставяне². Това, според нас, се дължи на същността на отстъпителните изречения, т. е. на това, че те съдържат недостатъчно условие. В резултат на това главното изречение, което съдържа обратен на очаквания от условието резултат, се противопоставя на подчиненото изречение. Това противопоставяне в рамките на сложното съставно изречение е различно от противопоставянето в сложно съчинено изречение. В него противопоставянето е много по-силно, тъй като се противопоставят самостоятелни изречения. В сложното съставно изречение доминиращ елемент е подчинението при недостатъчно условие, от което е следствие противопоставянето.

В съчинителните изречения, за да се изрази противопоставянето, винаги е необходим противителен съюз. В сложното съставно изречение за отстъпване главното изречение се води от противителен съюз (*но, то, та, ала, ама* и др.) или съдържа наречието *пак*, само когато трябва да се изтъкне противопоставянето между двете изречения. (Срв. *Той се измори много, но не прекъсна да работи* и *Въпреки че се измори много, той не прекъсна да работи* или *Въпреки че се измори много, но той (пак) не прекъсна да работи.*)

Тук ще разгледаме в общи черти характерните особености на отстъпителните съюзи. Предмет на нашата работа ще бъдат само „чистите“³ отстъпителни съюзи, а не и други граматични категории думи (местоимения и наречия), които имат и функция на отстъпителни съюзи.

¹ Срв. А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II. Синтаксис, Москва, 1958, стр. 243.

² Срв. А. Н. Гвоздев, цит. съч., стр. 243; К. Попов, цит. съч., стр. 311.

³ Под „чисти“ отстъпителни съюзи разбираме думи, които имат само функция на връзка между главното и подчиненото изречение, а не могат да служат и като части на подчиненото изречение.

СТРУКТУРА НА ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ

Подсистемата на отстъпителните съюзи в съвременния български език се състои от няколко прости съюза за отстъпване (*ако, да, макар*) с твърде ограничена употреба, които от своя страна се свързват с други съюзи, предлози, наречия или частици (*че, и; при, въпреки; все, всичко; дори, ще, би*) и образуват сложните отстъпителни съюзи, които са най-употребими.

Поради голямата смислово-синтактична близост между условните и отстъпителните отношения, за отстъпителни съюзи в съвременния български език служат (сами или като съставка на сложните отстъпителни съюзи) обикновено съюзи с основна условна функция (*ако*) или съюзи, които имат и условна функция (*да*). За отстъпителната функция на някои условни съюзи (*аште, аште и, ит, ацт, цт и*) още в старобългарски език говори Ст. Младенов¹. Условният съюз *ако* (стб. *ако, ъко, ѡко*) сам или в състава на сложните съюзи *ако и да, ако и, ако ще би (и) да, ако ще би и, ако би (и) да, ако би и* има днес и отстъпителна функция.

Съюзът *да* (стб. *да*), който от XIII в. се среща и в условна функция, има днес и отстъпителна функция². Той влиза и в състава на повечето сложни отстъпителни съюзи: *и да, макар (и) да, ако (и) да, ако би (и) да, ако ще би (и) да, дори (и) да, даже (и) да*.

В състава на някои сложни отстъпителни съюзи влиза и съюзът за основание *че*, който се среща в нашия език от края на XIII или началото на XIV в.³, както и *макар*, дошло у нас от гръцкото междуметие *μακάρι* 'да ще бог', 'дано'⁴.

Характерна особеност в структурата на сложните отстъпителни съюзи е, че те почти винаги съдържат като съставен елемент поне един подчинителен съюз за основание. Той може да бъде отстъпителен (*ако, да, макар*) и предава своето значение на целия съюз, а може да бъде и причинен (*че*). В последния случай, за да се изрази отстъпване, съюзът се свързва с предлог или с предлог и наречие, които означават отстъпване (*въпреки че, при все че*). Винаги съюзите *да* и *че* в сложния съюз имат крайна позиция.

По структура отстъпителните съюзи са няколко типа:

1. Свързване на съюза за основание *да* и частицата *и*, която подсилва отстъпителната му функция (*и да*).
2. Свързване на два подчинителни съюза за основание (*ако, макар с да* или *макар с че*) сами или посредством частицата *и*, която засилва отстъпителната функция на съюза *да* (*макар че, ако (и) да, макар (и) да*).
3. Свързване на два съюза за основание (*ако и да*) с частици (*би, ще*), сами или с частицата *и* за подсилване (*ако ще би (и) да, ако би (и) да*), като съюзът *ако* засма предна позиция, а съюзът *да* — крайна.
4. Свързване на частиците *дори, даже* и съюз за основание *да* с или без частицата за подсилване *и* (*дори (и) да, даже (и) да*).
5. Свързване на съюз за основание (*че*) с предлог (*въпреки че*) или с предлог и наречие (*при все че, при всичко че*).
6. Свързване на прост съюз за основание (*макар, ако*) само с частицата *и* (*макар и, ако и*), или и с друга частица (*би, ще*) (*ако би и*,

¹ Срв. Ст. Младенов, цит. съч., стр. 313.

² Срв. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 245.

³ Пак там, стр. 241.

⁴ Срв. А. Т.-Балан, цит. съч., стр. 350; Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 286.

Схема 1
Сложни отстъпвателни съюзи

в функционираща	I вид			II вид			III вид			IV вид			V вид			
	част.	подч. съюз	подч. съюз	част.	подч. съюз	подч. съюз	част.	част.	подч. съюз	част.	част.	подч. съюз	подч. съюз	предл.	нареч.	подч. съюз
подчинени изречения	и	да	ако	(и)	да	ако	би	—	(и)	да	дори	(и)	да	въпреки	—	че
	—	—	макар	(и)	да	ако	ще	би	(и)	да	даже	(и)	да	при	всё	че
	—	—	макар	—	че	—	—	—	—	—	—	—	—	при	всичко	че
особено изречение	—	—	ако	и	—	ако	би	—	и	—	дори	и	—	—	—	—
	—	—	макар	и	—	ако	ще	би	и	—	даже	и	—	—	—	—

ако ще би и) или на частица (дори, даже) с частицата и (дори и, даже и). Частицата и винаги има крайна позиция. Този вид отстъпителни съюзи, които служат като връзка само на обособени части в изречението, представят разновидност на съюзите от т. 2 и 3, с тази разлика, че е изпуснат последният им член — съюзът да.

Тук трябва да отбележим, че и неопределителните местоимения и обобщителни наречия, които имат функция на отстъпителни съюзи, съдържат винаги като съставна част отстъпителния сложен съюз и да, който им придава характер и на отстъпителни съюзи.

В схема 1. и 2. се дава структурата на сложните съюзи и съюзни думи.

Схема 2

Отстъпителни съюзи думи

	Относително местоимение	Сложен отстъп. съюз	Относително наречие	Сложен отстъп. съюз
Функционира в подчинено изречение	който	и да	когато	и да
	която	и да	където	и да
	което	и да	както	и да
	които	и да	колкото	и да
	когото	и да		
	комуто	и да		
	чийто	и да		
	чиято	и да		
	чнето	и да		
	чието	и да		

УПОТРЕБА НА ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ

Известно е, че отстъпителните отношения смислово са два вида: а) за обикновено недостатъчно условие при извършване на действие, противно на извършването в главното изречение, и б) за обобщено недостатъчно условие, доведено до краен предел, което въпреки това не е достатъчно за неговото извършване. За изразяване на двата вида отстъ-

пителни отношения служат различни видове съюзни връзки. Обикновените отстъпителни изречения се въвеждат от отстъпителни съюзи, а обобщено-отстъпителните — от съюзни думи — неопределителни местоимения и наречия, както и от съюзите *дори и да*, *даже и да*. Срв. *Въпреки че (макар и да, ако и да) се уморих, продължих да работя* и *Колкото и да се уморих, продължих да работя. Дори и да нямам много пари, пак ще му услужа.*

Употребата на „чистите“ отстъпителни съюзи в съвременния български език до известна степен е диференцирана в семантично-синтактично отношение с оглед на това при какъв вид недостатъчно условие се използват те. Едни от тях служат за връзка при изразяване обикновено само на реално недостатъчно условие (*ако, макар, макар че, въпреки че, при все (всичко) че; макар и, даже и, дори и, ако и, ако ще би и*), а други — при изразяване както на реално, така и на иреално недостатъчно условие (*да, и да, дори (и) да, даже (и) да*). Междинно място заемат съюзите *ако (и) да, ако ще (и) да, ако би (и) да, макар (и) да*, с които рядко се изразява и иреално условие.

Тази диференциация в употребата на отстъпителните съюзи се дължи на тяхната възможност да изразяват и различни видове модалност. То ще рече дали съюзът показва до известна степен, че действието в подчиненото изречение, схващано като недостатъчно условие, е реално осъществимо или е иреално от гледище на лицето, което говори.

Всички отстъпителни съюзи могат да изразяват реално недостатъчно условие, а само един малък брой от тях — реално и иреално недостатъчно условие. Използуването на съюзите само за реално недостатъчно условие не е свързано с никакви темпорални или видови ограничения на глагола в подчиненото изречение. Срв. *Макар че ме моли (молеше, молй, помолй, ще ме моли), аз му отказвам (отказвах, отказах, съм му отказал, ще му откажа)*. Напр. — *Ако нема сила сама първа да скъса...*, *тя е имала доблестта да се възмути и да протестира...* (Ив. Вазов). *Мила ми е мойта майка, | макар стара била, | макар да е сиромашка, | тя ме е родила* (П. Р. Славейков). *Макар че беше вече седем часът, вечерята се не почваше* (Ив. Вазов). *Твоя дума на две тука няма да стане, ако ще би наопаки да се обърне света* (П. Ю. Тодоров).

Иреално недостатъчно условие в подчиненото изречение при тези съюзи може да се изрази само чрез глаголна форма за условно наклонение. Напр. *Макар че (да) би било възможно, не бих заминал (нямаше да замина)*. Употребата на глаголните форми за минало несвършено време в подчиненото изречение и съответно на бъдеще в миналото в главното изречение обаче не показва иреално недостатъчно условие, а реално. Срв. *Макар че (въпреки че) беше възможно, нямаше (не щях) да замина*.

Използуването на отстъпителните съюзи (*да, и да и дори (и) да, даже (и) да* и др.) за означаване на реално и иреално недостатъчно условие е свързано с известна диференциация в употребата на глаголните времена, вид и наклонения в подчиненото и в главното изречение.

При реално недостатъчно условие: Глаголът в подчиненото изречение може да бъде:

1. Във форма за сегашно време. а) Сегашно време от несвършен глагол в подчиненото изречение отговаря на сегашно време също от не-

свършен глагол в главното изречение за означаване на едновременни сегашни действия. Срв. *И да ми се кара, и да ме бие, пак го обичам. Дори и да не казваш нищо на майка си, тя пак те обича.* б) Сегашно време от свършен и по-рядко от несвършен глагол в подчиненото изречение отговаря на несвършен или свършен глагол в бъдеще време, или в сегашно време (със значение на бъдеще), или в повелително наклонение в главното изречение за означаване на едновременни бъдещи действия. Срв. *Дори и да не отида утре на екскурзия, ще си купя раница. И да не получа пари, заминавам утре. И да не заминеш утре, пригответи се!* в) Сегашно време от несвършен глагол в подчиненото изречение отговаря на минало неопределено време от несвършен или свършен глагол в главното изречение при означаване, че действието в главното изречение е минало, но актуално като резултат и в момента на говоренето. Срв. *И да ми се сърди, не съм ѝ купил подарък.* По-рядко то може да отговаря и на минало свършено време в главното изречение, ако темпоралното гледище с сменено чрез обстоятелствено пояснение. Срв. *И да ми се сърди, вчера не ѝ дадох нито лев.*

2. Във форма за минало време. а) Минало неопределено време в подчиненото изречение отговаря: на сегашно или бъдеще време в главното изречение за означаване действие, което предхожда глаголното действие в главното изречение, но е актуално за момента на извършването му; или на минало неопределено време при едновременни действия в двете изречения. Срв. *И да ми се е карал, не му се сърдя (няма да му се сърдя) и И да ми се е карал, не съм му се сърдил.* б) Минало несвършено време отговаря на минало несвършено време в главното изречение за означаване на едновременни действия. Срв. *И да ми се караше, пак го обичах.* в) Минало свършено време в подчиненото изречение отговаря на минало несвършено време в главното изречение за означаване на предходно на него действие. Срв. *И най-добрият да бе, не го харесвах.*

При иреално недостатъчно условие: Съществува строго темпорално ограничение на глаголите в главното и в подчиненото изречение, както и на употребата на формите за извънтелно и условно наклонение, което съответствува на съотношението и употребата им в изреченията за иреално достатъчно условие. И тук глаголът в подчиненото изречение може да бъде само в минало несвършено или в минало предварително време, а рядко в условно наклонение, а глаголът в главното изречение може да бъде само в бъдеще предварително време или в условно наклонение. Срв. *И да беше по-силен, не щеше да му помогне (не би му помогнал). И да ме беше помолил, не щях да му дам (не бих му дал). И да би ми поискал, нямаше да му услужа (не бих му услужил).*

Така съюзите *да, и да, даже (и) да, дори (и) да* и др., свързани с посочените глаголни форми, изразяват иреално недостатъчно условие, т. е. че осъществяването на действието в подчиненото изречение е мислимо, иреално. Носител на иреалния модален елемент в отстъпителните съюзи, е съюзът *да*, който сам и в състава на други сложни отстъпителни съюзи изразява иреално недостатъчно условие.

Схеми 3 и 4 показват съотношението в употребата на глаголните времена и наклонения при отстъпителните съюзи за реално и иреално условие.

Схема 3

Реално недостатъчно условие			
Подч. изр.	Гл. изр.	Спрямо глаг. д. в гл. изр.	Примери
Сег. вр. (всв. в.)	Сег. вр. (несв. в.)	едновр.	<i>И да не ме обича, аз пак го обичам.</i>
Сег. вр. (обикн. св. я.)	Бъд. вр. Сег. вр. = на бъд. вр. Пов. накл.	едновр.	<i>Дори и да не замина, ще си приготвя багажа. И да не получа парите, заманавам утре. И да не получиш пари, тръгвай!</i>
Сег. вр. (несв. в.)	Мин. неопр.	едновр.	<i>Тя и да ме мрази, аз никога не съм ѝ се сърдил.</i>
Мин. неопр.	Мин. неопр.	едновр.	<i>И да е квал, не съм го видяла.</i>
Мин. неопр.	Сег. вр. Бъд. вр.	предход.	<i>И да е влязъл, не го виждам. И да ми се е карал, няма да (не ще) му се сърдя.</i>
Мин. несв.	Мин. несв.	едновр.	<i>И да го питаше, не ѝ казваше.</i>
Мин. св.	Мин. несв.	предход.	<i>Дори и лошо да се държѝ с мене, аз пак го обичах.</i>

Схема 4

Иреално недостатъчно условие			
Подч. изр.	Гл. изр.	Спрямо гл. д. в гл. изр.	Примери
Мин. несв. Мин. предв. Усл. накл.	Бъд. в мин. Усл. накл.	предход.	<i>И да го питам (бах питал), не щеше да ми каже (бѝ ми казал).</i>

Съществува известна диференциация в употребата на отстъпителните съюзи с оглед на тяхната стилна принадлежност и експресивна оцветеност. Употребата на простите съюзи (*ако, да, макар*) е сравнително ограничена. Съюзите *ако, да* и *и да* са присъщи предимно на народната реч и разговорния стил на книжовния ни език. Напр. *Та, ако Клисура загине, няма да загине Българията я!* (Ив. Вазов). *Ако ми е брат, не ми е ортак на кесията* (Погов.). *Да е било от челик, пак ще се е изтрило* (Погов.).

Съюзите *въпреки че* и *при все че* имат книжовна употреба, а *при всичко че* — остаряла.

Някои сложни съюзи (*и да, дори (и) да, даже (и) да, ако ще (и) да, ако ще би (и) да*) съдържат експресивност, особено, когато в състава им влиза частицата *и*. Напр. *Две години да може само да седи на служба, па ако ще и дърво по земята да не остане!*... (Чудомир). *... готов бях да работя с нея и за нея, па ако ще би и душата си да изработя* (П. Р. Славейков). *Дори да умирам, / живота с грубите / лапи челични / аз пак ще обичам!* (Н. Вапцаров).

НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ СЪЮЗИ

Почти всички сложни отстъпителни съюзи са разделно свързани. Ще рече, че между съставните части на сложния съюз може да бъде вмъкната някоя част на изречението, обикновено, за да бъде изтъкната или подчертана, без обаче да се нарушават позициите им. Най-често биват разделяни отстъпителни съюзи, които съдържат съюза *да* или *и да*, а по-рядко съюзи със съставка съюза *че*. Напр. *Очите му бяха сериозни, макар лекичко да се усмихваше* (П. Вежинов). *Макар представлението да беше почнало, пред касата на театъра все още се тълпяха войници* (П. Вежинов).

Сложните отстъпителни съюзи, които съдържат в състава си *и да*, биват разделяни по два начина. Обикновено при изтъкване на глагола съюзът *и да* остава неразделен, а съответната част на изречението се вмъква между първата част на сложния съюз и *и да*. Ако се изтъква някоя друга част на изречението, тя се вмъква между частите на *и да*, така че *и* остава пред нея и я подчертава. Срв. *Макар той и да не ми каза, аз всичко разбрах* и *Макар и той да не ми каза, аз всичко разбрах*. Напр. *Ако аз и да знаех езикът на Фенелона...*, но се пак изведнаж не можах да позная г-на Наполеона (Хр. Ботев). *... ако и сам да пише малко, но той силно се интересува от книжовни въпроси* (Ив. Вазов). *Но ако много ти се пие ракия, аз ще ти намеря, па ако ще и земята да обърна наопаки!* (К. Петканов).

Между частите на самия съюз и *да* при изтъкване или подчертаване също могат да бъдат вмъквани някои части от изречението. Напр. *И в дън земя да се скриеш, нашите ще те намерят!* (П. Вежинов).

Специфична особеност на повечето сложни отстъпителни съюзи, в състава на които влиза като последен член съюзът *да*, е, че те могат да бъдат засилвани, за да се подчертае отстъпителната им функция. Това става, като се вмъква частицата *и* пред съюза *да*. Частицата *и* не е постоянен елемент в сложните отстъпителни съюзи с изключение на съюза *и да*. Така от всеки сложен съюз, в състава на който влиза съюзът *да*, с изключение на *и да*, съществуват по два варианта: *ако и да* и *ако да*, *макар и да* и *макар да*, *ако ще би и да* и *ако ще би да*, *ако ще и да* и *ако ще да*. Обикновено един от тях е по-употребим. Напр. *... макар да беше още сърдит, излезе да изпълни поръчката* (Й. овков). и *С нетърпение очаквам писмо от тебе, макар и да зная, че не мога тъй скоро да получа* (Ив. Вазов). *... ако и да имаше и седнали, повечето стояха прави...* (Й. Йовков). и по-рядко *... и ако да се описват тук, таме някои от ежедневиите злоупотребления...*, то това става с цел за оплакване... (Хр. Ботев).

Друга особеност на отстъпителните съюзи е, че някои от тях могат да въвеждат обособени части на изречението. Отстъпително отношение може да съществува и между частите на простото изречение. То се изразява по два начина — чрез предлог или чрез съюз. Срв. *Въпреки неговото настояване аз не отидох* (чрез предлог) и *Той, макар и стар, беше още жизнерадостен* (чрез съюз). Отстъпителното свързване със съюзи става само при обособени части на изречението. За това служат отстъпителните съюзи *макар и, ако и, ако ще би (и), ако ще и, дори и, даже и* (вж. сх. 1), които заемат по-особено място между отстъпителните съюзи. Всеки от тях има успоредица отстъпителен съюз, който въвежда подчинено изречение със съставка съюза *да*: *макар и да, ако и да, ако ще би (и) да, ако ще (и) да, дори (и) да, даже (и) да*. Отстъпителните съюзи, които въвеждат обособени части, се отличават от тези съюзи по своята структура. Те не съдържат съюза *да*, който е носител на синтактичното подчинение между глаголно действие в главното и в подчиненото изречение и образува със съответния глагол т. нар. „да-изрази“. При отсъствието на глагол в обособената част съюзът *да* е излишен. Двата вида отстъпителни съюзи с *да* и без *да* в семантично отношение са еднакви. Те всички изразяват недостатъчно основание. Първите обаче въвеждат подчинени обстоятелствени изречения за отстъпване, а вторите — обособени обстоятелствени пояснения и обособени определения. Тъй като обособените части наподобяват по мелодия и ритъм и по отношение на връзките им с окръжаващите ги части на изречението на отделно подчинено изречение¹, то съюзите, които ги свързват, можем да смятаме за подчинителни. Срв. *Аз, ако ще би и да умра, пак ще му отмъстя. Той, макар и болен, пак работеше усилено*. Ето и някои примери: *Макар и пиян, той не ѝ каза нищо грубо* (Елин Пелин). *Народът иска своите права и е решил да ги спечели, ако ще би и със смърт* (Д. Марчевски).

Както посочихме, между подчиненото отстъпително изречение и главното съществува винаги известно противопоставяне. За да се изрази ясно то, в началото на главното изречение, което се противопоставя на подчиненото (обикновено водено от съюзите *ако, ако и да*), може да стои някой противителен съюз (най-често *но, а също па, та, ала, ама* и др.). Напр. *Ако не мога да жертвувам живота си славно, то мога да го жертвувам честно* (Ив. Вазов). ... *ако беше ти годеник, | та не беше ти домовник!* (Нар. пес.). ... *поведението ви, ако и дълбоко да ме наранява, но няма да измени ни най-малко в душата ми чувствата на уважение и преданост към Вас* (Ив. Вазов).

Подчертаване на противопоставянето (обикновено след съюзите *да, и да, макар да*) става и чрез някои наречия от главното изречение (*пак, все пак* и др.). Напр. *Ръцете ми да отсечеш, пак няма да ти ги дам!* (Г. Караславов). *Макар плод да не давам | сѐ пак и аз за работа ще ставам* (Ст. Михайловски).

СТРУКТУРА НА ОТСТЪПИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

Във въвежданите от отстъпителните съюзи подчинени изречения обикновено съюзът стои в началото на изречението. Ако някоя част на изречението трябва да се изтъкне, тя стои пред съюза. Срв. *Макар и*

¹ Срв. А. М. Пешковски, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1956, стр. 416.

да (ако и да, въпреки че) дойде рано, никого не намери и Момчето макар и да (ако и да, въпреки че) дойде рано, не намери никого. Той, макар и да (ако и да) закъсна, никой не забеляза това. Напр. От желязо да съм, не мога утрая (Елин Пелин). Девет дъщери да имам, / една на Къльо не давам (Нар. пес.).

В отстъпителните изречения, въвеждани от съюза *да* или от сложен отстъпителен съюз със съставка съюз *да, да* стои винаги непосредно пред глагола, ако в изречението няма отрицание или местоименна енклитична форма. Това е конструкция типична за съюза *да*. Срв. *И да (макар и да, даже и да) отиде у тях, няма да го намеря и И да (макар и да, даже и да) не му кажа, той ще разбере всичко*. При сложните съюзи със съставка *да*, ако някоя част на изречението се изтъква, тя минава, както посочихме, между частите на съюза пред *да* или пред *и да*. При останалите отстъпителни съюзи (*ако, макар, макар че, въпреки че, при все (всичко) че*) мястото на съюза спрямо глагола в подчиненото изречение не е строго определено. Срв. *Макар че дойде рано, никого не намери и Макар че тази заран той дошъл рано, не ме намери*.

Сложното съставно отстъпително изречение има следната структура. Обикновено подчиненото изречение стои пред главното. При изтъкване на главното изречение обаче то стои пред подчиненото. Подчиненото изречение може да бъде вмъкнато и между частите на главното. Напр. *Макар да бяха получили заповед да не грабят селищата, мнозина носеха отзад на коня торби брашно...* (Ст. Загорчинов), но и *Сви си цигара и Глаушев, макар да не пушеше...* (Д. Талев). *Огнянов не смя да похлопа, при всичко че бе премалял от глад* (Ив. Вазов), а също и *... те, ако и да правеха разлика между Манолокя и Антица, често започнаха да мърморят пропшв Манолокя...* (Й. Йовков).

Към едно главно изречение може да се отнесат едно или повече отстъпителни изречения, въвеждани от един и същ или от различни отстъпителни съюзи. Напр. *Кожата да ти одере зверът / и кръвта да ти змици изпият, / на бога само ти се надявай...* (Хр. Ботев). *И да ме разкъсаш, а кръвта ми капка по капка да изсмучеш, няма да спечелиш нищо* (Н. Райнов).

Въвежданото от отстъпителен съюз изречение може да бъде отделено от главното с по-голяма пауза, означавана с точка. Логичното ударение пада върху главното изречение, което стои пред подчиненото. Интонацията се променя. Подчиненото изречение добавя нещо към главното. В такъв случай отстъпителният съюз има и присъединителна функция. *Той, Цвето, много те харесва. Макар че малко ти е сърдит* (Елин Пелин).

Разглеждайки подсистемата на отстъпителните съюзи в съвременния български език като част на нашата съюзна система, ние се постарахме да посочим нейните специфични особености. Те, от една страна, я сближават с други съюзни подсистеми, а от друга страна, я отделят и оформят като обособена подсистема между нашите съюзи за основание. В този свой вид подсистемата на отстъпителните съюзи служи за точно и тънко изразяване на отстъпителните подчинителни отношения в българския език.

ЕДИН НАЧИН НА СВЪРЗВАНЕ ПРИ НЕПЪЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Йордан Пенчев

Въпросът за непълните изречения засяга както вътрешната им структура, така и тяхното съществуване в изречението, което се свежда до определяне на формата на свързване с други съставки на цялото. Тук ще посочим връзката при един вид непълни изречения. Видът се описва чрез следните признаци: 1) Сказуемото е именно — прилагателно име или съществително с предлог, които имат функция на определение. 2) Подлог би могло да бъде третолично местоимение, което би заместило съществително, изказано в предходното изречение. Примери: Той се обърна: на сандъка със житото стоеше пръчът. *Голям и черен* (Йовков); Тук ни поднесоха едно деветгодишно златно вино — *здраве му кажи!* ... От три метра те омайва ароматът му. *Наляно в бутилки, бистро като кристал*, и струва бутилката само два лева (Ал. Константинов). И в двата примера сказуемите на непълните изречения са изразени с прилагателно име (или причастие) и може да се възстанови подлог-лично местоимение: Той е голям и черен; То е наляно в бутилки.

Един от възможните типове връзки при тоя вид непълни изречения беше описан вече като присъединителен (вж. Известия на Института за български език, кн. XIII, 1967, стр. 1—70). Присъединителното свързване се свежда до представяне на изказването, изразено с непълно изречение след пауза, като нова основна синтаagma, чиято изходна синтаagma е предходното изказване или елемент от него. С това определение може да се характеризира връзката при непълното изречение от първия пример. Във втория пример обаче връзката на непълното изречение с предходното изказване не е присъединителна.

Формалната разлика между присъединителното и неприсъединителното свързване се заключава в посоката на интонационно-синтактичната и смисловата зависимост:

- 1) $\frac{\text{---} // \text{---} // \text{---}}{\text{---} \uparrow \text{---} \uparrow \text{---}}$
2) $\frac{\text{---} // \text{---} / \text{---} \downarrow}{\text{---} \uparrow \text{---} \uparrow \text{---} / \dots}$

При присъединителното свързване (1) изказването след присъединителното може да се свърже смислово и синтактически с изказването преди присъединителното. Присъединителното изказване не се свързва синтактически и смислово — чрез частична комуникативна връзка — със следващото

изказване, а само разширява предходното изказване, с което се свързва синтактически и интонационно, и вече цялото се отнася към следващото изказване. Същото непълно изречение в неприсъединително свързване (2) е елемент на сложно съчинено изречение, при което изказването след непълното изречение е в смислова и интонационна връзка с него.

Освен общата формална характеристика ще посочим и други особености на неприсъединителното свързване, които го отличават от присъединителното.

1. При неприсъединително свързване непълните изречения най-често изказват характеризиращи черти, които са обект на възприемане. Тяхното съдържание се отнася към предмета чрез глагола на предходното изказване, който обикновено има значение „виждам“. В някои случаи значението „виждане“ се предава косвено с глагол за движение или показателна частица. Напр.:

Остава само една черна жена, — такава Харитина е виждала на картичките — забулена с черно покривало, прикачено с два златни напръстника на лицето, държи стомна на рамото (А. Каменова). Я да видя очите ти! Тъй. Черни. Много черни и горят (Анг. Каралийчев). Той не виждаше двете ѝ очи, а едното — черно и светло, обкръжено с крвава ципа, под него тънки жилки (Йовков). Изведнъж като че видя отблизо окото на кобилката, светло, черно, а вътре в това око — мъка (Йовков). Вкусното парченце тиква пак се мярпа пред очите му — хубаво, топло, сладко и над него се вие тънка изкусителна пара (Елин Пелин). Ето я и нея — седнала като стара жена на кьошка, свила колена на постланния обър, стон и гледа, облаците (А. Каменова).

Във всички тия случаи съдържанието на непълните изречения (и на свързаните с тях в сложно съчинено изречение пълни изречения) е в отношение на конкретизиране с предходното съдържание, защото разкриват резултатите на виденото. Самите непълни изречения (не може да се употреби едно непълно изречение само) получават известна самостоятелност по отношение на предходното изказване, защото съществуват в друго синтактично цяло и имат функция да разкриват наблюдавани черти на предмета. Тяхната самостоятелност се засилва, когато се съчетаят с глаголни изречения (в такъв случай глаголът е винаги в сегашно време поради констативния характер на изказването). Това отличава връзката тук от присъединителната.

2. По-висока степен на самостоятелност намираме при ония непълни изречения, които също характеризират предмет, за който се говори в предходното изказване, но не като резултат на виждане, възприемане. Непълните изречения са винаги след точка, напр.:

Той беше най-едротото животно в селото. Бял като преспа сняг, с големи тъмно-бисерни рога, извили на челото му като лира (Елин Пелин).

По формата на прилагателното съдим, че непълните изречения се отнасят не към съществителното „животно“, а към местоимението „той“. Това ни обяснява защо тия изказвания не са предадени като обособени. Те не са и присъединени, защото присъединената част винаги се отнася към дума от изтъкнатото синтактично отношение (такова е отношението в съчетанието „най-едротото животно в селото“).

Тук беше вехтата къща тогава... Ехе-е — някога през отколешните години. Прогнила, ародена от червей, но топла и мили (Анг. Каралийчев).

Тук самостоятелността на непълните изречения се засилва от вътрешната им свързаност с отношение на отстъпка.

3. Друг вид смислова връзка между непълните изречения и предходното изречение имаме, когато съдържанието на непълните изречения разкрива ония черти на предмета, които са дали повод за някаква характеристика в предходното изказване, напр.:

А каква беше дядо Цоновата воденица? Нищо и никаква къшурка, миска, схлупена, сякаш ластовиче гнездо, залепено на баира като под някоя стряха (Йовков). Но най-често очите на Еньо се връщаха върху палтото на непознатия: едно време то ще е било сиво, ще е било от един плат, но сега нищо не личеше — *оръфано, разнищено, навред продупчено, навред кърпено* (Йовков).

Разгледаните случаи показват, че едни и същи по структура конструкции (определен тип непълни изречения) могат да влизат в различни смислови отношения с предходното изказване. Установените смислови отношения са характерни изобичае за надфразовото единство (или абзац) и се разкриват и между изречения с пълен състав. Това дава право да се твърди, че в случаите, когато непълните изречения не са отделени с точка, имаме сложно безсъюзно изречение с дадени смислови отношения, а когато са отделени с точка — самостоятелни непълни изречения в надфразовото единство, влизащи в определени смислови отношения с други изречения.

СТРУКТУРНА ЗАДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ПОДЧИНЕНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Станьо Георгиев

Положителните резултати от усилията на съвременното езикознание за точното и обективно изучаване на езика са немислими без решението на въпроса за неговата структура и системен характер. Плод на тези усилия е и структуралното направление, което вече се ползва с признанието на всеки непредубеден изследвач. „За нас понятието структура — пише Вл. Георгиев¹ — изтъква системния характер на езиковия строеж, съотнесеността и взаимообусловеността на частите в това сложно цяло, което наричаме език. Структурата е относителната устойчивост на съотношенията между частите на сложното цяло в действителността, докато системата е частта на това сложно цяло, съставена от еднородни взаимообусловени елементи.“

След Сосюр и Трубецкой с особено внимание се ползва фонологичната система на отделните езици. Напоследък с растежа на дескриптивната лингвистика и изработването на трансформационния метод се прави опит да се установи системността и на останалите страни на езика. В това отношение синтаксисът все повече заема полагащото му се място като най-висок израз на езикова система, в която се преплитат и се осмислят всички останали езикови елементи.

Тази „относителна устойчивост на съотношенията между частите на сложното цяло“, за която говори Вл. Георгиев, се вижда най-добре от сложното съставно изречение, достигнало в съвременния български език висока форма на развитие. То може да се изучи само когато се подходи към него като към система, в която главна и зависима част са взаимно проникнати, видоизменени в съответствие със структурата на сложното цяло. При такъв подход могат да се установят видовете структури на сложното съставно изречение, закономерностите на тяхното вариране и сложната взаимообусловеност на главна и зависима част, изразена в измененето на субординационната връзка и обема на лексикалното и морфологично попълване, в модално-комуникационното натоварване на двете части и в тяхната конструктивна роля. Голяма перспективност в разграничаването на отделните структури ни дава широко използваната напоследък теория за лингвистичните опозиции, приложимостта на която в

¹ Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов, *Езикознание*, 1965, стр. 16.

синтаксиса посочва проф. Ив. Левков¹ още в периода на нейното неударено възприемане у нас. Той пише: „Всички граматически дялове са обединени от съществуването на общ принцип на противопоставянето на обусловен към не обусловен (независим към зависим, неограничен към ограничен) елемент в структурата, защото както във фонетиката покрай независимите от съседство звукове има и зависими, които вследствие на това свое качество неутрализират опозицията, така и в морфологията и синтаксиса има независими и зависими думи и изречения, които в координация и субординация изтъкват и неутрализират свои функции“². По-късно проф. Левков посочва³ наличието на симетрични корелации между отделните типове подчинени изречения.

Корелация по признака задължителност/незадължителност на подчиненото изречение ние установяваме в структурата на сложното съставно изречение в съвременния български език. Досега в нашата граматична литература не са правени опити за изясняване на синтаксиса откъм тази страна. Проблемите са много, тъй като тази корелация обхваща цялата наличност от сложни съставни изречения, и не е възможно да бъдат разгледани с еднаква пълнота в рамките на това проучване. Затова тук ще се ограничи да разкрие само причините за структурната задължителност на подчиненото изречение, които се крият в състава на главното, и ще се спра на някои от формите на тази задължителност.

В единство с принципа за субординацията в сложното съставно изречение задължителността на подчинената част се определя напълно от синтактичният строеж на главната, което още веднъж показва структурната ѝ доминантност. В някакво отношение главното изречение е дефективно (непълно, незавършено, неразвито). То може да съществува само посредством равновесието на сложното цяло; в него то може да се опре на подчиненото изречение, в единство с което преодолява непълнотата си.

1. Дефективност на главното изречение поради недостатъчен минимум лексико-морфологични елементи, необходими за неговото функциониране като единица съобщение. Известно е, че във всяко изречение се установява система на синтактични отношения, които зависят както от неговия структурно-предикативен център, така и от лексико-морфологичната съчетаемост на отделните лексеми и словосъчетания в службата на негови главни и второстепенни членове. Съставът на кое да е изречение е верига от взаимосвързващи се синтактични звена, която може да се склочи при известен минимум от тях. Ако липсват някои необходими звена, склучването на синтактичната верига, макар тя в същност да се удължава, може да се извърши с въвеждането на подчинено изречение. Сферата на действие на закона за синтактичната задължителност на подчиненото изречение се определя тук от лексико-морфологичната съчетаемост на глагола, който в изречението е казуемо. Като заема определена синтактична позиция, глаголът от своя страна установява нови зависимости, с което се явява важен конструктивен елемент на изречението. А възможните и

¹ Ив. Левков, За диалектиката в езиковата система, ГСУ, Ифф, XLIV, 4, 1947, стр. 3—33

² Там там, стр. 30.

³ Ив. Левков, Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици, София, 1958, стр. 8.

реализирани позиции, които са актив на глагола, се определят в крайна сметка от синтактичната позиция, която самият той заема, но и от неговите съчетателни свойства, от неговата валентност.

1. 1. Сложни съставни с подчинени допълнителни и подложни задължителни изречения. Подчиненото допълнително най-често пояснява глаголи, които означават възприятие, мисловен процес, волево и емоционално състояние, реч, съобщение¹. Значението (лексическо и граматическо), с което са употребени в сложното изречение, ги обединява с качества преходност, семантична незатвореност, задължителна съчетаемост. Техен негативен признак е абсолютивността на значението им, т. е. те не се възприемат като обобщено название на дадено действие, абстрахирано от обстоятелствата на протичане, а като название на реализиращо се действие, което има свой обект, насоченост, цел, степен на проявление и др. Напр. глаголет *разбирам*: „Марин с учудване *разбра*, че това наистина не бе забелязвал“ (П. Вежинов). Абсолютивното значение 'мога да долавям смисъла на нещо' не е присъщо на глагола в тези негови форми, в конкретното обкръжение. С това реализирано значение не може да се употреби без обект. Компонентите на задължителната съчетаемост на тази група глаголи са прякото, а понякога и непрякото допълнение и подчиненото допълнително изречение. Тази съчетаемост може да се гради върху свободно или фразеологично зависимо значение, да бъде еднокомпонентна и двукомпонентна. Например с еднокомпонентна съчетаемост и нефразеологизирано значение: „Разбрал ли бе най-после той, че злото ражда зло и насилието — насилие“ (Г. Райчев). „Той чуваше, че от татък се приказва“ (Нар. култура, бр. 49, 1964). „Той усети, че пламва от срам“ (Ем. Станев). „Аз предположих, че последният час на селото е дошъл“ (П. К. Яворов).

Двукомпонентната задължителна съчетаемост на глагола се определя от установената в дългата практика съвместимост или неотделимост на прякото обектно отношение от някои други като адресираност (казвам нещо за някого или някому), предназначение, признакова определеност (мисля някого за някакъв), подбуда или цел на въздействие (обвинявам някого в нещо, упреквам някого за нещо) и др. Напр.: „И ти казваш, че сте зели добри мерки“ (В. Друмев). „Да не би да мислиш, че съм ученик от гимназията“ (К. Зидаров). „Марин смяташе, че това се дължи на неговата тактика“ (П. Вежинов).

Някои от глаголите, които определят задължителността на подчиненото допълнително изречение, имат фразеологически зависимо значение, свързано с устойчиво обектно съчетание, напр. глаголет *чувствавам*: *чувствавам нужда* (нуждая се), *чувствавам страх* (страхувам се), *чувствавам болка* (боли ме) и др. — „Едва сега *чувствавам*, че живея“ (Св. Минков).

Съставното с подчинено подложно бележи още по-тясно обединяване на главна и подчинена част. Двете страни на структурно-предикативния център се представят от признак, изразен с безличен глагол, безлично-предикативен израз или безподложно сказуемо в 3 лице единствено число на главното изречение, и предмет в подчиненото, на който се приписва този признак. Няма да се спираме на отделните видове безлични

¹ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, 1962, стр. 285.

конструкции — те са вече подробно класифицирани в граматичната литература¹, пък и не са пряка цел на замисъла тук. С оглед на поставения проблем трябва да се изтъкне, че тяхната предопределяща задължителността на подчиненото изречение роля в някои случаи може да зависи от контекста, от съобщението преди съставното изречение. Примери: „Струваше ми се, че всеки месец на празна надежда те отдалечава от мене“ (П. К. Яворов). „Много ми е драго, че виждам толкова работници, събрани на едно място“ (Кр. Кюляков). „Честит е, който в тях живее, честит е чийто дух се бори и купнее (П. П. Славейков). Подчиненото подложно не е разширение на главното, както това явление е познато при съставните с подчинени определителни, а е винаги необходим структурен елемент: „Честит е, който в тях живее“ (П. П. Славейков). „Колко ми е леко, че съм млад, че живея, дишам хлад небесен“ (Мл. Исаев).

1. 2. Сложни съставни с подчинени обстоятелствени задължителни изречения. Преди всичко тук спадат подчинените за условие и последица. Задължителността на подчиненото условно се дължи на синтактично отношение, при което главното поставя действието в зависимост от някакво условие, без да изразява това условие с отделен синтактичен член. Условието конкретизира, ограничава значението на действието в главното изречение, т. е. действието не може да се извърши при всички обстоятелства, не е възможно въобще, а само при строго определени условия. В този смисъл задължителността на подчиненото изречение тук е абсолютна, щом като искаме да конкретизираме действието на главното изречение в зависимост от целта на изказването. Най-типичен случай на структурна задължителност е подчиненото за условие, поясняващо глагол в условно наклонение или в бъдеще в миналото, напр.: „И не бихме постигнали нашата цел, ако на първо място не поставяме задачите на съвременната литература“ (Нар. култура, бр. 2, 1965). „Ако не беше гората, така би си загинало“ (О. Василев). „Може би щях да дойда, ако не бях получила от снаха си покана да отида у тях“ (М. Кремен).

Подчинените за следствие и последица са винаги задължителни. В тях се изразява действие, което е неприменен резултат, неизбежно настъпило състояние от степента на действието или признака в главното изречение. Без следствието не може да се завърши структурно цялото съставно изречение. Макар следствието да е резултат от смисъла на цялото главно изречение, все пак причината за него е изразена концентрирано в съчетанието на някакво местоименно наречие с глагол, съществително, прилагателно или друго наречие. Тези съчетания заедно с подчинителния следствен съюз образуват такова устойчиво единство, което възприемаме като структурна формула² на съставното изречение, т. е. при нейното наличие можем да образуваме изречения с различно съдържание и лексическо попълване, без да изменяме даления тип. Такива формули са: глагол + *толкова* + наречие, *че*; глагол + *така, щото (че)*; глагол + *толкова, че*; глагол + съществително с *такъв, че*; глагол + *толкова (дотокова)* + прилагателно, *че*

¹ К. Попов, цит. съч., стр. 69—80; М. Г. Рожновская, Безличные предложения в современном болгарском литературном языке, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, М., 1959, стр. 379—432.

² Е. А. Иванчикова, О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, Вопросы языкознания, 1966, кн. 5, стр. 91.

(*щото*); глагол + *такъв, че*; глагол + *така, че* и др. Примери: „Предложенията бяха *толкова много, че* се реши да бъдат обсъдени“ (Раб. дело, бр. 25, 1966). „При тия думи той *така изгледа* едного от чужденците, *щото* го накара да се *закашля* и да *мине* в другото купе“ (А. Константинов). „Единият беше *едър*, но *толкова широкоплещест, че* не личеше високият му *ръст*“ (А. Дончев).

2. Синтактично-смислова дефективност на главното изречение поради семантическа недостатъчност на поясняемата лексема. При този случай на дефективност в главното изречение не липсва нито един структурен елемент, т. е. нито от синтактичните отношения не остава без лексикални изразители. Но един от членовете (поясняемата дума) е незатворен било поради семантична непълноценност на лексемата, било поради нейната силна валентност, която не е наситена в самото главно изречение. Дума или словосъчетание, сигнализиращи задължителността на подчиненото изречение и определящи неговия характер, са местоименията в самостоятелна употреба или всдно със съществително име, местоименно наречие, съществително с по-специфично лексикално значение и др.

2. 1. Местоимение-съществително + относително местоимение или подчинителен съюз. Известно е, че „местоименията са думи, които не означават установени предмети или признаци, а могат в речта да заместват различни съществителни, прилагателни и числителни имена“¹, че лексикалното им значение „етвърде общо и неопределно“, че те „нямат свое собствено лексикално значение в точния смисъл на думата“². За да станат пълноценен синтактичен член на главното изречение, те обикновено се нуждаят от пояснение, каквото е подчиненото определително изречение. Това са съставни с подчинени определителни изречения. Формулите могат да имат следните разновидности: показателно местоимение + относително местоимение (... *тоя, който...*, *такъв, какъвто...*, ... *това, че...*, ... *това, дето...* и др.); неопределително местоимение (а също отрицателно или обобщително) + относително местоимение (... *някой, който...*, ... *нещо, което...*, ... *нищо, което...*, *всеки, който...* и др.); лично местоимение + относително местоимение (... *който, той...*, ... *което, то...* и др.). Примери: „Крив е не *онзи, който* бие, а *онзи, който* дава да го бият“ (Л. Каравелов). „Мангафята събщи *това* като *нещо, което* напълно бе възприел и разбрал“ (Г. Карасланов). „Така и решиха *всички, които* бяха събрани в черква“ (П. К. Яворов). „*Който* мисли да бъде нов човек, *той* трябва да изкорени препятствията и гнилите идеи“ (Л. Каравелов).

2. 2. Съществително име с местоимение + относителна съюзна връзка или подчинителен съюз. Най-многобройни са формулите с показателно местоимение към съществителното. Признакът на смислово-синтактичната диференцираност, осъществена с показателното местоимение към съществителното, се изразява конкретно с подчиненото изречение. Употребяват се и други местоимения. Примери: „Природата е от *онези щастливци, чийто* сън се не стряска от нашето бръмчене“ (П. П. Славейков). „И по този начин да се създаде *оня чист климат, в който* няма да може всяка претенциозна глуповатост да минава за поезия“

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 357.

² Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 275.

(Лит. фронт, бр. 41, 1966). „Има поети, а между тях са павярно *всички истински поети, чие*то дело добива значение и смисъл за света едва след тяхната смърт“ (Н. Лилиев).

2. 3. Съществително име с определителен член или неопределителна лексема — относително местоимение. Това е позицията на определеност или неопределеност на поясняемото съществително име, която се мотивира от смисъла на подчиненото изречение. Лексически и морфологически тази позиция на съществителното име се изразява с определителен член, с неопределителна лексема *един* и *някой*. Степента на задължителност може да зависи и от други синтактични фактори, които уточняват значението на поясняваното съществително име, като наличие или липса на други детерминатори към него, синтактична служба в главното изречение и др. Напр.: „Той беше ударен от *курушума, който* дойде от кошарата“ (Ив. Вазов). „Той не може да понася лицемерието и подлостта на едно *общество, което* е изградено върху грабеж“ (Лит. фронт, бр. 40, 1966). „Но има *някои моменти, които* се набиват в очи и за обикновения гражданин“ (От. фронт, бр. 6867, 1966).

2. 4. Сигнална дума съществително име с абстрактно или обобщаващо значение, даващо название на много предмети и явления. На първо място, това са названия на лица, синоними на съществителното *човек* (*хора, люде, жена, поет, баща, оратор* и др.). На втора място това са абстрактни съществителни имена за време, място, посока. Подчиненото определително изречение разкрива признаците на посочения предмет, поради които той се изтъква. На трето място, това са съществителни имена за някои душевни състояния на човека, психически процеси (*усмивка, вълнение, разочарование* и др.). Много от посочената група съществителни по произход и съчетателни свойства са съотносителни с глаголи, имат обща словообразователна основа или общи семантични множители. Напр.: „Кандов се ослушваше в камбаната като *човек, който* сънува“ (Ив. Вазов). „В святата са *люде, които* знаят своя дълг прекрасно“ (Н. Лилиев). „Кажни ни *място, където* да направим ново село“ (А. Дончев). „Той дори живее с *убеждението, че* няма никакъв смисъл от това“ (Лит. фронт, бр. 40, 1966). „Хората могат да не си приличат, но *начинът, по който* бленуват, е един и същ“ (Лит. фронт, бр. 40, 1966).

2. 5. Сигнал на структурната задължителност на подчиненото изречение е местоименно наречие за място (*там*), за начин (*тъй, така*), за време (*тогава*), за причина (*затуй, затова*), за степен (*толкоз, толкова, дотолкова*) и др. Подчинените изречения се свързват със съюзи или с относителни местоименни наречия. Получават се формулите: ... *там, където* ... , ... *тогава, когато* ... , ... *тъй, като че ли* ... , ... *толкова, колкото* ... , ... *затуй, защото* ... , ... *затуй, че* ... и др. Напр.: „И *там, където* авторът пише за утрешното, веднага проличава, че умът, а не сърцето движи ръката му“ (А. Разцветников). „Ти говориш *тъй, като че* тази девица е последната негодница“ (Ив. Вазов). „*Колкото* повече се вдълбочавам в тях, *колкото* повече си търкам челото, *толкоз* повече в паметта ми се съживяват по-нови образи“ (Ив. Вазов). „Вижда се град Чикаго *дотолкова, дотолкото* фабричният дим е прозрачен“ (А. Константинов).

В структурата на сложното съставно изречение, в което задължителността на подчиненото се сигнализира от някакво местоимение, кон-

тактните елементи на двете изречения (поясняема дума и съюзна връзка) проявяват тенденция към все по-голяма формализация, която се развива в две посоки: или се превръщат в двоен съюз, чиито части остават поотделно в двете изречения, или образуват сложен съюз, при което границата между двете изречения се премества и те се преобразяват, например от подчинено определително в подложно или допълнително и др.: „И колкото повече се докосваше до нея, толкова по-често трябваше да си налага сам наказания“ (Лит. фронт, бр. 40, 1966). „Човешка скръб събира своя гняв, тъй както в облак буря се събира“ (П. П. Славейков).

Изучаването на структурната задължителност на подчиненото изречение е важен момент в типологията на сложното съставно изречение, който е свързан с перспективата за изясняване и на някои други явления в синтаксиса.

1. Преди всичко в нова светлина се представя главното изречение, което не може да се смята винаги в пълния смисъл на думата самостоятелно, независимо, както обикновено се твърди; то не се покрива по строеж и лексикално попълване с обикновените самостоятелни прости изречения, а неговата самостоятелност е нарушена от взаимодействието с подчиненото и то до голяма степен е преобразено в зависимост от конструиращата си роля в сложното синтактично цяло.

2. По нов начин се поставя въпросът за комуникативната натовареност на главно и подчинено изречение, чийто относителен дял в изказването на единицата съобщение не винаги се покрива с тяхната синтактична йерархия. Комуникативният център в отделните построения може да се премести в подчинената част, а главната да придобие допълнително смислово или специално модално значение.

3. Разкриват се възможности за по-обективно изясняване, разбира се, с подкрепата и на диахронични факти на някои структурни изменения и смислово-формални прегрупирвания в съставното изречение, свързани с преместване на синтактичната граница между главна и подчинена част, редуциране на лексикалния обем, преминаване на едно изречение в друго, формиране на някои сложни съюзи и др.

4. Нагледно изпълва закономерният характер на синтаксиса, но заедно с това и динамиката в него, както и сложният процес на формиране на изречението. Анализът на сложното съставно изречение става подстъп към изучаване на нерешения въпрос за влиянието на лексикалните и морфологичните елементи върху структурата на изречението и обратно, на синтактичната структура върху техните свойства и значения, а от там и на въпроса за единството на отделните съставки на езика и на дяловете, които го изучават.

СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА КАТО БЕЗПРЕДЛОЖНИ
НЕСЪГЛАСУВАНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Стефан Стефанов

1. Макар и да съществуват някои различия в дефинирането на синтактичното понятие „определение“, по същество дефинициите на определението се свеждат до това, че се касае до второстепенна част на изречението, силно зависима, чрез която се приписва непосредствено, атрибутивно някакъв признак, качество на предмет (вж. Ст. Стефанов, Личноместоименни форми като несъгласувани определения в съвременния български език, сп. Език и литература, 1965, кн. 4, стр. 31). Съветската академична граматика за определението като част на изречението предлага следната дефиниция: „Второстепенный член предложения, относящийся к члену предложения — слову с предметным значением (существительному, местоименному существительному, количественному числительному, а также к любому субстантивированному слову) и характеризующий называемый этим словом предмет со стороны его качества, признака или свойства, называется определением“ („Грамматика русского языка“, т. II, Синтаксис, часть первая, М., 1960, стр. 520).

Такава дефиниция явно е доста тежка, твърде обширна и, може да се каже, дори тромава. Изглежда, че поради това К. Попов в своя синтаксис е предпочел да формулира по-кратко същото синтактично понятие „определение“ като „второстепенна част на изречението, която разкрива признак на предмет, означен от друга част чрез съществително име“ (вж. „Съвременен български език, Синтаксис“, II изд., С., 1963, стр. 145). По отношение на краткост и стегната изчерпателност Л. Андрейчин като че ли е сполучил най-точно: „Определението е дума, която пояснява съществително име и означава признак“ („Основна българска граматика“, С., 1944, стр. 458).

В същност тези дефиниции са вече достатъчни, за да изяснят в общи линии обекта на разглеждане, върху частен случай от който имаме намерение да се спрем тук.

2. Поради факта, че определенията се разделят от съвременен гледище на съгласувани (от типа *червено знаме, велик човек, росна трева, огромни пространства*) и несъгласувани, които могат да бъдат няколко вида, като един от тези видове привлича вниманието ни тук, накратко ще посоча какви съчетания в съвременния български кни-

жовен език се разглеждат като несъгласувани определения към определено-съществително име:

I. а. Съществително + съществително ($S_1 + S_2$) — тип *букет цветя, шепя орехи, ято гълъби* и пр.

б. Съществително + предлог + съществително ($S_1 + Pr + S_2$) — тип *къща без комин, сладко от дюли, корен на дърво* и пр.

II. Съществително + кратка притежателноименна форма ($S + Mq$) — тип *шапката ми, кутията ти, дрехите им* и пр.

III. а. Съществително + наречие ($S + N$ или $N | S$) — тип *скалите отсвеща, шумът долу, жената днес* и пр.; *много хора, доста време* и пр.

б. Съществително + предлог + наречие ($S + Pr + N$) — тип *новини от снощи, вестници от вчера* и пр.

IV. Съществително + предлог + личностоименна форма във винителен падеж ($S + Pr + Ml$) — тип *човек като нас, жената зад тебе, предметите около тях* и пр. (срв. Ст. Стефанов, цит. ст., стр. 52).

От тези четири групи несъгласувани определения по-подробно ще бъдат разгледани тук влизащите в групата I. а. от типа *букет цветя, чаша вода* и пр.

3. Един бегъл преглед на мненията, които са изразявали наши автори на граматически ръководства по този въпрос, ще ни убеди, че българските езиковеди не са били особено благосклонни към разглеждане не само на този тип несъгласувани определения, но и изобщо към разглеждане на несъгласуваните определения. За мнозина по-стари грамматици (имат се пред вид последните три десетилетия) дори не е била много ясна синтактичната функция на отделните елементи в словосъчетанията от типа $S_1 + S_2$. Така напр. П. С. Калканджиев в своята „Кратка българска граматика“ (Пловдив, 1936, стр. 208) само споменава, че „в изречението съществителното име има твърде разнообразна служба. Така: I. С формата си за именителен падеж то служи: ... в) за определение“ и приважда само един пример от интересувания ни тип словосъчетания: „На бащата *лула* — тютюн, на майката *шепа* — леблебия, на момата *врв* — жълтици“, който се намира сред редица други примери със словосъчетания не от същия тип: „Тя бе за нас ангел — *благодетел*. — Че няма дух, и няма вещ във от гърдите мои — *пейц* (П. К. Яворов)“ (стр. 208).

Ст. Младенов и Ст. П. Василев в „Грамматика на българския език“ (С., 1939 г.) отделят специална глава „Пояснения към имена (Съгласувани и несъгласувани)“, като поставят дори и подраздел „Съществителни имена като пояснения“ (стр. 368), обаче за тези автори типът $S_1 + S_2$ не съществува — те не разглеждат такива словосъчетания, а само приваждат примери като *дядо Славчо, учител Миленов* и пр. (т. е. един вид приложения).

Поради това, че Н. Костов изобщо поставя разглеждането на езиковите факти на синтактична основа, той по-широко се спира на такива словосъчетания, дава им сравнително по-вярна интерпретация, разбира се, без да се задълбочава много в разсъждения, а и също така не прави разлика между такива словосъчетания и словосъчетания, в които днес за нас единият компонент е приложение. Така в своята „Българска граматика“ (С., 1939, стр. 207-208) той поставя наред, едно до друго, слово-

съчетанията *река Тимок, птица кукувица и китка цвете* (стр. 207), като ги тълкува все като един и същи вид определение и определяемо. За него „особено интересна е безпредложната служба на съществителните като определения, когато означават част, количество, обем, мярка и пр.: *чаша вода, кола слама, кош ябълки, куп пари, вързон орехи, торба брашно, каца сирене, кило круши, километър път* и др.“

В унисон със своите не особено високи претенции Д. Попов („Българска граматика“, С., 1941) се задоволява само да отбележи, че „определение, изказано с предметно име, съществено се различава от приименно безпредложно допълнение (приложение? — Ст. Ст.): *капка вода, шепя пръст, век неволи, китка цвете, снол пръчки, връв желтици, рой облаци, стадо овци, пет века*“ (стр. 181).

В „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин, както ще се види по-нататък, върху този тип определения се разсъждава и по-широко, а и нещата значително се изясняват: „Съществително име може да бъде употребено без предлог в служба на определение в изрази с количествено означение като *чаша вода, кола дърва, купа сено, кошница грозде, чувал ябълки, резен хляб, литър мляко, аршин платно, рой пчели, стадо овце, порция чорба; тон въглища, купчина хора* и пр.“ (стр. 464). В общи линии това се застъпва и до наши дни, напр. от М. Иванов в колективния учебник за I и II курс на учителските институти „Съвременен български език“ (ч. II, С., 1957, стр. 251), от Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов; също и в „Български език за институтите за начални учители“ (С., 1964, стр. 323) от Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов.

4. По въпроса, кой от двата компонента в словосъчетанията от типа *чаша вода* е определение, българските учени разделят своите мнения. Такъв въпрос в синтаксиса на другите славянски езици изобщо не може да бъде поставян, тъй като нещата там са съвършено прозрачни — съществува падежна флексия на имената и при такова съчетаване $S_1 + S_2$ изобщо е немислимо да бъдат свързвани две съществителни имена в casus generalis. В руския език напр. същото словосъчетание ще бъде представено във вид *стакан воды*, където формата за род. п. ед. ч. *воды* вече недвусмислено говори за нейната синтактична подчиненост на същ. име *стакан*, т. е. за определителния характер на същ. име *вода*. Аналогично е положението и в полския език (*szklanka wody*), и в чешкия език (*sklenice vody*), и в другите славянски езици.

За материала в съвременния български език обаче нашите учени имат мнения, които се грубират в две противоположности. В съгласие с общата си концепция за наличие на падежни „относби“ в българския език, без да е задължително те да съответствуват винаги на отделни падежни „облици“, акад. Ал. Теодоров-Балан разглежда тия словосъчетания като „родителни везби“. Тъй като неговото мнение и като по-широко разсъждение върху тия словосъчетания, и като факт е интересно, ще го приведа почти изцяло: „Без обликов предлог *на* се поставят всеобщо в българския народен и книжвен обиход родителни везби на имена на две същини, както: *китка цвете, куп слама, грамада камъни, връв желтици, ведро вино, кола грънци, склад дърва, сбирка стихове, томове съчинения*. Тия везби са старински. Еднакви, начални именителни са облиците на двете имена, ала колко изменено е значението на

едното име спрямо другото в смисъла на везбата. В *китка цвете* напр. (рус. *пучек цветов*) име *цвете* е родител, а име *китка* е носител на значение, в което две същности се превръщат в една, родителят става признак на носителя (т. е. за Балан същ. име *цвете* е определение — б. м., Ст. Ст.); името *цвете* (сборно) изразява в именителен облик родителен падеж; то е същина целост, дала от себе си част *китка*, и там престанала, сляла се с нея. Граматиката нарича такъв родителна везба частива (партитивна), нарича падежния израз родителен частив“ (А. Т.-Балан, Склонение и спрежение в българската граматика, Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, С., 1957, стр. 31). И по-нататък: „Българската синтакса не вижда във везбата друго, освен категория определение (атрибут), злополучно наречено като вид определение и съгласувано. Частивният примет не дири да съгласува по род и число признак *цвете* със същина *китка*, а създава особна същина от отмерена част на друга. И в този родителен израз, както във винителна и в дателна относба, принципът е глаголки: *китка* (свита от) *цвете*; *куп* (сторен от) *слама*; *грамада* (струпана от) *камъни*; *врв* (унизана с) *жълтици*; *ведро* (отмерено, налято с) *вино*. Аналитично развит, този падежев синтетичен израз се явява в езика, се предава под съчетания, везани с помощ на предлог, какъвто глаголки налага естеството на именуваните същности; може *склад от дърва*, а не може *кола от грънци* (само със *грънци*, сир. наговарена). Израз: *плоча желязо* веже родително *плоча* със *желязо*, за да произведе *плоча* (част), която е *желязо* (цяло) — везба вътрешно падежна, синтетична; израз *плоча от желязо* — везба външна, проста обстоятелствена, аналитична; израз *желязна плоча* — везба външна, проста признакова“ (там, стр. 31–32).

С една дума, за А. Т.-Балан в израза *чаша вода* съществителното име *чаша* е определяемо, а съществителното име *вода* е определение.

Подобно становище споделя и Ст. Стоянов. В своята студия „Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език, I част, Съществителни имена“ (Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, т. LIII, 2, 1958) той изтъква, че в съчетания от типа *чаша вода* „определението е съществителното, което означава това, от което е взето известно количество“ (стр. 71) — т. е. *вода* е определение, а *чаша* е определяемо. А в забележка под линия, след като изтъква, че схващанията за определение и определяемо в този вид словосъчетания в граматиките на съвременния български език не са еднакви, Стоянов изразява своето мнение по следния начин: „В словосъчетанието „чаша вода“ едни смятат за определение вода, а други — чаша. От гледнище на историята на езика ни правилно е да се смята за определение вода. И от логическо гледище това схващане не е погрешно“.

Такава концепция се застъпва от същия автор и в неговата „Граматика на българския книжовен език“ (С., 1964), като на стр. 228 в забележка под линия той пак декларира: „Авторът на тази граматика поддържа схващането, че в словосъчетания от типа *чаша вода* определение е втората дума, т. е. *вода*“. С други думи, за Стоянов словосъчетанието *парче хляб* се покрива със словосъчетанието *хлябно парче*, а *чаша вода* синтактично си кореспондира със *скалата отсреща* и с *човекът до мене* — т. е. *чашата вода* ~ *скалата отсреща* ~ *човекът до мене*. Ако

се погледне обективно, такива разсъждения не са лишени от логика, още повече пък че изрази като *чаша вода* са преки наследници на подобни старобългарски изрази с родителен частичен падеж (*genetivus partitivus*): *даждь мн чашѣ водѣ*. Така е днес и в другите славянски езици (както се спомена), напр. в руския език *стакан воды, кусок сахара* и пр., където формите *воды, сахара* и пр. са форми за род. п. „частъ целого“.

Б. Противоположно мнение по този въпрос имат други български автори. Н. Костов (цит. съч., стр. 208) посочва, че „обикновено в тях (в съчетания като *вързоп дрехи* — б. м., Ст. Ст.) на определението се дава първо място. Тук определителната служба изпълнява онова съществително, което показва мярка, обем, количество и т. п., а определяемо е името, което назовава предмета, веществото, което се измерва... В съчетанието *тълна ученици* съществителното *тълна* определя, а съществителното *ученици* допълня (NB!) значението на първото“. Мнението на Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ е, че „по-логично е от гледище на съвременния език да се смята „материалното“ съществително за основно (определяемо), а количественото (т. е. което изразява количество, а не от което се взема количество) — за определение, както е в изрази *много камъни, малко хартия, пет овце, много овце* и пр.“ (стр. 464). Тук по-особен интерес представляват паралелите *стадо овце ~ много овце, топ хартия ~ малко хартия* и пр.

Това мнение се застъпва и в колективните учебници, споменати по-горе, напр. в „Съвременен български език“, ч. II: „Определението тук е първата част, количественото съществително, което означава мярка, количество, форма, сбор, а не втората, която означава самия материал и замества стар родителен частичен падеж“ (стр. 252). Вярно е, че отношението между частите на подобни словосъчетания може да бъде представено по следния еднообразен начин: *дълъг път ~ много път ~ километър път*, където наистина компонентът *път* се явява като че ли все пак определяемо. Но в *километър път* (и подобните на него словосъчетания) нещата все пак, изглежда, стоят другояче.

В своя синтаксис К. Попов застъпва по-широко това мнение. Неговите разсъждения обаче представляват интерес и поради други причини, затова тук се привеждат почти изцяло. Този автор изтъква: „Определения, които означават количество или форма (?): *чаша вода, кола грънци, парче хляб, кошница ябълки, купа сено, камара слама, сноп пръчки, клас ученици, рота войници, стадо овци, рояк апостоли, топ дърва, килограм сирене, купчина хартия, облак прах, букет рози, китка цвети*. В посочените примери съществителните *чаша, кола, парче, кошница* и др. означават количествен признак, затова са определения“ (стр. 151).

Макар че може да се опонира на автора по отношение на това, че той не привежда ни един пример, за да се илюстрира как със съществително име като определение на друго същ. име се означава форма, що се отнася до това, че съществителните имена *чаша, кола, парче* и пр. означават количествен признак и могат да се тълкуват като определения, той не е неправ. Обаче авторът логически си противоречи (на същата страница по-долу), когато посочва: „Много от нечленуваните несъгласувани определения означават само признак на предмет, но не и отделен предмет. Например в съчетанията *рой звездици, облаци гарвани, топ*

дърва, човек без късмет, учител по история, лъх на чернозем не се говори за два предмета, а за един предмет, означен чрез определяемото, и за негов признак, означен чрез подчертаното несъгласувано определение (т. е. *рой, облаци, тон* — за нашия случай — са несъгласувани определения — б. м., Ст. Ст.). Ако е необходимо и възможно да се изрази индивидуална определеност на този предмет, членува се *само определяемото* (к. м., Ст. Ст.): *човекът без късмет, учителят по история, лъхът на чернозем*" (стр. 151). Но К. Попов явно съзнателно избягва да посочи в словосъчетанията от две съществителни без предлог кое съществително ще се членува и не дава примери от такъв тип. А именно тук е несъответствието в твърденията на този автор, защото *чаша вода* ще получи членна морфема към първия си елемент, т. е. към определението си (според Попов), а не към определяемото си: *чашата вода*, а не „чаша водата“, *облаците гарвани*, а не „облаци гарваните“. Следователно остава дилемата — или твърдението, че се членува „само определяемото“, е неточно, или в словосъчетанията от типа *чаша вода* съществителното *чаша* не е определение.

6. Ако в *чаша вода* приемем за определяемо същ. име *вода*, наистина може да се вземат какви ли не количества от този материал, което може да се изразява и с различни други съществителни имена — *капка вода, грам вода, литър вода, кубик вода, казан вода, язовир вода, океан вода* и пр. Обаче на същото основание можем да приемем, че същ. име *чаша* е определяемо и пак да могат да бъдат поставяни различни съществителни — определения към него, напр. *чаша вино, чаша ракия, чаша кафе, чаша бира, чаша лимонада, чаша зърна, чаша брашно, чаша ориз, чаша масло* и пр. Разбира се, че това не могат да бъдат сериозни аргументи в полза на едното или на другото схващане, ала те показват сложността на проблемата.

Както ще посоча другаде по-подробно, склонен съм да приема наличието на два вида несъгласувани определения в словосъчетанията $S_1 + S_2$ (*чаша вода*). Когато S_1 носи в семантиката си количествен признак (*чаша, кола, кило, тон, шепи* и пр.), би могло да се говори за това същ. име като за определение по отношение на количеството на взетия предмет, означен с S_2 (тип *литър мляко*). Тези словосъчетания ще се изравняват по синтактичното функциониране на частите си със словосъчетанията от типа $N + S$ (*литър мляко ~ много мляко; купчинка дърва ~ малко дърва*).

Когато S_1 не носи в семантиката си ярко изразен количествен признак, а е само „чисто“ същ. име, без примеса „количественост“ (тип *браздулици пот*), тогава бихме разглеждали в словосъчетанията $S_1 + S_2$ като определяемо S_2 , а като негово определение S_1 (т. е. *браздулици пот ~ „подмени“ браздулици; образец кафе ~ кафеен образец* — в израза „Помощникът насипа смлените образци кафе в стъклените панички... Пред всяка стъклена паничка беше поставен остатъкът от съответния образец кафе в тенекиена кутийка“ (И. Ханзелка, М. Зикмунд, През Южна Америка, С., 1963, стр. 80). Именно в такъв аспект биха могли да бъдат обяснени и редица спорни и необяснени досега езикови явления, свързани със словосъчетанията от типа $S_1 + S_2$.

В тези случаи нещата стоят като че ли така, както и в случаи като „Аз съм *ловец човек*, ходя много“. В съчетанието *ловец човек* кое трябва

да се тълкува като приложение (т. е. вид определение)? Безспорно *ловец*, защото това съществително конкретизира същ. име с по-обобщено значение *човек*, т. е. същ. име *ловец* отразява подредно понятие на същ. име *човек*. Същото тълкуване ще има и изразът „Аз съм *човек ловец*“, където пак съществителното име *ловец* се квалифицира като приложение, независимо че тук то е апозиционно, а в предишния израз е препозиционно спрямо определяемото *човек*.

С други думи, когато се определя синтактичната функция на елементите в словосъчетания от две съществителни, голяма роля играе логическият фактор. Това косвено иде да подкрепи моето твърдение, че всеки един от елементите в словосъчетанието може да бъде двояко квалифициран (като определяемо или като определение) не в зависимост от мястото му, а в зависимост от това, кой елемент ще надделее логически (в случая — няма да носи количествен признак в семантиката си), за да бъде той квалифициран като определяемо (т. е. като надредно понятие).

7. Изглежда, че именно това двояко квалифициране играе основна роля при синтактичното съгласуване в изречението, когато такива словосъчетания $S_1 + S_2$ се окажат в синтактичната функция на разширен подлог. В изречението „Ято гълъби долетя от полето“ съгласуването може да се извърши или така: „Ято гълъби долетя“, или така: „Ято гълъби долетяха“. К. Попов привежда множество такива примери както в статията си „За някои по-особени случаи на синтактичното съгласуване на сказуемото с подлога“ (сп. Български език и литература, 1960, кн. I стр. 9—19), така и в синтаксиса си (стр. 140—142), а и в „Синтактичното съгласуване в български език“ (С., 1964). Като че ли в много от случаите до голяма степен решаваща роля играе мястото, което заемат отделните компоненти в словосъчетанието $S_1 + S_2$, за да се определи зависимостта между тях.

Така напр. една най-проста трансформация може да илюстрира това твърдение. В словосъчетанията *компот круши*, *пюре домати*, *чорба фасул*, *яхния гъби*, *мусака картофи* и др., които могат да се срещнат като напълно обичайни в обиходната практика, зависимостта е явно такава: *компот круши* (= *крушов компот* — *компот от круши*);

пюре домати (= *доматено пюре*, *пюре от домати*); *мусака картофи*

(= *картофена мусака*). Но местата на съществителните имена могат да се разменят и тогава зависимостта става обратна: *круши компот* (какви именно круши? — компот, а не напр. мармелад); *гъби яхния* (какви именно гъби? — яхния, а не, да кажем, задушени); *картофи мусака* (а не напр. пържени) и т. н. Нещо подобно се наблюдава и в израза: „Той [препаратът] е направен от съставки на розата, която е позната още от най-древни времена от много от източните народи“ (Веч. новини, бр. 4770, 17. I. 1967, стр. 2). В съчетанието *много народи* зависимостта е, ако може така да се каже, „прогресивна“, т. е. *много народи*. Но в съчтанието

много от народите зависимостта става обратна, „регресивна“ — *много от народите*, макар че това е до голяма степен продиктувано от

външио-формални структурни особености.

8. Въпреки че, както се вижда, доста трудно е да се даде съвсем безизключително определяне на това, кой от двата компонента, S_1 или S_2 , отразява надредно понятие (т. е. кой е определяемо), като че ли може да се приеме за надделяващо следното мнение.

За да се определят синтактичните зависимости в словосъчетанията от типа $S_1 + S_2$, до голяма степен решаващи ще се окажат възможностите за трансформация на тези словосъчетания. Богатият материал, с който разполагам, ще позволи другаде да изложа по-подробно кои съществителни имена могат да влизат в такива словосъчетания. Но дори и от сравнително малобройния илюстративен материал, който тук ще приведа, личи, че не само съществителните имена, които показват количество, обем, мярка (или пък се приближават по семантиката си до тях) могат да се съчетават в определителна зависимост с други съществителни имена. По-важно в случая е, че при трансформацията на $S_1 + S_2$ обикновеното е S_2 да заема подчинено място, да отразява подредно понятие, т. е. да е определение. Напр.:

Ако не го беше гледал така накриво, когато Стойко падна болен, ако го беше насърчавал да си стои и да си гледа здравето, той нямаше да се притеснява толкова и нямаше без време да хукне по къра на работа с *парче хляб* (= *хлебчо парче*) и с *дръв сирене* (= *сиренев дръв*) в торбата (Г. Караславов, *Снаха*, стр. 208); Татък по заводите на малката рска се висше едра *линия топола* (= *тополова линия*) (Мопасан, *Съчинения*, т. IV, стр. 273); Тук и там, доле на земята или горе увиснали на свода, тлееха опцища или прорязаха тъмнината кървави *езици пламък*, или се виеха млечни *струи дим* (= *димни струи*) (Яворов, *Съчинения*, т. II, стр. 81); Вчера на Люлин случайна *искра огън* запали пожар. Когато се вдигна гъстият *облак дим*, мнозина наскачаха и отилоха да видят (Веч. новини, бр. 4327, стр. 2); И щом се показахме на отворено, *градушка куршуми* отблизо и далеч, отправени с викове и псувни, запрашиха наоколо ни (Яворов, *Хайдушки копненя*, стр. 116); Дядо Захари мълчаливо и с усилие върви по кривата пътека, която се качва на могилата, и *браздулиця пот* една след друга шарят лицето му (Елин Пелин, *Съч.*, т. II, стр. 143); Гръмотевци заглушаваха шума на трамвая, едри *канки божд* биеха лебелите стъкла на вагона, небето плачеше над земята (Яворов, *Хайдушки копненя*, стр. 23); Черните им клони се смееха в мъглата, а можеше и да плачат, защото той слушаше как от тях чува *канки мъгла* по плочките (Соф. университет, бр. 144, стр. 3).

Могат да бъдат приведени редица примери от най-често срещания тип, които са, тъй да се каже, без особености. В тях съчетанията $S_1 + S_2$ могат да имат количествено значение, което всъщност досега е обръщало вниманието на нашите автори, макар и тези съчетания да са не много обичайни понякога. Напр.:

В парахода нахлула цяла *кохортя* униформени *полицай* и други. Те старателно затършували по каютите (Веч. новини, бр. 2468, стр. 4); Кръстник, а непосредствено след това и гризлив баща на *армията* кафяви *журналисти* през 1933 година стана министърът на пропагандата Йозеф Гьобелс (Бълг. журналист, 1964, кн. 5, стр. 23); Насреща му се зададе *тумба момчета*. Те приближиха и поздравиха стареца почтително (Лит. фронт, 1964, бр. 30, стр. 1); Мъже на България, помните ли майките си и оня *пилък деца*, вдигнал врява след полите ѝ? (Стършел, бр. 1007, стр. 1); Морският риболов има свои прелести, особено когато единият от рибарите има желание да гребе, а другият — да търси *пасажите сафрид*, *скуприя* или *паламуд* (Лов и риболов, 1964, кн. 2, стр. 7); Стана ми страшно, че майката е оставила бебето да се храни само със смяката на нейното мляко, а тя стои на колена между *редовете тютюн*, свалена там от своята вара (Й. Радичков, *Планинско цвете*, стр. 32); Сини *ленти* тютюнев *дим* се виеха към ниския таван (К. Константинов, *Заник*, стр. 15).

В тези случаи трансформацията на съчетание от определяемо и съгласувано определение е възможна, тя става без никакви пречки, напр. *армия журналисти* ~ *журналистическа армия*; *пасажи сафрид* ~ *сафридни пасажи* и пр.

Ала в други случаи такава трансформация е почти невъможна, главно поради семантиката на компонентите в словосъчетанията $S_1 + S_2$, напр.:

Там *тма слепци* обезумели / към теб похулен рев изви — / презренния хищно те прицели / и нивият те узави (Д. Дебелянов, Стихотворения, стр. 106); А околоселският венец от голи и обрасли висоти, прекъснат на северозапад, позволяваше да се видят *букет* пирински *върхове* (Яворов, Хайд. копн., стр. 113); *Кичурът* руси *коси* беше усърдно вчесан (Веч. новини, бр. 2448, стр. 4); От другата страна на реката, по пътеката, от която издърпват ладните, се наредил цяла *върволица коли* (Мопасан, Съч. т. IV, стр. 115); Живият поток от хора, оръдия и коли спира в очакване на миночистачния катер „Христо Ботев“, който тегли съветски *комвои илдепове и влекачи*, снабдени с уреди за откриване (Наша родина, бр. 135, стр. 3); На малкия кръстопът стражарят, измокрен в своята пелеринка, управлява беззвучния *низ луксозни коли* „Пакар“, „Хаспано“, „Ролс-Ройс“, блеснали вътре с цветя, кожи и скъпоценни женска плът (К. Константинов, Две раси, стр. 247); Пълен с грижи, / тревоги, / мечти, / във метал / и цървули обут — / ешелонът на дните леги / през едно *покаление труд* (П. Пенев); Нима и аз не слязох / вдън кратера на мии и търпеше / през девет *кръга / усилия*, / съревнования, / преизпълнения на плана? (Бл. Димитрова, Експедиция към идния ден, стр. 42).

9. Цяла група други съчетания $S_1 + S_2$ изобщо са твърде редки, не се срещат в творчеството на по-стари автори, наблюдавани са предимно в последните години (най-вече в публицистични творби) и е възможно да показват една тенденция към увеличение на употребата на този тип синтетични (безпредложни) съчетания:

Безспорно тя, „темата“, заема основно и важно място при писането на какъвто и да е *жанр материал* (Бълг. журналист, 1962, кн. 8, стр. 6); Това личи най-добре от неговите битови карикатури — най-мъчния, но затова пък най-непреходен *жанр карикатура* (От фронт, бр. 4606, стр. 3); Дойдох да открия белезите на драмата, но от онези 22 ноември, който изглежда толкова далечен, не намерих нищо друго, освен няколко *цветя пластмаса* на площада (Зем. знаме, 1964, бр. 286, стр. 3); Виждам този пръст / груб и сяп, / непрелиствал никога / страници на мъдра книга, / изпълнил никога / тухла на *постеля вар*, / непогалил никога... (Бл. Димитрова, Експедиция..., стр. 48); Жадна е всяка пътечка / за бодри *скокове дъжд* / и за срещи щастливи (там, стр. 59); Една чешма поднася / право в техните уста / *фонтак прохлада* (там, стр. 67); Дърветата побеляха, къщите на полското граде се сгушиха от студ, по стъклата заблестяха *звездички скреж* (Славейче, 1963, кн. 10, стр. 2); Духаше остър вятър, припръскваха нарядко *излици сняг*. Той полепваше по камъните (Лит. фронт, 1964, бр. 38, стр. 4); „Едно *сърце кръв*“ (заглавие на филм, 1964 г.); Гората свърши. Започваше малък *силей червеникава пръст* (Ив. Руж, Тайнственото отвлечение, стр. 93); Това е хумор на народното остроумие, но предн всичко — на жизнеността, дори на *излишка жизненост* (Лит. фронт, 1964, бр. 35, стр. 2); Бахчевански човъркаше салатата с вилицата си и нареждаше *колелцата краставици* — едно над друго, едно над друго (Септември, 1963, кн. 4, стр. 181); Б. Жарменски и Б. Георгиев потънаха във волята. Само разпуквашите се *мехури въздух* на повърхността показваха техния път (Раб. дело, 1962, бр. 176, стр. 2); Без да се гледаме, тръгнахме на работа из пролетната гора под *векеца скали* (Веч. новини, бр. 3497, стр. 4); Трябваше да свършим до крак с личния добитък. Нямаше *онашка добитък* (Стършел, бр. 876, стр. 1) Добър, но бавно стрелящ ловец при преминаване към бинокюларен *начин стрелба* (с двете отворени очи) винаги ще стреля значително по-бързо и процентът на сполучливите изстрели при него значително ще се увеличи (Лов и риболов, 1957, кн. 5, стр. 18); Седях и сякаш без да дишам, / дочитях тъжната „Нана“, / когато в стаята ми сирیشом / *попадна перла светлина* (Лит. новини, 1963, бр. 55, стр. 5); И казал бе някой човек — / родината наша това е / не само *пространство земя* (Лит. фронт, 1963, бр. 36, стр. 4).

Това са твърде редки случаи, бих казал почти неповтарящи се, за разлика от обикновения тип $S_1 + S_2$, в който S_1 има предимно количествена семантика.

10. И така, словосъчетанията от две безпредложно свързани съществителни имена в *casus generalis* са типични български словосъчетания и независимо от трудностите за обяснение на синтактичната зависимост между техните компоненти, те си остават един доста разпространен и, може да се каже, обикнат от българските автори синтактичен тип, който позволява без особени усилия да се съчетават съществително име със съществително име без помощта на предлоговя връзки.

СИНОНИМИ НА ПРЕДЛОГ *до* В СЪВРЕМЕННИЯ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Виолета Константинова

В съвременния книжовен български език в някои от многообразните си семантични функции¹ предлог *до* показва синонимия с други предлози. Настоящата статия разглежда именно този въпрос.

Тъй като вече е установено богатото разнообразие от значения и смислови отсенки, които той разкрива в езика², казаното за него няма да се повтаря, а ще се разгледат семантичните функции само на неговите синоними.

Най-много синоними разкрива предлог *до* в областта на пространствените отношения.

I. ПРОСТРАНСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ

I. Пространствена граница

Предлог *към*

Пространствената граница, която посочва предлог *към*, е изразена със съществително или местоимение, означаващо в най-общ смисъл място. Глаголите, при които се среща, са финални, тъй че във всички случаи той маркира пространствената граница на едно движение. Напр.:

Той пристъпи *към* вратата, натисна хубаво ключалката и се обърна прилежно; През рамото на одного той видя, че *към* Калюпи се приближи един висок черноброд кавалер; Комисарят се приближи *към* него; — Дай тая книжка, момиче, да я видим! — каза той и пристъпи *към* нея (Вазов).

Независимо от обстоятелството, че изпълнява същата функция, която изпълнява и предлог *до* — означаване пространствената граница на едно движение, не може да се твърди, че има пълно семантично изравняване на двата предлога.

¹ Вж. статията ми Семантични функции на предлог *до* и представка *до-* в съвременния книжовен български език, сп. Български език, XVI, 1966, кн. 3, стр. 224--236.

² Там там.

Посочвайки пространствената граница на глаголното движение, предлог *до* акцентува на неговия завършек, т. е. на довеждането на действието до последната точка от линията на развитието:

Процесията стирна *до* вратата на гробищата (К. Калчев); Развълнувано се приближи *до* нея (Ел. Пелив).

Предлог *към* маркира по-скоро точката, към която се е устремило глаголното движение, т. е. акцентува на неговата посока:

Македонски се приближаваше *към* турския бриг (Вазов); Стори му се, че стрелбата, която идеше от оврага, се приближаваше *към* могилата (Д. Димов); Последна излезе една мома с червена блуза и търчешката отиде *към* влака (Вазов).

За да се подчертае посоката на глаголното движение, предлог *към* участва в предложната конструкция дори и в случаите, когато глаголът е преходен и изразеното от него действие може направо да обхване обекта, към който е насочено:

Той позна тази тъжна, благородна госпожа и приближи *към* колата ѝ с наведена глава; И той с бързи крачки набляжаваше *към* конака (Вазов); Той наближи *към* работилницата на Йордан ковача (Йовков).

Предлог *при*

И предлог *при* стои изключително при финални глаголи в тази си функция.

Обектът на глаголното действие, изразен с местоимение или съществително, във всички случаи изказващо реален предмет, е граница на движението:

Когато дойдохме *при* могилата срещу лагера, смъркна се хубаво (Вазов); Чичо Митиш отиде *при* Комура, поглади го по изпъкналото чело, между шутите рога, и каза . . . (Йовков); Докато баю Гюро разговаряше колата, тя дотича *при* мене (Сл. Трънски).

В тази употреба на двата предлога долавяме тънка, едва забележима смислова отсенка, която ги разделя. Предлог *до* разкрива по-неутрална позиция на глаголното движение по отношение на пространствената граница в сравнение с предлог *при*, който я маркира като негова целна точка.

Предлог *около*

В съчетание с финални глаголи такъв смисъл може да ни разкрие и предлог *около*.

Границата на глаголното движение е изразена с конкретно съществително, означаващо място:

Аз тръгвам. Ще ме настигнеш *около* ректората; Топовните гърмежи ме настигнаха *около* братската могила (разг.).

За разлика от предлог *до*, който точно фиксира крайната точка от линията на движението, предлог *около* я означава приблизително.

Предлог *на*

Рядко предлог *на* разкрива този признак. Стои при финални глаголи. Обектът, който означава пространствената граница на глаголното движение, е изразен с конкретно съществително:

Отивам *на* вратията и гледам през дупчица на пътя (Вазов).

В тази употреба предлог *на* е абсолютен синоним на предлог *до*. Те биха могли да се заместват следователно, без да се накърни смисълът на изречението.

2. Граница в преносен смисъл

Предлог *на*

Предлог *на* е единственият синоним на предлог *до* във функцията му да означава граница в преносен смисъл — *стигам до истината, стигам до развод*. При това, трябва непременно да се прибави, че в тази си употреба се среща у по-старите автори.

Глаголите, при които стои, изказват в преносен смисъл движение границата е изразена със съществително или отглаголно съществително

От думи дойдоха *на* заканителни движения, *на* сочене юмруци, *на* свирено махане ръце, *на* тупане и блъсък с краката.

Най-много синоними разкрива предлог *до* във функцията си да означава пространствена близост.

3. Близост, съседство по място

Предлог *при*

В тази своя употреба предлог *при* е абсолютен синоним на предлог *до*. Предметите, чиято пространствена близост маркира, са осезаеми — одушевени или неодушевени. Стои изключително при статични глаголи, изказващи действие или състояние:

При входа на черквата се тълпяха хора (Вазов); Тя го прегърна като спасение и цяла нощ плака *при* него (Ел. Пелин); А пък близо до чешмата, *при* малкия мост, стоят ергене и причакват момите да им пият вода; Една наша роднина седеше близо *при* тях (Влайков); Шест стройни дъбчета са оставени на стража *при* падналия борец (З. Сребров).

Предлог *край*

Този признак предлог *край* разкрива както при статични, тъй и при финални глаголи. Предметите, чиято пространствена близост маркира — във всички случаи осезаеми, могат да бъдат одушевени или неодушевени.

Интересно е да се отбележи, че не във всички случаи на тази употреба установяваме еднаква семантична близост на предлог *край* и предлог *до*. Някъде тя е по-голяма и взаимната замяна на двата предлога е възможна. Напр.:

Близо *край* черковата . . . стърчеха ред високи тополи (Ел. Пелин); Вечер Дона седеше *край* огнището и шиеше пеленки, драшки на детето си (Д. Талев); Легнал *край* глеещия огън в малката колиба, аз слушах възшебните приказки на пастирите; Той говореше, а тя вървеше *край* него . . . (Ел. Пелин).

Не е трудно да се забележи, че предлог *край* акцентува на разстоянието между предметите, чиято пространствена близост маркира, за разлика от предлог *до*, който означава непосредствена близост.

В други случаи на същата употреба предлог *край* се отдалечава смислово от предлог *до* и замяната им става невъзможна. Това са слу-

чаите, в които предлог *край* маркира разположение или движение по протежение на нещо:

Новият каменен път минаваше *край* селото (К. Петканов); Часовите, които бяха наредени *край* перона, изтегнаха се бързо и изведнаж, като пружини (Йовков); Посетителите седят наредени в кръг *край* стените на заведението — около малки масички... (Св. Минков); Речицата, що протичаше *край* мегдана, имаше брегове, гъсто засадени с върби (Вазов); До воденицата на Върбина, *край* плета, вървеше пръчът (Йовков).

Предлог *покрай*

Смисъл на пространствена близост предлог *покрай* разкрива и при финални, и при статични глаголи, най-често изказващи състояние или готово положение.

В тази употреба той показва по-редовно отколкото предлог *край* семантично отклонение от предлог *до*, т. е. означава разположение или движение по протежение на нещо. Напр.:

Лодкарят Стефан гребе все *покрай* брега, бавно и отпуснато (М. Грубешлиева); Заедно с Рандев се спряхме в ниските и тъмни тронове *покрай* степите (Йовков); *Покрай* дувара дедо са налягали, се ти ли си ги избил? (П. Р. Славейков); За един два часа *покрай* рекичката изникна кокетно малко селище от островърхи колиби (К. Ламбрев).

Предлог *около*

Този признак предлог *около* разкрива само в съчетание със статични глаголи, изказващи действие или състояние. Предметите, чиято пространствена близост маркира, са одушевени или неодушевени:

Войнов се забави *около* вратата и най-после успя предпазливо да я заключи; Момите се струпяха *около* вратника (К. Петканов); Бае Пеишо Селемета се завърна от града, усука се около буля Селеметица, които клечеше *около* огнището, и я опипа за врата (Г. Караславов).

Рядко в тази употреба установяваме пълно семантично съвпадение на предлог *около* и предлог *до*. В повечето случаи предлог *около* разкрива нов смислов белег — означава разположение от всички страни на предмета. Напр.:

Те се струпяха застрашително *около* него (Вазов); Отците се натрупаха мълчаливо *около* бурето; Другите, увита в ямурлуци, бяха налягали *около* огъня; Отстрана *около* една ниска масичка вдигаха врява петима пияни селяни (Ел. Пелин).

Наблюденията над езика изтъкват и друго смислово различие между двата предлога — за разлика от предлог *до*, предлог *около* не винаги означава непосредствена близост. Напр.:

Около него седеше жена му с разплакано дете на ръце и кълнеше; Тя беше постоянно *около* нея, помагаше ѝ в домашните работи и бавеше Захариччо; Майка му шеташе пъргаво *около* огъня и готвеше нещо (Ел. Пелин).

Предлог *на*

Този признак предлог *на* разкрива в устойчиви изрази — *стоя на прозореца, седя на масата*.

Стой изключително при статични глаголи, изказващи по-често състояние. Предметите, чиято пространствена близост маркира, са одушевени или неодушевени:

Цял час стоях неподвижен *на* прозореца; Изведнаж *на* прозореца се изправи една тъмна фигура и надвигаше вътре (Вазов); По едно време, както си седеше *на* масата, притвори очи, простря ръка към тях и почна пак (Чудомир).

Тъй като в тази своя функция предлог *на* е абсолютен синоним на предлог *до*, може да бъде заменен от него, без да пострада изречението смислово или стилистично.

4. Допиране, докосване

И в тази функция предлог *до* разкрива синонимия с няколко предлога. Лексикалното обкръжение, в което изявяват този признак неговите синоними, е същото. И те влизат в съотношение с глаголи, изказващи допиране, докосване. Зависимият член на предложната конструкция редовно се изразява с конкретно съществително, означаващо в най-общ смисъл мястото на допирането.

Предлог *на*

Много често предлог *на* разкрива този признак. Влиза в съотношение с глаголи със значение 'притискам', 'облгам', 'подпирам', 'туриям', 'залпям' и др. Напр.:

Влахът разтреперан, упорит, лежешком силно притискаше дъската *на* гърдите си (Вазов); Тя престана да маха бялата кърпичка и извелнаж я притисна *на* очите си (Йовков); До силно горящата печка седи и дреме, облганат *на* стената, старият слуга Яльо Кола; Той бе се полпрял *на* плета и пушеше (Ел. Пелни); Огилнов си тури ухото *на* устата му; Па ненадейно тя залепи розовите си устни *на* едно място на картата и дълго ги държа там (Вазов).

В тази употреба предлог *на* дотолкова се е изравнил семантично с предлог *до*, че не рядко в тези случаи бива изместван от него. Напр.:

Ще каже той, като усети револвера *до* гърдите си, ще каже; Облганат *до* стената, Игнатию го гледаше мълчаливо (Ст. Дичев); Тя дори го хвана за ръката и като притискаше с другата бебето си *до* гърдите, възкря го в стаята (Ем. Манов).

Предлог *към*

Наблюденията над езика показват, че предлог *към* е абсолютен синоним на предлог *до* във функцията му да означава допиране. Напр.:

Той се прилепи *към* стената и притан дъх (А. Лазов); Майката наведе глава, погледна детето. Притисна го *към* себе си и едва се усмихна (Вл. Полянов).

Предлог *около*

За разлика от предлог *до*, в тази употреба предлог *около* изказва допиране до нещо от всички страни:

Погледнете онай чипа, червенбуза и хубава вакарелка с гиздава зелена забръдка с жълто-зелени запретнати ръкави от копринен плат и с червена престилка въз тесен, прилепнал *около* тялото сукман (Вазов).

Предлог *покрай*

Много рядко предлог *покрай* разкрива този признак. За разлика от предлог *до*, означава допиране, докосване до нещо по неговото протежение:

Отвън *покрай* стената се протърка нещо тежко. Сягурно беше биволицата (Г. Райчев).

5. Проникване на глаголното движение вътре в обекта, който се явява негов пространствен предел

Синонимите на предлог *до* в тази употреба също влизат в съотношение изключително с финални глаголи.

Обектът на действието е изразен със съществително, прилагателно или местоимение, в най-общ смисъл изказващи мястото, в което прониква глаголното движение.

Предлог *в* (*във*)

Обектът, в чиито граници прониква глаголното движение, е изразен с конкретно съществително, означаващо реален предмет — одушевен или неодушевен:

Тази вечер отивам *в* семейство Илиеви (разг.); Най-сетне, след като се наговорят с още няколко по-дребни пакетчета, годениците отиват *в* сладкарница (Св. Минков).

Предлог *у*

Обектът на глаголното действие е изразен със съществително, прилагателно или местоимение, означаващи одушевени или неодушевени предмети. Напр.:

Прилякам *у* дома, заключвам се в писалището, разлепям полека червения восък на плика и турям вътре други вестници . . . (Вазов); — А на връщане от училище отбий се *у* Петева и поисквай розовата ѝ покривка за чай (М. Грубешлиева); Бях намислил най-напред да се отбия *у* Радкини, но научих, че майка ѝ — малката баба Иванка — току що починала (Н. Стефанова); По-сместите отскачаха *у* тях за бързо . . . (Г. Караславов).

Предлог *на*

В тази употреба предлог *на* се среща у по-старите автори, а и днес в разговорната реч.

Обектът, в който прониква глаголното движение, е изразен със съществително собствено или съществително нарицателно име, означаващо реален предмет, във всички случаи неодушевен:

Рашко отиде *на* Соколовец; В града не се отби никъде и отиде *на* аптеката (Йовков); Той пак отиде *на* агентството, но му казаха, че я няма там (Вазов); — Дядо Кола, тичай *на* общината (Ел. Пекин); Това лято отивам *на* Варна; Отивам *на* Рилския манастир; Отивам *на* фурната за хляб (разг.).

Предлог *при*

Обектът, в чиито граници прониква глаголното действие, е изразен със съществително собствено име или местоимение, означаващо одушевен предмет:

Пак Григор Василев ме дръпна една вечер да отидем *при* Яворов в Народния театър (К. Константинов); На минаваке ще се отбия *при* вас (разг.).

Предлог *към*

Обектът на глаголното движение е реален предмет — одушевен или неодушевен, изказан със съществително, прилагателно или местоимение:

Хайде да отидем *към* театъра за билети; Хайде да прескочим *към* мамини; Довечера ще прескоча *към* вас да се видим (разг.).

Предлог *по*

Обектът на действието е изразен с конкретно съществително, означаващо реален предмет, във всички случаи неодушевен:

Наоколо жителите на турските села станаха по-нахални. Отбиваха се *по* кошарите; избираха най-добрите шилета и ги откарваха (К. Петканов).

Интересно е да се отбележи, че всеки от гореизброените предлози, означаващи проникване на глаголното движение вътре в обекта, който се явява негов пространствен предел, може да бъде заменен от предлог *до*, ако е необходимо да се маркира кратък престой на субекта в границите на обекта¹. Напр.:

Отивам *до* семейство Илиеви *вм.* Отивам *в* семейство Илиеви; Припкам *до* дома *вм.* Припкам *у* дома; Отивам *до* фурната *вм.* Отивам *на* фурната; Ще се отбия *до* вас *вм.* Ще се отбия *при* вас; Хайде да прескочим *до* мамини *вм.* Хайде да прескочим *към* мамини; Отбиваха се *до* кошарите *вм.* Отбиваха се *по* кошарите.

II. КОЛИЧЕСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ

I. Количествена граница

В тази употреба синонимите на предлог *до* маркират приблизителен брой. Те влизат в съотношение с такива лексикални единици, които означават количествено определение.

Предлог *около*

За да означа приблизителен брой, най-често се свързва с числителни имена:

На ниските миндери стояха членовете *около* десетина на брой; Ще постоя там *около* една неделя (Вазов); Видрата живее *около* 15 години (П. Петков).

В някои от случаите на тази употреба, а именно в съчетание с глаголи, изказващи готово положение, предлог *около* почти се е изравнил семантично с предлог *до*, срв.: „Имаше *до* стотина души“ и „Имаше *около* стотина души“. Но даже и тук, където двата предлога могат безболезнено да се взаимозаменят, улавяме смисловото им различие — посочвайки границата на приблизителния брой, предлог *около*, за разлика от предлог *до*, предоставя свободата да я схващаме проектирана и отвъд количественото определение.

Предлог *около* може да разкрие този признак и в съчетание с прилагателни имена:

Той беше човек *около* петдесетгодишен, с висок изпълнски ръст, леко приведен (Вазов).

По-рядко предлог *около* влиза в съотношение със съществителни имена:

От вратната на вагона до платформата има *около* метър и ооловна височина (Ал. Константинов).

¹ Пак там, стр. 228.

Предлог *към*

Влиза в съотношение с числителни имена.

Не бихме могли да твърдим, че разкрива пълно семантично покритие с предлог *до*, тъй като предоставя правото да схващаме границата на приблизителния брой, проектирана доста пред количественото определение:

... Бяха в ловната дружина / враговете *към* стотина (А. Босев); Когато приближих *към* третия километър, ужасната действителност лъсна пред мене (Вазов).

III. ОТНОШЕНИЕ НА НАЧИН

Много рядко предлог *до* показва синонимия в тази функция.

Предлог *на*

За да разкрие отношение на начин, предлог *на* влиза в съотношение с такива лексикални единици, които изказват оценка, характеристика на глаголното действие. Напр.:

Сърцето *й* биеше *на* пръсване (Ив. Добрев).

В тази употреба е налице пълно семантично изравняване на предлог *на* с предлог *до*, който редовно срещаме в същите случаи:

Стремски се изкикоти *до* пресияване (Вазов); Нещо притисна *до* задушаване гърдите на Чакъра (Д. Димов).

IV. ДРУГИ ОТНОШЕНИЯ

1. Преминаване в ново състояние

Предлог *на*

Рядко предлог *на* разкрива този признак. Стои при глаголи, изказващи в преносен смисъл движение. Лексикалната единица след него изразява границата, крайната точка от линията на движението, след която настъпва новото състояние:

На Лепо му дойде *на* плач (Ел. Пелин).

И в книжовния, и в разговорния съвременен български език функцията да означава пресминаване в ново състояние е поел предлог *до*. Напр.:

Дойде ми *до* гуша. Омръзна ми; Дойде ми *до* плач (разг.).

2. Означаване предмета или лицето, към което е отправено едно обръщение или адрес

Предлог *към*

За да разкрие този признак, предлог *към* влиза в съотношение с глаголи със значение 'обръщам се', 'отправлям', 'насочвам'. Лексикалните единици, с които се свързва в тази функция, изразяват предмета или лицето, към което е насочено глаголното действие, или за което е предназначен неговият обект, в най-общ смисъл изказващ обръщение или адрес. Напр.:

Обръщам се *към* вас за помощ; Той отпрати молбата си *към* директора на завода; Насочих стрелите си *към* редакцията на вестник Труд (разг.).

Само в някои от случаите на тази употреба предлог *към* може да бъде заменен от предлог *до*, тъй като не винаги съвпадат лексикалните условия, при които двата предлога разкриват този смисъл.

*

И така, само в някои от семантичните си функции предлог *до* показва синонимия с други предлози.

Както видяхме, най-много синоними разкрива в областта на пространствените отношения. Именно тук се открояват интересни и не без значение смислови отсенки.

В различните случаи на една и съща употреба в предложната конструкция могат да влизат различни синоними на предлог *до*, за да нюансират в една или друга насока дадения признак. И обратното — не рядко предлог *до* изтласква от употреба един или друг синоним, за да прибави още нещо към семантиката на предложната конструкция. Тъй че рядко в тези отношения откриваме пълно семантично покритие между предлог *до* и неговите синоними.

Абсолютна равнозначност разкрива предлог *до* с предлог *на*, и то в много от своите семантични функции. Веднага трябва да се прибави обаче, че в повечето от тези употреби той е на изчезване и го откриваме само в произведенията на по-стари автори. Запазил се е в устойчиви словосъчетания, както и в разговорната реч.

ЗА НЯКОИ ДЕВЕРБАТИВНИ БЪЛГАРСКИ НАРЕЧИЯ И ТЕХНИТЕ СИНОНИМИ ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД

Петър Пашов

Наречието *почти* ¹още малко остава, за да се стигне до някакво състояние, качество и под.; току-речи, с малка разлика, приблизително, горе-долу¹ етимологически се извежда от глагола *пъ-чѣтж*, *по-чета*, повелителна форма за 2 лице ед. ч. *почѣтн*².

Макар че връзката на наречието *почти* с глаголен корен *чет-/чнт-* днес е чисто етимологическа, следи от глаголният му произход все пак съществуват в съвременния български език.

Значенията на двата глагола *почета* / *почитам* 'оказвам почит на някого' и *почета* / *почитам* 'чета малко или кратко време' нямат допирни точки със значението на *почти*. От същия корен обаче имаме образуван с друга представка глагол, чието значение може да се свърже със значението на *почти*: *счета* / *считам* 'мисля, имам някого, нещо за някакъв; смятам', специално в изрази като *почти узрял* — *считай, че е узрял*; *почти свършен* — *считай го за свършен*; *почти отлично* — *считай го за отлично (може да се счита отлично)* и под. Тази връзка става още по-ясна, ако съпоставката се прави с онези случаи, в които след наречието следва *че*: *почти че не съм ял* — *считай, че не съм ял* (свършеният вид *смети* има по-рядка употреба). Наличието на *че* след *почти* много ясно сочи глаголният произход на наречието.

Примери за употреба на *почти че* са доста чести в нашата по-стара литература. Днес те са характерни за много народни говори, и за разговорния стил на нашия език. Панайот Хитов в „Моето пътуване по Стара планина“ (1872 г.) пише: „Когато ми са изгълниха дванайсет години, то баща ми ма зема с себе си и направи ма козарче. И така, аз *почти че* пораснах в горатв при козите.“ Ето за илюстрация още примери: „Той въздъхна изшироко с гърдите си и *почти че* му се дощя да извика и запее“ (Ив. Вазов); „Някаква тайнствена завивка е метната въз таз пла-

¹ Значенията на думите, с малко изключения, се дават според Речник на съвременния български книжовен език, издание на БАН, т. I—III, София, 1955—1959, и според Български тълковен речник от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков и Цв. Тодоров, София, 1955.

² Вж. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, и M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, т. I—III, Хайделберг, 1953—1958.

нина ... Почти че не се среща и в народните песни“ (Ив. Вазов); „Ние с пасълзени очи се свихме в двата ъгъла на софата ... и покорно очаквахме страшното, което чувствувахме, че с всеки ден приближава към нашата къща, и от което почти че бяхме престанали да се боим“ (Ст. Чилингиров). Веднага се хвърля на очи, че наречието почти се придружава от че само пред глаголни изрази, които са били подчинени изречения, въведени с подчинителния съюз че.

Със загубата на глаголността в почти става излишна употребата на съюза че и той постепенно се изоставя. Доколкото се среща обаче у някои автори и в говоримата реч, в този случай че вече не е подчинителен съюз, а се е превърнало в част от наречието, т. е. има две разновидности на наречието: почти и почти че. Последната форма се употребява пред глаголни изрази и е указание за глаголния произход на наречието. Пред останалите части на речта и пред неглаголни изрази се употребява почти, а не почти че (в някои дналекти са възможни изключения): пред съществителни: „Та ние с вас сме почти съседни“ (П. Вежинов), „Селянинът, почти старец, свали калпак“ (Д. Ангелов); пред прилагателни: „Левски имаше ръст среден, очи сиви, почти сини ...“ (Ив. Вазов), „Той посрещна Алекси любезно, но по тънките му, почти женски устни се изписа хаплива усмивка“ (А. Гуляшки); пред числителни: „Загубих почти триста лева“; пред местоимения: „Сега вече почти всички чиновници от министерството бяха по местата си“ (Д. Калфов); пред наречия: Вие поехте почти напълно издръжката на цялата болница“ (Д. Лимов); пред предложни изрази: „А може би не бях спал повече от половин час, защото ординарците и тръбачът стояха на същите си места, почти в същите пози, както бях ги оставил“ (И. Йовков), „... вървах без цел, изгубил своя взор, почти без страх, почти и без тревога“ (Н. Вапцаров), „— Ех, боже, какво време доживяхме, да ни гонят от собствения дом ... — каза тя почти на себе си“ (Сл. Трънски). Както се каза, и пред глаголни изрази употребата на почти решително преобладава в сравнение с почти че: „Той почна да пие както преди и почти не изтрезняваше“ (Елин Пелин), „Заредиха се дни, в които тя почти не се прибираше в къщи“ (М. Грубешлиева). При сложни глаголни форми, освен пред цялата форма („Дядо Щерю беше млад, остаря, но нищо не се случи и той почти беше забравил думите на Халил Ходжа“ — И. Йовков), наречието, както и други наречия, може да се вмъкне между спомагателния глагол и причастието, напр. „Увлечен в ровнен из книгата, бях почти забравил какво търся“ (Г. Белев), „Пшеницата беше почти ожъната, но овесът стоеше“ (К. Петканов).

Добра илюстрация за разнообразната употреба на наречието почти пред съществителни, прилагателни, причастия, наречия и глаголи представя едно кратко сатирично стихотворение, поместено неотдавна във вестник „Стършел“:

ПОЧТИ

Почти сме умни,
почти — почтени,
почти таланти,
не! — почти гени;
И критикуваме
почти свободно

всичко,
което не е
почти народно.
Тъй си живеем
почти добре
в самодоволство —
почти морс ...

Пълната загуба на глаголността позволява *почти* да се употребява и след думата и израза, към които се отнася, напр. „Тая фраза Боримечката употребяваше подир всяка дума *почти*“ (Ив. Вазов), „Той ставаше тогава груб, придирчив, нетърпим *почти*“ (И. Йовков), „Локомотивът кат у нас лици. / А кухнята им — нашата *почти*“ (Д. Подвързачов). Наречието *почти* може да се употреби и самостоятелно, в елиптично изречение: „— Че говори по-ясно де. А старите тетрадки свършили? — *Почти*“ (П. Проданов).

Друг факт, косвено свидетелстващ за връзката на наречието *почти* с глагол *по-чета*, е наличието на доста широко разпространената му диалектна форма *почетий* или *почитий*. Тя също се извежда от повелителна форма *почътн* с изясняване на малкия ер. Вокалът между *ч* и *т* не е допълнително вмъкнат на диалектна почва за улесняване на произношението, а е запазен (изяснен) малък ер в слаба позиция поради трудноп произносимостта на съчетание *чт*, както е изобщо при глагола *чета*¹.

И друго едно наречие от глаголен произход — *сякаш* 'като че ли, струва ми се' (от глагол *сякам* 'мисля', 2 л. ед. ч. сегашно време) се характеризира със спорадична употреба на *че* след него, което без съмнение е също остатък от глаголността му, напр. „Люлсе, вълнува / вятърът гората, / *сякаш че* хортува / леко на листата“ (П. Р. Славейков), „Ненка го тръпки побиха, *сякаш че* го обляха със студена вода“ (Т. Г. Влайков), „То *сякаш че* живота ни тече / спокойно като Дунав в равнината...“ (Н. Вапцаров), „А *сякаш че* двора / за миг опустя“ (Хр. Радевски), „Шумят листата. *Сякаш че* сънуват / лъха на догодишните листа“ (Д. Дамянов)².

Наречието *невяж* 'като че ли, сякаш че, може би', което също има глаголен произход (от не *вям* 'не зная'), също така може да бъде придружено пред глаголни изрази от *че*: „*Невяж* няма да дойде“ и „*Невяж че* нямало да дойде“; „Ти *невяж* не го познаваш“ и „Ти *невяж че* не го познаваш“; „Баща ти *невяж* си дойде“ и „Баща ти *невяж че* си дойде“ и под.

В български език, предимно или изключително в народно-разговорната реч и в диалектите, се употребяват няколко чужди по произход синоними на *почти*, *сякаш* и *невяж*: *комдй* (*комахай*), *хемён* (*хамён*, *емён*, *амён*), *май*, *галиба*, които показват в употребата си известна характерна зависимост от разглежданите български форми, затова ще се спра тук бегло и на тях.

Наречието *комдй* или *комахай* 'като че ли, току-речи, почти' е с неустановен произход³. Широко разпространено е в много диалекти и в

¹ Вж. К. Мирчев, Историческата граматика на българския език, II изд., София, 1963, стр. 110.

² *Че* е тясно свързано със *сякаш*, както и с *почти* и другите разглеждани тук наречия, и в никакъв случай не трябва да се отделя със запетая, както това е направено в някои издания, напр. „То *сякаш, че* живота ни тече...“, „... и *сякаш, че* още ти слушам словата“. Може да има обаче случаи, когато *сякаш* е поставено след думата или израза, към които се отнася, и след това следва подчинено изречение, въведено с *че* — тогава запетаята е наложителна, съгласно нашия сегашен правопис, напр. „Пушката, разсърдена *сякаш, че* е попаднала в ръцете на такъв момчурляк, го ритна сърдито“ (Г. Караславов), „Конят му... чувствуваше *сякаш, че* не носи кого да с“ (Л. Стоянов).

³ Вж. Ст. Младенов, цит. речник.

⁴ Ст. Младенов в цитирания етимологически речник предполага, че е от румънски: „негли от влаш. асипа 'сега'...“

разговорната реч, а оттам е навлязло и в художествената ни литература. *Комай* е близък синоним на *почти* и придава народно-разговорна стилистична отсянка на речта, срв. напр. у Вапцаров: „*Комай* не достигат парите за хлеба?“, „*Комай* ни лъжат тия синковци“, „*Комай* си прав — обади се от ъгъла един младеж“. Също като *почти*, то се употребява пред всички самостоятелни части на речта и пред предложни изрази или пък самостоятелно, напр. „Нашето село е вече *комай* град“, „И дрехите му не бяха такива като в Чуй-петльово — бяха по-богатски, *комай* бългърски“ (Ст. Загорчинов), „Сто души, това е *комай* цялото село...“ (М. Марчевски); „... гледаше царедвореца по потното му теме, защото бе *комай* половин ръст по-висок“ (Ст. Загорчинов), „Докато чаках Васил, изпих *комай* два литра киснала боза...“ (А. Гуляшки), „— Прекръсти се! — пак тъй неочаквано и *комай* грубо заповяда старият постник“ (Ст. Загорчинов), „Хе там долу, *комай* на хвърлей камък, се простираше полето“ (Хар. Русев), „— Нивите бяха наши дел — обади се един селянин. — Та да не съм ги откраднал? — пристъпи застрашително крѣчмят. — *Комай*“ (Г. Караславов). Също като *почти*, *комай* може да се вмъква между спомагателния глагол и причастие в сложни глаголни форми: „Той оздравял *комай* е и крои / какво да предприеме и с кои“ (К. Христов). Във всички горни примери *комай* може да се замени с *почти*.

Тази голяма близост в значението и в употребата на двете наречия е причина след *комай* да се развие *че* — *комай че*, което се употребява пред глаголни изрази: „*Комай че* не е съвсем ясно какво иска да каже певецът“ (П. Росен), „*Комай че* е тъй, както ти казваш“ (Ст. Младенов), „*Комай че* съм съгласен — отвърна неспокоен Славейков“ (Цв. Минков). *Комай* се употребява и след думите или изразите, към които се отнаси, както и *почти*, напр. „Заспах *комай*“, „Стигнахме ги *комай*“, „Заминзха всички *комай*“ и т. и. Но за разлика от *почти*, и в тези случаи може да се употреби *комай че*: „Стигнахме *комай че*“, „Не съм спал *комай че*“. Това показва, че съдържащото се в наречието *че* вече няма нищо общо с подчинителния съюз *че*.

Наречието *хемен* (*хамѐн, емѐн, амѐн*)¹ току-речи, почти, близко² е от турско-персийски произход¹. Характерно е за диалектите и донякъде за разговорната реч: „Посегна, *хемен* да ме ударя“, „Житото ни *хемен* се свърши“, „Сега токо речи *хемен* съм на 80 години...“ (Ил. Блъсков), „И чичо Тасо *хемен* наближил шестдесетата година“ (М. Георгиев). Пред глаголни изрази в някои случаи и *хемен* се употребява придружено от *че*: „*Хемен* се наядох“ и „*Хемен че* се наядох“, „*Хемен* свърших“ и „*Хемен че* свърших“, „Месото *хемен* се свари“ и „Месото *хемен че* се свари“, „*Хемен че* готово“ (с изпуснат спомагателен глагол *е* — *хемен че* е готово).

Частичата *май* (или наречието — според Български тълковен речник от седмната автори) 'почти, току-речи, *комай*, по всяка вероятност, изглежда² е от румънски произход² и също така е свойствено на диалектите и на народно-разговорната реч, но има и значително разпространение в литературния ни език. То се употребява доста често придружено

¹ Вж. Ст. Младенов, цит. речник.

² Там там.

от *че*¹, напр. „*Май* няма да дойде“ и „*Май че* няма да дойде“, „Сметката ти *май* не излиза“ и „Сметката ти *май че* не излиза“ и др. *Май че* може да се употреби и в края на изречението: „Няма да дойде *май че*“, „Баща ти излезе *май че*“ или пък пред неглаголен израз: „Има *май че* три деца“, „Това вече го знаят *май че* всички“ и т. н.

Наречието от турско-арабски произход² *галиба* 'навярно, вероятно', което има ограничена, предимно диалектна употреба, също може да бъде придружено от *че*: „*Галиба* ще вали“ и „*Галиба че* ще вали“, „*Галиба* нищо не знае“ и „*Галиба че* нищо не знае“ и под.

Наличието на *че* след наречията *почти*, *сякаш* и *невяж* е остатък от бившата им глаголност. Наличието на *че* след наречията *комай*, *хемен*, *май* и *галиба* се обяснява с влиянието на *почти че*, *сякаш че* и *невяж че*, на които те са синоними. В съвременния български език изоставянето на *че* след всички тези наречия е доста напреднало. Все пак предимно в народно-разговорната реч употребата на *че*, специално пред глаголни изрази, не е толкова рядка и не звучи арханчно или неестествено³. В тези случаи *че* е съставна част на наречията и следователно имаме основание да говорим за дублети: *почти* и *почти че*, *сякаш* и *сякаш че*, *невяж* и *невяж че*, *комай* и *комай че*, *хемен* и *хемен че*, *май* и *май че*, *галиба* и *галиба че*.

¹ Кр. Чолакова в „Частичите в съвременния български книжовен език“, София, 1958, разглежда отделно *май* и *май че*.

² Вж. Ст. Младенов, цит. речник.

³ В някои североизточни български говори съюзът *че* се е слял напълно със *сякаш*, та се е получило наречието *сяке* или *сякаче*: *сякаш че* > *с'акач* > *с'аач* > *с'аче* > *с'аче* (*с'ачи*). От всички тези форми в традиционния говор на с. Буря, Габровски окръг, не може да се чуе само изходната, а останалите си съжителствуват, като при по-небрежен и бърз изговор се предпочита последната, най-съкратена форма. Смесовата връзка с глагола *сякам* е окончателно загубена (а и самият глагол вече не се употребява в говора).

ЗА НЯКОИ ЕЛЕМЕНТИ ОТ ФРЕНСКИ ПРОИЗХОД В БЪЛГАРСКАТА АВИАЦИОННА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ана Спасова

Един обширен, но все още малко проучен дял от словното богатство на съвременния български език е терминологичната лексика. Тя обхваща съвкупността от термини, т. е. от думи и от съчетания от думи, които означават точно и ясно определени понятия от различни области на науката, изкуството, техниката, производството и обществения живот¹. Тази точност и яснота в указанията, които отделният термин посочва за означаваното от него понятие, позволява последното да бъде разграничено от други подобни или сходни понятия. А този факт, от своя страна, е необходима предпоставка за правилното и недвусмислено предаване на принципите и положенията, характерни за дадена научна, техническа и др. сфера.

Наличието на терминологична лексика в езика е обусловено от развитието на научно-техническата и обществено-политическата мисъл и от нейното практическо приложение в живота. Всяко ново понятие, свързано с различните области на човешката мисловна и практическа дейност, трябва да намери своето точно отражение в езика, като получи съответна лексикална форма. Поради това обемът на терминологичната лексика, подобно обема на речника на езика, към който тя принадлежи, е твърде подвижен и проницаем². — С развитието на науката, изкуствата, техниката и производството в нея навлизат нови термини и отпадат остарели и излезли от употреба термини. Всяка научна дисциплина, всяка област на изкуството и техниката, всеки дял от производството се отличава със свой фонд от термини, т. е. със своя терминология. Проучването на дадена терминология позволява да бъдат изяснени компонентите ѝ в етимологично, фонетично, структурно и семантично отношение. Една от характерните черти на лексиката на всяка отделна терминология, и изобщо на терминологичната лексика в български език, е хетерогенността, с която се отличават по отношение на произхода си съставните ѝ елементи или, с други думи, термините, от които е образувана. Въз основа на тази особеност разграничаваме две групи термини в нашия

¹ Срв. В. Н. Андреева, Лексикология современного французского языка, Москва, 1955, стр. 153.

² Срв. Ю. С. Сорокин, Развитие словарного состава русского литературного языка, 70—90 годы XIX века, Москва, 1965, стр. 12.

език — едните от домашен, а другите от чужд произход. Термините от домашен произход възникват по няколко начина. — Едни са образувани с оглед на словообразователните норми в езика ни, като са използвани обикновено домашни лексикални елементи и е приложена суфиксация, префиксация или сливане на прости основи в сложни. Други представят нови, допълнително развили се терминологични значения към съществуващи в езика думи. Трети са създадени по пътя на калкирането. Термините от чужд произход, т. е. терминологичните заемки, както изобщо чуждите лексикални заемки, навлизат в български език с новите предмети и новите явления, които назовават. Но терминологичните заемки се различават от обикновените лексикални заемки със строго специализираното си значение и точно определените си семасиологични граници. Терминологичните заемки проникват в нашия език по пряк и косвен път. Така, едни от тях са заети направо от съответен чужд език, а други са възприети чрез посредничеството на друг език, който служи за проводник при заемането¹. Съдбата на възприетите в езика ни терминологични заемки е подобна на тази на обикновените лексикални заемки. Откъснати от средата на езика, от който са възприети, те се явяват изолирани в български език. Това тяхно положение в новата среда ги заставя да се подчинят на определени фонетични и морфологични закони, характерни за нашия език, което, от своя страна, дава отражение върху първоначалния им облик и той се изменя с оглед на новата за тях езикова специфика. В семантично отношение обикновено те не са изложени на промени и запазват лексикалното значение, с което са заети². Към него те могат да развият и ново значение, но в по-редки случаи, тогава, когато развитието на съответната специална област, към която принадлежат, го налага. Изучаването на терминологичните заемки в нашия език дава възможност да се определи произходът и пътят на проникването им, да се установят промените, фонетични и морфологични, настъпили при тях, под влияние на новите езикови норми, да се уточни семантиката им и да се направят изводи за взаимовръзки с други езици, което се явяват като резултат от общуване на нашата страна с други страни в дадена сфера на науката, изкуството, техниката и пр.

Чуждите термини, затвърдени в състава на отделните терминологии, които се употребяват у нас, проникват в повечето случаи, както не малка част от обикновените чуждестранни лексикални заемки в нашия език, по книжен път и имат интернационален характер³, тъй като и други съвременни културни народи си служат с тях. Значителен брой от тези термини са възприети чрез посредничеството на руски език, чиято влияние върху български език е особено подчертано непосредствено след Освобождението на България от турско робство и след Втората световна война.

Наблюденията върху чуждите елементи в отделни терминологии, с които си служат наши специалисти от различни области на науката, изкуството, техниката и т. н., показват, че във всяка терминология преобладават обикновено термини, заимствувани от един определен език, към които се прибавят в различен размер термини, заети от други езици. Така терминологията на нашата медицинска наука, на биологията, зооло-

¹ Срв. А. Доза, История французского языка, Москва, 1956, стр. 139.

² Срв. Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, Москва, 1958, стр. 114.

³ Срв. Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, стр. 170 и сл.

гията, ботаниката, геологията, химията, физиката е изградена до голяма степен от термини от латински и гръцки произход, но освен това тя съдържа и термини, дошли от други езици — немски, френски, руски, английски и пр. Нашата музикална терминология в основата си се състои от термини от италиански произход. В терминологията, свързана с живописата, скулптурата, търговията, банковото дело, има също голям брой италиански термини. Една многочислена група от термини, отнасящи се до спорта, са от английски произход, а множество термини от областта на различни технически специалности са руски по произход. Разновидността, с която се отличава българската терминологична лексика от гледна точка на произхода на компонентите си, показва, че едно подробно изследване на този дял от словното богатство на българския език би било интересно и целесъобразно. Подобна задача обаче е твърде тежка и нейното решение изисква колективни усилия, тъй като обемът на цялата наша терминологична лексика е значителен и се поддава трудно на индивидуален анализ. Отделните самостоятелни проучвания в това отношение би трябвало да се ограничават в рамките на една терминология, за да бъдат резултатни.

В настоящата статия ще се спрем на един въпрос, свързан с група термини от еднакъв произход, спадащи към една терминология, която има днес доста широко разпространение у нас — ще разгледаме френските термини от нашата авиационна терминология, които се ползват с по-широка известност не само сред специалистите, но и сред всички, които се занимават с авиодело¹.

В нашата съвременна действителност авиацията има първостепенно значение. У нас тя вече не е тясно свързана само с армията, но и с народно стопанство и представя негов важен отрасъл², като се разраства в няколко направления: гражданска авиация, селскостопанска авиация, санитарна авиация. Освен това тя става обект и на спорта. Въздушният спорт със своите дисциплини моторно и безмоторно летене, авиомоделизъм и парашутизъм се разпространява все по-масово сред населението. С укрепване на значението на авиацията за развитието на нашия стопански живот и с популяризирането ѝ сред спортните маси в страната ни, авиационната терминология започва да завоюва все по-голяма известност, като престава да е достояние само на специалистите и се разпространява по-широко сред населението и особено сред многобройните привърженици на авиоспорта.

Авиационната терминология, която се употребява у нас, с комплектувана предимно от руски, френски, немски, български и английски термини. Един немалък брой от тях имат интернационален характер, напр.:

¹ Разглежданите термини са ексерпирани от следните източници: Д. Димитров, Теория и техника на летенето, ч. I, София, 1954, ч. II, София, 1956; Т. Розев, Спомени на летеца, София, 1957; А. А. Белоусов, Парашут и парашутизъм, София, 1958; С. П. Иванов и др. Наръчник на ученика пилот спортист, София, 1963; сп. Родни криле, София 1959—1963; сп. Авиация и космонавтика, София, 1964—1966. За определяне на значението на термините са направени справки със специалисти и са използвани следните речници: П. Ф. Березин и др., Военноавиационный словарь, Москва, 1962; Г. А. Знаменский и др., Французско-русский авиационный словарь, Москва, 1962; Н. И. Скуйбеда, Толковый словарь военных терминов, Москва, 1966.

² Срв. Ив. К. Попов, Криле на родината. Страници из историята на българската авиация, София, 1958, стр. 184.

аеростат, пилот, борд, курс, маршрут, старт, фигура, компенсатор, постамент, катапулт, вариометър, еволюция, парашут, хангар и т. н. Други се срещат в съответния чужд език и в български, а така също, в известни случаи, освен в български — и в руски. Това са напр. термините от френски произход, по-разпространените от които, както посочихме по-горе, са обект на нашето проучване. Присъствието на френски термини в нашата авиационна терминология се дължи предимно на обстоятелството, че някои от нашите първи летци са изучавали авиационното дело във Франция в началото на XX в., а едни от първите ни самолети са били доставени също от тази страна, тъй като тя, наред с Русия, Англия и Германия, е била една от първите държави в Европа, където се заражда и развива въздухоплаването. Трябва да отбележим, че френски авиационни термини са проникнали и в руски, от където някои от тях са въведени в български от обучаваните в Русия българи летци, а други са навлезли посредством руската авиационна литература, използвана от нашите специалисти в аеронавигацията.

Авиационните термини, които ще разгледаме по-долу, са няколко типа: едни от тях са проникнали от френски в български език, други са заимствувани в български от френски вероятно чрез посредничеството на руски език, трети представят побългарявания на термини от френски произход, а четвърти — калки на френски термини.

Френските авиационни термини, на които ще се спрем, са свързани със самолета и частите му, с уреди и прибори, които се употребяват във въздухоплаването, с летенето и фигурите, които се правят при извършването му.

Следните авиационни термини считаме за заети направо от френски език въз основа на факта, че от направените справки се констатира, че нямат интернационален характер, а така също, че техният изговор в български език се доближава до живия им изговор във френски език, без да се забелязва фонетично влияние на друг език-посредник, и само нетипичните за нашия език звукове са заменени с близки до тях български звукове.

Бекил м. 'Подпора на опашката на самолета'. — От фр. *béquille* ж.

Бонè ср. 'Вид шапка без периферия, която се носи от летците при полет'. — От фр. ав. *bonnet* м.

Визьор м. 'Навигационен оптичен уред, който служи за наблюдаване движението на земната повърхност по отношение на самолета и за определяне ъгъла на отнасянето и пълната скорост на самолета'. — От фр. *viseur* м.

Жироскоп м. 'Уред, който се употребява при различните видове аеронавигационни прибори'. — От фр. *gyroscop* м.

Ранверсман м. 'Завой, извършван от самолет, през крило с ъгъл от 90°'. — От фр. ав. *renversement* м.

Реглаж м. 'Привеждане в нормално състояние мотор на самолет'. — От фр. ав. *réglage* м.

Тонò ср. 'Пълно управлявано завъртане на самолет около надлъжната му ос при летенето'. — От фр. ав. *tonneau* м.

Тренаж м. 'Влачене на самолет по земята'. — От фр. ав. *trainage* м.

Хидроплан м. 'Водосамолет'. — От фр. *hydroplan* м.

Ще се спрем на следните френски авиационни термини, които се срещат в руски език и някои от които вероятно от там са минали в български.

Автожър м. 'Летателен апарат по-тежък от въздуха, при който подемната сила се създава от ротор'. — От фр. *autogyre* м.; заето още в рус. *автожир*.

Авторотация ж. 'Завъртане на крилото на самолет около надлъжната му ос при загуба на скорост'. — От фр. *autorotation* ж.; заето още в рус. *авторотация*.

Акселерометър м. 'Устройство, предназначено за измерване на претоварванията в полет'. — От фр. *accéléromètre* м.; заето още в рус. *акселеромер*.

Вираж м. 'Фигура, извършвана при летене от самолет, която представлява затворена крива, изпълнявана в хоризонтална плоскост, с влизане и излизане в една посока'. — От фр. *virage* м.; заето още в рус. *вираж*.

Глисада ж. 'Траектория на полета на самолета при снижение'. — От фр. а.в. *glissade* ж.; заето още в рус. *глисада*.

Екипаж м. 'Летците, които обслужват самолета'. — От фр. *équipage* м.; заето още в рус. *экипаж*.

Елерон м. 'Кормило за управляване на самолет около надлъжната му ос; крилце'. — От фр. *aileçon* м.; заето още в рус. *элерон*.

Монопланер м. 'Безмоторен самолет, снабден с малък помощен двигател'. — От фр. *monoplaner* м.; заето още в рус. *мотопланер*.

Пилотаж м. 'Управляване на самолет'. — От фр. *pilotage* м.; заето още в рус. *пилотаж*.

Планер м. 'Безмоторен самолет'. — От фр. *planeur*; заето още в рус. *планер* м.

Поляра ж. 'Положение на самолета при летене, при което само крилото създава поддържане, а другите части създават челно съпротивление'. — От фр. а.в. *rolaige* ж.; заето още в рус. *поляра*.

Стабилизатор м. 'Всяка една от плоскостите, поставена зад крилата или опашката на самолет'. — От фр. а.в. *stabilisateur* м.; заето още в рус. *стабилизатор*.

Табло и *бордно табло* ср. 'Плоскост в кабината на самолет, на която са поместени бордните уреди'. — От фр. а.в. *tableau* м.; заето още в рус. *табло*.

Някои от френските авиационни термини са се внедрили до такава степен в нашия език, че са изменили първоначалната си структура и, подчинявайки се на българските словообразователни норми, са придобили отчасти български облик. Това се наблюдава най-често при глаголите и по-рядко при прилагателните и съществителните, напр.:

Базирам се 'За група самолети — разполагам се на летище за определено време'. — От фр. а.в. *baser (à terre)*.

Кабрирам 'За летателен апарат — движа се надлъжно'. — От фр. а.в. *se cabrer*.

Капотирам 'За самолет — преобръщам се'. — От фр. а.в. *capoter*.

Пикирам 'За самолет — слизам стремително надолу при полет'. — От фр. а.в. *piquer*.

Пилотирам 'Управлявам самолет'. — От фр. *piloter*.

Планірам 'За самолет — слизам при полет праволинейно с намален или отнет двигател'. — От фр. а в. *planer*.

Парашутирам 'Слизам надолу със самолет, движен от мотора си'. — От фр. *parachuter*.

Рулирам 'За самолет — движа се по земята'. — От фр. а в. *rouler*.

Отглаголните съществителни на посочените глаголи са също много употребими: *базирание, кабриране, капотирание, пикиране, пилотирание, планиране, парашутиране, рулиране*.

Ще се сирем на следните побългарени прилагателни и съществителни: *Акробатичен* — прил. от *акробация*. — От фр. *acrobatie*.

Жироскопичен — прил. от *жироскоп*. — От фр. *gyroscope*.

Пилотажен — прил. от *пилотаж*. — От фр. *pilotage*.

Авионетка ж. 'Малък самолет с маломощен двигател'. — От фр. *avionnette* ж.

Акробация ж. 'Превъртане на самолета във въздуха'. — От фр. *acrobatie* ж.

Полутоно ср. 'Управлявано завъртане на самолета около надлъжната му ос, при което той остава на гръб'. — От фр. *demi-tonneau* м.

В процеса на проникването на термините от френски произход в нашата авиационна терминология се забелязва и тенденция за калкиране на някои от тях, т. е. за създаване на техни български еквиваленти, като се използва домашен словообразователен материал и се взема под внимание тяхната първоначална структура. Такива са напр. следните калки на френски авиационни термини:

Воден м. 'Самолет, който стои начело на група самолети в поход'. — От фр. *avion chef de file*.

Водосамолет м. 'Самолет, приспособен за кацане върху вода и за излитане от вода; хидроплан'. — От фр. *hydroplan*.

Двуплъщен самолет м. и *двуплъщник* м. 'Самолет с две носещи повърхности; биплан'. — От фр. *biphan*.

Едноплъщен самолет м. и *едноплъщник* м. 'Самолет с една носеща повърхност; моноплан'. — От фр. *monoplan*.

Крилец ср. 'Кормило за управление на самолет около надлъжната му ос; елерон'. — От фр. *aileton*.

Отлѣпвам се 'За самолет — отделям се от земята; излитам'. — От фр. *décoler*.

Отлѣпване ср. 'Отделяне от земята на самолет; излитане'. — От фр. *décolage*.

Полукрило ср. 'Част от крилото, чиято основа започва от тялото на самолета'. — От фр. *demi-aile*.

Санитарна авиация ж. 'Авиация, използвана в помощ на медицината'. — От фр. *aviation sanitaire*.

Санитарен самолет м. 'Самолет от санитарната авиация'. — От фр. *avion ambulance*.

Селскостопанска авиация ж. 'Авиация, използвана в селското стопанство'. — От фр. *aviation agricole*.

Селскостопански самолет м. 'Самолет от селскостопанската авиация'. — От фр. *avion agricole*.

Самовъртене ср. 'Завъртане на крило на самолет около надлъжната му ос при загуба на скорост; авторотация'. — От фр. *autorotation*.

Свърдел м. 'Фигурно положение по време на летене на самолет, при което самолетът бързо губи височина, като се върти едновременно около надлъжната си и вертикалната си ос, описвайки много стръмна спирала около последната'. — От фр. *tire-bouchon*.

Търкалям се 'За самолет — движа се по земята с помощта на собствения си двигател; рулирам'. — От фр. *rouler*.

Търкаляне ср. 'Движение по земята на самолет с помощта на собствения му двигател; рулиране'. — От фр. *roulage* м.

Тяло ср. 'Част на самолета, носеща крилото и опашните плоскости, в която се помещава екипажът, товарът и понякога моторът'. — От фр. ав. *coque* м.

Трябва да подчертаем, че заедно с посочените калки, в нашата авиационна терминология се употребяват и самите френски термини, които са послужили за модели при калкирането.

От казаното по-горе можем да направим следното заключение. Посочените френски авиационни термини са проникнали в българската авиационна терминология по два пътя — направо от френски език или от френски обикновено през руски език. Прякото проникване на френски термини в български се извършва в началото на XX в., когато наши летци биват изпращани във Франция, за да изучават въздухоплавателното дело. Там те усвояват и френската авиационна терминология, елементи от която пренасят у нас. Косвеното проникване на някои термини от френски произход в български става обикновено, както казахме, чрез посредничеството на руски език, където те също са възприети, и е резултат от общуването на нашата страна в миналото с Русия и днес със Съветския съюз в областта на военното дело и авиацията.

Някои от френските авиационни термини са подчинени на побългаряване, като към основите им се прибавя български словообразователни елементи, обикновено наставки и по-рядко представки. Този факт свидетелствува, че те са се внедрили в езика ни и са престанали да бъдат схващани като чужди. Известен брой френски термини от областта на авиацията са подчинени на калкиране, обстоятелство, което говори за необходимостта от тях. Термините от френски произход, възприети в нашата авиационна терминология, претърпяват известна звукова асимилация под влияние на фонетичната специфика на български език, но в основата си техният изговор в българската езикова среда не посочва големи отклонения от живия им първоначален изговор. Морфологичните промени, настъпили при тях, се свързват предимно с родовото определение. Що се отнася до семантиката им, то тя също не е подложена на изменения.

Термините от френски произход в нашата авиационна терминология свидетелствуват за преки и косвени връзки между български и френски език на базата на общуване в областта на въздухоплаването.

ДУМИТЕ ПОЩА И ПОЩАЛЪОН В НЯКОИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ И В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Михвил Вьгленов

ПОЩА

Като дума, преминала в много езици, *поща* не спира толкова вниманието ни с изяснения ѝ произход, колкото с особените ѝ форми в някои славянски и други езици, а и с въпроса за пътя на проникването ѝ в тях. Това се отнася и за формата и разпространението на думата в българския език и, предварително казано, в това отношение се натъкваме на немалко трудности.

Първоначално думата се е явила от латинския глагол *ponere* 'поставям', като от миналото му причастие от ж. р. *posita* 'поставена' в италиански се е получила форма *posta* (субстантивизирано причастие), употребявана в XIV в. — 'свързване чрез куриерска служба в търговията'. За пощенска служба в модерния смисъл започва да се употребява в самото начало на XVI в.

От италиански минава във френски през XV в. с форма *poste* (*s* е запазено според италианската форма, иначе във френски би трябвало да изпадне и върху *o* да се постави циркумфлексно ударение). Първоначалното значение на думата във Франция е 'смяна на коне на известни разстояния по пътя при превозване на пътници и пренасяне на писма'. От 1475 г. добива значението си — 'обществен транспорт на кореспонденция'.

В немски *Post* от XVI в. (1521), в английски *post* — XVI в.

Докато в западните езици се пази фонетичният строй на думата като в италиански, независимо от окончанието ѝ, и славянските езици, а и в румънски, дори и в ония, в които тя е засвидетелствувана в същото време, когато се явява в някои западни езици, тя няма в нито един от тях подобна форма (с *s*). *S* я тях се е променило. Как е станала промяната: изпърво в един език и после от него с преминаване в другите езици или в някои като спонтанно явление (поне евентуално породено по два пътя, в два езика) е трудно да се отговори.

В чешки тя се явява с форма *pošta* от 1527 г.¹, без да се споменава в чешките речници, че е заета от немски, а като се казва, че както и в другите славянски езици е от италиански, а в него от латински *posita*². В народните чешки говори се среща и с форма *pošta*.

¹ V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1937, стр. 336.

² Пак там.

Трябва да се приеме, че преминаването на *s* в *š* в чешки е станало по аналогия на други подобни случаи в думи със средисловно съчетание *st* и поради предразположения в езика за такова преминаване на сибиланта в пушкова. Напр. чеш. *poštolka* в старочешки е *postolka*, в полски *pustolka*, *pustulka* 'керкенец'. Също така заетото от немски име на растение — нем. *Pasternak* в старо време в чешки е *pašternak*, освен тази форма и *pasternak*, в Моравско — *pasternak*, в пол. също *pasternak*¹.

Като аналогично и нечуждо за чешкия език явление трябва да се обясни и формата с *č* вм. с *š* от *s*, т. е. редуването на *š* и *č* в същата дума. Такова редуване има, макар и началослогово, и в думи като някои чужди, напр. в тая с неясен произход — *čamrda*, старочешки *šamrha*, *šamrda* 'уред за дамгосване'; *čapka* 'шапка' пък иде от нем. *Schappe* < фр. *chape* < лат. *cappa*; *čocolada* (у Юнгман също и *šokolada*) 'шоколад'; *čachr*, старо *šachr* от нем. *Schacher* 'дребна търговия'; *čočka*, диал. *čočovice*, старочеш. *šočovice*, *šošovica* 'леща' и др.

Дали това редуване на *č* с *š* в чешки не е с предпочитание в чужди думи?

В полски е предпочетена форма *poczta*, която от XVIII в. е заменила по-старата форма *poszta*, минала от чешки². Вижда се, че докато в чешки се е задържала форма с *š* — *pošta*, в полски обратно е останала другата — *cz* — *poczta*. За запазване на *cz* в полски също може да имат значение аналогин с много често явяващото се *cz* на различни места в думи.

Като не дири обяснение за появата на *ч* в думата в чешки и полски, Брюкнер посочва, че новата дума е изместила напълно полската *poczta*, в чешки *pošta* от *czte*, *czcić* (вж. *część*), която още от XV в. значи *поклон*, *дар* и дава пример за употребата ѝ с това значение³.

В руския език думата има форма *почта* и е преминала от полски. Фасмер съобщава, че тя вече се среща в 1669 г.⁴, приема че *ч* в нея в руски се е явило като хиперкоректно вместо *шт* и посочва за сравнение *что*.

При тия сведения изникват два въпроса: единият е тоя, че в руски думата е засвидетелствувана по-рано от полски, макар да се знае, че преди да се яви записана една дума или форма, може дълго време да се употребява разговорно в един език; другият въпрос — дали *ч* в руската форма се е явило поради хиперкоректност или поради това, че е взета с произношение точно като в полски. Като се има пред вид, че *что* в руски се изговаря *што*, а *почта* само с *ч*, може да се мисли, че в това отношение влияние от полски не е изключено. Трябва обаче да се отбележи и съобщенето на Преображенски, че диалектно на много места се произнася *пошта*⁵.

¹ Вж. V. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha, 1954, стр. 164—165

² Вж. A. I. Błuszkner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, 1957, стр. 424.

³ Там там.

⁴ M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1955, т. II, стр. 421.

⁵ А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, 1958, стр. 839.

В украински думата е преминала с по-старата форма в полски (с *шт*) — *poшта*. Най-вероятно от него тя минава и в румънски със същата форма — *poștă*.

В сърбохърватски със същата форма *poшта* (словен. *pošta*) тя е засвидетелствувана в XVI в.¹ Форма с *шт* в сърбохърватски би могла да мине от чешки, както е станало с други чужди думи, напр. от нем. през чешки и с форми като в него са влезли в сърбохърв. *официр*, *цѣль*, докато през полски в руски и от него в български те минават с форми *офицер* и *цѣл*.

Но тая форма би могла да се яви в сърбохърватски и независимо (самостоятелно), като *st* от италианската дума е преминало в *шт*.

Идваме до въпроса за преминаване на думата в българския език. С формата *поща* тя би могла да мине по двата пътя. Явила се късно в езика ни (началото на XIX в.), не би могло да се говори за самостоятелно фонетично развитие (преминаване на *st* в *щ*) само на българска почва. Може би по-малка е вероятността тя да е дошла по пътя — украински, румънски, а по-скоро от сърбохърватски. Приемливо е изказаното мнение от Л. Ванков, че тя може да е пренесена от дубровнишки търговци в езиците на южните славяни, като в сърбохърватски е станала само фонетичната промяна в нея². Преминала от славянски, тя е документирана и в турски с форма *poçhta*³ (1831), употребявана само в балканските предели на Османската империя, докато в Цариград и Мала Азия оставала италианската форма *posta*, която се употребява и днес в турския език.

И у нас отначало думата *поща* се е употребявала (началото на XIX в.) за службата по превозване на пътници със смяна на конете на междинни станции; куриерите са носели и писма⁴.

Засвидетелствувана е в 1808 г. — Тефтер на братя Сахатчийски (Габрово); 1836 г. в Кратко начертание на Всеобщата история⁵, после в 1837, 1842, 1845 г. и насетне все по-често започва да се среща писмено документирана. Никъде обаче, дори и в преводи от руски, не е преминала руската форма *почта*, а винаги се е запазвала нашата *поща*.

ПОЩАЛЪОН

Свързана с *posta* и произведена от нея, думата се е появила през XVI в. в италиански с форма *postaglione* 'водач на кола (за пътници и пратки), който пренася пощенски пратки'. От италиански тя преминава във френски — *postillon* (XVI в.), нем. — *Postillion* (втората половина на XVI в.), английски — *posillion* (началото на XVI в.).

В споменатите славянски езици формите за тая дума се пригаждат според произношението на думата *поща*, а и не във всички с подобни окончания. В чешки — *poštak*, употребявана и днес; друга — *poštař*, а

¹ Вж. Т. Maretić, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1956, св. 47, стр. 85.

² Л. Ванков, Към историята на италианските заемки в български, Годишник на Софийския университет. Филологически факултет, т. LI, 2, 1958, стр. 280.

³ Там там.

⁴ Също.

⁵ Също.

и *poštyř*¹. В полска са се явили две форми: *posztylon* и *poszcziarz*. В руски — *почталъон* (у Дал и форма — *почталон*) и *посталъон*². Вече е остаряло (историческо) значението на думата 'пощенски служител, който съпровожда пощенска кола', а е запазено и днес значението ѝ 'пощенски служащ, който разнася кореспонденция, раздавач'.

Според Фасмер³ — в руски (от 1705 г.) през нововисоконемски *Postillon* (от фр. *postillon*, итал. *postiglione*), като *ч* и *а* са се явили под влияние на *почта*. Той смята, че пол. *postylon* не иде като посредник, както смята напр. Смирнов⁴, който на първо място поставя пол. *postylon*, след това нем. и след нея фр. В разговорната реч като по-нова дума се е явила и *почталъонша* — за жена раздавач⁵. В руски се явява и *почтарь* от пол. *posztarz*: 1) пощенски служащ, който придружава пощенска кола (остар.); 2) раздавач (простовар.); 3) пощенски гълъб (разгов.). В украински: *поштър*, *поштърка* (за жена). В румънски: *poștalion*, *poștar*, *poștaș*. В сърбохърватски: *пoштap*.

В българския език — *пощалъон*, преди писано *пощалион*. Като сочи първоизточник, Л. Ванков изтъква преди всичко итал. *postiglione*, когато разглежда *пощалъон* в българския език⁶. Но с не по-малко основание в някои наши речници се смята, че за явяване на думата в езика ни е повлияла фр. *postillon* и рус. *почталъон*. Някои дори приемат, че тя иде от френски през руски. И наистина разликата от руски е само в промяната на *ч* в *щ* според формата *поща* в българския език. Да се приеме, че думата в руски влияе, спомага и обстоятелството, за което ще стане реч по-долу, че подновяването в употребата ѝ днес не е без въздействие на руския.

Думата е засвидетелствувана в 1849 г. в писмо (Архив Н. Геров, II, 203) с форма *пощалион*⁷. След това у Петко Р. Славейков, Цани Гинчев, Ал. Константинов и др. Среща се в 60-те и 70-те години на миналия век и по-късно.

Както е означено в Речник на съвременния български книжовен език (БАН)⁸, от двете значения срещу думата *пощалъон* — 1) раздавач, пощаджия; 2) пощенски служител, който приема и изпраща кореспонденцията, колетите и др., първото е отбелязано като остаряло. И наистина тя бе забравена и не се употребяваше особено за раздавач. Ако се среща у някои съвременни писатели, това става, когато те говорят за миналото: у Г. Райчев — за пощалъон в щаба на полка, у М. Кремен (Романът на Яворов), у Ем. Станев (Иаан Кондарев).

¹ Вж. J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, т. III, Praha, 1837, стр. 356.

² Вж. Н. Смирнов, *Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху*, СПб., 1910 (Сб. ОРЯС, т. 88, № 2), стр. 235; също и Фасмер — RFW.

³ Там там.

⁴ Там там.

⁵ Вж. *Словарь современного русского литературного языка*, Москва — Ленинград, 1960, т. X, стр. 1731.

⁶ Л. Ванков, *Към историята на някои заемки от западните романски езици в български и в другите балкански езици*, Годишник на Софийския университет. Филологически факултет, т. LIV, 2, 1960, стр. 241.

⁷ Там там.

⁸ Вж. т. II, 1957, стр. 740.

Но ето че от няколко години започва да се среща у други нови писатели и във вестници, а напоследък все по-често да се вмъква и в съобщения. Но докато у едни се говори за *пощальон*, като се разбира преносвач на кореспонденция (у някои селски курьер е наричан *пощальон*) или за изпълняващ подобна служба, у други тя се отнася и за пощенски и други раздавачи.

Напоследък четем обяви във вестниците, че Софийските пощенски станции търсят „пощальони за доставка на кореспонденция, вестници или телеграми“. А един софийски магазин съобщи около новата 1957 г., че организира служба — *търговски пощальон*; чрез тоя *пощальон* може да се изпращат на близки подаръци, купени от магазина. Явно е, че това отново подемане и засялване в употребата на думата е под руско влияние, макар че вече в речта на всички българи е здраво залегнала думата *раздавач*, която може да се употреби в двата посочени случая, а във втория и — *разносвач*.

Че руският влияе за възвръщане на *пощальон* със значение 'раздавач' и в българския език, показва честата ѝ употреба във вестниците от петнадесетина години насам. Доказателство за това влияние е и съответната форма за именуване на жена раздавачка — *пощальонка* още преди няколко години в наш вестник.

ЗА НЯКОИ ВИДОИЗМЕНЕНИЯ ВЪВ ФОРМАЛНАТА СТРУКТУРА НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ

Кристалина Чолакова

Изследванията, в които се разглеждат общотеоретични въпроси в областта на фразеологията, са насочени преди всичко към проучване на семантичната и функционалната страна на фразеологичните единици. Сравнително много по-малко внимание е отделяно на формалната структура на фразеологичната единица, на организацията на материалния състав, от който е конструирана тя като самостоятелна езикова единица. Недостатъчно са изучени и видоизмененията, които се наблюдават в нейния състав. Изучаването на формата на фразеологичните единици и нейните вариации има важно теоретическо значение за разкриването на някои специфични черти на тези единици, а също така и важно практическо значение за правилната лексикографска обработка на фразеологичния материал.

Едни от фразеологичните единици в българския език при употребата си в речта показват пълна неподвижност във формалната си структура. Други обаче не се характеризират с такава стабилност в своя формален строеж. Те са единици с подвижен материален състав. Разнообразните трансформации, наблюдавани във формата на подвижните фразеологични единици, могат да се групират в два типа. Едни от тях изменения засягат структурната страна на формата на фразеологизма, а други — нейната парадигматична страна¹. При някои фразеологизми видоизмененията могат да се срещнат и комбинирано. Видоизмененията във формата на фразеологичните единици в едни случаи могат да не оказват никакво влияние на тяхното смислово съдържание, както и на граматичните им значения, в други случаи те са свързани с промените в тяхното граматично значение, а в трети — те засягат семантичните им или семантико-

¹ В последно време в езиковедската литература се обръща внимание на двустраничността в измененията на формата на фразеологичната единица, срв. А. И. Молотков, Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке, сб. Нормы современного русского литературного словоупотребления, М.—Л., 1966, стр. 100; Фразеологизм в его соотношении со словом и словосочетанием, сб. Исследования по грамматике и лексикологии, Киев, 1966, стр. 101—103. На парадигматичните изменения и тяхната ограниченост в сравнение с лексикалната единица спира вниманието си и Е. А. Иванникова в „Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами“, сб. Очерки по синонимике современного русского литературного языка, М.—Л., 1966, стр. 76, 77.

граматичните им качества и в такъв случай водят до възникване на отделни фразеологични единици.

Тук ще бъдат изложени нашите наблюдения върху известни видоизменения във формата на подвижните по състав фразеологични единици, свързани както със структурната, така и с парадигматичната ѝ страна. Същевременно ще спрем вниманието си и на възможността от възникване на отделни фразеологизми във връзка с тях.

1. Видоизмененията в материалния състав на фразеологичните единици, които са свързани със структурната страна на тяхната форма, са неутрални към семантико-граматичните им качества. Те се изразяват в отпадане или прибавяне на компонент, в позиционна подвижност на един или няколко компонента, в замяна на един или повече компоненти с други лексикални елементи (синонимни или не) и в поява на двойни форми при даден компонент. Изброените структурни трансформации в материалния състав на фразеологичните единици създават различни форми при съответните единици, а някои от тях порождават условия за поява и на отделни фразеологизми.

1. Употребата на една и съща фразеологична единица в пълна, съкратена или разширена форма показва, че в нейната формална структура могат да настъпят количествени вариации. Елементът, без който тя може да функционира като единно структурно и семантично цяло, е неин факултативен елемент¹, напр.: *събирам си / събера си ума (в главата)* 'вразумявам се', *не паса (зелена) трева* 'не съм наивен, глупав, не мога да бъда излъган', *оставям / оставя (отворена) вратичка* 'запазвам известна възможност и за друго разрешение на нещо', *(от) ден до пладне* 'съвсем краткотрайно', *до (последната) игла* 'абсолютно всичко' и под. Поставените в скоби елементи (*в главата, зелена, отворена, от, последната*) не са задължителни за съответните фразеологизми, тъй като те и без тези елементи са оформени като цялостни езикови единици. Тия факултативни елементи обаче участвуват в структурата на пълните форми² на съответните фразеологизми, в които форми те са семантично преобразувани както останалите компоненти, т. е. в една или друга степен те са десемантизирани. При някои фразеологични единици поради разнообразието в комбинирането на компонентите са възможни и повече вариации, напр.: *смуча кръвата и потта* (на някого) 'жестоко експлоатирам някого' — *смуча кръвата* (на някого) и *смуча потта* (на някого), *влизам / вляза в правия път* 'поправам се' — *влизам / вляза в пътя и влизам / вляза в правия* или *бащин и майчин син* '1. физически силен и безстрашен, решителен човек, 2. нехранимайко' — *бащин и майчин, бащин син, майчин син и сине майчин* (с позиционна подвижност при употреба като обръщение) и др.

¹ Термините „факултативен елемент“ и „факултативност“, употребени в някои понови изследвания по фразеология в руската литература (вж. Н. Н. Амосова, Основы английской фразеологии, Ленинград, 1963, стр. 165; М. И. Сидоренко, К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц, сб. Проблемы фразеологии, М.—Л., 1964, стр. 128; А. И. Молотков, Понятие формы фразеологизма, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе (Тезисы докладов межвузовской конференции, гор. Череповец) Вологда, 1965, стр. 80; Фразеологизм в его соотношении со словом и словосочетанием, стр. 102), присмаме като подходящи и удобни за случая.

² Определените „пълни форми“ е употребено условно, тъй като някои от тях могат да представят разширени форми на основния фразеологизъм.

При вариации от типа на посочените е ясно, че материалният състав на съответните фразеологизми се изменя количествено, тъй като обикновено един, а понякога и повече елементи се явяват като факултативни. Такива фразеологизми, въпреки количествените изменения, функционират в езика без каквито и да е промени в семантико-граматично отношение. Те остават непроменени по отношение на семантико-граматичните си качества и тогава, когато отделните компоненти се комбинират така, че при различните трансформации се оказва, че всичките могат да бъдат и задължителни, и факултативни. Показателен за случая е примерът с фразеологичната единица *бащин и майчин син*. Ясно е, че количествените вариации в тия случаи частично видоизменят формалната структура на съответните фразеологични единици, без обаче да оказват някакво влияние върху граматичната и смислова страна на тези единици. На лице са следователно различни форми на едни и същи фразеологизми, а не отделни езикови единици. Така факултативността¹ като явление което действа в границите на една и съща фразеологична единица, създава разнообразие от форми.

Количествените видоизменения в материалния състав на някои фразеологизми могат да доведат освен до поява на различни форми при един и същ фразеологизъм, но и до създаване на отделни фразеологични единици². Наблюденията показват, че нови единици могат да възникнат от фразеологизми с функция на глагол и то само когато се съкращава глаголният компонент. В зависимост от структурата на основната фразеологична единица, която претърпява количествени видоизменения, при отпадането на глаголният елемент могат да се получат два вида фразеологизми. Един от тях по формален строеж, семантика и граматични функции са именни, а други — адвербиални. Например при съкращаването на глаголният компонент на фразеологичната единица *прегльщам / прегльщна горчивия хап* 'изживявам безропотно някаква неприятност, тежко изпитание' се е получил фразеологизмът *горчив хап* 'нещо неприятно, неприятност, тежко изпитание': „Това, което чух, беше *горчив хап* за мене... Зад всеки един от кандидатите стояла могъщата фигура на някакъв влиятелен човек“ (в. Веч. новини), или вследствие на отпадането на глаголният компонент от фразеологизма *слагам / сложна на тона на устата* (някого) 'оставям някой да носи отговорността за нещо' е възникнала адвербиалната фразеологична единица — *на тона на устата* 'в отговорно положение': „Нали ти знаеш ония какви са бюрократи... А после кой *на тона на устата*?“ (Ив. Велков), срв. още: *отиде на вятъра* 'напразно се похаби, пропадна или загина' и *на вятъра* 'напразно, напусто', *вървя по утъпкани пътища* 'действувам, постъпвам по установения, приетия начин' и *по утъпкани пътища* 'по стар, познат и установен начин'.

Не е безинтересно да се отбележи, че глаголната фразеологична единица *слагам / сложна на тона на устата* функционира и в съкратен вид: *слагам / сложна на тона*, т. е. тя е единица с факултативен еле-

¹ Под „факултативност“ разбираме възможността на дадена фразеологична единица да функционира като единно структурно и семантично цяло и без известен елемент, който е част от материалния ѝ състав и чието отсъствие не я променя смислово.

² Срв. Кр. Чолакова. За устойчивото в структурата на някои фразеологични единици, Български език, XI, 1961, кн. 5—6, стр. 436—443, където отчасти е засегнат този въпрос.

мент (*на устата*). При този фразеологизъм съвсем ярко проличава, че, когато отпадне именният компонент, фразеологичната единица се изменя само формално, а когато отпадне глаголният елемент, получава се отделна самостоятелна фразеологична единица.

Примери от вида на посочените показват ясно, че такива единици не могат да бъдат квалифицирани като съкратени форми на фразеологичната единица, от която са произлезли, тъй като носят вече друго граматическо качество и съответно са изменили и семантиката си. Структурните видоизменения при тях са свързани със семантико-граматични промени. Следователно появата на ново семантико-граматично качество е необходимо условие, за да може да се обособи отделна фразеологична единица. Такова ново качество се появява само при отпадането на глаголният компонент, който в случая не може да бъде окачествен като факултативен, понеже при неговото съкращаване възниква отделна фразеологична единица, функционираща като друга лексико-граматична категория.

В българския език съществува процес, обратен на разгледания. По пътя на разширяването на материалния състав на известни фразеологизми могат да се получат нови единици. Те се различават семантично по-малко или повече от ония, които са послужили като основа за възникването им. Явлението се наблюдава пак при глаголни фразеологични единици, обаче в случая се прибавя именен компонент, който се свързва с компонентите на основния фразеологизъм като формално обстоятелствено пояснение или като формално определение¹, напр. *вадя душата* (на някого) 'измъчвам, тормозя някого' и *вадя душата с памук* (на някого) 'измъчвам някого незабелязано, безболезнено', или *пилам с ръкавици* 'постъпвам, действувам много внимателно, предпазливо' и *пилам с ежови ръкавици* 'постъпвам, действувам грубо, сурово' (разширението е възникнало вероятно на базата на контаминация от *пилам с ръкавици* и руския фразеологизъм *держатъ в ежовых рукавицах* /кого/). Такива количествени изменения на материалния състав на дадена фразеологична единица са свързани с известни качествени промени само в семантичната ѝ страна. Фразеологизмът остава граматически непроменен, понеже видоизменението не засяга глаголният компонент (граматически ръководещия елемент в случая). Семантичната промяна показва, че е на лице отделна фразеологична единица. Добавеният елемент не е факултативен, тъй като се е получила не друга форма, а друга единица.

Следователно количествените видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици в едни случаи създават разнообразие от форми, а в други (когато не засягат факултативния компонент) — отделни фразеологични единици. Възникването на фразеологизми по този път все пак е ограничено и е възможно само при фразеологични единици с функция на глагол.

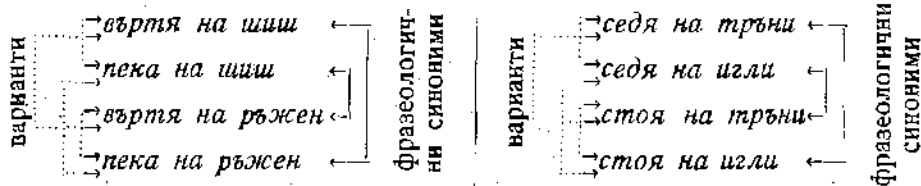
2. Замяната на един или повече компоненти на дадена фразеологична единица с други лексикални елементи, назована в литературата с термина лексикална вариантност, създава също видоизменения във формата на съответната фразеологична единица. Видоизмененията и в този

¹ Употребяваме термините „формално обстоятелствено пояснение“ и „формално определение“, защото синтактичните отношения между компонентите на фразеологизма са формализирани, те са запазили само своята външна, конструктивна страна.

случай засягат само външната страна на фразеологизма. Взаимната замяна на елементите не оказва никакво влияние върху семантико-граматичните качества на фразеологичната единица, срв. напр.: *слагам / сложа (турям / тура) точка* (на нещо) 'преставям да говоря за нещо или да се занимавам с нещо', *мед (мехлем) ми пада на сърцето* 'много съм доволен от нещо, много ми е драго', *чукам (трия) сол (лук) на главата* (на някого) 'измъчвам някого с натяквания или упреди', *покрит (скрит) възлен* 'потаен, прикрит човек', *от (из) корен* 'напълно, изцяло', *дорде (докато) се обърне човек* 'неусетно', *разбъркали (сбъркали) си шапките* 'скарали се' и под.

Очевидно е, че лексикалната вариантност е явление, което подобно на факултативността действа в границите на една и съща фразеологична единица и изменя само нейната формална структура.

Ако лексикалната вариантност засегне всички компоненти на фразеологичната единица, факт, който се наблюдава при немалък брой фразеологизми, получават се единици със свършено различен материален състав, чито семантико-граматически качества обаче се запазват непроменени, напр.: *повличам се / повлека се по акъла* (на някого) и *тръгвам / тръгна по ума* (на някого) 'повлиявам се от някого', *седя на тръни* и *стоя на игли* 'неспокоен съм', *въртя на шии* (някого) и *пека на ръжен* (някого) 'жесток съм към някого, измъчвам някого', *бъркам си гагата, бутам си носа* и *взвирям си муцуната* 'меса се, където не е необходимо' и под. В този случай на лице са не различни форми — варианти на една и съща фразеологична единица, а отделни фразеологични единици, които са синонимни помежду си. Следователно лексикалната вариантност, действаща в границите на една и същи фразеологизми може да прерасне във фразеологична синонимия, тъй като формата на съответните фразеологични единици, запазили непроменено смисловото си съдържание, се видоизменя не частично, а изцяло. Значението и граматичните функции остават същите, защото фразеологичните синоними в този случай са резултат на по-сложни комбинации при трансформациите на материалния състав на съответните фразеологични единици. Между двете напълно различни по формален строеж единици съществуват други фразеологизми които, претърпели вариации във формалната си структура, поотделно са варианти към тези фразеологични синоними и по комбинаторен път осъществяват връзката между съответните синонимни фразеологизми, срв. напр.:

Понякога е възможно да се комбинират количествени видоизменения с лексикална вариантност и в резултат да се появи също фразеологична синонимия, напр.:

влизам / вляза в правия път

варианти $\left\{ \begin{array}{l} \text{влизам в пътя} \\ \text{влизам в правия} \\ \text{тръгвам в пътя} \end{array} \right. \leftarrow \begin{array}{l} \text{фразеологични} \\ \text{синоними} \end{array}$

Процесът на развитие на фразеологична синонимия в резултат на лексикална вариантност е сложен и изисква специално проучване¹. Тук с оглед на целта на статията ограничаваме се с отбелязване само на най-общи положения, които сочат, че при лексикалната вариантност се създават не само различни форми при даден фразеологизъм, но че възникват и отделни синонимни фразеологични единици.

3. Появата на двойни форми при определени компоненти на дадени фразеологични единици изменя също само структурно съответната единица. Такава вариантност е формална и се проявява главно при фразеологизми семантично и функционално равностойни на лексико-граматичните категории — глагол или наречие. Видоизмененията засягат обикновено именния компонент на тези единици, като в едни случаи един и същ именен компонент може да бъде членуван или нечленуван, в други — пак един и същ именен компонент може да се яви в единствено и в множествено число, напр.: 1. *вземам / взема страна(та)* (на някого) 'присъединявам се към някого при спор, защитавам някого', *турям си / туря си ръка(та) на сърцето* 'бивам напълно откровен, искрен', *виждам / видя дявол(а) по пладнe* 'зле си изпашам', *светва ми / светне ми пред очите* 'успокоявам се, олеква ми', *като свят (света)* 'както трябва, прилично, хубаво', *от глава(та) до крака(та)* 'изцяло, напълно' и 2. *деля залъка (залъците) си* (с някого) 'давам на някого от всичко, което имам', *обръщам чашката (чашките)* 'обичам да пия', *отварям / отворя скоба (скоби)* 'казвам нещо като пояснение към това, което говоря', *отбивам / отбия удара (ударите)* 'справям се с някого, като му давам необходимия, подходящия отговор' и др.

Отбелязаните вариации при първата група фразеологизми показват, че членната форма към компонент, който може да се среща и без член в една и съща фразеологична единица, не носи никакво граматическо значение за определеност, известност по отношение на цялостното значение на съответните фразеологизми, нито ги променя семантично. Също фразеологичните единици от втората група показват, че не притежават признак за количество като цяло в зависимост от компонента, който може да бъде във форма както за единствено, така и за множествено число, нито се променят смислово във връзка с числото на този именен компонент.

Следователно и този тип видоизменения, подобно на другите структурни изменения на формата, са неутрални към семантико-граматичните

¹ Явлението фразеологична синонимия е отбелязано в нашата езиковедска литература. Вж. С. Славова-Михайлова, Фразеологични варианти и фразеологични синоними, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 235—249; също и Фразеологични варианти с общ компонент съществителното „език“, Български език, XV, 1965, кн. 4—5, стр. 326—339. Във втората статия авторката обръща внимание, макар и накратко, и на ония случаи, при които по пътя на лексикалната вариантност възникват фразеологични синоними, като отбелязва и съществуването на междинен фразеологизъм — вариант поотделно към съответните синонимни фразеологизми (стр. 337—338). Възможните сложни комбинации при тези случаи не се засягат, тъй като това не е предмет на посочената статия.

качества на съответните фразеологични единици. Те засягат само формалната структура на фразеологизма. Затова на лице са отделни форми — формални варианти на едни и същи единици.

Ако обаче при такъв вид вариации формалното различие е придружено от разлики от семантико-функционален характер, тогава на лице са не различни форми (формални варианти) на едни и същи фразеологизъм, а отделни фразеологични единици. Това явление е ограничено и се наблюдава преди всичко при глаголни фразеологизми. Очертават се двойки глаголни фразеологични единици, конструирани от едни и същи компоненти, които се различават формално само частично — по формата на именния си елемент. Едни от тях са диференцирани помежду си семантично и граматично, а други — само семантично.

Към първата група принадлежат двойки глаголни фразеологизми, от които единият, в чийто материален състав има нечленуван имснен компонент, функционира със значение на непреходен глагол, а другият, в чийто състав има членуван компонент, — със значение на преходен глагол, срв. *събирам / събера ум* 'поучавам се, ставам умей': „А ти най-напред *ум събери*, а после мисли за геройство. Голо геройство пет пари не струва“ (В. Геновска) и *събирам / събера ума* (на някого) 'вразумявам някого': „Отиваме да *събираме ума* на двама старци, и двамата упорити като арнаути“ (Ив. Вазов) или *вземам / взема акъл* (от някого) 'съветвам се с някого' и *вземам / взема акъла* (на някого) '1. правя някой да оглупее, да обезумее, 2. смайвам, слисвам, 3. силно изплашвам, 4. . .', *превивам / превия врат (шия)*, *свивам / свия врат*, *навеждам / наведе глава* 'ставам покорен, покорявам се, подчинявам се' и *превивам / превия врата (шията)* (на някого), *свивам / свия врата* (на някого), *навеждам / наведе главата* (на някого) 'заставям някого да ми се подчинява, покорявам някого' и под.

Различията между отделните глаголни фразеологизми от типа на посочените двойки фразеологични единици са от функционално-семантичен характер. Смесовата диференциация при тях е свързана с граматическото им значение за преходност и непреходност. По своите семантико-граматични качества тези двойки глаголни фразеологизми се съотнасят помежду си по същия начин, както се съотнасят двойки лексикални единици — деятелен глагол към съответен среден глагол (срв. *тревожа* 'създавам, причинявам безпокойство, тревога на някого' и *тревожиса се* 'изпитвам безпокойство, тревога').

Към втората група спадат двойки глаголни фразеологизми, различаващи се по именния си компонент, който в единия фразеологизъм е или нечленуван, или е в единствено число, а в другия съответно е или членуван, или в множествено число. Глаголните фразеологизми от тези двойки са диференцирани помежду си по семантичната си структура, те са развили свършено различни значения, срв. напр.: *вдигам / вдигна на крак* (някого) 'мобилизирам за действие': „Снощи цяла нощ го търсихме, цели села *вдигнахме на крак*, но нийде го няма“ (Д. Немиров) и *вдигам / вдигна на крака* (някого) 'помагам на някого да се възстанови от тежка болест': „Ако Митан разтвори сърцето си за радостта, то тя ще раздвижи кръвта му и отново ще го *вдигне на крак*“ (К. Петканов), *давам / дам път* (на някого) 'помагам на някого да напредне' и *давам / дам пътя* (на някого) 'изгонвам някого'; или при именен компонент в мно-

жествено число: *вдигам* / *вдигна ръка* (на, срещу някого) '1. замахвам да ударя някого': „Мен ли обвиняваш! — изкрещя Пабел гневно и обиден... *вдигна ръка* срещу Божан“ (Елин Пелин), '2. опълчвам се срещу някого, възбунтувам се': „Ще обеси най-малко десетина души... та да помнят и да знаят кога *са ръка вдигали* против падишаха и царицата му“ (Г. Караславов) и *вдигам* / *вдигна ръце* (от някого или от нещо) 'преставям да се грижа, да се интересувам от някого или от нещо': „Най-сетне Чакъра *вдигна ръце* и го остави да върши каквото си иска“ (Д. Димов) и под.

Поради частичното различие в материалния си състав тези двойки глаголни фразеологични единици остават близки по форма. Като езикови единици, близки по форма, но различни по значение, те (фразеологизмите от втората група) напомнят паронимичните лексикални единици и биха могли да се окачествят като фразеологични пароними.

II. Видоизмененията във формата на фразеологичната единица, които не са неутрални към нейните граматически значения, са парадигматичните изменения. Тези изменения са свързани с граматичните категории род, число, лице, време, наклонение, залог и вид при фразеологизмите. Парадигматичните изменения биха могли на пръв поглед да се смесят с видоизмененията на фразеологичните единици при формалната вариантност, тъй като в единия и другия случай има промяна във формата на отделни компоненти. Това обаче е само външната страна на едните и другите видоизменения. По същество те са съвършено различни: 1. Формалната вариантност (изразена в появата на двойни форми при даден компонент — членувана или нечленувана форма или форми за ед. и мн. число при един и същ компонент) не носи никакви изменения за фразеологичната единица в семантико-граматично отношение, докато парадигматичната изменяемост е свързана винаги с промените на граматичното значение на фразеологизма, срв. напр.: „На тях Наско не беше казал за събиранс, понеже се боеше, че *ще вземат страната* на великана“ (А. Мавдаджиев) и „В миналото името ѝ беше силетено с имената на двама видни търговци в града. Но това говореха може би само *злите езици*“ (М. Грубещлиева). Фразеологизмът *зли езици* 'клюкари, клеветници' със своята членувана форма, която носи граматическо значение за определеност, в случая се противопоставя на фразеологизма *вземам* / *взема страната* 'защитавам някого', при който въпреки наличието на компонент с членувана форма, значението за определеност отсъства. 2. Парадигматичните изменения се изразяват формално винаги чрез граматически господстващия компонент, във основа на който дадена фразеологична единица функционира като определена част на речта. Напр. при фразеологизми с функция на глагол парадигматичните изменения се реализират от глаголният компонент (срв.: *нося на ръце* (някого) 'прекалено много се грижа за близък човек', *носиш на ръце, ще нося на ръце* и т. н.), при фразеологизми с функция на прилагателно поради граматичните изменения за род и число се реализират от компонента прилагателно или причастие (срв.: *червив, -а, -о, -и с пари* 'много богат', *в гората расъл, -сла, -сло, -сли* 'труб, недолян, див'). При формалната вариантност обаче, която е свързана със структурната страна на формата на фразеологичната единица, видоизмененията засягат винаги компонента, който е десемантизиран не само лексикално, но и граматически, а не граматически ръководещия елемент. Ето защо е

възможно тези два типа изменения да съществуват комбинирано в границите на една и съща фразеологична единица. Българският език ни дава не малко такива факти. В редица фразеологизми при функционирането им в речта се наблюдава изменение на два компонента едновременно, без това да пречи на наличието на парадигма при съответния фразеологизъм, напр. *слива (сливи) ли имаш в устата си?* 'нямаш ли възможност да отговориш?' — *слива (сливи) ли си имал в устата си?*, *слива (сливи) ли е имал в устата си?*; *вземам си / взема си хляба в ръката (ръцете)* 'ставам напълно самостоятелен, сдобивам се с професия' — *ще си взема хляба в ръката (ръцете)*, *взех си хляба в ръката (ръцете)*, *взел си хляба в ръката (ръцете)* и т. н. При фразеологизми от този вид единият компонент (граматически ръководещият) осъществява парадигматичните изменения, а другият — структурните.

Във връзка с парадигматичните изменения на фразеологичните единици могат да възникнат и отделни фразеологизми. Известни фразеологични единици, обикновено глаголни, реализират в някои от своите граматични форми значение съвършено различно от значението, с което функционират като езикови единици обикновено с пълна парадигма, включително и във формата, в която се развива ново значение. Тази форма, диференцирана семантично, се откъсва от цялостната парадигма на съответния фразеологизъм и се оформява като отделна самостоятелна езикова единица. Например фразеологизмът *гледам си кефа* със значението си 'живея безгрижно, като мисля само за удоволствията си': *„Ходи на лов, гледа си кефа човекът — рече той“* (Г. Караславов) се употребява във всички времена и наклонения, включително и в повелително наклонение. Обаче повелителната форма *гледай си кефа!* има и друго значение — 'не се тревожи, не се безпокой': *„— Равен ли си? — попита бай Стоян. После добави. — Гледай си кефа, леко се отърва“* (Л. Стоянов). С това си друго смислово съдържание тя се е обособила като отделна фразеологична единица, която функционира в езика паралелно с повелителната форма *гледай си кефа!* със значение 'живей безгрижно, като мислиш само за удоволствията си' като неин омоним. Тази омонимична фразеологична единица е парадигматично дефективна, тъй като се употребява само във формите за повелително наклонение по подобие на други дефективни фразеологични единици, употребявани също само в повелително наклонение (*пиши го на леда!* *пиши си го на челото!* и др.). Като две отделни единици трябва да се разглеждат и именни фразеологизми като *криви дърва* (имаам, нямаам) 'недостатъци' и *кривите дърва* (стоварвам, прехвърлям) 'цялата вина'. Тук обаче за обособяването на две единици е допринесло не само парадигматичното изменение (членната форма), но и съчетаемостта на тези фразеологизми.

*

Прегледът на видоизмененията във формалната структура на подвижните фразеологични единици показва, че тези видоизменения създават не само разнообразие от форма при съответните единици, но допринасят и за полъването на фразеологичния състав на българския език с нови фразеологизми. Отделни фразеологизми се появяват или когато изменението обхваща цялостно материалния състав на фразеологичната единица, без да я промени семантично (при фразеологичната синонимия), или когато формалното видоизменение, засегнало частично материалния състав на фразеологизма, се съчетае с промени от семантично или семантико-граматично естество.

ФРАЗЕОЛОГИЗИРАНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Кети Ничева

Наред със свободните синтактични конструкции в езика се срещат и такива построения, които са лишени от закономерно образувани, свързани с тях по една или друга линия съответствия. Такива построения обикновено се наричат „синтактични идиоматизми“ или „синтактични фразеологизми“, а също „свързани“ или „фразеологически“ (фразеологизирани) конструкции¹. Фразеологизираните конструкции представят застнал синтактичен модел с постоянни и променливи членове (в повечето случаи постоянните членове са лексеми, но понякога постоянен елемент е само техниката на съчетаването на граматическите словоформи). Променливият елемент свободно бива избиран от говорещите в границите на определена семантична сфера².

Синтактичната граматикализация на елементите на лексиката и морфологията, превръщането им в релевантни части на синтактичната конструкция може да се съпостави с лексическата фразеологизация, така както самите свързани, несвободни синтактични конструкции — с фразеологията. И в единия, и в другия случай се наблюдава обособяване от свободните модели, движение от общото към частното, от по-малка тясна връзка към по-тясна и възникване на нови значения³.

Конструкции от този тип, принадлежащи към т. нар. синтактична фразеология, са известни, както отбелязва Л. И. Ройзензон, почти на всички славянски езици, но са изследвани (и то не пълно) само в руския език от Н. Ю. Шведова в отделни нейни статии и в книгата ѝ „Очерки по синтаксису русской разговорной речи“⁴.

В българския език, особено в разговорната реч, се срещат също така редица такива конструкции. Досега в нашата езиковедска наука на тези построения почти не е обърнато внимание — само в някои статии на А. Т. Балап покрай другото е направен анализ на две конструкции от този

¹ Вж. Д. Н. Шмелев, О „связанных“ синтаксических конструкциях в русском языке, Вопросы языкознания, 1960, кн. 5, стр. 49.

² Вж. В. Л. Архангельский, Устойчивые фразы в современном русском языке, [Ростов-на-Дону], 1964, стр. 202—204.

³ Вж. С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, Свободные и несвободные конструкции сложноподчиненных предложений, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе, [Вологда], 1965, стр. 86.

⁴ Вж. Л. И. Ройзензон, Фразеология в новых западнославянских словарях, сб. Проблемы фразеологии, Москва—Ленинград, 1964, стр. 240.

тип и други две конструкции са разгледани от Кр. Чолакова в една нейна статия. Освен това в „Речник на съвременния български книжовен език“, София, БАН, 1955—1959 г. (не навсякъде, не по еднакъв начин и не винаги достатъчно точно), са отбелязани в статиите на отделни, главно служебни думи, някои такива конструкции.

В тази статия ще бъде направен опит да се опишат и анализират някои по-типични случаи на фразеологизирани конструкции в българския език.

Всички фразеологизирани конструкции може да се разделят на два основни типа — едни, при които граматикализацията се постига с помощта на елементи на лексиката и морфологията, и други, при които не е налице постоянен лексикален елемент, а постоянна, устойчива е само неизменната схема на построението, определеният модел, по който неизменно се строи конструкцията.

Фразеологизираните конструкции с компонент постоянни, задължителни лексеми също могат да се разделят на две групи — едни, при които задължителният компонент (компоненти) е лексикална единица, и други — при които единият (или в някои случаи единственият) задължителен компонент е фразеологична (устойчива) единица.

Синтактичната фразеологизация обхваща както простото, така и сложното изречение. Терминът „фразеологизирани конструкции“ тук ще бъде употребен в по-широк смисъл, като ще бъдат разгледани и случаите със сложни изречения, които също представят вид устойчиви конструкции, срв. „... в современном русском языке сложился более поздний по образованию вид, представляющий собою устойчивые цельные конструкции с определенным лексико-синтаксическим составом (разр. моя, К. Н.). Эти сложные предложения с трудом поддаются расчленению на простые предложения и характеризуются тесной спаянностью лексического их состава с их синтаксической структурой“¹.

1. Фразеологизирани конструкции със задължителен компонент определена лексема (лексеми) или лексема и устойчиво съчетание. Задължителният лексикален елемент при фразеологизираните конструкции в повечето случаи е служебна дума — частица, наречието-предлог *като*, съюз и пр. Свободните, променливите членове на конструкцията са обикновено категориално ограничени.

Всред фразеологизираните конструкции със структура на просто изречение някои представят възклицателни изречения, срв. *Аз и математика! Кой като тебе!* Интересно е да се отбележи, че при възклицателните конструкции не се наблюдава повтаряне по определен модел на свободния елемент на конструкцията (повтаряне, което е много типично за по-голямата част конструкции от тоя род). При първата от посочените по-горе конструкции задължителен, устойчив елемент е съюзът *и* в средна позиция, свързващ собствено име (или лично местоимение) със същ. нарицателно. Този израз има иронична отсенка и се употребява, за да се означа, че на лицето, за което се говори в първата част на конструкцията, е напълно чуждо, непознато, неприкрито онова, което е изразено със съществителното от втората част на израза: „Казах му, че... без да се отбива във вилата си (*бай Ганьо и вилата!*), той отишел на железни-

¹ Грамматика русского языка, т. II, Синтаксис, часть вторая, Москва, 1960, Изд. АН СССР, стр. 351.

щата“ (Ал. Константинов). При втората посочена по-горе конструкция задължителни са елементите *кой* и *като*, които се свързват с лично местоимение или собствено име и образуват експресивни изрази със значение, че положението на лицето, за което се говори, е много добро, не може да се сравняват с него. Въпросителни по форма, но възклицателни по значение са изрази от типа *Дете като дете ли е?* и *Де оня глас?* С експресивните изрази от типа *Дете като дете ли е?* се изтъкват отрицателните качества на онова, което е изразено с повтореното съществително. Тези изрази се образуват със задължителен елемент глаголът *съм* във въпросително изречение (с частица *ли*) и *като* в средна позиция между повторено същ. име (и факултативен елемент *то* в абсолютното начало на конструкцията), срв.: *„То игла капо игла ли е?“* (Чудомир). Същата конструкция се употребява без наречието-предлог *като*, срв.: *„То неговите крачки крачки ли са?“* (Чудомир).

Със задължителен компонент наречието *де* (и факултативен частицата *ти*) + същ. име се образуват конструкции за експресивно изразяване липсата на нещо, напр. *„Люти се Гочо, пухти... ама де ти пари?“* (Чудомир).

Конструкции със задължителен елемент *като* в средна позиция между повторено съществително означават, че онова, за което се говори, е обикновено, не се отличава с никакви изключителни качества, не прави впечатление: *„Какво ще ѝ гледам на Вената, град като град, хора, къщи, салтанати“* (Ал. Константинов).

За разлика от разгледаните дотук конструкции, построенията, образувани със задължителен елемент предлог, т. е. построения, при които предлогът е в конструктивно обусловено значение, в повечето случаи нямат отношение към структурата на изречението като изречение, т. е. те не са предикативно значими. Така напр. конструкцията, образувана от предлог *с* в средна позиция между повторено съществително име — название на лице с отрицателно, пейоративно значение, е предикативно значима само ако е употребена като възклицателен израз, срв. *Скъперник със скъперник!*; *Идиот с идиот!* В повечето случаи обаче тази конструкция се употребява като обособено приложение, срв. *„... опразни се Прокопиевият дюкян и той, тиквеникът му с тиквеник, дойде да ми го предложи“* (Чудомир). Също така и конструкции от типа *рокли връз рокли* и *юнак над юнаците* (с конструктивно обусловени значения на предлозите *връз* и *над*) не са предикативно значими.

Съвсем друг е обаче случаят с конструкциите, образувани с предлог *за* в абсолютното начало на конструкцията. Тези конструкции се отличават със своеобразието си. При тях в едни случаи, именно случаите, когато свободният член на конструкцията е прилагателно име, а задължителни членове са *за* и глаголът *съм*, се контаря една и съща дума — прилагателното име, срв. *За добър — добър е*. В случаите обаче, при които първият компонент е от глаголно съществително, вторият винаги е глагол от същия корен (срв. *За казване — каза ми*). Тази конструкция има модален характер, с нея се акцентира предикативният признак, като в същото време обикновено му се противопоставя нещо друго в следващия контекст (понякога това противопоставяне не е ясно изказано, но се подразбира). Пример: *„За поступване, здравата ме поступаха, ама нали са казали: човекът е по-слаб от яйце и по-як от желязо“* (Караславов)

Синонимна по значение с разглежданата конструкция е образуваната по същия модел конструкция, при която задължителни са две лексеми — *колкото за* (при променлив член глагол, срв. *Койкото за измиване — измих ги*), и съответно три лексеми (*колкото за* и глаголят *съм*) при конструкциите с променлив член прилагателно име, срв. *Колкото за строг — строг съм* (Ал. Константинов). Докато първата конструкция се употребява в разговорната реч, втората е свойствена повече на книжния синтаксис.

Интересно е да се отбележи, че същата конструкция (разбира се, образувана съвсем по друг начин) има пълна успоредица в руския език, срв. „*Пониматъ — я понимаю, а вот объяснить дельно не сумею*“ (образувана от инфинитив + лична форма от същия глагол със следващо (или предшестващо) синтактично противопоставяне¹).

Както вече отбелязахме, постоянните, задължителни елементи на конструкциите са главно частици и съюзни думи и по-рядко местоимения, или думи от другите части на речта. При едни от тези конструкции свободният компонент е свободен и в категориално отношение (срв. „По едно време като му бръмна: „*паметник, та паметник!*“ (Чудомир); „*чете, та чете*“; „като рече: *той, та той*“ и пр.). При други конструкции свободният компонент е категориално ограничен — при едни той е глагол (*тече ли тече; стоя колкото стоя* и др.), при други — съществително име (*обувките ми обувки, момиче като момиче*).

Конструкциите със задължителен елемент *ли* и тези със задължителен елемент *та* + повторен глагол са синонимни помежду си. И с двете се изразява, подчертава продължителност на действието, набляга се на това, че въпросното действие не спира, не се прекращава, срв.: „Далеко в равнината видях някакъв белокоп старец — седнал на един камък и сълзите му *текат ли текат*“ (А. Караийчев), „*Не мога та не мога да се отуча от това дръккане*“ (Вазов).

Значението на конструкциите с частица *та* и свободен компонент същ. име или местоимение е различно от значението на конструкциите, образувани със същата частица и глагол — конструкцията със съществителни означава настойчиво, упорито, неотстъпно желание за извършване на нещо, обикновено неодобрявано от онези, който говори, срв.: „Мъжът ѝ не може да се изкашли от протестирани полици, баба ѝ бере душа...“, а тя — *кино, та кино!*“ (Чудомир). Впрочем, близко до това значение се наблюдава при определени условия, именно при употреба на глагол в повелително наклонение, и при случаите с глагол като свободен компонент на конструкцията. Същата конструкция се среща и с частицата *че*: „Пък ние като сме рекли: *еснафа, че еснафа*“ (Ст. Чилингиров).

На конструкциите с частица *ли* обръща внимание А. Теодоров-Балан. Разглеждайки някои езикови особености на прочутото Ботево стихотворение „Хаджи Димитър“, той отбелязва във връзка с израза *пече ли пече*, че този израз е народен и се употребява, за да се изрази по-живо „непрекъсван ход на някое характерно въртене“. По-нататък акад. Балан прави анализ на изрази от подобен род, като с основание изтъква, че тук двата глагола не са два координувани предиката, а двата образуват една „значенска цялост“ (подобни цялости, т. е. конструкции, той нарича „из-

¹ Вж. Д. Н. Шмелев, *цит. съч.*, стр. 51.

разови думи“ или „думоизрази“) и отбелязва, че двата глагола, без оглед към техния собствен аспект, означават съвместно в думоизраза „специфично постоянно трайно на глаголско вършене, трайно характерно“. Акад. Балан дава освен това интересно тълкуване на изразите от този род — той смята, че с помощта на частица *ми* беседникът се поставя в единство със събеседника, като се пренася речта от площта на събеседника върху площта на беседника — похват, който прави речта по-жива¹.

Същият похват, за който говори акад. Балан, лежи в основата на създаването и на конструкциите от типа *обувките ми обувки, стаята ѝ стая* (със задължителен елемент кратките форми на притежателните местоимения за различните лица), с които се означава, че нещо е с добро качество, че е хубаво, не стои по-долу от други подобни от този род, срв.: „Гледаш -- *дрехите ми дрехи*, ръканицы чисти — ... всичко на мястото си“ (А. Константинов).

Известни особености в глаголното действие се изразяват с конструкциите, образувани — първата със задължителен компонент наречието-съюз *колкото*, а втората -- със задължителен компонент местоимението *що*, и двете в средна позиция между повторен глагол, срв. *стояли колкото стояли, държали и що я държали*. Тези конструкции са синонимни помежду си и означават, че глаголното действие, след като е трайно неопределено време (обикн. не много дълго), се е прекратило, срв.: „*Починали, колкото починали*, и започнали делото“ (Чудомир); „*Приплаква му там, що му приплаква*, и домъкне на кон каче със сирене“ (Кр. Григоров).

Интересни конструкции се образуват със задължителен елемент частицата *не* между повторени имена, наречия или глаголи, срв. *срам не срам, мъчно не мъчно, влязъл-невлязъл*. На този вид конструкции обръща внимание Кр. Чолакова в статия, посветена на някои семантични особености на частицата *не*. Именно поради това, че вниманието на Чолакова е било насочено единствено към семантиката на частицата *не*, тя не е определила точно границите на конструкцията и не е изтъквала правилно значението ѝ. Чолакова отбелязва, че частицата *не* „тук... служи за непълно отрицание, като същевременно придава оттенък на известна неопределеност“... „С това особено съчетаване на отрицанието *не* с имена, глаголи или наречие, което е свойствено на разговорната реч, се изразява и известен емоционален оттенък на немара, нехайство към нещо“².

Преди всичко трябва да отбележим, че тези конструкции с *не* са в много тясна синтактична и смислова връзка със следващото изречение, с което образуват неразривна цялост. Смисълът на цялата конструкция е приблизително следният -- въпреки, независимо от онова, което се изразява с повторената, променлива част на конструкцията с *не*, действието, за което става дума в следващото изречение, ще се извърши или се извършило, извършва се и пр. (Това действие може да бъде в различни времена и наклонения, както и да се изрази с предикативна дума). Първата част на конструкцията с противопоставена на втората ѝ част, при

¹ Вж. А. Теодоров-Балан, Из граматиката у Ботева, Български език, III, 1953, кн. 4, стр. 367-368.

² Кр. Чолакова, Един случай на развитие на противоположни значения в съвременния български език, Езиконедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, БАН, 1957, стр. 193.

което се изразява отстъпително отношение. Да разгледаме следния пример: „Ох, синко... — как ли ще идеш на това пусто училище. То какъв студ е!... *Студ не студ, нека върви да се учи*, говедото — обърна се сърдито Буте“ (Ел. Пелиц). Смисълът на цитирания пример е 'дали е студ, или не, няма значение, нека върви да се учи'. Друг пример: „Ами храните ли го, бе хора? Кучето е гладно, личи си. Пък *гладен не гладен — гостенин е*“ (Йовков).

Когато променливата част на разглежданата конструкция е глагол (а не име или наречие), наблюдаваме нови и разнообразни отсенки в значението на конструкцията. Най-близко до посоченото по-горе значение виждаме в случаи като следните, при които значението е независимо от това, дали изразеното в първата част на конструкцията вече се е извършило или не, онова, за което се говори във втората част на конструкцията, се извършва: „*Съмнало не съмнало*, ние търчим към гарата“ (Ал. Константинов). В други случаи е налице същото значение, вече с иронична отсенка, и със загатване за известна неопределеност при извършване на действието в първата част на конструкцията: „*Мина година не мина, отвори се войната*“ (Вазов). Разкриване на временни отношения между действията на двете части на конструкцията, а именно посочване, че действието във втората част се извършва много бързо, непосредствено след извършване на действието от първата част, или дори преди то да е завършило, виждаме в примери като следните: „*Стигнаха не стигнали още, каветата дойдоха*“ (Зах. Стоянов); „*Че минал, не минал още ядът му от Марина, замърморва се и Колчо*“ (Ц. Церковски).

С частицата *не* и съюза *и* и със съюзите *но* (*ама*, *а* и др.) се образуват конструкции от типа на следната: „*Аз се ядосах и не, но* той извънредно много *се ядоса*“. При тези конструкции действието от първата част се противопоставя на действието от втората част, като се изтъква много по-високата степен в извършването на същото действие във второто изречение, отколкото в първото, срв. „Той, който видял вълка, и *викал, и не*, а който не го видял — *ревал*, та гърлото си предрал!“ (О. Василев).

Както вече отбелязахме, фразеологизираните построения се отличават със своята експресивност. Тъй като в езика, особено в разговорната реч, съществува стремеж по-ярко да се изрази онова, което се отрича, не е чудно, че немалко от тези експресивни по характер конструкции служат за изразяване на някакво отрицание. Така напр. с няколко различни вида фразеологизирани конструкции се отбелязва липсата, отсъствието на нещо (някого), което (който) се желае или търси. Експресивността в тези случаи се постига с редупликацията на отрицателното изречение, която се извършва по различни начини. Съществуват следните схеми на фразеологизирани изрази от този тип: 1) *няма* + същ., *няма нищо*; 2) *няма (ни)* + същ., *няма (ни) дявол*; 3) *няма (ни)* + (собствено име от мъжки род), *(няма) (ни)* + производно в женски род същ., собствено от същ., собствено в първата част на конструкцията; 4) *няма* + същ., *няма студена вода* (диалектно фразеологизирано построение с фразеологизъм като задължителен втори компонент). Както личи от посочените по-горе схеми, и при някои от останалите конструкции вторият задължителен компонент е устойчиво съчетание, — *няма*

нищо, няма дявол. Примери: „Няма джеб, няма нищо, ами беше се по-разпрала малко дрешката ми“ (Ал. Константинов); „Докато партизаните шетат насам-натам, ние ще си вземем, каквото ни трябва! Няма ни стража, ни дявол!“ (П. Вежинов); „Когато си отворих очите, няма ни Юрдек, ни Юрдечка“ (Чудомир); „Няма Иван, няма студена вода“ (диал. реч).

С конструкции от типа *Като се залепи, няма отлепване*, при които постоянни компоненти са *като* и *няма*, а освен това е налице определен лексико-граматичен модел - глагол в първото изречение, и антоцимично с него отглаголно съществително във второто изречение. — се набляга на невъзможността, по-точно на минималната вероятност да се извърши действието, изразено с отглаголното съществително.

Разгледаните дотук случаи на фразеологизирани конструкции — сложни изречения, са типични фразеологизирани конструкции, защото те имат задължителен компонент (компоненти) лексеми или устойчиви съчетания. Малко по-друг е случаят, когато фразеологизирането на конструкцията се изрази само в редупликацията на свободните елементи — редупликацията, която води до ново значение или отсенка в значението, — а устойчивите, задължителни компоненти са било повторени съюзи, било съюзна дума и нейн корелат, срв. „Нито очите му очи, нито очилата му очила“ (Чудомир) и „Колкото ти си дошъл, толкова и тя е дошла“. В такива случаи, тъй като релевантните в синтактично отношение компоненти са свойствени на свободните синтактични конструкции, не можем да говорим за пълна, истинска фразеологизация, а само за частична фразеологизация, за преход към фразеологизация. С първата от посочените конструкции се постига по-силно експресивно отрицание, с което се изтъква лошото качество на нещо. Необходимо е да отбележим, че при конструкциите от този тип е задължителна препозицията на подчиненото изречение, нещо, което наред с редупликацията на глагола, придава съвсем друго значение на цялата конструкция, различно от свободните конструкции с *колкото-толкова*, с които се посочва степен на глаголното действие. С втората се отрича експресивно действието на повторения глагол (понякога това повтаряне се подразбира, срв.: „И колкото аз разбирам от еврейски вестник, толкова и той от пера на малко фазанче“ (Чудомир). Същата конструкция се употребява и в разширен вид, като се прибавя и оръдието на действието и се посочва, че това оръдие не помага нищо за извършване на действието. Задължителни лексикални компоненти в този случай, освен *колкото* и *толкова*, са също предлозите *със* (в първото изречение) и *без* (във второто изречение), с повторено след тях съществително или местоимение, с което се означава оръдието на действието, срв.: „Колкото видя с тях [очилата], толкова и без тях“ (Чудомир).

Друга група фразеологизирани построения означават не отрицание, а експресивно потвърждаване на някакъв факт. Някои от конструкциите от този тип по форма са отрицателни, но по смисъл са утвърдителни. Такава е напр. конструкцията, образувана от частицата *не* в средна позиция между повторено име, глагол или наречие, свързани със съюза *ами*, срв.: „Лош не, ами лош!“. Тази конструкция се употребява за потвърждаване на някакъв (обикн. отрицателен) факт, като се посочва с нея висока степен в проявата на онова, което е изразено с повтореното име, глагол,

наречие. Вариант на тази конструкция представят случаите: 1) когато след *ами* не се повтаря началният компонент от първата част на конструкцията, а се употребява свободен компонент, и 2) когато след *ами* не се повтаря началният компонент, но се явява като задължителен, устойчив компонент фразеологизмът *оттамък ще мина* (този вариант се среща при начален компонент глагол и то в бъдеще време). Примери: за първия случай: „ — Да му теглим един калай? — *Калай не, ами със земята барабар го направяме — заявява специалистът на псувните*“ (Ал. Константинов); за втория случай: „*Ще ги съдим не, ами оттамък ще минем*“ (Йовков).

От своя страна вторият вариант има пък друг вариант, при който към обичайното съчетание *не само... ами* се прибавя наречието *оттамък* (в нар. реч — *отвъд*), като с израза се подчертава, че действието, изразено с глагола, се извършва във висока степен, интензивно: „*Не само, че те интересува, ами оттамък*“. В известни случаи вместо *ами* се употребява *та*, като съюзът *не само* отпада, срв.: — „*Сега отчете ли се? — Дума да не става! Отчете се, та и отвъд*“ (Ст. Ц. Даскалов).

Конструкция, синонимна по значение на изреченията със съотносителния съюз *не само — но и*, се образува с помощта на задължителен елемент глаголет *оставя* в повел. накл., свързан със съюзите *че* и *ами*, и с факултативен елемент *отгоре*, срв.: „... *остави, че не ми поема палтото, ами се и подсмива отгоре*“ (Ал. Константинов).

Отрицателна по форма, но утвърдителна по значение е и конструкцията, представена в следния пример: „*Когато не е дошла, тогава не се е възхитила*“ (с постоянни компоненти, *когато* и *тогава*, със задължителна препозиция на подчиненото изречение и с отрицателни глаголи в двете части на конструкцията). Значението на горния пример е винаги, когато дойде, изказва възхищението си. С фразеологизираните конструкции от този тип се подчертава действието във второто изречение.

Иронично потвърждаване на извършваното действие с акцентирание върху него се изразява с конструкция със задължителни лексикални компоненти *като*, глаголет *съм* (*бъда*), предлог *за* и отглаголно съществително + глагол от същия корен: „*Като бъде за сецане, ний много се сецаме, а-а!*“ (Ал. Константинов). Тази конструкция се среща и в съкратен вид, без *като* и глаголет *съм*, вж. тук, стр. 715.

Експресивно потвърждаване на даден факт, изразяване на съгласие с някаква констатация, на която обикновено се противопоставя друг факт, се изразява с конструкция, образувана с *че*, повторен глагол *съм* и повторено име или местоимение (в ролята на сказуемно определение), или повторено предикативно наречие, или само с повторен глагол, срв.: „*Че лих, лих, ала за друго се върнах*“ (Ст. Загорчинов); „*Венецов! — Че е псевдоним, псевдоним е, но какво и къде беше печатано с този псевдоним; да се не види макар!*“ (Караславов); „*А бе, то, че е такъв — такъв е, ама малко ли са като него*“ (Чудомир); „*Че е тъмно, тъмно е — потвърди и беят*“ (Вазов).

С конструкция, образувана от лично мест. или собств. име + *ако* + отрицателен глагол + *кой* + същият глагол в бъдеще време се набляга върху факта, че именно субектът на действието в най-висока степен е годен да извърши даденото действие: „ — ... ти трябва да си виждал,

бай Ганьо? *Аз ако не видя, кой ще види* — отговаря надменно господин Балкански“ (Ал. Константинов).

Тази конструкция може да се употреби и с подчертаване на обекта на действието, като в такива случаи с нея се посочва, че тъкмо върху въпросния обект е най-лесно да се извърши действието, за което става дума: — *Че аз един Иречек ако не метна, кого ще метна?*“ (Ал. Константинов). В тези случаи и думата *един* като атрибут към собственото име-обект е също задължителен компонент.

За изразяване на висока степен в проявата на нещо се употребява конструкция с *толкова (така)*, че (в нар. реч. *дето*) и устойчивото съчетание *повече не може да бъде* (или *не може повече*), срв.: *„И кога се свърши работата, ней толкова ѝ беше драго..., дете повече не може да бъде!“* (Влайков); *„Толкова хитър, че не може повече“* (Ан. Каралийчев).

Фразеологизираните построения, с които се изразява последователност в извършване на действията, се образуват с помощта на местоименни показателни наречия или наречия за време, срв.: *„Излязох вън — на перона — брѣ тук бай Ганьо, там бай Ганьо — няма“* (Ал. Константинов) [при конструкциите от този тип се подчертава, че се търси някого или нещо, което не се оказва налице]; *„Дърта жена, мари сестро, а тръгнала по ума на дъщеря си! Все тоя инженер я бил и скал, окзи съдня бил питал — чунким хората са полудели цял живот изгорели манджи да ялат!“* (Чудомир) [при последната конструкция последователно извършваните действия се съпоставят помежду си, а също и с някое друго действие]; *„Днес болна, утре нещо шие, в други ден не знам какво си, по едно време като се чу, че добила дете“* (Чудомир).

Вече посочихме случаи, когато освен лексема като първи задължителен елемент на конструкцията се среща и устойчиво съчетание като втори задължителен елемент. Срещат се и случаи, когато единственият задължителен компонент на конструкцията е фразеологизъм, срв. напр. *и това ми било* + същ. име: *„И това ми било музикант!“*; *„И това ми било ябълки!“*; *И това ми било пиеса!“*. С този вид конструкции се изразява ярко отрицателно отношение, придружено с възмущение, ирония, посочва се липсата на такива качества у онова, назовано със съществителното, които го безусловно би трябвало да притсжава.

Всички разгледани дотук фразеологизирани конструкции са свойствени на разговорната реч. Следните конструкции се употребяват както в разговорния, така и в книжния език: 1) Конструкция от типа *„От човек до човек има разлика“* със задължителни компоненти *от, до* и *има разлика*, която съответствува на руската конструкция [что-что] [чему-то] *разнь*, напр. *деревня деревне разнь*, и 2) Конструкция от типа: *„Приятелството си е приятелство, но (а, ала, обаче...)“*, със задължителни елементи *си* и *съм* в 3 л. ед. ч. в средна позиция между повторено съществително, която съответствува на руската „съществ. в имен. падеж + същото съш. в творит. пад. + но (а и пр.)“, срв. *„Ведь риск рисков, а благодарность все-таки благодарностью“*¹.

2. Фразеологизирани конструкции без задължителен лексикален елемент, но с фиксирана и неизменна схема на построението. За разлика от конструкциите от първата група,

¹ Вж. Д. Н. Шмелев, лит. съч., стр. 53.

при които е налице задължителен лексикален компонент (компоненти) или устойчиво съчетание, при фразеологизираните конструкции от втората група устойчива е само неизменната схема на построението, определенният модел, по който неизменно се строи конструкцията. За илюстрация ще посочим следните три особено типични за разговорната реч на българския език конструкции от този тип: 1) Експресивен модален израз, с който се подчертава, набляга върху това, че е извършено някакво действие, има модел на въпрос и отговор (и двете изказани от лицето, което говори), с повтаряне на глагола, с който се означава извършеното действие, срв.: „А когато чулих сервиза *бихте ли ме?* — *Бихте ме!*; „*Платих ли ти?* — *Платих ти*“; 2) С повторение на категорично свободна дума след пауза, като първата дума се произнася с възходяща, а втората — с низходяща интонация, се изразява примирение с нещо, с някаква необходимост, съгласяване с нещо, срв.: „Добре... улови, кай, някой жив бухал. — Харно, казвам, бе Брада — *бухал—бухал!*“ (Чудомир); „Колко струва? — Три лева — *Три—три*“. Интересно е да се посочи, че на този тип конструкции съответствуват в руски език конструкции, образувани с частицата *так*, срв.: „Что же, *чужая, так чужая...*“¹; 3) Експресивно отрицание се изразява с възклицание при реплика в диалог чрез повторение на думата, която в предходящата реплика въпрос носи логическото ударение, срв.: „Не му чувам гласа [на кучето]... Да *не е умряло?* — *Умряло е то!* Нищо му няма!“ (Чудомир); „*Хубав ли е?* — *Хубав е!*“

Детайлното проучване на фразеологизираните конструкции в българския език е задача, която предстои да бъде разрешена. Тези конструкции трябва да бъдат изследвани както откъм структура, така и откъм значение, откъм функционалната им обусловеност в различните стилове на езика, откъм интонацията и пр. Специално внимание трябва да се отдели на проучването на произхода им, като се съпоставят те с подобни конструкции в другите славянски и неславянски езици, с цел да се установят общите, еднакви закономерности в разволя на тези езици, а също и евентуалното влияние на един език върху друг.

¹ Вж. Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Москва, 1960, стр. 94.

СЛОВСОЧЕТАНИЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Мария Джананова

Лингвистика последних десятилетий отличается повышенным интересом к проблемам синтаксиса как того раздела науки о языке, который теснее всего связан с его коммуникативной и экспрессивной функцией. В Советском Союзе вышло в свет несколько трудов по синтаксису, между которыми и „Синтаксис“ академической Грамматики¹, охватывающий основные синтаксические единицы языка — предложение и словосочетание.

Что касается западноевропейского и американского языкознания со всеми его ответвлениями структурализма, возникшего и развивающегося на основе лингвистической системы Ф. де Соссюра, то его прямо можно было бы назвать „синтаксисом языка“.

Среди проблем синтаксиса, разрабатываемых советскими языковедами, одно из первых мест занимают проблемы словосочетания. Создана обширная литература, с разных сторон разрабатывающая вопросы теории словосочетания. Предметом настоящей статьи является словосочетание в его отношении к лексикографии.

Однако, перед тем как приступить к выяснению роли и значения словосочетания в лексикографии, необходимо коротко остановиться на самом термине, так же как и на смежном термине синтагма. Вследствие взаимосвязей, а иной раз и переплетения учения о словосочетании и учения о синтагме, вследствие употребления обоих терминов не всегда в одном и том же значении, а иногда и друг вместо друга, нужно проследить их возникновение и развитие и определить содержание соответствующих понятий и сферу их применения.

Следует отметить, что исходным положением в настоящей статье является взгляд автора на словосочетание как на один из видов синтагмы, а на отношения внутри словосочетания как на синтагматические отношения, т. е. на взаимоотношения „определяемого“ и „определяющего“, свойственные всем видам синтагм и составляющие собственно сущность синтагмы как таковой.

¹ Грамматика русского языка, т. II, Синтаксис, Изд. АН СССР, М., 1954.

Как известно, „синтагма“ и „синтагматические отношения“ вошли в обиход науки о языке после опубликования в 1916 году знаменитого „Курса общей лингвистики“ Ф. де Соссюра, создавшего новую эпоху в языковедении. Синтагма де Соссюра — это сочетание двух или нескольких последовательных языковых единиц, находящихся в основанных на линейном характере языка отношениях (например, *re-lire; contre tous; la vie humaine; Dieu est bon; s'il fait beau temps, nous sortirons, etc.*).

Приведенные де Соссюром примеры позволяют „заключить, что понятие синтагмы относится не только к словам, но и к сочетаниям слов, к сложным единицам всякого размера и всякого рода (сложные слова, производные слова, части фразы, целые фразы“¹.

Задолго до лингвистических открытий Ф. де Соссюра, а иногда и одновременно с ним, но независимо от него, в далекой России другой гениальный языковед, И. А. Бодуэн де Куртень, создавал свое глубокое и оригинальное учение, в котором те же идеи о фонеме, о языке как системе, о социальном и индивидуальном в языке, о двуплановости языковых явлений (*langue* и *parole*), о синхронии и диахронии (у Бодуэна статика и динамика) и т. д. находили свое выражение².

Наряду с терминами фонема, морфема, графема и др., у И. А. Бодуэна встречался и термин синтагма, который впоследствии был занят его учеником Л. В. Щербой³. Однако, как И. А. Бодуэн, так и Л. В. Щерба употребляли этот термин не в значении соссюрской синтагмы: Бодуэн называет уже в 1909 г. синтагмой слово как синтаксический элемент предложения⁴, а у Щербы почти везде в „Фонетике французского языка“ синтагма является синонимом „ритмической группы“.

После смерти Ф. де Соссюра учение о синтагме было творчески развито его учеником Ш. Балли, раскрывшим более полно это понятие, так же как и сущность синтагматических отношений как отношений взаимозависимости „определяемого“ и „определяющего“ (*tt'*)⁵. Дальнейшая судьба синтагмы идет по восходящей линии. Наряду с другими завоеваниями лингвистической мысли XX века, синтагма де Соссюра стала ключевым понятием системы языка, обогащаясь (а иногда и искажаясь)

¹ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1931, стр. 170—172. Русский перевод: Ф. де Соссюр, *Курс общей лингвистики*, М., 1933, стр. 121—122.

² И. А. Бодуэн де Куртень, *Некоторые общие замечания о языковедении*, Санкт-Петербург, 1871 (включены в сокращении в *Хрестоматию по истории языковедения XIX—XX веков*, составленную В. А. Звегинцевым, М., 1956, стр. 220—240); J. Vauclouin de Courteu, *Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen*, 1895. См. также цитату из заметки де Соссюра на книгу А. Сешез у Р. Годеля, *Les sources manuscrites du „Cours de linguistique générale“ de F. de Saussure*, Genève—Paris, 1957. (Из рецензии М. А. Слюсаревой на книгу Годеля, ВЯ, 1960, кн. 2, стр. 126). Ср. Л. В. Щерба, *Избранные работы по языковедению и фонетике*, т. I, Л., 1958, стр. 14, примеч. 1., и Л. В. Щерба, *Избранные работы по русскому языку*, М., 1957, стр. 94. Ср. также *Préface de la première édition du „Cours de linguistique générale“ de F. de Saussure*, Paris, 1931, стр. 10.

³ Л. В. Щерба, *Фонетика французского языка*, М., 1953, стр. 87.

⁴ И. А. Бодуэн де Куртень, *Заметки на полях сочинения В. В. Радлова*, 1909, стр. 183; *Об отношении русского письма к русскому языку*, 1912, стр. 222: „Предложение как целое распадается на синтагмы или слова как синтаксические единицы, синтаксические элементы“. *Избранные труды по общему языковедению*, т. II, Изд. АН СССР, М., 1955.

⁵ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, М., 1955, стр. 115. См. также S. Karcevski, *Système du verbe russe*, Prague, 1927, примеч. на стр. 14.

последователями идей основоположника структурализма, внесшими, за „полными“ и „частичными“ синтагмами Балли, новые разграничения: „внешние“ и „внутренние“ синтагмы С. И. Карцевского¹; синтагмы „аттрибутивные“, „релятивные“ и „объективные“ А. А. Реформатского² и т. д.

II

Соссюровской синтагме в советском языкознании соответствуют понятие и термин словосочетание. В противовес синтагме, словосочетание в русской лингвистике имеет длинную, двухвековую историю и более драматичную судьбу, чем синтагма структурализма.

Зародившись в 1755 г. на страницах „Российской грамматики“ Ломоносова³, оформившись затем отчетливее у Востокова⁴, учение о словосочетании на протяжении двух с лишним веков то господствовало в синтаксической науке русского языка, то учением о предложении отодвигалось на второй план⁵, а то и вовсе замирало и исчезало с поля зрения русских ученых для того, чтобы опять возродиться, стать потом центром внимания и даже поглотить в себя предложение, а затем вновь отойти в сторону⁶.

С 20-х — 30-х гг. XX в. словосочетание существует лишь в тени новопоявившихся в советской лингвистике и оспаривающих друг у друга интересы языковедов синтаксических категорий — синтагмы де Соссюра и близкой к ней, но не тождественной с нею синтагмы Л. В. Щербы, пока с выходом в свет II тома академической Грамматики словосочетание не делается — по крайней мере на некоторое время — главным „героем“ советской синтаксической науки. Последнее десятилетие, однако, намечает некоторые новые сдвиги. После продолжительного — осознанного или неосознанного — периода синкретизма, все эти три понятия, обозначающие в сущности один и тот же круг языковых явлений, начинают сближаться и даже отождествляться⁷ (что не всегда правильно). И это не удивительно: ведь все „словосочетания“ Ломоносова и Востокова являются одновременно и „синтагмами“ де Соссюра, и — если мы их себе представим⁸ звучащими в фразе — „синтагмами“ Л. В. Щербы

III

Большим вкладом в теорию синтаксиса русского языка является учение о словосочетании акад. В. В. Виноградова, изложенное им в Введении

¹ С. И. Карцевский, указ. соч., там же; см. также его Русский язык, часть первая, Грамматика, Прага, 1925, стр. 28, 45.

² А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955, стр. 256.

³ И. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. VII. Труды по филологии 1739—1758 гг., Изд. АН СССР, М., 1952, стр. 554—578.

⁴ Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная, изд. десятое, исправленное, Санктпетербург, 1859, стр. 148—216.

⁵ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, М., 1958. (Словосочетания встречаются, хотя и редко, в главе о творительном падеже, стр. 431—515—М. Д.)

⁶ См. В. Т. Сухотин, Проблема словосочетания в современном русском языке, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950; там же В. В. Виноградов, Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка.

⁷ См. Н. Н. Прокопович, Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966.

к „Грамматике русского языка“ 1954 г. Как Ф. Ф. Фортунатов и Ион Рис¹ в начале века, В. В. Виноградов выдвигает и второй, наряду с предложением, предмет синтаксической науки — словосочетание. Словосочетания — это те живые, реально существующие в языке лексико-грамматические конструкции, которые в предложении, но и вне его состава, обозначают единые, хотя и расчлененные понятия. Объем и содержание нового понятия строго очерчены, и его нельзя смешивать ни с предложением, ни с какими-либо другими сочетаниями слов, не обладающими тем семантико-грамматическим единством, которое является существенным признаком словосочетания. Вместе с тем, из конкретных примеров и теории словосочетания становится ясным, что словосочетание академической Грамматики представляет собою синтаксическую единицу, близкую синтагмам Л. В. Щербы и де Соссюра, но имющую и свою специфику.

Акад. Л. В. Щерба, будучи прежде всего фонетистом по своему лингвистическому мировоззрению, не только видел, но и слышал свою синтагму, и поэтому она была наделена и интонационной стороной. В остальном она очень близко подходит к одному из видов синтагмы Соссюра, а отличается от словосочетания тем, что может состоять не только из двух и более слов, но и из одного слова. Синтагма же Ф. де Соссюра отличается от словосочетания тем, что она является родовым, а словосочетание к ней — видовым понятием. Анализ структуры словосочетания открывает в нем следующие признаки. Подобно соссюровской синтагме из слов („внешняя синтагма“ Карцевского), словосочетание 1. состоит из двух или более знаменательных слов, одно из которых является стержневым, главным, а другое — или другие — зависимыми, подчиненными; 2. синтаксическая связь между компонентами словосочетания подчинительная, причем господствующее слово является определяемым, а зависимое — определяющим (отношение синтагматическое); 3. структура словосочетания обуславливается тем, что стержневое, главное слово требует своего определения; отсюда бинарность словосочетания, которая является непременным признаком синтагмы; 4. „распространение“ главного слова — конкретизация его представляет собою в сущности то же увеличение, обогащение содержания понятия при ограничении его объема, которое мы имеем в логике²; 5. в отличие от синтагмы Соссюра, которая может быть и фразой, словосочетание никогда не выражает предикативного отношения и, следовательно, не выполняет функцию коммуникации.

После выхода в свет академического Синтаксиса учение о словосочетании акад. Виноградова было принято многими советскими лингвистами, однако два положения о проблематике и до сих пор остаются дискуссионными: положение о номинативной функции словосочетания и о вытекающей отсюда его роли как строительного материала для предложения.

Кроме высказанных на неоднократном обсуждении академического Синтаксиса возражений³, против теории номинативности словосочетания можно было бы привести и следующие соображения. Если признать, что

¹ Ф. Ф. Фортунатов, Сравнительное языковедение. Словосочетания и их части. Избранные труды, т. I, М., 1956, стр. 182—191; J. Ries, Was ist Syntax?, Zweite Ausgabe, Prague, 1927.

² Н. И. Кондаков, Логика, изд. второе, М., 1957, стр. 287.

³ См. М. М. Никитина и В. П. Сухотин, рецензия на „Грамм. яз., т. II. Синтаксис“, ВЯ, кн. 3, стр. 110—118.

словосочетания, как и отдельные слова, являются номинативными единицами, то их следовало бы отнести к сфере „языка“, а не „речи“, т. е. их надо считать готовыми, а не создаваемыми в процессе языковой деятельности единицами. Без сомнения, многие словосочетания культурных языков, как, например, *сторонник мира, борьба за мир, любовь к родине, жажда знания* и т. п., перешли и на наших глазах переходят в фразеологию, становясь устойчивыми словосочетаниями, которые не творятся в момент речи, а употребляются как готовые выражения. Однако большинство сложных словосочетаний, которые приносятся в акад. Грамматике, вряд ли можно считать номинативными единицами языка. Кроме того, номинативная теория противоречит самой сущности „свободных“ словосочетаний быть свободными в противовес устойчивым сочетаниям, функционирующим как слова.

Еще одно соображение говорит против теории номинативности словосочетания — это поэтический язык. Тайна „индивидуального“ стиля поэта — это именно ему и только ему присущее искусство, как и какие „соединять“, „сочетать“ слова. Слова общее достояние, арсенал номинативных средств человечества, но сочетания их — это индивидуальное творчество говорящего.

В области словосочетания непрерывно совершается то взаимодействие между „языком“ и „речью“, в котором состоит специфика языка как особой знаковой системы: выключаясь из „речи“, из предложения, типы или модели словосочетаний, образованных по правилам языка, входят в „язык“ для того, чтобы опять, конкретизируясь, включиться в речь как средство коммуникации, как составной элемент предложения или фразы. В этом именно сказывается диалектика языка: от конкретного к абстракции и от абстракции к конкретному¹.

Несмотря на спорность номинативной теории, значение учения о словосочетаниях нельзя переоценить. Учение о словосочетании является результатом русской синтаксической мысли и этапом в ее развитии. Большой вклад акад. В. В. Виноградова состоит именно в том, что он выдвинул как предмет синтаксиса реально существующие в языке непредикативные единицы и создал теоретическую основу их изучения, имеющего огромное теоретическое и практическое значение.

Некоторые исследователи синтаксиса русского языка возражают против признания существования словосочетания вне состава предложения. Однако существование словосочетания как реальной синтаксической единицы доказывается не только в составе предложения, где оно является структурным элементом, но и вне предложения. Словосочетания употребляются как самостоятельные, законченные², но не предикативные единицы: 1) в научном языке грамматик, теоретических и практических пособий по языку, в статьях на темы языковедческого характера и т. д. и

¹ См. В. И. Ленин, *Философские тетради*, стр. 146—147; см. также „Курс общей лингвистики“ Ф. де Соссюра, стр. 122, 155; также Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка. Актуализация членов предложения*, стр. 87—112; Л. В. Щерба, *О тройном аспекте языковых явлений... в Хрестоматии по истории языкознания XIX—XX вв.*, М., 1956, стр. 252.

² Здесь „законченные“ не имеет смысла „законченных словосочетаний-предложений“ Ф. Ф. Фортунатова. См. *Словосочетания и их части. Избранные труды*, т. I, М., 1956, стр. 182—191.

т. п.; 2) как заглавия книг, наименования картин, институтов, учреждений, надписи на вывесках и т. д.¹

Но ярче всего реальное существование словосочетаний доказывается лексикографической практикой, для которой словосочетание имеет исключительно большое значение.

IV

Задолго до возникновения теории словосочетания, лексикографическая практика широко пользовалась им как важным языковым средством для достижения основной цели составления словарей — определения, толкования значений слов и иллюстрации их употребления.

Лексикография как практика составления словарей была вызвана к жизни очень давно. Отвечая на потребности человеческого общества, лексикографы еще с древних времен стали составлять различные типы словарей и, как это часто бывает в истории науки, практика в лексикографической работе намного опередила теорию этого важного раздела прикладной лингвистики. С развитием лексикографии, однако, все более и более стала осознаваться необходимость в теоретической постановке вопросов, относящихся к составлению словарей. Несмотря на разработку многих проблем лексикологии, являющейся естественной теоретической базой для лексикографии, и до сих пор остро ощущается отсутствие самой важной для лексикографической практики теории — общей теории лексикографии. В 1940 году акад. Л. В. Щерба опубликовал свой „Опыт общей теории лексикографии“. В нем он имел в виду „лишь наметить некоторые основы будущей теории“, в связи с чем предлагаемый им „Опыт“ распадался на ряд отдельных „этюдов“. В первом этюде рассматривается один из самых важных вопросов лексикографии — вопрос о различных типах словарей. Дальнейшие этюды Л. В. Щерба предполагал посвятить вопросам, составляющим сущность лексикографии — вопросам природы слова, его значения и употребления, его связей с другими словами того же языка, так же как и вопросам построения „словарной статьи в связи с семантическим, грамматическим и стилистическим анализом слова“². К сожалению, этюды эти не были напечатаны, но и в том неоконченном виде, в каком он дошел до нас, „Опыт общей теории лексикографии“ содержит много ценных наблюдений и мыслей.

В 1950 г. вышла в свет очень интересная книга выдающегося испанского лексикографа Х. Касареса — „Введение в современную лексикографию“³. Как и Л. В. Щерба, Касарес рассматривает типы словарей и

¹ В. В. Виноградов, „Синтаксис А. А. Шахматова“, сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, стр. 117; см. также J. Ries, указ. соч.

² Л. В. Щерба, Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Изд. Ленинградского университета, 1958, стр. 54. В связи с интенсивной лексикографической работой последних десятилетий в СССР появляется — кроме многих статей и т. д. — „Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка“, изд. Института языкознания АН СССР, 1953; в болгарской лексикографии — „Руководство за съставяне на речник на българския език“, изд. БАН, София, 1966.

³ См. Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, стр. 33 и „Примечание“ на стр. 340.

пространно, на 335 страницах книги, дает свое разрешение некоторых из важнейших проблем частной, испанской лексикографии, а наряду с этим и проблем общетеоретического характера. Как и Л. В. Щерба, Касарес устанавливает, что основная задача при составлении словарей состоит в выявлении значения или значений слов и их оттенков, в определении этих значений и употреблении слов. Вместе с тем и испанский, и русский теоретики-лексикографы отмечают огромные трудности, которые составители словарей встречают при определении значений слов. На стр. 174 испанский лексикограф дает советы насчет того, как „приступить к этой трудной задаче“, причем в первую очередь он рассматривает различные типы определений, „по традиции употребляемых в словарях“. По мнению Касареса (обоснованному действительным состоянием вопроса в существующих словарях — М. Д.) есть несколько типов определений: 1) реальные, стремящиеся раскрыть природу предмета, обозначенного словом; 2) номинальные, т. е. дефиниции, объясняющие значение слова через установление тождества понятия с другим, уже известным представлением; 3) описательные (почти все словарные определения животных и растений); 4) генетические; 5) телеологические и 6) смешанные определения, „сочетающие описание формы и других свойств предмета с указанием на цель или функцию и даже происхождение или причину существования определяемого предмета“. Так как смешанные определения наиболее удобны, они чаще всего встречаются в словарях. Остальные два типа определений — это 7) синонимы и 8) отрицательное определение посредством антонима: „трусость. Отсутствие смелости“ (стр. 174 — 176).

V

Как акад. Л. В. Щерба, так и Х. Касарес рассматривают лексикографическую категорию определения с точки зрения материального содержания и методов ее составления, не останавливаясь на вопросе о том, какими языковыми средствами оно выражается. Что же представляет определение с точки зрения его языковой формы? Почти везде определение представляет собою словосочетание, т. е. синтаксическую единицу особого порядка, отличительной чертой которой, как мы видели выше, являются следующие признаки, взятые вместе: 1) состав из двух или больше знаменательных слов; 2) отсутствие предикативности; 3) бинарность структуры; 4) синтагматическое отношение между компонентами, т. е. отношение определяемого и определяющего; 5) выражение единого смыслового целого. Вместе с тем, словосочетание в лексикографии имеет и некоторые особенности. Довольно часто в словарных статьях встречаются словосочетания усложненной структуры, которые — применяя терминологию предложения — можно было бы определить, как следует: 1) Словосочетания с однородными элементами: после второго, определяющего компонента словосочетания приводятся а) один или больше синонимов, б) одно или два словосочетания, в) и синонимы, и словосочетания. Связь между однородными элементами сочинительная — бессоюзная или союзная, — центральная связь, однако, выражающая синтагматические отношения, остается подчинительной ($a \times b$ или $a \times [b + v + \Gamma]$). 2) Словосочетания с полупредикативностью: второй,

определяющий компонент представляет собою причастную, деепричастную и т. п. конструкцию с функцией обособленного компонента. Несмотря на усложненность структуры, в основе этих моделей лежит бинарность синтагмы, вследствие чего они подводятся под категорию „словосочетание“ в собственном смысле этого термина.

Выявляя большое разнообразие, словосочетания могут быть классифицированы по некоторым особенностям их структуры. Не считая предлагаемую классификацию исчерпательной, отметим следующие разновидности моделей словосочетаний, выполняющих функцию определений¹:

1. По принадлежности стержневого слова к той или иной части речи: а) словосочетания глагольные, б) субстантивные, в) адъективные, г) адвербиальные. Не входя формально в свое определение, заглавное слово обуславливает принадлежность стержневого слова к той же части речи, к которой относится и оно.

2. По объему: а) простые, двусложные и б) сложные, т. е. состоящие из трех или более знаменательных слов.

3. По характеру синтаксической связи внутри словосочетания: а) подчинительная связь: согласование, управление, примыкание; б) наличие, кроме основной подчинительной связи, и элементов сочинительной связи. Вследствие этого разграничения словосочетания — определения могут быть или чисто подчинительными или подчинительными с однородными элементами.

4. По отсутствию или наличию элемента полупредикативности: а) чисто непредикативные и б) словосочетания с полупредикативностью обособленного компонента.

5. По значению синтагматического отношения: напр. определительные отношения происхождения, материала, возраста и т. п., определительные отношения с оттенком значения меры, степени, предела и т. д.

Другой существенный и обязательный элемент структуры словаря — это иллюстративные примеры, которые даются в словарной статье вслед за определением значения слова, или — при многозначных словах — за каждым отдельным определением значения слова. Функция иллюстраций более сложная, чем функция определений: во-первых, иллюстраций должны способствовать еще более полному раскрытию значения слова (особенно при полисемии) и его стилистической характеристики; во-вторых, — и это самое главное — раскрыть синтагматику слова, дать его лексико-семантические связи с другими словами языка, определить сферу употребления и типичное для заглавного слова лексическое окружение.

Синтагматические связи данного слова с другими словами языка отражают опосредствованно реальные связи предметов, явлений, процессов действительности. Все это делает иллюстративный материал чрезвычайно важным компонентом словарной статьи, от количества и качества которого зависит в большой степени и ценность самого словаря. Иллюстративный материал, в зависимости от специфики заглавного слова, бывает самым разнообразным по содержанию, а по источнику — это или цитаты, или составленные редактором примеры.

В этом отношении словари академического типа противопоставляются словарям сокращенным, менее объемистым и поэтому более удобным

¹ См. примеры в „Приложении“ на стр. 732—733.

для пользования. Между тем как в словарях академического типа и иллюстраций, в противовес определению, представляют собой цитаты из художественной (или общественно-политической, научно-технической и т. п.) литературы, в словарях второго типа преобладают в той или иной степени так называемые речения, т. е. иллюстративные примеры, составленные самими редакторами или составителями — на основании карточечных материалов или просто сочиненные ими, на базе их собственного языкового опыта („from our own heads“ — The Conc. Oxi., стр. VII). Цитаты и некоторые „речения“ представляют собой законченные предложения, между тем как огромное количество „сочиненных“ примеров являются такими же словосочетаниями, как те, которые мы рассматривали в связи с определением значения заглавного слова. Это не значит, что иллюстративный материал в словарях академического типа не содержит абсолютно никаких словосочетаний, их удельный вес, однако, до такой степени незначителен, что разница в этом отношении между большими и „сокращенными“ словарями не количественная, а качественная.

Основной признак, объединяющий все иллюстративные единицы состоит в том, что иллюстрируемое ими слово непременно входит в их состав, причем безразлично в какой форме или синтаксической функции. Вместе с тем тот же самый признак, объединяющий единицы иллюстративного материала, принципиально противопоставляет их словосочетаниям-определениям; определяемое заглавное слово, как мы видели выше, формально никогда не входит в состав своего определения.

Другая принципиальная разница между словосочетаниями-определениями и словосочетаниями-иллюстрациями: в определении слово, обозначающее родовое понятие, конкретизируемое остальными компонентами словосочетания, почти всегда стоит в своей номинативной форме, являясь господствующим словом; в иллюстративных словосочетаниях, наоборот, иллюстрируемое слово может стоять в любой форме, — не необходимо, чтобы оно было господствующим: *роман... читать роман Толстого.*

В противовес толковым словарям, двуязычные словари характеризуются отсутствием толкования, определения значений слов, которое в них заменяется переводом. В отношении же иллюстративного материала — роль его еще более повышается вследствие предназначения таких словарей служить одним из важнейших средств для овладения неродным языком. Тут особенно важно показать иллюстрациями синтагматические связи заглавного слова, а для этой цели словосочетание, как минимальный контекст, в котором еще яснее можно выявить синтагматические отношения, чем в целом предложении, где есть и элементы иного характера, представляет собою самое подходящее языковое средство. В этом случае словосочетание приобретает качества и значение лабораторного, так сказать, препарата, что с методической точки зрения имеет большие преимущества. Синтаксическая сторона слов давно отмечалась в словарях посредством соответствующих словосочетаний-иллюстраций. Грамматические характеристики, в особенности в языках синтетического строя, каким является русский язык, включают не только указания на морфологию заглавного слова, но и на его способность „распространяться“ другими словами: управление беспредложное и предложное и т. п.

Интересно отметить замечательный „Словарь конструкций и управления“ колумбийского филолога Х. Куэрво, первые два тома которого вышли в Париже в период 1886—1893 гг.¹

В связи с все более и более возрастающей ролью изучения и исследования языков, сочетаемость слова, его синтагматика, или, как ее часто называют, „валентность“ становится объектом пристального внимания со стороны лексикографов, так же как и языковедов, работающих в области машинного перевода, теории информации, методики иностранных языков и вообще прикладной лингвистики. И вполне естественно, что и здесь путь исканий ведет к словосочетаниям, к тому новому „герою“ синтаксиса, с в о б о д н ы м, непредикативным словосочетаниям.

Синтагматическая функция иллюстративного материала привела последнее время к составлению словарей особого типа — словарей с подчеркнутой синтагматической направленностью.

Черная полными горстями из сокровищниц больших толковых и двуязычных словарей, организуя иллюстративный материал по-новому, лексикографы эры синтаксиса создают очень полезные словари, как, напр., *A general Service List of English words, 1965* (учитывается и частотность — М. Д.); *The advanced learner's Dictionary, 1963* (переработка словаря Hornby „Idiomatic and Syntactic English Dictionary, 1960 — М. Д.) и др.²

ПРИЛОЖЕНИЕ

Наблюдения, приведшие к изложенным в статье выводам, проводились над материалом некоторых из наиболее известных словарей XIX и XX вв., выдержки из которых должны показать широту употребления словосочетаний в функции определения и иллюстрации. Определения следуют за заглавным словом, а иллюстративные примеры — курсивом — за ними.

I. Из „Российского лексикона“³ Андрея Богданова (1735—1750; Архив АН СССР), *Авангардия*. . . сл. фр. (передовое войско, а по-старинному передовой полк). *Август* (имя мужское). *Август* (осьмтый месяц в году). *Агат* (камень твердый и несколько прозрачный). *Агент*. . . сл. л. (поверенный, посланный к какому-либо двору или в чужой город для некоторого дела).

II. Словарь Академии наук СССР (17 томов; 1950—1965). *Редкий*. . . 1. Состоящий из недалеко расположенных друг к другу однородных предметов. *Редкие капли*, *редкие хлопья снега* и т. п. *Редкий дождь*, *снег*. . . 3. Следующий один за другим через какие-либо промежутки. *Редкие прохожие*, *пешеходы* и т. п.

III. Словарь русского языка в 4-х томах (1957—1961). *Высь*. . . 1. Пространство, находящееся высоко над землей. *Гроза*. . . 1. Атмосферное явление, заключающееся в электрических разрядах между облаками (молния и гром), сопровождаемых дождем или градом и бурными порывами ветра. 2. Беда, опасность. *Жить*. . . 1. Существовать, быть живым. Вести деятельную жизнь; пользоваться жизнью, наслаждаться ею. 2. *чем-чем*. Быть поглощенным чем-л., увлеченным кем., чем-л., считать что-л. главным в жизни. *Жить уединенно*. . . чем и на что. Поддерживать свое существование чем-л. *Зимний*. . . связанный с зимой, происходящий зимой. *Зимний вечер*. *Зимняя выюга*.

IV. Речник на съвременения български книжовен език (изд. БАН, 1954—1959). *Борба*. . . 3. Сблъскване между противоположни обществени групи, класи, идеологии и др. за надмощие. . . *Борба за мир*. *Борба за освобождение*. *Класова борба*. *Политическа борба*.

¹ Х. Касарес, указ. соч., стр. 33 и 340.

² См. М. Джаназова, Задачи и структура на един българско-руски речник на словосъчетанията, Български език, 1967, кн. 5 и 6.

³ Текст цитирован в статье В. И. Макеевой „М. В. Ломоносов — составитель, редактор и рецензент лексикографических работ“. Из статьи: „Некоторые документы говорят том, что Ломоносов наблюдал за словарем, составляемым Богдановым, и высоко ценил его“ (ВЯ, 1961, кн. 5, стр. 111).

V. **Словарь братьев Гримм** (1854—1863). **Fühlen**. 1... 1) mit den Fingern prüfend oder forschend berühren. B) ... (einem) den Puls fühlen. 2) Durch Wirkung auf die Finger wahrnehmen. a) ... eine Verwundung fühlen, einen verursachten Schmerz fühlen, Hitze fühlen, Kälte fühlen, ein Frösteln fühlen.

VI. **The Oxford English Dictionary**, 12 Volumes (1884—1933). **put**... B. To butt with the head or horns. c. *intr. fig.* To make a push, to exert oneself. 2. *trans.* To propel (a stone or weight). 3. *trans.* To thrust or plunge (a weapon) home, or into a body: *To put a (one's) knife into, to stab; to put a bullet through.*

VII. **The Concise Oxford Dictionary**, Fourth edition, Oxford (1956). **Travel**, v. i. & t. (-ll-), & n. 1. Make a journey esp. one of some length, as *ordered to ~ for his health, spent his life in ~ ling; journey through, as ~ led France from end to end; ... (p. p.) experienced in ~ ling...* **Splendid**, a. Magnificent, gorgeous, sumptuous, glorious, brilliant, as *a ~ palace, gift, achievement, victory...*; (colloq.) excellent, capital, as *here is a ~ chance of escape.*

VIII. **Webster's Ideal Dictionary** (1961). **Hate**... To dislike intensely; ... to feel hatred. — n. Intense dislike; hatred. **Hare**, n. A swift, timid mammal, with a divided upper lip, long hind legs, a short tail, and long ears. **Independent**... 1. Not controlled by others; *independent inquiry...* *independent of authority...* *independent means.*

IX. **Petit Larousse** (1961). **Sérieux**... Qui a un caractère grave, exempt de frivolité: *homme sérieux... air sérieux... promesses sérieuses...* **Langue**... Ensemble du vocabulaire et de la syntaxe propres à certaines époques; à certains écrivains, à certaines professions, etc.: *la langue du XVIIe s., de Victor Hugo, du barreau.*

X. **Petit Littré** (1959). **Larme**. Goutte d'humeur limpide. *Rire aux larmes, rire beaucoup. Pleurer à chaudes larmes, être tout en larmes, fondre en larmes, se noyer dans les larmes, pleurer abondamment. Déjeuner* ou *déjeuné*, sm. Le repas du matin. *Déjeuner à la fourchette. Déjeuner...* vn. Faire le repas du matin. *Déjeuner de chocolat. Déjeuner avec des amis.*

XI. **Английско-немецкий словарь Langenscheidt** (1909). **Give**... *to give attention (oder heed) to achtgeben auf (acc.); to ~ battle eine Schlacht liefern... to ~ credit to a p. for something; ~ m et zutrauen... to ~ place to nachgeben, weichen (dat.); to ~ a reading eine Vorlesung halten... to give one's love (oder kind regards) to a p.; n. herzlich grüssen lassen...*

XII. **Русско-французский словарь под общей ред. акад. Л. В. Щербы** (1950). **Взять**... 1. prendre vt; а. на себя ответственность *assumer la responsabilité*; в. взаймы *emprunter* vt; а. по пяти рублей с человека *prendre cinq roubles par personne*; в. пошлему *prélever les droits d'entrée, les droits de douane*; а. cose past. *arriver à ses fins.*

РОЛЯТА НА ЛЕКSIКАТА ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД КАТО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕН КОМПОНЕНТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Сийка Спасова-Михайлова

Лексиката от чужд произход е съставен елемент в лексикалния състав на всеки език. Известно е, че една част от нея представлява международна лексика, означаваща в по-голямата си част културни понятия, друга част е свързана с езикови влияния между езици, говорени от народи, намиращи се в териториална близост и имащи културни, икономически или политически връзки. Чуждата лексика, особено тази, която си е извоювала широка употреба в един език, участва и в създаването на фразеологизми на този език. Освен това както се заемат думи, така се заемат и цели съчетания и фразеологизми. Би могло да се приеме твърдението на Л. Андрейчин, че „фразеологичният материал прониква по-лесно и по-неусетно в езика, отколкото самите чужди думи“¹. Проникването на фразеологичния материал обаче показва известно разнообразие, тъй като в едни случаи фразеологизмите се заемат непроменени по лексикален състав, в други случаи те се превеждат изцяло (т. нар. фразеологични калки), а в трети случаи се запазват отделни чужди компоненти, незаменени със съответната преводна лексика (т. е. те са полукалкирани).

Следователно чуждата лексика неминуемо съществува като съставен елемент във фразеологичния запас на един език, както във фразеологизми, създадени в този език с помощта на чужди лексикални елементи, така и във фразеологизми, заети от други езици или не напълно калкирани.

В настоящата статия ще се спрем на въпроси, засягащи фразеологизми, употребявани в съвременния български език, които имат в състава си само отделни компоненти от чужд произход, чувстващи се явно като чуждици (тъй като в езика съществува съответна българска лексика), но извоювали си редовна употреба като фразеологични компоненти. Кой от тези фразеологизми са създадени на българска почва и кои са заети от други езици и са останали с един непреведен компонент като указател за езика-източник в много случаи е твърде мъчно да се твърди с положителност. За това са необходими подробни исторически и етимологически проучвания, които не всякога могат да бъдат напълно сигурни,

¹ Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, София, 1953, стр. 74.

защото не винаги имаме точни данни за езика-първоизточник на даден фразеологизъм или за езика, от който е дошъл у нас. Също не трябва да се изключва възможността да се създадат в различни езици близки, даже еднакви фразеологизми, независимо дали от друг¹. Това не е и в центъра на нашето внимание. Нас ни интересува преди всичко ролята на чуждоезичната лексика като компонент на фразеологията, употребявана в съвременния български език, посочвайки каква чужда лексика предимно се среща; къде и как е употребена, като се има пред вид главно участието ѝ в образни фразеологизми и идиоми, характерни за народно-разговорната реч; замяната на чуждата лексика с българска; причините, поради които става тази замяна; къде отпада чуждият компонент и къде се запазва и защо, а също и функционално-стилистичната роля на запазената чужда лексика като фразеологичен компонент.

Всичко това от своя страна показва доколко лексикалните и стилистични промени в езика засягат и лексикалния състав на фразеологията по отношение на чуждата лексика. Освен това чрез разглеждането на чуждите елементи във фразеологичния запас на езика се осветлява косвено и една от характерните черти на фразеологията, а именно нейната склонност към консерватизъм, възможността ѝ да пази в състава си архаични елементи, разбира на този случай преди всичко като склонност да пази в своя състав стара лексика. Защото чуждата лексика в кръга на фразеологията до голяма степен е указател за по-стари езикови влияния и заимствувания.

Самият изследван обект — чужди фразеологични компоненти в образни фразеологизми и идиоми, употребявани в народно-разговорната реч — определя до голяма степен сам по себе си преобладаването на тази чужда лексика, която изобщо е имала превес в народно-разговорната реч. А такава в български език е преди всичко от турски произход или от арабски и персийски, минала у нас през турски език. Вековните връзки между турския и българския народ обуславят навлизането, както е известно, на голямо количество турски лексикални елементи, свързани с различни области на живота. Така че употребата на турцизмите като фразеологични компоненти е в съответствие изобщо с разпространението на турските думи в българския език, а заедно с това и на множество фразеологични заемки, калки и полукалки.

По въпроса за фразеологичните заемки и калки от турски език в нашата езиковедска литература обстойно проучване няма. Някои сведения се дават в общи трудове за български език и в отделни статии, засягащи отделни въпроси от тази област, най-често във връзка с турските лексикални заемки в български език².

¹ Р. Паранагъ в своя кратък сравнителен фразеологичен речник (*Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen*, Leipzig, 1908) дава паралели на доста фразеологизми в балканските езици — румънски, гръцки (нгр.), албански и български, а на отделни места и турски съответствия. М. Филдипова-Байрова в критични бележки към статията на О. Јашар-Настева (вж. цит. съч.) оспорва турски език като първоизточник на някои фразеологизми, като посочва съответни фразеологични паралели на гръцки език (Принос към проучванията на балканските езикови взаимовръзки, *Български език*, 1964, кн. 6, стр. 557—561).

² Вж. Б. Цонев, *История на българския език*, т. II, София, 1934, стр. 334—338; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, цит. съч., стр. 77—78; Цв. Македонска, *Турски фразеологични заемки в български език*, *Български език*, 1966, кн. 4, стр. 322—331. При разработката на материала в тази статия Цв. Македонска е имала пред вид главно обширната статия на О. Јашар-Настева, *Македонските калки од турскиот јазик*, *Македонски јазик*, XIII—XIV, 1962—1963, кн. 1—2, стр. 109—172.

С оглед на така поставената задача на първо място ще разгледаме фразеологизми с компоненти от чужд произход, които нямат паралели, където съответно на чуждия компонент да се употребява българска дума, въпреки че в български език съществуват такива съответствия. В кръга на тези фразеологизми се обособяват два типа:

1. Фразеологизми, в които чуждите-компоненти имат и по-широка употреба в езика, което прави значението им ясно за съвременния българин. Най-често чуждият компонент по произход е турски.

Такива са напр.: Деля *мегдан* (с някого); направи го мати *маскара*; къде е Кири на *кирия*; развявам си *байряка*; иди в *джендема!*; *барабар* Петко с мъжете; падна ми *мехлем* на сърцето; и *хабер* нямам (от нещо); ударих *къравото*; тегля *калема* (гр.); развалям *калимерата* (гр.); обирам *парсата* (итал. през тур.).

Могат да се посочат още много фразеологизми от този вид. Важното тука е, че чуждата дума не може да се замени със съответната българска без замяната да води до разрушаване на съчетанието като фразеологична единица. В един случай при замяната на чуждия компонент с преводния български се получават свободни съчетания с конкретно значение, напр.: развявам си *знамето* вм. развявам си *байряка*; обирам *възнаграждението (парите)* вм. обирам *парсата*; и *известие* нямам вм. и *хабер* нямам.

В други случаи свързването между фразеологичните компоненти е характерно само за дадения фразеологизъм, носител на цялостно значение. Замяната на чуждия компонент със съответната българска дума не е утвърдена в езиковата практика и води до безсмислица, напр. замяната на връзвам *кусур* (тур.) с връзвам *недостатък*; на хвърлям *мерак* (на нещо) (тур.) с хвърлям *желание* (на нещо); на деля *мегдан* (тур.) с деля *площад*; на развалям *калимерата* (гр.) с развалям *добър ден*. Понякога за изразяване на същото или близко значение в български език има други свързвания, напр. на отвори ми се *ищах* (тур.) отговаря появи ми се *желание*, на излезе ми *късмета* (тур.) — *щастие* ми се усмихна.

В същност тези формално-смысловни трансформации на фразеологизмите са валидни изобщо при такива замени на техните компоненти, които не се включват в кръга на вариантите фразеологични промени, утвърдени в езика. Те показват неделимостта на фразеологизмите и техния живот в езиковата практика като самостоятелни цялостни единици. Отбелязването им тука целта да подчертае, че тези закони са валидни и по отношение на чуждата лексика във фразеологията.

Стабилността на чуждите думи като фразеологични компоненти проличава и в случаите, когато българските компоненти в някои фразеологизми са заменими, а чуждите компоненти остават едни и същи, напр. тегля (вадя) му думите с *ченгел* (тур.); загубвам (обърквам, изпускам) *пусулата* (итал. през тур.).

Чуждият лексикален елемент понякога се явява компонент на няколко фразеологични единици. Обикновено се касае за такива чуждици, които са имали широка употреба в народно-разговорната реч и са участвували активно в утвърждаването, а в някои случаи в създаването на

редича фразеологизми. Не всички фразеологизми имат еднакво широка употреба, тъй като някои от тях са характерни предимно за народните говори (по данни от публикувани фразеологични материали в СБНУ от П. К. Гъбюв, Л. Вацов, П. А. Чачаров, Д. Вълчев, Д. В. Стойков, Н. Чехларов, С. Н. Шишков, Д. Маринов и др.; от Български притчи и пословици и характерни думи на П. Р. Славейков и от Речник на българския език на Н. Геров). Напр. със съществителното *вересия* (тур.): Опява го на *вересия* (СБНУ, XXVI), на юнашка *вересия* (Н. Геров), пуца го на божа *вересия* (П. Р. Славейков). Със същ. *аршин* (тур.): *Мери* с един и същ *аршин* и мери със свой *аршин*, пуца език от *аршин* повече (П. Р. Славейков). Със същ. *джигер* (тур.) и *манджа* (итал. през тур.): Изгоря ми *джигера* (за някого) и изгорел ми е *белио джигер* за него (СБНУ, X); ям си *джигера* (Н. Геров); на всяка *манджа мерудия* (гр.), друга *манджа* не яде, лсп нема — *манджа* сака (СБНУ, III).

2. Фразеологизми, които имат в състава си чужда лексика, ограничила употребата си в съвременния книжовен български език само като фразеологичен компонент. В сравнение с фразеологизмите от първия дял те са по-малко. Някои от тези фразеологизми са широко разпространени в разговорната реч, а други от тях се срещат в народните говори. Тука също ще посочим главно фразеологизми с компонент от турски произход. Така турските съществителни *хас*, *хак*, *карез*, *дикиш*, *пей* са се запазили като компоненти на няколко фразеологизми: със съществителното *хас* ('удоволствие') — има си *хас*, струвам *хас* и халачин от бяло куче *хас* не струва (Н. Геров); със съществителното *хак* ('заплата, право, справедливост') — дойде му до (от) *хак* (*хаки*), *хак* му е. Фразеологизмът със съществителното *карез* ('яд, злоба') се употребява в няколко варианта с променлив български компонент: гоня (държа, имам) *карез* (някому). Извън рамките на фразеологията не се употребява и съществителното *дикиш*, съставен елемент на фразеологизмите хвана *дикиш* (често в отрицателна форма не хвана *дикиш*), държи двоен *дикиш*, както и съществителното *пей*, запазено в *пей* давам (за нещо).

В посочените фразеологизми като компоненти влизат думи от чужд произход, които не се употребяват вече в съвременния български език. Тяхното значение е неизвестно или съвсем избледняло. Фразеологизмите се употребяват с цялостното си значение без отделните компоненти в тях да са носители на някаква семантика. Напр. кой сега свързва съществителното *пей* със значение 'капаро, предплата', когато каже *пей* давам (за нещо), за да изрази, че има силно желание за нещо; или съществително *дикиш* със значение 'шев, шине', когато употреби фразеологизмите (не) хвана *дикиш*, държи двоен *дикиш*. Ясно е, че фразеологизмите от този тип са напълно идиоматизирани. Наличието в техния състав на чужда, неупотребявана вече лексика, засилва тяхната идиоматичност, т. е. немотираността на значението на цялото съчетание от значението на компонентите.

Интересен е въпросът дали тези фразеологизми са заети от чуждия език или са създадени на българска почва, вероятно тогава, когато съответните чуждици са били с по-широка употреба в нашия език. Така напр. съществителното *хак* в миналото е имало доста широка употреба (среща се често у писатели като Ил. Блъсков, Зах. Стоянов, П. Р. Славейков), а и сега зна-

чението му не е съвсем изследвано. Б. Цонев¹ отбелязва, че фразеологизмът дoйде му до *хак* е полукалка на турското *hakmdan geldi*. П. Папахаджи² също го дава като турски фразеологизъм, полукалкиран в румънски и български. А Л. Андрейчин посочва съчетанието *хак* му е като пример на фразеологична заемка³. Действително тук се касае за фразеологизми, които са възприети от турски език, без да се преведе съществителното *хак*, тъй като се е употребявало в български език и е било ясно по значение.

Характерното за тези случаи е, че в посочените фразеологизми са се запазили чужди лексикални елементи, отпаднали вече (или почти вече отпаднали) от нашия език. Следователно консерватизмът в такива фразеологизми е ясно изразен, тъй като те стават пазители на един вид стара лексика. Още по-засилен е той, когато се разглежда фразеологията от народните говори, където може да се открие чужда лексика в по-голямо количество. По фразеологични материали, дадени от Н. Геров, П. Р. Славейков и в СБНУ, можем да съдим, че в миналото в езика на народа (а може би и сега по диалектите) са се употребявали доста повече фразеологизми с турски и гръцки компоненти. Ще посочим само няколко такива примери: На лъжата *гюмрук* не зимат (П. Р. Славейков), на лъжата няма *гюмрук* (Н. Геров) с компонент *гюмрук* — тур. 'мито'; иде на *чапрашък* (СБНУ, XXI, 'гордее се') с турцизма *чапрашък* 'забъркан, побъркан'; зел си *тестира* (Н. Геров, СБНУ, XI, 'били го') с *тестира* — тур. 'кърна за ръце'; *мираз* — гол *мараз* (Н. Геров), *мираз* — *мараз* (СБНУ, VII) с *мираз* — тур. 'имот от жена' и *мараз* 'болест'. Във фразеологизмите суни просо на *ортома* (Н. Геров 'нищо не върши') и *армасали я за цръноземско юначе* (Н. Геров 'умряла') са се запазили гръцките думи *ортома* 'дебело вълче' и *армасам* 'годявам'.

Това е отговаряло изобщо на широката употреба тогава на турската лексика в речта на народа ни. По-късно обаче по време на Възраждането с формирането на книжовния български език турцизмите започват да се изтласкват от езика на книжницата и изобщо от езика, което е дало отражение и върху лексикалния състав на фразеологията. Така голяма част от турцизмите, отпаднали от употреба в речта, са отпаднали и от фразеологичния състав. Същевременно и много турски фразеологични заемки са излезли от употреба или са се ограничили в диалектите. Промените обаче във фразеологията стават в по-бавен темп. Именно в това се изразява и нейният консерватизъм. При това случаите, когато чуждият компонент не може да се замени със съответната българска лексика, са обикновено идиоматични съчетания (има *мегдан*, деля *мегдан*, нямам *хабер* (от нещо), ударих *къравото*, развявам си *байряка*). От своя страна и чуждият компонент, който е ограничил употребата си в езика, засилва идиоматичността на фразеологията, в която е останал да се употребява.

Освен това заедно с изтласкването на турцизмите от книжовния език употребата им се е ограничила в една по-стеснена сфера, във връзка с което се е изменила и тяхната функция в езика с оглед на стилистич-

¹ Вж. Б. Цонев, цит. съч., стр. 335.

² Вж. Р. Рапахаги, цит. съч., стр. 145.

³ Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, цит. съч., стр. 77.

ната им окраска¹. Те остават да се употребяват главно в разговорната реч и често носят белезите на просторечие то подчертан емоционално стилистичен ефект, с груб подигравателен или ироничен оттенък. Променината стилистична функция на турцизмите, употребени като елементи на фразеологията, засилват и стилистичната функция на фразеологизма като цяло. А това ги прави по-устойчиви фразеологични елементи, тъй като те стават изразители на една определена стилистична функция на фразеологизмите, в които участвуват. Днес фразеологизмите с турски компоненти се отличават с разговорния си характер и често имат груб оттенък.

II

Във втори дял обединяваме фразеологизми с компоненти, от чужд произход, употребявани наред с фразеологизми, в състава на които всички компоненти са български. Понякога е твърде трудно да се определи кой е първичният компонент — дали българската дума или чуждата дума. За тези фразеологизми, които са калкирани от друг език, по-стара е естествено употребата със съответния чужд компонент. При непълното калкиране един от компонентите е останал непреведен. Това би могло да стане, когато в езика, на който се е калкирал фразеологизмът, съответната чужда дума е имала широка употреба, така че превеждането ѝ не е било необходимо. Възможно е и поради това, че съответна чужда лексика е често употребявана в един език, тя да стане елемент и на фразеология, създадена се на този език. В единия и в другия случай съответната чужда лексика е имала относително широка употреба.

В сравнение с разгледаните по-горе фразеологизми, в които чуждият компонент не може да се замени с български, тука фразеологизмите претърпяват такива замени, без да се разруши фразеологичната цялост на съчетанието. В много случаи и двете разновидности на фразеологизма, с български и с чужд компонент, имат широка употреба. Нека обясним характера на компонентната замяна, като проследим до какви начини се замислят помежду си българският и чуждият компонент.

1. Най-чести са случаите, когато между българската и чуждата дума съществуват преводни отношения. Може да се предполага, че в зависимост от това доколко дадена чуждица е имала широка употреба в обиходната реч е била и редовната ѝ употреба във фразеологизми наред с български компонент.

Да разгледаме например характерната замяна между често употребяваното турско съществително *акъл* и българското съществително *ум*, която се наблюдава в редица фразеологизми, напр.: *опичай си ума (акъла)*; *дошъл ми ума (акъла)* в главата, *изкара ми ума (акъла)*, *идва ми на ума (акъла)*, *не е с ума (акъла)* си, *събирай си ума (акъла)* и др. В някои фразеологизми заменими са *ум — акъл — глава*: *не ми излиза от ума (акъла, главата)*, *не ми го побира ума (акъла, главата)*, *блъскам си ума (акъла, главата)*, *мътля му ума (акъла, главата)*, *избий си го от ума (акъла, главата)*, *завъртя ми ума (акъла, главата)*, *сече ми ума (акъла, главата)* и др.

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, Известия на Института за български език, кн. II, София, 1952, стр. 126.

Замяната на *ум* (*акъл*) с *глава* е доста разиространена, но в някои случаи тя води до създаването на два фразеологизма със съвсем различни значения, напр.: вземам му *ума* (*акъла*) — 'учудвам го, смаявам го' и вземам му *главата* — 'отнемам му живота'; мина ми през *ума* (*акъла*) — 'сетих се' и мина ми през *главата* — 'преживях нещо лошо; претеглих'.

Изобщо замяната *ум* — *акъл* е по-честа, но и тя не обхваща всички фразеологизми, въпреки че между двете думи — българската и чуждата — съществува пълно семантично покриване. Фразеологията със съществителното *ум* е по-богата, тъй като съществуват редица фразеологизми, утвърдени с компонент *ум*, без да е приета в речта замяната с *акъл*, напр. *ум* да ти зайде, турям на *ум*, имам на *ум*, загубвам *ума* и дума (тука *ума* се римува с *дума*, което също е възпрепятствувало да се замени *ум* с *акъл*), загубвам си *ума* (в значение на 'полудявам'), а когато е загубвам си *ума* (по някого или нещо), фразеологизмът има значение 'увличам се много по някого или много ми харесва нещо' и тогава замяната на *ум* с *акъл* е възможна. Във фразеологизма близоко до *ума* също обикновено няма замяна с *акъл*, въпреки че според някои той е калка от турски¹. В поговорката пък *акъл* море — *ум* бръснач са употребени и турската, и българската дума.

Някои от посочените по-горе фразеологизми, в които съществува замяна между българския компонент *ум* и турския *акъл* или замяната *ум* — *акъл* — *глава*, са посочени у П. Панахаджи² заедно с паралелни фразеологизми и в румънски, новогръцки и албански. Дадени са фразеологизмите: не ми го побира *умът*, завъртя му *главата*, бия си *главата*, събирай си *ума*, на един *ум* сме, не е с всички си (*ум*).

Прави впечатление, че фразеологизмите са дадени, без в състава им да има чужда лексика, а във форма на пълно калкиране, както на български, така и на другите балкански езици.

Преводна замяна съществува още в редица фразеологизми, употребявани в разговорната реч, напр.: не стъпвам на *гъла* (*чурук*) дъска; няма *кол* (*казък*) да забия; поднасям на *блюдо* (*тепсия*); подписвам му *паспорта* (*тескерето*), направлям го с *земята* на *равно* (*барабар*), взимам на *присмех* (*кашмер*), на един *дъх* (*солук*), отбивам си *гривата* (*гайлето*).

Чуждите компоненти от посочените примери са от турски произход. Тези турцизми имат по-широка употреба в народно-разговорната реч и са ясни по значение. Освен това обаче във фразеологични материали, събирани от диалектите в миналото, намираме в употреба някои фразеологизми с компоненти пак с турски, а и с гръцки думи, на които в разговорната реч отговарят фразеологизми с български компоненти. Тази чужда лексика не е утвърдила употребата си навън рамките на диалектите и затова днес фразеологизмите в разговорната реч са познати предимно в техния български вариант, напр.: бълва *отрова* и бълва *зехир* (тур., Н. Геров); не яде хляба *даром* и не яде хляба *харим* (тур., П. Р. Славейков); не яде хляба *бадева* (тур.); потънали му *гемшите* и *батисали* му *гемшите* (тур.), като вторият турски компонент остава не-

¹ Вж. О. Јашар-Настева, цит. съч., стр. 137.

² Вж. Р. Рараһагі, цит. съч., стр. 126, 142, 143, 156, 157.

заменен; канили го с *бъклица* и канили го с *крондир* (гр., Н. Геров, СБНУ).

Както отбелязахме, заедно с изтласкването и ограничаването на турдизмите от книжовния език (още при неговото формиране) се е дошло и до промяна на стилистичната функция на голяма част от запазената там главно турска и по-малко гръцка лексика. Тя става елемент на разговорната реч и често на просторечието. Тази нейна особеност намира пълно отражение и на употребата ѝ във фразеологията. Това особено ясно проличава при някои фразеологизми с чуждици в състава си, които имат български съответствия. Така фразеологизмите *има м сурат* (за нещо) или *няма м сурат* (за нещо) имат по-подчертан груб стилистичен ефект в сравнение с фразеологичните български паралели *има м лице* (за нещо) или *няма м лице* (за нещо)¹. Същата разлика долавяме и при съпоставката на фразеологизми като *плю си на сурата* спрямо *плю си на лицето*, в които пак с употребено турското съществително *сурат*; *отваряй си пенджерите!* (тур. 'прозорец') спрямо *отваряй си очите!*; *счупи ми се, скърши ми се кефът* (тур.) спрямо *скърши ми се (счупи ми се, развали ми се) настроението*; *не му увира куфалницата* (гр.), *чутурата* (рум.) спрямо *не му увира главата*.

В посочените по-горе фразеологизми самото участие на чуждите компоненти видимо засилва грубия емоционално-стилистичен характер на целия фразеологизъм, макар че тези фразеологизми по начало са присъщи на разговорната реч и имат груб оттенък.

По този начин са се създали особен вид стилистични фразеологични варианти, в които на лице е замяна между българския компонент и компонент от чужд произход, употребявани паралелно в съвременния български език. Разликата в стилистичната им употреба играе роля за запазване на фразеологията с чужд компонент.

2. На второ място ще посочим такива фразеологизми, в които замяната между чуждия и българския компонент е станала поради отмирването на някои реални от живота и отпадането на техните названия от езика. Така напр. чуждите названия на паричните единици, употребявани в миналото, са влезли като компоненти на доста широк кръг фразеологизми, които при това са имали честа употреба в езика. Съществуват много фразеологизми с участието на чужди названия — *пара* (тур.), *грош* (нем. от лат.), *мангър* (тур.), *гологан* (чужд.), *зола* (от рус.), *дукато* (итал.), *бан* (рум.), *аспра* (нгр.) наред с названията — *петак*, *бодка*, *лев*. Всички те във фразеологията се свързват с представата за парични единици с ниска стойност. Обикновено всяка една от тях участва като компонент на цяла редица фразеологизми. Освен това като фразеологични компоненти те са заменими помежду си. Интересно е да се види доколко новото название *лев* е успяло да измести от формиралите се вече фразеологизми старите чужди названия, следователно до каква степен консерватизмът на фразеологията е отстъпил пред новата практика.

В цял вариантен ред фразеологизми чуждите названия са установени техни компоненти и не се заменят нито с български названия, употребявани в миналото (*бодка*, *петак*), нито с новото название *лев*. Такива

¹ Р. Рарагагі, цит. съч., стр. 132 (посочват се паралели на този фразеологизъм в рум., алб., нгр., бълг., сръбски).

фразеологизми са напр.: чер *гологан* се не губи, калпав *мангър* се не губи, а у Н. Геров са ладени и червен *бан* се не губи, червена *аспра* загива ли?, червен *мангър* изгуба ли се?

Чуждите названия на парични единици са се употребявали доста широко като фразеологични компоненти, което показва и участието им освен това и в редица фразеологизми, характерни за диалектите, но неразширили своята употреба и не употребявани днес в разговорния фразеологичен пласт, напр.: Не *грош*, а четиридесет *пари* (Н. Геров); направи *гроша* на *зола* (П. Р. Славейков); от тиква му *грошът*, тиквян му *грошът* (Н. Геров); изпил си и от бѣдни вечер *дукатцето* (П. Р. Славейков).

Замяната между чуждите названия и сегашното название става само в няколко групи фразеологизми: а) Във фразеологизми, които имат значение 'нищо не струва, няма никаква стойност', напр.: не струва ни пукнатата *пара* (*пет пари, две пари*), пукнат *грош*, счупен *мангър*, а от по-стари източници и във фразеологизмите — не струва пукнатата *аспра* (червен *бан*, пребито *дукато*). Днес се е утвърдила и замаяната с названието *лев* — не струва ни пукнат *лев*. б) Във фразеологизми със значение 'нямам нищо' (Ще посочим само най-употребяваните от тях, тъй като и в този кръг фразеологизми се срещат в употреба почти всички — чужди и български — названия на парични единици): нямам пукнатата *пара* (пукнат *грош*) и нямам пукнат *лев*. в) Във фразеологизми със значение 'нищо не давам', напр.: не давам пукнатата *пара* (пукнат *грош*) и не давам пукнат *лев*.

Следователно замаяната с новото название *лев* засяга само ограничен кръг фразеологизми. Това донякъде се дължи на тяхната идиоматичност и утвърденост по форма. Показателно е обаче, че днес фразеологизмите с компонент названието *лев* са като че ли с най-широка употреба. Това показва, че промените в лексикалния състав на езика и една или друга степен се отразява и върху лексикалния състав на фразеологията.

И така фразеологичната замаяна между чуждата и българската лексика има разностранен характер:

1. Замаяната е преводна. Чуждата лексика и българската имат паралелна употреба, особено там, където чуждицата има широка употреба в разговорната реч, напр. замаяната *акъл* — *ум*. В други случаи фразеологизмите с чуждия компонент се отделят поради различие в емоционалностилистичната им оцветеност с подчертано груба, иронична и изобилопейоративна отсаянка (нямам *сурат* — нямам *лице*).

2. Замаяната става поради отмиране на някои реалии в бита, които са били свързани с чужди наименования (*пара, грош* и др. — *лев*). Фразеологизмите с чужд компонент променят семантичния си характер и като пазители на стара чужда лексика постепенно напълно се идиоматизират.

*

В заключение може да се каже, че чуждата лексика, употребявана като компонент във фразеологизми, присъщи на разговорната реч, е предимно от турски произход. Връзките между българския и турския народ, засягащи почти всички области на живота, несъмнено дават отражение и върху езиковите взаимоотношения. Най-силно се чувствува влиянието върху лексиката, особено тази, която изгражда разговорната реч и съответно фразеологията в нея.

За отбелязване е също, че най-много чужди фразеологични компоненти по части на речта са съществителни, по-малко глаголи, прилагателни и наречия. В общи черти това съответствува на съотношението по части на речта изобщо на турските заемки в български език¹.

Каква е ролята на чуждоезичната лексика като фразеологичен компонент в български език? Тя се проявява в две насоки — във връзка със семантиката на фразеологизмите, като спомага от съвременно гледище за пълното им идиоматизиране и във връзка с промяна, която засяга стилистичната употреба на фразеологизмите с чужди компоненти.

С оглед на това се наблюдават две противоречиви тенденции — тенденция към запазване на старата форма и неизменен лексикален състав на фразеологизмите и тенденция за промяна и то такава, която отразява промените в разволя на лексиката в езика изобщо. Като резултат от първата тенденция е проявата на фразеологичен консерватизъм, който намира своето отражение и по отношение на чуждата лексика във фразеологията, тъй като фразеологията става в редица случаи, както посочихме, пазител на чужда лексика, която е вече отпаднала от употреба в речта. В границите ѝ чуждата лексика се запазва за по-дълго време в употребата отколкото в свободна употреба в речта. Така си обясняваме употребата на съществителните от чужд произход като *пей*, *карез*, *дикиш* и др., които вече са изместени от обсега на съвременния книжовен български език (и от неговия разговорен иласт), но са се запазили в състава на някои фразеологизми. Наличието на чужди компоненти, неупотребявани вече в езика, а от тука с неясно значение, допринася за избледняване на първоначалното значение на цялото съчетание. Така запазените чужди компоненти променят семантичния характер на фразеологичната единица като цяло, засилват нейната идиоматичност.

Втората тенденция свързва промените в лексиката с промените във фразеологията. На нея се дължи отпадането на редица чужди компоненти от състава на фразеологията. Това, разбира се, не става адекватно на промените, които стават в лексикалния състав на езика изобщо, а по-бавно и в по-ограничени размери. Така напр. заедно с иатласкването на турцизмите от лексикалния състав на българския книжовен език, макар и по-бавно, отпадат и турцизмите като фразеологични компоненти. Някои от тях остават да живеят в идиоматични фразеологизми, които са си извоювали широка употреба, а други ограничават употребата си в диалектите, за което съдим главно по фразеологични материали с чужди компоненти, събирани в миналото (от П. Р. Славейков, Н. Геров и в СБНУ), където турцизмите са много по-широко застъпени. Трети фразеологизми остават да се употребяват наред с български компоненти, но с изменена стилистична окраска.

Именно във връзка с втората тенденция е и промяната на стилистичната функция на фразеологията с компоненти от чужд произход. Наблюденията показват, че лексиката от турски произход, променила стилистичната си функция в езика, променя и стилистичната си функция и като фразеологичен компонент. Характерно е, че тя повлиява за засилване на стилистичната функция на целия фразеологизъм. Това е особено ясно, когато има паралелен фразеологизъм с български компонент. Освен това стилистичната промяна от своя страна играе роля за задържане на чуждия компонент, защото с него се подчертава особената оцветеност на целия фразеологизъм. Стилистичната функция на чуждия компонент затвърдява участието му в редица фразеологизми.

¹ Вж. К. Мирчев, цит. съч., стр. 120.

ФУНКЦИЯТА НА СОБСТВЕНОТО ИМЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ ЕДИНИЦИ

Мария Леонидова

Структурните типове фразеологични съчетания се отличават с разнообразие. Ето защо при разглеждането им трябва да се има пред вид преди всичко тяхната продуктивност и разпространеност. Изхождайки от този принцип, съветската лингвистка проф. О. С. Ахманова¹ дели различните структурно-семантични типове фразеологични единици на две основни групи: именни и глаголни, които имат своя вътрешна структурна класификация, изградена пак на базата на продуктивността на тези подгрупи. В. Л. Архангелски² в обширна монография, посветена на теорията на „устойчивите фрази“ (т. е. на фразеологичните единици, сквивалентни на свободните изречения и предикативните словосъчетания) в съвременния руски език, засягайки граматичната типология на фразеологичните единици (ФЕ), също така ги дели на именни и глаголни според характера на граматически господстващата дума във ФЕ. Още преди него испанският лексиколог Х. Касарес полага същия този принцип в основата на класификацията на испанските фразеологични единици³. Н. М. Шански⁴ пък дели руските фразеологични единици на две основни групи по структура, изхождайки не от функционалния принцип, а от абсолютното формално сходство на ФЕ с изречението и словосъчетанието. Към първия разред се отнасят *куры не клюют, раз два и обчёлся, голод не тётка*, а към втория — *не в своей тарелке, хоть глаза коли, и в хвост и в гриву*. Този принцип не е ограничен, защото единиците както от първия, така и от втория разред могат да функционират като некоммуникативни единици, като словосъчетания. Срв. *у нас хлеба кот заплакал, у него денег куры не клюют, купались в чём мать родила*, също както и единиците от втория разред: *после работы он как выжатый лимон, сегодня артист не в своей тарелке* и т. н.

Българските ФЕ от гледна точка на граматическата типология до този момент не са подлагани на анализ.

¹ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., Учпедгиз, 1957, стр. 171—187.

² В. Л. Архангельский, Устойчивые фразы в современном русском языке, Изд. Ростовского университета, 1964, стр. 71—76.

³ Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, Изд. иностранной литературы, М., 1958, стр. 182—197.

⁴ Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, М., 1963, стр. 58—74.

В именния тип фразеологични единици естествено централно място заема съществителното име. То се явява граматически опорна дума. От семантична гледна точка прилагателното може да бъде: 1) равноправно със съществителното, т. е., да бъде еднакво, натоварено с лексическо значение, напр. *стар-вълк, бостанско плашило*, 2) да бъде и то смислообразуващ център във фразеологизма, напр. *сиромашко лято, зелена улица, безгръбначен човек, бездънна бчва, безгласна буква* и др., 3) цялата смислообразуваща натовареност пада изключително върху съществителното, а прилагателното се употребява като семантически „опустошен“ член на фразеологически свързаното словосъчетание, 4) лексически „опустошено“ съществително + смислообразуващо прилагателно. В сравнение с руски език, където според Н. М. Шански¹ се употребява 1, 2, 3 тип съчетания, в български език може да се намерят примери от 1, 2, 4, а 3 тип е изключително рядък.

В настоящата статия се разглеждат ФЕ, а също пословици и поговорки, в които участва в качеството на компонент собствено име. Материалът е разположен по структурен принцип: 1) прилагателно + съществително; 2) съществително + съществително с вътрешно подразделение на собствени и нарицателни имена. По-нататък се анализира функцията на собствените имена в пословиците и поговорките, които са доста пестри по граматическа структура и накрая се прави групировка по отделни собствени имена, станали нарицателни.

Най-разпространен структурен тип от именните ФЕ е този, в който съществителното име е нарицателно. Но не са малобройни фразеологизмите, които съдържат като компонент съществително име собствено, напр. *женски Пейо, мъжка Дана, мека Мария, загубена Станка, неверник Тома, дядо Иван, бяла Рада, червен Петко* и др.

Употребата на собствено име във ФЕ поставя всички въпроси, свързани със спецификата на собственото име въобще. Широко разпространено мнение в лингвистиката е, че собственото име означава единичен предмет без отношение към неговия признак. „Собственные имена гипертрофированно номинативны: они призваны называть, в этом их значение“ — пише А. А. Реформатски². На същото становище са и Л. А. Булахонски³, Р. А. Будагов⁴, О. С. Ахманова⁵, Е. М. Галкина-Федорук⁶, Суперанска⁷ и др. От българските лингвисти такова становище застъпват акад. Вл. Георгиев и проф. Дуриданов⁸: „Има обаче една особена категория думи, които означават само отделния предмет, без да обобщават. Това са собствените имена... Собствените имена имат за цел да отделят единичния предмет от кръга на предметите, означени с общо име...“ Същото разбиране има и проф. Л. Андрейчин⁹.

¹ Н. М. Шанский, пос. съч., стр. 61.

² А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стр. 39—45.

³ Л. А. Булахонский, Введение в языковедение, ч. II, М., 1953, стр. 102—105.

⁴ Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, Учпедгиз, М., 1958, стр. 9.

⁵ О. С. Ахманова, К вопросу о слове в языке и речи. Доклады и сообщения филол. факультета МГУ, вып. 5, 1947: също Le „nom propre“ en tant que catégorie linguistique, Cercetări de Linguistică, Mélanges Linguistiques offerts à Emil Petrovici, Bucarest, 1958, стр. 13—18.

⁶ Е. М. Галкина-Федорук, Слово и понятие, Учпедгиз, М., 1956.

⁷ А. В. Суперанская, „Как вас зовут? Где вы живете?“, изд. „Наука“, М., 1964.

⁸ Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов, Езикознание, 1965, стр. 132.

⁹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, стр. 87.

Съществува обаче и друго, противоположно на това становище, според което собственото име не е лишено от способност да изразява понятие. Така напр. проф. С. А. Копорски пише, че „собственные имена, подобно нарицателным, развивают богатое содержание, которое никак не умещалось бы в них, если бы они были только „личным знаком без мысли“¹. Обосновавайки своето становище, С. А. Копорски привежда като аргумент факта, че по своите граматически особености собствените имена почти не се отличават от нарицателните и че „в них выявляются типичные особенности структуры слова“². Като важна особеност на собственото име С. А. Копорски изтъква наличието в него на така наречената „вътрешна форма“. Към схващането на С. А. Копорски се присъединява и Т. Н. Кондратеева³, която твърди, че при анализа на собственото име се разкрива, че то постоянно се мени, което⁴ свидетелствува за развитието на „богато вътрешно съдържание“ в него⁵.

„Вътрешната форма“ според А. С. Копорски, често пъти става причина за избора на собственото име. Такова обяснение на собственото име *Шарик*, което се дава на кученца, срещаме и у А. А. Реформатски: „Ясно, что эта кличка произошла из нарицательного шарик, так как маленький круглопузый щенок катается, как шарик“⁶. Разглеждайки семантиката на собственото име, акад. Л. В. Щерба отбелязва, че „некоторые характерные черты того или иного предмета могут иногда входить в значение соответственного собственного имени, приближая его к нарицательному“⁷. Като илюстрация на това свое твърдение Л. В. Щерба привежда фамилията *Хлестаков*, която включва в своята семантика „черты беспардонного вруна и хлыща“.

В български език съществуват много собствени имена, „вътрешната форма“⁸ на които е съвършено прозрачна. Така напр., наред с името *Петър* от гръцкото *πέτρος* 'камък', което се възприема откъснато от конкретния му произход, среща се още и името *Камен* (като калка на *Петър*) и ласкателното от него *Каменчо*, давано по евфемистични съображения на новороденото с пожелание за здраве и дълголетие. Тия евфемистични съображения са широко застъпени у нас, защото се вярва, че родители, на които децата умират от разни болести, трябва да нарекат детето си с едно от следните имена: *Живко*, *Здравко*, *Трайчо* или *Стоян*, а от женските имена — със съответните им *Живка*, *Здравка*,

¹ С. А. Копорский, Собственные имена в языке писателей-демократов Н. Успенского, Слепцова, Решетникова, Ученые записки обл. Московского пед. ин-та, 1956 г. 35, стр. 5.

² Пак там, стр. 7.

³ Пак там, стр. 5. Тук С. А. Копорски дава определение на понятието „вътрешна форма на думата“: „Под „внутренней формой“ мы понимаем то первоначальное значение, которое в той или иной степени осознается говорящими и является семантической основой слова и основой его экспрессивности.“

⁴ Т. Н. Кондратеева, Переход собственных имен в нарицательные в фразеологизмах, пословицах и поговорках русского народа XIX — начала XX вв., сб. Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения), изд. Казанского университета, 1961.

⁵ Пак там, стр. 6.

⁶ А. А. Реформатский, цит. съч., стр. 40. Срв. също Л. Д. Андрейчин, цит. съч., стр. 97.

⁷ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, изд. Ленинградского ун-та, 1958, стр. 66—67.

⁸ Под „вътрешна форма“ ние разбираме запазване в думата на първичния означен признак.

Траянка, Стоянка, Кремена, за да се запази то живо. Именно защото се чувствава „вътрешната форма“ на някои имена, предизвиква ирония обстоятелството, когато някоя силно мургава девойка се казва *Светла* или девойка с не съвсем привлекателна външност е наречена *Венера* или *Афродита*, а юноша със слабо телосложение носи името *Спартак* и т. н. Името *Светла* предизвиква асоциации с нещо светло по цвят, а имената *Венера, Афродита и Спартак* — асоциации с физическа красота¹. Въобще сугестивните възможности на собственото име играят важна роля в езиковата практика. Това убедително е показано в работата на съветския лингвист В. Н. Михайлов². Датският учен О. Есперсен дори твърди, че собствените имена притежават по-голямо количество признаци, отколкото нарицателните. Той смята, че ако собствените имена не контролират голямо количество признаци, не би било възможно да се разбере и обясни преходът на собственото име в нарицателно³. На богатия семантичен обем на собственото име се спира и проф. Е. Курилович, подчертавайки обаче, че приложението на собствените имена е сведено до минимум. Затова, той ги отнася към имената с „недостатъчна структура“ и ги противопоставя на нарицателните имена, които са с „пълна семантическа структура“⁴. Според него проблемата за отношението между нарицателните и собствените имена представлява интерес за лингвиста само тогава, когато между тези две групи имена възникват формални различия, като отсъствие на множествено число у собствените имена, начините за изразяване на ласкателност при собствените имена, които начини са генетически свързани с изразяването на умалителност при нарицателните имена и др.⁵ О. С. Ахманова обаче счита, че само граматическите критерии като „единствено число“, „нулево значение“ и др. не ни позволяват да открием същественото качество на собствените имена, което качество ги обединява в една специална лингвистична категория⁶. След задълбочено изследване на собственото име О. Есперсен стига до извода, че от лингвистична гледна точка е свършено невъзможно да се поставя „ясна демаркационна линия“ между собствените и нарицателните имена, тъй като в езика наблюдаваме един постоянен процес на преминаване на собствени имена в нарицателни и обратно. „Разликата между тях е количествена“⁷.

Все пак, трябва да се има пред вид сложността на структурата на собственото име и нейната пряка зависимост от функцията на дадената дума в изречението. Така напр. множественото число⁸ при собствените имена влече след себе си лексическо изменение на думата и тя се превръща от собствено име в нарицателно. Такива лексически изменения на

¹ По повод собствените имена на конкретни носители акад. В. В. Виноградов се спира на обстоятелството, че тези „слова находятся в непрерывной связи со всей нашей интеллектуальной и эмоциональной жизнью“ (Русский язык, Учпедгиз, М., 1947, стр. 19).

² В. Н. Михайлов, Собственные имена как стилистическая категория в русской литературе, Луцк, 1965.

³ О. Есперсен, Философия грамматики, М., 1958, стр. 72.

⁴ Е. Курилович, Положение имени собственного в языке, в кн.: Очерки по лингвистике, М., 1962, стр. 252.

⁵ Е. Курилович, пос. съч., стр. 252—255.

⁶ О. С. Ахманова, Le „nom propre“ . . . , стр. 10.

⁷ О. Есперсен, цит. съч., стр. 76—77.

⁸ Това не се отнася за топонимите pluralia tantum от типа на *Пиринеи, Дарданели, Карпати* и др., които нямат форма за единствено число, но въпреки това назовават единични предмети.

собственото име срещахме в още по-голяма степен във фразеологичната единица, тъй като в нейния състав думите престават да бъдат в съвкупност думи в истинския смисъл, загубват вътрешното си съдържание и запазват само външната си форма. По такъв начин отделният елемент от ФЕ преминава в нова особена категория и се превръща в „потенциална“ дума. Така във фразеологичните единици със структурен тип съществително + прилагателно наблюдаваме случаи, където собственото съществително име въобще е изразено от лексическо значение и изпълнява функция на родов показател, нещо като лично местоимение, а цялата лексическа натовареност пада върху прилагателното. Такви са фразеологизмите: *изгубена Станка* с вариант — *загубена Станка*, *мъжка Дана* с вариант *мъжка Мара*, *мека Мария* с вариант *мека Гана*, *царапеста Мара*, областният фразеологизъм *бербат Мария*, *многострадална Геновева*, *женски Пейо*, *неверник Тома*, *бяла Рада*, *червен Петко*, *малък Сечко*, *голям Сечко*, *мокри Иван*, *луда Пройна* с вариант *луда Кояна* и др. „Нулевото“ лексическо значение на собствените имена в указаните фразеологизми се отбелязва само за съвременното езиково значение в синхронен план. Историческият аспект на подобни единици разкрива тяхната нееднородност и в някои случаи, струва ни се, може да се открие мотивираност на собствените имена. Напр. *мека Мария* вероятно е свързано със старата религиозна представа за добротата и отстъпчивостта на „божията майка“. Ослабването на тази „мотивираност“ е довело и до създаването на варианта *мека Гана* (вж. по-долу също така *неверни Тома*).

Фразеологизмът *изгубена Станка* води началото си от названието на повестта на Блъсков. Но във фразеологизма *изгубена Станка* компонентът *изгубена* изменя своето значение и от минало страдателно причастие преминава в прилагателно с лексическо значение равно на 'извеян', 'разсеян', а също така и 'глупав', 'неопитен'. Срв. значението на думата *загубен* в следния контекст: „Каквато съм загубена напоследък, не мога да си спомня къде съм оставила книгата“ или „каквото е загубен, той няма да може да се справи с такава сложна задача.“ Собственото име *Станка* в този случай не значи нищо, а се явява само като указание за лице, още повече, че фразеологизмът *изгубена Станка* може да се употреби като характеристика и за лице от мъжки пол, срв. „Той е една *изгубена Станка*, на него да се разчита не може“. По-друг е случаят с ФЕ *многострадална Геновева*. Тя също така води началото си от названието на пиеса, но се употребява само за жени. И тук лексическата информация пада на прилагателното име, като му привнеса пейоративен и ироничен смисъл. Фразеологизмът *мъжка Дана* с вариант *Мара* се употребява само за лице от женски пол и означава 'силна, сърцата, бойка жена'. Съществува и второ значение с отрицателен оттенък. Срв. „Тя е *мъжка Дана* — играе все с момчетата от махалата“. И в този фразеологизъм лексическата информация пада на прилагателното, а собственото име *Дана* е с „нулево“ значение и служи само като граматически показател за женски род. Близка по значение е и ФЕ *луда*

¹ Срв.: „Потенциальное“ слово: — это определенный элемент внешней оболочки, участвующий в образовании всего комплекса в целом; но он как бы семантически „растворен“ во фразеологической единице; определить его участие в общем значении фразеологической единицы невозможно“ (О. С. Ахмянова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 171).

Кояна с вариант *луда Пройна*. Широко разпространеният фразеологизъм *мека Мария (Гана)* има по-обща употреба и се употребява за лица както от женски пол, така и от мъжки за означаване на добрата, отстъпчивост, милосърдие, а по-често и мекошавост. Лексически десемантизирано е името *Мария* и в следния фразеологизъм — *бербат Мария*, където значението 'мръсен, нечист' се изразява чрез прилагателното *бербат* (нар.).

От мъжките собствени имена с „нулева“ лексическа натовареност в рамките на ФЕ са имената *Тома* в *неверни Тома*¹, *Пейо* в женски *Пейо*, *Петко* в *сърдит Петко*, което представлява съкратена форма от пълния фразеологизъм *сърдит Петко празна му торбичка*. Че лексическото значение на целия фразеологизъм се съдържа в прилагателното *неверни*, се потвърждава от факта, че този фразеологизъм има вариант *неверник Тома*, където прилагателното е заменено със съществителното *неверник*, което и без да бъде съчетано със собственото име *Тома* самостоятелно означава 'човек, който се съмнява в нещо'. С това се обяснява и замената на името *Тома* с *Тодор* в следния пример: „Аз говоря за насъщния, който беше на привършване. От една страна, че *неверният Тодор* Харамията със своята дружина ни завлече цял един конски товар хляб, а от друга — че чистият старопланински въздух, безмерните движевия по урвите и студената бистра водница отвариха всекому вълчи ишах“ (Зах. Стоянов, Записки по българските въстания).

Аналогичен случай имаме и при фразеологизма *сърдит Петко*. И той също има вариант, в който прилагателното се заменя със съществителното име „сърдитко“, което независимо от собственото име *Петко* изразява 'дете, което постоянно се сърди'².

Едни от изброените фразеологизми се употребяват само за лица от мъжки пол, като *женски Пейо*, — други — за лица и от двата пола, като: *сърдит Петко* и *неверни Тома*.

Структурно към тази група ФЕ се отнасят и *бяла Рада* и *червен Петко*, само че се отличават от гореизброените по своята драгматична функция. Те не означават определено качество от характера на човек, а са народни метафорични наименования на ракията и виното. Ясно е, че и в тези случаи лексическата информация се изразява преди всичко чрез прилагателните „бяла“ и „червен“, докато собствените имена запазват само метафоричната връзка, въз основа на която са изградени словосъчетанията. Анализирайки „двойката“ *бяла Рада* и *червен Петко*, ние стигаме до извода, че по всяка вероятност първоначално тук е *бяла Рада*, тъй като словосъчетанието е мотивирано по род (ракия — ж. р.), а *червен Петко* се е появило вторично, чрез установяване на противоположна по род (в метафоричен план) единица, не мотивирана по свой „денотат“ (вино — ср. род).

Като пряхор на пияниците се дава названието *мокри Иван*, най-вече на тези, които изпадат в такова състояние, че се подмокрят даже³. Очевидно е, че и тук лексически натоварено е само прилагателното *мокри*.

¹ „Библейската“ мотивираност на израза понастоящем не се чувствава. Вж. по-долу възможната заменя на собственото име Тома с друго, по ситуация.

² Речник на съвременния български книжовен език, С., т. II, 1959, стр. 368.

³ Български пословици, събрани от П. Р. Славейков, С., изд. Български писател, 1954, стр. 348.

Не стои така обаче въпросът със собствените имена *Мара* и *Рада*. Във ФЕ, пословиците и поговорките те получават нови признаци и ново значение, благодарение на което се сближават с нарицателното име. За такъв преход в нарицателно име спомага обстоятелството, че тези собствени имена са употребени в трето лице. При такава употреба те вече престават да означават само предмет без каквото и да е отношение към неговите признаци¹. Така например собственото име *Мара* в поговорките и пословиците се асоциира с понятието 'небрежна, неспретната жена, нещопосана, несъобразителна стопанка'. В друга група поговорки и пословици пък името *Мара* се асоциира с понятието 'клюкарка, хаймана'. Въобще името *Мара* се превръща в нарицателно понятие с отрицателна оценка: *Ката ден Мара гиздава, на свет ден Мара гнидава*², вариант на същата поговорка със същото значение среща се у Ив. Вазов: *„Ката ден Мара лепа, на голям ден — слепа“*; *Всичко Мара втасала, само не се вчесала (сресала)*; *Осетила се Мара, че под нея бара*; *Сичко има Мара, сал си фередже няма*; *Потурчила се Мара да не носи свински цървули*; *а тя обула кучешки*. Към второто „значение“ на собственото име *Мара* се отнася поговорката *празна Мара тъпак била*, която често се употребява и в съкратена форма: *празна Мара* и означава 'празни приказки'.

В значение на 'хаймана, скитник' се употребява собственото име *Мара* не в състава на поговорка или пословица, а само в съчетание с междуметието *ой*: *ой Мара*. При това, показателен е фактът, че въпреки че *Мара* е женско име, във фразеологизма *ой Мара* то се употребява като характеристика не само за жени, но и за мъже. Това, че собственото име *Мара* се явява име от „общ род“, красноречиво потвърждава, че то вече е престанало да бъде собствено име и като е придобило ново лексическо значение, е преминало в категорията на нарицателните имена. Среща се и вариант *ой Милка*.

Името пък *Радка* е свързано с понятието 'леконравно момиче': *Благатка Радка, че сякому сладки*; *Молете се хора, дано излезе Рада мома*; *Не вярвам да излезе Рада мома*; *Мене ли да вярвам, Рада ли да слушам (вярвам)*. Съществува обаче поговорка, в която собственото име *Рада* носи положителни признаци и е свързано с понятието 'красота': *Сама Рада за хиляда, косата ѝ — за два града*. Тук името *Рада* изглежда е обусловено от необходимостта от рима.

Друг продуктивен модел са фразеологизмите, които имат структура съществително + съществително, като се разделят на две групи: а) нарицателно съществително име + собствено име и б) собствено име + собствено име. Към подгрупа „а“ се отнасят следните ФЕ: *дядо Иван, бай Ганю, чичо Сам, баба Марта, баба Шарка, дядо Мраз, дядо Коледа* и др. Те представляват предимно народни названия на държави, народи, празници, болести и др. Характерно за тях е това, че собственото име се явява носител на лексическата информация. Така *дядо Иван* е любимото народно название на Русия, а по-късно и на Съветския Съюз. *Чичо Сам* пък е прозвище на САЩ (срв. *Дойчо* — прозвище на Германия, *Марияна* — на Франция). *Баба Марта* е народно название на месец март. Поради променливия характер на времето през месец март, *баба Марта*

¹ Т. Н. Коблдратъева, пос. съч., стр. 124.

² Повечето поговорки и пословици са взети от сборника „Български пословици“, събрани от П. Р. Славейков.

в българските пословици и поговорки се явява символ на жена с непо-
стоянен характер и отгук ъ произлязъл и фразеологизмът *деветоумна*
Марта. С името и образа на *баба Марта* са свързани редица сравне-
ния и поверия, които намираме събрани от П. Р. Славейков в сборника
„Български пословици“: *Баба Марта иши*; *Баба Марта са пак ухлебна*;
Баба Марта ще прави пак сиромаха болерин; *Засмя се Марта, по-*
казали са ѝ някой млад; *Марта до деветините е сърдита* и др.
Народното название пък *баба Шарка* се дава на силно инфекциозната
болест вариола („*шарка*“ — разг.). Поради прилепчивостта, образът на
баба Шарка се свързва в преносно значение с жена, която не се свърта
в къщи и народът е създал следното сравнение: *ходи като баба Шарка*
от къща на къща.

Подгрупа „б“ е по-малко продуктивна. Към нея се отнасят фразеоло-
гизмите: *Гюро Михайлов*, *Марко Тотев*, *Генко Гинкин*, *Архангел Ми-*
хаил, *Дева Мария* и хумористичните герон *Блажо Мажев*, *Киро Турука*,
Джони Лекето и др. *Гюро Михайлов* е престанало да бъде име на
конкретно лице и се е превърнало в нарицателно име, означаващо 'сляпа,
неразумна и тъпа изпълнителност'. *Марко Тотев* е равно по лексическо
значение на 'нешастник', 'човек без късмет'. Може би в основата на
това значение лежи името *Марко*, тъй като то е най-разпространеното
прозвище, което се дава на магаретата, а магарето, както е известно, е
животно, което се използва като товарно средство и това е послужило
като изходна точка за развитието на преносното значение 'нешастник'.
Срв. пословицата: *Сички викат на Марка*. *Гинко Гинкин* пък вече е
престанал да бъде герой от романа „Под игото“ на Ив. Вазов, а е по-
лучил обобщен характер със значение 'мъж под чехъл'. *Дева Мария*
се употребява обикновено с ирония за означаване на 'престорено цело-
мъдрие', а *Архангел Михаил* е метафорично название на смъртта с вто-
рично значение 'джандарм'. Създадените от нашата публицистика герои
на страниците на в. „Стършел“ съдържат в себе си по едно собствено
име, което носи цялата лексическа нагruzка на словосъчетанието, а дру-
гото собствено име е немотивирано или е избрано заради неговата раз-
пространеност или пък заради звуковата му форма, както е при *Блажо*
Мажев.

Често в пословиците и поговорките се срещат измислени имена, които
поради своята „вътрешна форма“ се явяват носители на основната идея:
Ката ден Гизда гиздава, а на Великден гнидава; *Бежан скача, Стоян*
плаче; *Бежанова майка не плаче, Стоянова плаче*; *Беганова майка*
бяло носи, а Стоянова черно върже и др. Изборът на някои собствени
имена в поговорките и пословиците пък се обяснява с евфонични и рит-
мични съображения: *Облякъл се Алия, погледнал са — пак в тия*;
До пладне е Илия, от пладне е Алия; *Варвара хаби попара*; *Не е*
наша Тодора за пред хора; *Ще играе баба Котуза с топуга*; *Нето*
в село Богдан, нето на града Продан (срв. рус. *ни в горде Богдан, ни*
в селе Селифан) и много други.

При фразеологизмите с по-сложна структура и при някои пословици
и поговорки собствените имена са използвани за изразяване на общо-
разпространени понятия като глупост, прибрзаност, необходимост, пре-
небрежение и др.: *той е малко Митко* означава, че лицето, за което се
говори, не е напълно нормално. Това е сравнително нов фразеологизъм,

но негов абсолютен синоним, много и отдавна разпространен е фразеологизмът *дължи на Михаля* с факултативна част *за дъски пари* и с вариант *има да плаща на Михаля (за дъски пари)*. Пак със собственото име *Михал* е образувана и фразеологичната единица *не гони Михаля* с вариант *гоня Михаля*, което означава 'не се занимавай с празни работи'. Синоним на тази ФЕ, или по-скоро вариант, е *гоня вятъра*. Синонимичен на *не ми трябва на баир лозе* е фразеологизмът със собственото име *Генчо*: *Не ще Генчо пушка*, а на: *Ще дойде мачка за погачка — Ще дойде Пена за огън, тури щем ѝ възлече*. Името *Пена* участва и в друг фразеологизъм за изразяване на пренебрежение към някого: *Като ми пееш, Пено-ле (Пенке), кой ли ми те слуша*. Името *Колю* в дал *Колю, зел Колю* не носи никаква семантическа нагрузка от съвременна гледна точка и е по-скоро употребено за мелодика. Често срещаното име *Петко* е продуктивен компонент във ФЕ: *Барабар Петко с мъжете; Петима Петка не чакат; Йоце Петко не роден и шапка му шият* и др.

Освен най-разпространените български имена във фразеологичните единици, пословиците и поговорките се срещат още турски и библейски имена, а също и имена от митологията от типа на: *Къде всички турци, там и гол Асан (Хасан); Останал от дяда Адама; Останал от времето на дядо Ноя; Знае Аврам де копае корени; Нишката на Ариадна; Гордиев възел; Гнева на Зевс; Дамоклев меч; Сизифов труд; Танталови мъки* и др.

Освен собствени имена на лица във фразеологията широко се употребяват и названия на празници и географски названия, но в рамките на настоящата статия е невъзможно да се обхване целият този огромен материал.

Основният извод, който може да се направи въз основа на разгледаните примери, е, че собственото име във фразеологичните единици, поговорките и пословиците има нарицателно значение, което се подчинява на всички правила на поведение на думата в състава на ФЕ, т. е. може да се подхвърля на неразложимо сливане с втория компонент на ФЕ, може да бъде семантичен и граматичен център в нея, може да се подхвърля на процес на семантична абстракция до степен на „нулева“ дума със запазване на граматичните категориални признаци; ФЕ със собствено име развива понякога вторични значения, като става полисемична, което е също характерно за някои типове фразеологични единици.

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Гълъбов — Живот и научна дейност на академик Владимир Георгиев . . .	5
Елена Машалова — Библиография на трудовете на академик Владимир Георгиев (1932—1967)	17
Сравнително-историческо и общо езиковедие	
Иван Гълъбов — Наставката <i>-telъ</i> и въпросът за старите езикови връзки на праславянски	55
Ivan Duridanov — Etymologisches aus dem Bereiche des Thrakischen und Dakischen	65
Veselin Beševliev — Ein verkannter thrakischer Ortsname	73
Velizar Velkov — Über den antiken Namen des Flußes <i>Arda</i>	79
Ruska Gancheva — Über die Sprache der Geten nach Ovids Werken „Tristia“ und „Epistolae ex ponto“	87
Boris Gerov — Zur Lesung und Deutung des Epigramms von Čekandev (Bez. Sofia)	97
Иван Венедиков — <i>Аблъ</i>	107
Василка Търкова-Займова — „Латинград“ в балканските земи	115
Стоян Стоянов — Към етимологията на селищното име <i>Етрополе</i>	119
Николай Ковачев — Средновековното селище Кисво, антропонимът <i>Кий</i> и отражението му в българската и славянската топонимия	125
Анастас Саламбашев — Български фамилни имена на помохамеданчени родопчани от Маданско	135
Йордан Еленски — Един интересен архаизъм в българските говори	141
Светомир Иванчев — Едно възможно обяснение на названието <i>гълъби</i> за паревницата	147
Цанко Младенов — Балканизъм ли е удвояването на обекта в български?	151
Петя Асенова — Предлогът „от“ в балканските езици	157
Мария Филипова-Байрова — Български думи в говора на с. Гермас (Лощница), Костурско	163
Бояка Соколова — Дифтонгите в албанския говор на село Мандрица, Ивайловградско	171
Емил Боев — За българско-тюркските езикови връзки	177
Моско Москов — Общи по произход тюркски засмки в някои балкански и средноевропейски езици	185
Meŕkŭte Moŕlova — Quelques lexemes turks septentrionaux en <i>g-lb-lj</i> dans les langues slaves mĕridionales	193
Боян Джонев — Етимическото название на рударите „саси“ на Балканите и въпросът за техния произход	203
Лиляна Дончева — Разпространението на двата вида бъдеще време в немската белетристика	213
Јана Моѭнова — The Position of the Article in Contemporary English Structure	223
Борис Симеонов — Из проблемите на протонидоевропейстиката	233
Н. В. Ставровски — Терминологията как раздел езиковедията	241
Живко Бояджиев — Някои бележки по въпроса за ролята на обществената среда за възникването и разоя на детския говор	249
Александър Людсканов — За използването на електронните сметачни машини в езиковедните наследвания	255

Славянско езикознание

Иван Лекон — Праславянската основа на дуализма на балканските славянски езици	265
И. М. Дылевский — Заметки к „Слову о полку Игореве“	269
Дина Станишева — К проблеме установления в языке систем вариантов	281
Кирил Бабов — Някои особености на руските пространствени предлози в сравнение с българските	289
Елка Станкулова — Словообразователни особености на една лексикално-семантична категория в съвременния български и руски език	299
Момчил Чалъков — Една балто-славянска изосема	307
Йордан Заимов — Към въпроса за изчезването на крайните ерове в историята на славянските езици	313
Ирина Червенкова — Лексико-семантическото сопоставление двух генетически родственных слов болгарского и русского языков	317
А. К. Кошелев — Этимологические заметки	327
Пенка Филкова — Глаголни образувания с редуване на звуковете <i>жд</i> и <i>жс</i> (от праславянското съчетание <i>df</i>) в руския литературен език	333
Гаянна Тагамлиджия — О модальных значениях в изъявительном наклонении в некоторых его структурных признаках	345

Българско езикознание

Кирил Мирчев — Към историята на <i>бъдеще предважително</i> (futurum exactum) в български език	357
Боряна Велчева — Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции	363
Ангелина Минчева — За някои аспекти на репризата на личните местоимения в българския език	371
Дора Иванова-Мирчева — Хомиларът на Миханович	381
Екатерина Дограмаджиева — Предаване на гръцки кипотаксис със старобългарски паратаксис	393
Иван Добрев и Пиринка Пенкова — Старобългарските орфографични отклонения, съпоставени с основните направления във фонетичните изменения през X—XI в.	399
Иван Буюклиев — Антицедентна позиция и атракция на относителното местоимение в старобългарски език	411
Емилия Кочева — За превръщането на граматичните архаизми в езикови формули в дамаскини от XVIII век	417
Венче Попова — Словоредът на атрибутивната синтаagma в езика на дамаскините	425
Стайко Кабасанов — За характера и за произхода на родолското широко <i>о</i> (Ѡ)	431
Иван Кочев — Фонетични и фонологични промени на <i>ѣ</i> < <i>ѡ</i> в говори около ятовата граница	437
Кирил Костов — Един случай на преход <i>зл</i> > <i>зл'</i> в българските диалекти	447
Кирил Димчев — Двухфонемни консонантни съчетания в начален сегмент (върху материал от говора на с. Вали Драгулуй)	451
Тодор Бояджиев — Аналитични форми с глагола <i>имаа</i> в тракийските говори	459
Хриска Топалова-Симеонова — За някои особености на диалектния синтаксис	467
Рангел Божков — Към някои проблеми на българското диалектно словообразуване	475
Стойко Стойков — Активно диалектно словообразуване в българския език	485
Христо Холночев — Наставка <i>-ул</i> (<i>-ул'</i>) в българските диалекти	491
Максим Сл. Младенов — Един случай на табу в българския език	497
Иван Умленски — Семантично-групиране на диалектната битова и професионална лексика в кюстендилския говор	507
Любомир Андрейчин — Един важен момент в развитието на съвременния български книжовен език	517
Христо Първев — Турцизмите в „Огледало“ (1816) на К. Пейчинович	521
Стефан Илчев — Българските фамилни имена	531
Ралица Цойнска — Думи от гръцки произход в „Рибния буквар“ на П. Берон	539

Руси Русев — Пуризмът на Богоров	547
Весна Кювлиева — Фразеологично новаторство в белетристиката на Ив. Вазов	553
Калина Иванова — Към въпроса за взаимоотношенията и взаимното проникване на двете субстанционни форми на езика	559
Мара Георгиева — Позадионни варианти на гласните в българската литературна реч	565
Валентин Станков — Преносната употреба на българските глаголни времена и въпросът за ивариантното значение на граматичните форми	577
Радослав Мутафчиев — Система на глаголните времена в разказ за минали, сегашни и бъдещи събития	587
Мария Деянова — Осносно семантиката на две глаголни форми в български език	597
Руси Руснов — Към въпроса за изявителното наклонение в съвременния български език	601
Константин Попов — Българският повествователен императив	609
Елена Георгиева — За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език	617
Иванка Васева — Безлични и безлично-пасивни конструкции в българските пословици	627
Зара Геннадиева-Мутафчиева — Отстъпителните съюзи в съвременния български език	639
Йордан Пенчев — Един начин на свързване при непълни изречения	651
Стояно Георгиев — Структурна задължителност на подчиненото изречение в съвременния български език	655
Стефан Стефанов — Съществителни имена като безпредложни несъгласувани определения в съвременния български книжовен език	663
Виолета Константинова — Синоними на предлог <i>до</i> в съвременния книжовен български език	673
Петър Нашов — За някои деевербативни български наречия и техните синоними от чужд произход	683
Ана Спасова — За някои елементи от френски произход в българската авиационна терминология	689
Михаил Вълков — Думите <i>поща</i> и <i>пощальон</i> в някои славянски езици и в българския език	697
Кристинна Чолакова — За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици	703
Кети Ничева — Фразеологизирани конструкции в българския език	713
Мария Джанаева — Словосъчетание и лексикография	723
Сийка Спасова-Михайлова — Ролята на лексиката от чужд произход като фразеологичен компонент в българския език	735
Мария Леонидова — Функция на собственото име в българските фразеологични единици	745

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга XVI

*

Технически редактор *Бл. Ташев*
Коректор *Е. Станкулова*

*

Дадена за набор на 6. X. 1967 г.
Подписана за печат на 4. II. 1968 г.
Формат 71/100/16 Тираж 1,000

ЛГ—III—8

Печатни коли 47,51 Издателски коли 56,53
Цена 7,12 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 448

Известия на Института за български език, кн. XVI
ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се четe
29	3 отдолу	indo-europeane	indo-europene
117	22 отдолу	1263	1261
158	15 отгоре	πυράζει	πυράζει
159	13 отдолу	seas	sea
159	1 отдолу	šā	šā
160	21 отгоре	s-a	š-a
160	11 отгоре	δροι	αροι
164	15 отгоре	(стр. 364);	(стр. 364)
164	15 и 16 отгоре	rš	rš
164	22 отгоре	φράγμα	φράγμα
165	15 отгоре	τοῦ	τῶ
166	7 отдолу	οφύρον	οφύρον
193	9 отгоре	gréque	créque
193	19 отгоре	of.	cf.
198	15 отгоре	*giszek	*gtozek
223	7 отгоре	Jespersen's	Jespersen's
223	14 отгоре	Christophesen	Christophesen
224	29 отгоре	inserion	insertion
225	7 отгоре	seduences	sequences
225	23 отгоре	pisoun-	inoun-
225	27 отгоре	verer	verb
225	31 отгоре	you	(you)
226	6 отдолу	participles	participials
231	1 отдолу	inserted	inserted
234	8 отдолу	православянски	праславянски
243	2 отдолу	статика	статистика
247	23 отгоре	предполагающего	предлагающего
263	30 отдолу	GNOMI	GNOMO
264	2 отгоре	Методически	Методологически
307	8 отдолу	пол.	псл.
315	8 отдолу	и двата случая	и в двата случая
324	15 отгоре	(486—488)	(321—323)
395	21 отгоре	*Нова	*Нова
404	20 отдолу	сънемъшемъшемъ	сънемъшемъшемъ
409	6 отдолу	ἰmovštoumou	ἰmoNštoumou
410	24 отгоре	>	<
439	8 отгоре	предходната	предходната съгласна
440	1 отгоре	орѣх', снѣк	орѣх', снѣк
442	15 отдолу	се	с
442	13 отдолу	сѣну	сѣну
505		Под картата	1. основа <i>невѣст-</i> , 2. <i>невѣска</i> , 3. основа <i>булк-</i> , 4. <i>булница</i> , 5. <i>радовѣнка</i> , 6. <i>бѣтева булница</i> , 7. <i>калимѣнка</i> , 8. <i>гѣленчик</i> , 9. <i>п</i> <i>падѣйка</i> , 10. <i>хубавичка</i>
541	21 отгоре	εἶδωλον	εἶδωλον *
598	7 отгоре	наблюдаемост	ненаблюдаемост
709	3 отдолу	крак	крака
740	5 отгоре	засилват	засилва